

В С Е
В С Е

С В И Т
С В И Т

1

1975

С В И Т
С В И Т

В С Е
В С Е
В С Е
В С Е
В С Е

С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-1

(199)

СІЧЕНЬ

Рік видання
вісімнадцятий

ВСЕСВІТ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ЮЛІАН КАВАЛЕЦЬ. Переплинеш річку. Роман. (Переклад з польської О. Медуценко)	3
	ОКТАВІО ПАС. Поезії. (Переклад з іспанської Ю. Покальчука)	119
	МАНУЕЛ ДА ФОНСЕКА. Ангел на трапеції. Повість. Рукавичка. — Шум вечірнього лісу. — Майдан. — Різдвяна ніч. Оповідання. (Переклад з португальської М. Литвинця)	125
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	АРНОЛЬД З ВІЛЛАНОВИ. Салернський кодекс здоров'я. (Переклад з латинської А. Содомори)	159
	АНДРІЙ СОДОМОРА. Між наукою і поезією.	157
ЖИТТЯ І СЛОВО	МАРГАРИТА ЖЕРДИНІВСЬКА. Нотатки про уругвайську прозу.	168
	ЦЕЦІЛІЯ КІН. Праві позавчора й сьогодні. Стаття перша.	173
	ЮРІЙ КОЗЛОВСЬКИЙ. Криза буржуазної культури Японії та її інтерпретатори.	183
	ОЛЕКСІЙ ПОЛТОРАЦЬКИЙ. Завжди з нами. (До 70-річчя з дня народження В. Л. Василевської)	187
	ВАДИМ КОРТУНОВ. Велична перемога соціалізму.	189
НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ГЮНТЕР ВАЛЬРАФ. Біля конвейсра. (Переклад з німецької В. Пчелінцева та О. Чупруна)	199
	БОРИС ПЧЕЛІНЦЕВ. Сумна правда.	211
УКРАЇНА І СВІТ	Зарубіжна література на Україні. Рік 1974. Бібліографія книжкових видань. (Укладач Зоя Махліна)	213
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	Алжир: битва триває.	218
	Маленькі раби для великого бізнесу.	222
	МОРГЕНС БЛОЧ ПОУЛСЕН. Гренландське «місто біля айсбергів».	224
	Літературно-мистецька хроніка	230
	Звідусіль	236
Веселі сторінки	238	

ЮЛІАН КАВАЛЕЦЬ

Юліан Кавалець (нар. 1916 р.) — польський прозаїк, автор романів, повістей та збірок оповідань про сучасну Польщу: «Стежки серед вулиць» (1957), «Шрами» (1960), «Повалений в'яз» (1962), «До землі приписаний» (1962), «На осонні» (1963), «Танок шуліки» (1964), «Чорне світло» (1965), «Волання» (1968), «Шукаю дім» (1968), «Хвала рукам» (1969) та ін. Роман «Переплинеш річку», написаний 1973 р.

ПЕРЕПЛИВЕШ РІЧКУ

РОМАН

Дружині

Розділ I

Коли землі лише п'ять моргів, а є батько з матір'ю — ще не старі й при здоров'ї, коли є сестра, що вийшла заміж і взяла чоловіка в прийми, і коли тобі двадцять років і ти живеш разом з ними, то ти мусиш з батьківської хати піти. Хоч би й не хотів, хоч би й боявся світу, що лежить за твоїм селом, а повинен піти. Ніхто тебе не виганяє, ніхто на тебе не гримає, всі до тебе добрі, але ти мусиш іти з дому. Навіть не закидають, щоб ти йшов, а проте ти це знаєш, сам здогадуєшся, бо так уже ведеться на цім світі. Для кожної хати рано чи пізно надходить така хвилина, коли хтось стає зайвим і мусить піти собі, бо в кожній хаті має бути певна кількість людей.

Я сказав, що їду на велику будову. Всі рідні здивувалися й засмутилися, хоч розуміли, що я таки мушу їхати. Батько аж підвівся зі стільця, почувши це, у матері на очах блиснули сльози, сестру неначе електрикою вдарило, а зять швидко зиркнув на мене. Всі сприйняли це так, ніби сталось щось незвичайне, а то ж була річ природна, і вони добре знали, що так і мало бути.

Мій дядько, який кілька років прожив у Франції, куди їздив на за-

робітки, позичив мені французьку валізку, схожу на ковальський міх чи гармонію. Її можна було як завгодно розтягти за допомогою двох чорних пасків. Коли в неї напихали багато, вона робилася пузата, а як у дорогу брали небагато речей, паски стягували її, і вона сплющувалась.

Я нахилився, пакуючи валізку, і мати через голову наділа мені на шию зв'язану нитку з витиснутим на бляшці образком бога-отця.

Тоді це материне благословення дуже мене схвилювало, але тепер я дивлюсь на ці речі інакше, бо світ, в який я збирався йти, зіпсував мене, чи, може, виправив, не знаю... Тепер я можу сказати, що це був селянський бог, роздрібнений на мільйони богів, яких розмінюють і пускають з вітром при першій нагоді; що це був замучений молитвами селянський бог, безмежно терплячий селянський бог, який своєю готовністю прощати дозволяє грішити, скільки душа забажає. Він такий добрий, що ти можеш перерізати комусь горлянку, а потім побожно скласти ручки, звести догори очі, втупити їх у старий лик бога-отця — і тобі все прощено; або можеш злупити з когось шкуру, а потім випустиш з ручок знаряддя для білування, і ручки смиренно складеш, і зітхнеш, дивлячись на цей добрий, виснажений лик бога-отця, — і вже тобі все прощено.

Всі провели мене до воріт і спинились, а я з валізкою на плечі попростував полем; ноги грузли в землі, бо валізка була важка, добре, що хоч до станції було недалеко: трохи полями, трохи лугом, потім човном через річку і знов лугом, і за прибережним валом — станція.

Пам'ятаю, вже вечоріло, коли я відійшов од воріт, за якими вони стояли; вони — це батько, мати, сестра, зять і дід. На початку я забув сказати про діда, а він теж був у нашій хаті. Те, що був дід, сама його присутність у хаті теж гнала мене в світ, бо в хаті мала лишитись певна кількість мешканців. Було шестеро, а мусило бути п'ятеро.

Ноги мої вгрузали в землю, бо я йшов полем, і земля неначе хрускотіла під ногами. Я був злий, не обертаясь до них, я боявся світу і тому злостився. Вперше я вирушав так далеко сам один і не знав, що буде там, за нашою великою річкою. Я йшов на захід, просто на червону заграву, і, вдивившись, уgliedів у ній несамовитих вогнених коней, що чвалували навздогін зниклому за обрієм сонцю.

Що далі я йшов, то більше боявся і злостився; цей страх і злість намагався притлумити думками про майбутнє. Я приїду до них — до рідної хати, до батька, матері, може, й до діда, якщо він не помре (хай би дід ще пожив трохи), приїду до сестри, зятя і до того сопливого небожа, якщо він щасливо народиться і ростиме здоровим. Приїду до них у виряджений, не в тому костюмі, що лежить у валізці; приїду до них у новому костюмі з чистої шерсті, у краватці, в черевиках, у капелюсі, вдягнений за останньою модою; приїду до них, мов той пан; цим я винагороджу себе за те, що зараз мушу йти, і за те, що боюся, страшенно боюся, як воно буде в тому незнамому світі, куди я оце вирушаю.

Не знаю, чому мені хочеться, щоб усі вони: мати, батько, зять, дід — чи він доживе? — навіть той малюк, що має народитися, — щоб усі вони аж поблідли, побачивши мене такого вичепуреного, щоб їх аж злякав мій ошатний, пишний вигляд.

Я так прагнув, щоб життя моє змінилося на краще, що аж молив про це бога.

Коли я виліз із човна, мене огорнув сум, але я стиснув кулаки. Ти вернешся сюди, вернешся зовсім інший, думав я, ти молодий і дужий, а саме таких кличуть на велику будову, всякі гарні слова кажуть їм і пишуть: приїздіть на роботу, будова дасть вам заробіток і добробут. Добробут — це значить смачно їсти, мешкати в гарній квартирі, мати гроші на одягу, на меблі, на все, що потрібне людині. Добробут — це значить одружитись, мати сім'ю, увечері посидіти з сім'єю в кухні; добробут — це значить не боятися за свій завтрашній день.

Ти вернешся в село зовсім інший, перепливеш ізнов цю річку, а потім перепливеш назад, бо вже не зостанешся в селі. Так думав я, і мені ставало легше; та розвіяти сум було важко; найбільш сумував я за одною місциною, за тим затишним видолинком на високім березі край болота. Там сухо, і погожого дня можна посидіти в самоті. Перед тобою зарослий очеретом видолінок, птахи каменем падають у зелену гушавину. Сидиш там, немов на троні. Не так жаль було мені покидати матір, батька, усіх рідних, як оту місцину коло очеретів. І тепер неначе зачинилися за мною ворота села, треба було йти вперед.

Уперше я вирушаю так далеко. Раніш і носа не витикав із села, хіба що коли поїдеш до повітового міста щось продати та дещо купити. Хата, поля, луг коло річки, річка — ото був і весь мій світ, який я знав і якого не боявся; а того, що було далі, що було за цими полями й за річкою, — боявся. Цікавив мене цей світ, але я боявся його.

Я йшов вузькою стежкою через луг, пруття шмагало мене по обличчю. Потім луг кінчився, і показався вал.

Зараз за валом була маленька залізнична станція — одна дерев'яна будівля, і більш нічого. Я купив квиток і зайшов зі своєю валізкою у вагон. То був, як казали люди, товарний вагон, перероблений на пасажирський; але мені він сподобався — просторий, без переділок, схожий на кімнату, дошки гладенькі, добре припасовані, великі двері на роликах, засуви й запори міцні, у стінах ані щілинки, добротна робота, такий вагон служиме багато років. Попід усіма чотирма стінами — лавки, людей повно, для всіх місця на лавках не вистачило, багатьом довелося стояти, мені теж.

Розглядаюся довкола, люди тут різні. Одні стомлені, і від втоми обличчя в них тупі, дурнуваті, вони то дрімають, то прокидаються; ці люди неначе здерев'янілі. Інші неспокійні й нетерплячі, їм хочеться швидше дістатися до місця, вони аж шарпаються, немов на пружинах. Багато таких, що їдуть на роботу, прямують туди, де є будови. Вони з села, це видно, хоч цього й не кажуть. Одразу можна впізнати селяків, котрі їдуть з дому, щоб заробити грошей і купити собі гарну одягу й багато хороших речей, щоб наїсти пику і взагалі якось поліпшити своє життя.

Один із них п'яний. Кругле біле лице, маленькі очиці, кашкет ізсунувся на потилицю. Молодий, зовсім молоденький парубічко, майже хлопчак. Так упився, що геть утратив сором і плаче; привселюдно, у цьому величезному товарному вагоні, переробленому на пасажирський, рюмсає, як дитина; а потім починає голосити, нарікати на лиху долю, бо пропив усі гроші і не знає, що тепер робити. Бідкається тонким, пташиним голосом, бідкається якось чудно, наче співає, і раз у раз згадує матір, що вирядила його в дорогу: «Матінко моя, капелинко моя, матінко моя...» Голосила, ніби його мати померла, а вона ж була жива. Голосив і дихав на всіх горілчаним перегаром.

У цьому величезному товарному вагоні їхала і жінка з вузьким змарнілим обличчям та маленькими, глибоко запалими очима. Губи в неї були міцно стулені, коси гладенько зачесані; в цих темних косах сріблилася сивина — жінка була вже немолода. Одежу мала зовсім блаженську.

Коли парубійко заголосив сп'яну, стріпуючи своєю білою голівкою, і від того голосіння заслинівсь, як дитина, ця жінка протиснулася до нього, погладила по голові й сказала: «Не плач». Парубійко відразу перестав плакати і втупив очі в жінку, яка його втішала. А вона з безмежним терпінням говорила йому, що ті гроші, які пропив з товаришами, він скоро собі поверне, коли наляже як слід на роботу, і що гроші — не головне в житті. А він, плутаючи язиком, белькотів, що йому не жаль було б грошей, якби не те, що йому їх дала мати, видобувши сухими, шкарубкими пальцями з якогось вузлика. Зараз він пригадує це і ніби увіч бачить, як мати, його маленька, худа мати порпається у вузлику й витягає папірець за папірцем і дає синові, і ще витягає і знов дає. Згадуючи це, парубійко розчулювався, й через те жінці важко було його втішити, — обличчя в нього раз у раз кривилося від плачу. Потім парубійко зблід ще більше і вхопився за голову; за мить з нього хлюснула блювота, по вагону розійшовся сморід. Люди від нього відскочили, та жінка, що втішала його, теж сахнулася, і він лишився один посеред пустого кола. Рослий рум'яний чоловік з чорними вусиками на верхній губі крикнув, що треба покласти цьому край і на першій-ліпшій станції викинути п'яницю з вагона, але літня жінка спокійно сказала, що п'яному стало млосно, і почала переконувати того рум'яного з вусиками та інших людей, обурених цим випадком, що п'яний, видно, хлопець непоганий, коли так говорить про свою матір, і що пити його, напевно, підмовили товариші. Парубійко затуляв лице руками, щоб стримати блювоту, але це не дуже помагало; нарешті він опустився навколішки, голова почала хилитися все нижче, коміри піджака й куртки відстобурчились назад, показалася гола шия, а на ній брудна груба нитка — і йому мати дала в дорогу бога-отця, бога-сина чи матір божу.

Поїзд ішов та ішов. Пасажири, які вже не раз подорожували і зналися на поїздах, казали, що він тягнеться, але мені здавалося, що йде швидко, мчить. Я стояв у тіснєві, здавлений з усіх боків, на кожній станції хтось іще сідав, ставало дедалі тісніше. Декотрі були такі зморені, що куняли навстоячки, в одному кутку зчинилася сварка, мене ще дужче притисли з одного боку, я перехилився і стояв на одній нозі, а другу тримав у повітрі або злегка спирався нею на щось м'яке, мабуть, на чийсь клунок.

Я думав про своє майбутнє життя: ти вернешся в своє село, вернешся зовсім інший, перепливеш ізнов річку і потім перепливеш назад.

Поїзд ішов та ішов, у вагоні зіпсувалося світло, стало темно.

До великого міста ми прибули якраз перед світом, вагон вивергнув пасажирів на перон. Люди розминали застоюні ноги, затерплі спина. На мене війнуло прохолодним повітрям, я вийшов на привокзальний майдан, уп'явся очима в місто, яке бачив уперше, почув запах диму й мастила.

Починався рух, хоча ще не розвиднілось; повз мене сунули якісь згорблені постаті, загуркотіло залізо — то був трамвай, вогні світилися лиш де-не-де. Нікого я тут не знаю, людей стає чимдалі більше, і всі

вони чужі, я сам-самісінький серед чужих; якщо зі мною скоїться якесь лихо, хто мені допоможе? Хоч людей все прибувало і гуркотіння заліза чути було все частіше, мені здавалося, що навколо мене пустка, така пустка, як у лісі, в незнайомім лісі.

Я вернувся назад на вокзал, увійшов до великого залу і сів на низьку широку лаву. В залі сиділо багато пасажирів, серед них були й ті, з якими я їхав у великому вагоні. Був там той білявий парубійко, що впився, він уже втерся й почистив одержу, але вигляд мав сумний. Був там і рум'яний, з маленькими чорними вусиками, що розлютився на п'яного: і була там також ота літня збідована жінка, що заступилася за п'яного перед рум'яним.

У залі було тепло, і на мене наліг сон. Наліг якось дивно: всі чотири величезні стіни залу враз наблизилися і навалилися на мене всією вагою, і розчавили мене, і стерли мене на порошок, і то був сон короткочасний, але глибокий, як хвилива смерть і воскресіння.

Свисток паровоза просвердлив мені голову, і я збудився. Коли той свист вийшов з моїх вух і мозку, я почув, як по даху торохтить дощ.

Розділ II

В автобусі, яким я їхав на велику будову, було ще тісніше, ніж у тому великому вагоні, набилося стільки людей, що автобус аж нахилився на один бік. Я стояв у дверях, і коли ми виїхали з міста, дивився на поля, бо мене цікавила чужа земля; вона трохи схожа на нашу, рівнинна, багато верб, але колір має інший — наша темніша, а ця рудіша; наша полискує, а ця зовсім без полиску й нема в ній ніяких іскринок, як у нашій, але вона така ж рівна й низинна і так само парує в улоговинах, де простелилися луки. Хати по селах подібні до наших — солом'яні стріхи, чималі комини, а стіни з дерева, де в кого тиньковані й пофарбовані в блакитне.

Дощ сіявся безперестану і застилав усе навколо, болото бризкало з-під коліс автобуса; де ж та будова? Аж ось — якісь машини, бульдозери, рови, люди, дошки, ваговози, багато важких гудючих ваговозів. Усе заляпане болотом, люди у ватянках, у широких непромокальних плащах та гумових чоботях. Всі в гумових чоботях, інакше тут не можна, мабуть, і я одержу такий одяг.

Мені вже виділено місце в робітничому гуртожитку, збудованому з дощок. Цей гуртожиток називають «Диким Заходом», бо хлопці часом заводять бійки, а буває, кажуть, і таке, що один одного штрикає ножом.

Я живу в невеличкій кімнаті з рівенькою дерев'яною підлогою, у ній четверо ліжок — по двоє одне над одним під протилежними стінами — та чотири шафи.

Я сплю на горішньому ліжку під лівою стінкою, а внизу — один старий чоловік, що сторожує на складі будівельних матеріалів; на ліжках з правого боку сплять хлопці з Келецького воєводства, обидва зовсім молоді, мабуть, молодші за мене, працюють бетонярами. Оті чотири шафи стоять під стінкою біля дверей і замикаються ключиками, кожен має свій ключик.

Тішуся своїм ліжком, так наче це власна оселя, воно залізне, міц-

не й зручне, якесь аж затишне; спиш у ньому, мов у великих ночвах. Сплю добре, вкриваюся двома ковдрами.

Я вже одержав робочий одяг — ватяну куртку, яку звуть куфайкою, та ватяні штани, чоботи і непромокальний плащ. Я радий, що маю цю одягу на холодні дні й непромокальний плащ — на дощові, а гумові чоботи на щодень, бо тут болото майже ніколи не висихає, тільки розгружає все більше й більше під колесами автомашин та людськими ногами.

Брукованих доріг мало, адже тут ще села, а буде місто. Я працюю в бригаді, яка копає траншеї під фундаменти і обшиває їх дошками, щоб земля не осипалася, бо траншеї глибокі. Ці рови заливають рідким бетоном. Ми закладаємо фундаменти під будинки, що їх тут називають «житловими корпусами». На роботу ходжу в куфайці, яку мені видали, бо після того дощу поступеніло; але ватяних штанів поки що не вдягаю, бо великих холодів ще нема. Гумові чоботи взуваю щодня.

Куфайка в мене зелена, але є й сині. Декотрі взяли собі саме їх, гадаючи, що вони кращі, хоч насправді ті й ті однаковісінькі. Ця одяга вийшла з моди, тепер людину в куфайці рідко й побачиш.

Були ще й куфайки, пошиті з темно-синьої лискучої тканини. Строчка йшла згори донизу і впоперек, так що утворювалися клітини. Ці куфайки справді були кращі й легші. Їх носили інженери та бригадири, і навіть дівчата, що сиділи в конторах за друкарськими машинками, розносили папери та кип'ятили чай, залюбки їх надягали. Ці куфайки шилися, мабуть, на замовлення, бо краще облягали стан і лежали ловко. А наші були здебільшого просторі, і всі в них мали однаковий вигляд, жінки не відрізниш од чоловіка, худого від товстого. В цих куфайках всі були товсті й кремезні, мов ті борці.

У нашій бригаді працювало кільканадцятьоро людей. Сталося так, що потрапив до неї і той парубійко, який їхав зі мною в одному вагоні, отой, що впився. Потрапила до неї і та немолода вже, збідована жінка, і отой рум'яний з чорними вусиками.

Бригадиром у нас низенький товстий чоловік, він працює тут з першого дня. І добре знає, як копати траншеї та обшивати їх дошками, особливо, як обшивати, бо він тесляр.

У бригаді дві жінки. Окрім літньої, отой утішниці п'яного парубійка, є ще одна: молода, тендітна, тонка, ясне волосся спадає хвилями. Ці дві жінки та парубійко виконують поки що підсобні роботи: підносять невеличкі дошки, доглядають за інструментом, перелічують і чистять сокири, молотки й лопати, упорядковують будівельний майданчик. Беруться то за се, то за те, не присядуть і на хвилину, бо на важких земляних роботах та опалубці буває чимало всяких додаткових дрібних справ.

Ця трійка стояла ніби обіч головного річища земляних та опалубних робіт, але то було важливе узбіччя, без цього не пішла б головна робота.

Ця трійка також стояла ніби обіч сердитої лайки та прокльонів, яких завжди найбільше там, де робота найтяжча. Ці прокльони й лайки котилися траншеєю і здіймались у повітря, і, видихнуті крізь зуби, падали на цю голу-голісіньку мокру землю, і на цей стояк, і на цю обліплену болотом дошку. На дошку, яка не хотіла піддаватися в тому місці, де була прибита цвяхом, казали: «Ти, бісова шльондро!» — і дошка, злякавшись, піддавалась із скрипом та тріском. А на стояк, який не зрушував-

ся, гаркали: «Ти, сучий сину!» — і стояк зрушувався; а землю, яка тріскалась на стінці траншеї й хотіла обвалитися до того, як зроблять опалубку, кляли й кричали: «Ей, ти чого це, проклятуща!» — і земля, почувши таке, переставала обвалюватися й терпляче ждала, поки хлопці покладуть дошки.

За найгрізніший, найстрашніший, здатний зрушити будь-що і дійняти людину до печінок, я вважаю — я особисто, інші, можливо, так не вважають — схожий на проклин вигук «перехрест». Але, щоб слово «перехрест» звучало грізно, його треба вимовляти так, наче тобі здушило, перехопило горло, наче в горлі лишилась тільки маленька щілінка, кризь яку воно протискується над силу, якомусь уривано. Це слово звучить грізно тоді, коли людина, вигукуючи його, вся тремтить, труситься, наче в пропасниці; його треба вигукувати так: «Перр-ре-хрест!» Коли розлючена до шаленства людина вигукне його в такий спосіб, на всій ділянці на мить залягає тиша, і кожен, до кого воно долетить, притримує інструмент і закликає, немов заворожений. Здається, що в цю коротку мить тиші станеться щось страшне — ударить раптом блискавка або розколеться земля. Але ж нічого такого не може статись, а ця тиша — це завороженість шаленством лихослова, якого щось надзвичайне змусило так страшно вилаятись. А проте — сором сказати — ця лайка помагає, безсило робить дужим і на мить дає людині величезну силу й сміливість.

До крутих, на мою думку, висловів належать «матір скорботна» і «діво скорботна», але це вже зовсім не те, що «перехрест». Тут вже не шаленство, а розпач.

Не буду говорити про багато інших, слабших лайливих висловів, якот: «бодай тебе чорти взяли», «трясця твоєї матері», «псяюха», «байстрюк», і про зовсім слабенькі, безневинні, такі, наприклад, як «холера», «стерво», «бісова личина», «бий тебе лиха година», «щоб тобі добра не було», та подібні до них, — вони роєм рояться на будові, літають над котлованами, мов дзизкучі комахи.

Не буду говорити і про безліч інших лайливих слів, не грізних, а сороміцьких, — вони на язиці в кожного паскудника, вони не мають у собі ні тієї страшної сили, що «перехрест», ні того безмежного розпачу, що «діво скорботна» чи «матір скорботна», і не свідчать про глибину переживання.

Хто був на будові, той знає, що без лайки ніяка важлива робота не піде. Люди хочуть підбадьорити себе, тому й лаються. В селі немає потреби так часто лаятись, а тут їм доводиться сипати лайкою, бо вони збиті у великий гурт.

В гурті мусиш лаятись, щоб люди бачили, що ти не абихто, і щоб тебе поважали; до того ж валяться тобі під ноги, на голову, на спину, на руки оті дошки, цвяхи, інструменти, здорові брили й дрібні грудки землі, і земляний пил, і оте болото, оте руде місиво. Ти мусиш усе це прибирати, мусиш боронитись од цього лайкою.

І коли казати по ширості, то наше теперішнє місто, ці величезні будинки, широкі вулиці, крамниці й троянди на газонах, і нинішній кипучий день, і нинішня розсвітлена ніч цього міста — все це створене не тільки нашими руками й нашими серцями, як люблять висловлюватися чепурні, випещені промовці, а й нашою лайкою, що допомагала нам у роботі, нашою дикою, брутальною лайкою та прокльонами, від яких, здавалося, задрожить земля й заплаче небо, і які допомагали нам ви-

стояти на безупиннім дрібнім дощі, на морозі, в хуртовину. Хвала нашим рукам і нашій дикій, страшній лайці, бо й вона теж зводила це місто.

Без лайки в цій долині не виросло б місто, а якби й виросло, то було б перехняблене на один бік.

Нашу бригаду організовано недавно, до неї увійшли і літні люди, і молодь. Були в ній фахівці, котрі знали, як проляже траншея і як піде будівництво, і могли собі уявити, що тут буде за тиждень, за місяць і навіть за кілька років; але були в ній і такі, як я, котрі бачили перед собою лише один-два метри рову і в майбутнє будови зазирнути не вміли.

Тим-то одного дня перед початком роботи бригадир вишикував усіх нас на цьому болоті, що сягало до половини халяв, а то й вище, і показав рукою напрям, в якому піде траншея; а потім сказав, коли слід закінчити перші дільниці, й попередив, що терміну треба додержати, щоб не затримати бетонних робіт і подальших, які провадитимуться після них.

В кінці він описав рукою півколо, провів своєю грубою волохатою лапою з заходу на схід і зі сходу на захід, ніби запрошуючи нас окинути оком рівнину, що простелилася перед нами, імлиста, повита ріденьким туманом. Проте можна було розгледіти поля, а далі сільські хаті, дерев'яні, під зчорнілими солом'яними стріхами; і можна було розгледіти фруктові дерева у садках та інші дерева в селі — верби, осики, вільхи. По один бік од нас зеленів вал над річкою, а по другий круто здіймалася земля.

Бригадир сказав, що на всій цій рівнині розкинеться місто, зведуться на ній великі житлові корпуси, поперетинають її бруковані й асфальтовані вулиці, і що поблизу міста буде споруджено заводи. Потім додав, що все це ми робимо на благо людям, для добробуту тих, котрі досі жили в злиднях у перенаселених селах і ледве животіли, перебуваючись сухим хлібом та пісною юшкою.

Останні слова мені дуже сподобалися, адже я хотів заробити тут багато грошей, щоб справити собі одягу і мати копійчину на все, чого забажаю; і найбільш я прагнув виглядати як людина, котрій добре ведеться, бо в мені весь час бриніли, мов безугавна музика, мов шепіт ангела чи диявола, оті слова: «Ти вернешся в село, вернешся зовсім інший, перепливеш ізнов річку і потім перепливеш назад». Бог-отець, почеплений на брудній нитці в мене на шиї, мав мені в цьому помагати.

Бригадир скінчив свою промову, а ми ще якийсь час стояли біля траншеї, стояли мовчки. Переді мною, трохи збоку, — та дівчина, що працює в нашій бригаді, а коло неї Рум'яний з чорними вусиками. Я бачу, що Рум'яний зиркає на неї, та й вона, мабуть, теж на нього поглядає.

Біля тої траншеї, після бригадирової лекції, а коли говорити не потодішньому, а по-теперішньому, — на вулиці, чи, може, на тротуарі, чи на газоні біля перших будинків міста я почав думати так: «Ой, Рум'яний, ой, Рум'яний, з чорними вусиками, і щастить же тобі; ой, Рум'яний, ой, Рум'яний, чом ти не поїхав далі, чому вийшов разом зі мною з того величезного товарного вагона і чому не послали тебе в іншу бригаду...»

А тоді одразу оте невідчепне, оте бриніння в мені: «Ти мусиш вернутися в своє село зовсім іншим, переплинеш ізнов цю річку і потім переплинеш назад...»

А в цю музику знову вплітається: «Ой, Рум'яний, ой, Рум'яний з чорними вусиками, чом ти в одній бригаді зі мною...»

А це знову витісняє думка: «Ти повинен перепливати свою річку вичепурений і вдоволений, повинен перепливати свою річку з добрим фахом і з повним гаманцем».

Розділ III

Обіцяють непоганий заробіток, заохочують до навчання.

Одного дня бригадир знов скликав нас, зібрав нас біля траншеї й оголосив: «Хто не вміє читати й писати, мусить ходити на курси для неписьменних, хто хоче закінчити початкову школу, може закінчити її на вечірніх курсах; хто хоче вчитися далі, теж може; є спеціальні курси для підвищення кваліфікації. Вища кваліфікація — більші заробітки... А тепер — до роботи, бетонярі нас наздоганяють».

Тільки-но він це вимовив, знов зачвакотіло під ногами болото — ми кинулись на свої місця: одні до лопат, інші до дощок, і робота знов закипіла. Наша мета, як казав бригадир,— не датися наздогнати бетонярам, утікати від них, а їхня мета — наступати нам на п'яти. Бетоняр був нашим ворогом, але ворогом доброзичливим, бо хоч підганяв нас до роботи, але й наганяв нам заробітки.

Хто в нашій бригаді не вміє писати й читати?

Мати — Матір'ю ми називали оту літню збідовану жінку, зайняту на допоміжних роботах, оту втішницю Парубійка, який упився перед від'їздом сюди,— не вміє писати й читати. Вона сама сміливо й відверто в цьому призналась: «Не вмію, хто ж би мене навчив, я змалку мусила працювати. Школа була в сусідньому селі, я почала туди ходити, але батько звелів сидіти вдома».

Рум'яний? Не знаю, він нічого не каже; якби ж то він хоч був неписьменний...

У нашій бригаді троє літніх дядьків; двоє сказали, що колись щось там уміли нашкрятати, але розучилися. Третій, на прізвище Корбас, Леон Корбас, нічого не каже. Він не вміє читати й писати, але соромиться цього і тому про це не каже. Підступив до мене, коли ми йшли з роботи, і запитав:

— Ти вмієш писати?

— Вмію,— відповів я.

— То навчи мене. На курси для неписьменних ходити не хочу, це ганьба, замолоду я трохи вчився в органіста, але то було давно, я вже все забув.

Леон Корбас із Жешівського воєводства, невисокий, чорнявий, зарослий, мав у кишені кілька цвяхів, що ними прибивають дошки та стояки; ми вибрали безлюдне місце, я утоптав і вирівняв чоботом мокру землю і цвяхом написав: «Леон Корбас». Потім уклав цей цвях Корбасові в руку, мов олівець, і сказав йому: «А тепер пишеть самі».

Він став навколішки, на обидва коліна, мов для молитви, схилив голову, наче під час меси, коли ксьондз підносить угору облатку й чашу, і почав тим цвяхом виводити літеру за літерою. Ще два чи три рази після роботи ми повторювали цей урок, а потім Леон Корбас запитав: «А як написати Катажина, Катажина Корбас?»; а ще через кілька днів: «Як написати Анеля Корбас і Юзеф Корбас?..» Але на курси таки пішов.

Рум'яний на курси для неписьменних не пішов; кажуть, що хтось теж учить його потайки...

Ми з Парубійком збираємося записатись до вечірньої школи, будемо вчитися в сьомому класі. Це він підійшов до мене одного дня, коли сіявся дрібний, але невпинний дощ, найгірший з дощів, які тільки бувають. Той, хто копав траншеї і робив опалубку, краще від усіх знає, які бувають на світі дощі і котрий з тих дощів найгірший. Найгірша дрібненька мряка, схожа на туман; вона промкнеться всюди, пройде крізь тіло людини, мов крізь сито. Коли поробиш під отою мрякою кілька годин, вона забереться скрізь, тебе не врятує від неї навіть непромокальний плащ. Ця мряка-туман ніби не повинна проходити крізь непромокальний плащ, а насправді проходить і обхоплює тебе з голови до ніг, і проймає наскрізь, і обгортає та обгортає тебе, немов тонке-тонісіньке простирадло.

Обличчя в Парубійка змокло, хоч на голові була відлога, він сів переді мною навпочіпки, бо я стояв пригинці, непромокальний плащ настовбурчивсь у нього на спині, і Парубійко нагадував курча, що висунулося з-під квочки; і тоді він сказав мені, а точніше, запитав мене: «Підемо на курси, щоб закінчити сьомий клас?» А я на те: «Підемо». Але він наче не зовсім повірив мені й додав: «Коли ми сюди приїхали, то треба чогось навчитись»; а за хвилю ще додав: «Коли ми вже тут, то треба вибитися в люди».

Потім ще більш виставив свою маленьку, мокру від поту й дощу голівку з-під отої квочки, чи то пак з-під плаща, в мій бік, так що наші прикриті відлогами голови зблизились майже впритул, і це намокле курча, яке приїхало сюди хтозна-звідки, вихукувало мені тихо в самісіньке вухо, неначе те, що воно вихукувало, було великою таємницею: «Потім можна піти на курси підвищення кваліфікації, вивчитись на майстра, на техніка... Коли вже ти сюди потрапив, треба чогось досягти...»

А того дня ми бродили по коліно в болоті; через оту мряку болото стало ще більше. Земля під ногами чвакала, плюскала, мурмотіла, в болоті були і руки, і дошки, і стояки; болото налипало на обличчя, а часом, було, й ляпне тобі просто в око.

Але ніхто на це не зважав, бо бетонярі наступали нам на п'яти; а втім, ми й так мусили тоді поспішати, бо наближались важливі роковини, і ми взяли зобов'язання здати дільницю достроково. І знов, як завжди, коли траплялося щось важливе, нас усіх зібрали біля траншеї, і майстер сказав, що треба взяти зобов'язання достроково закінчити роботи на нашій дільниці; і ще сказав, що докине в нашу бригаду кілька чоловік, бо ми відстаємо. А потім голосно вигукнув: «Працюватимемо без перерви, поки не скінчимо, згода?» Кілька голосів озвалася: «Згода», а дехто скривився, бо ми вже проробили майже вісім годин і от-от мали йти додому.

Потім прийшов на нашу дільницю незнайомий чоловік, теж у гумових чоботях і непромокальній пелерині з відлогою. Став над траншеєю, тобто над нами, і промовляв до нас: «Ми на вас покладаємося, віримо,

що не дасте себе наздогнати бетонярам і з честю виконаєте своє зобов'язання».

Щось там іще сказав, та й пішов собі. Тоді люди почали чортихатися й глузувати з нього: «Не штука швендяти по будові зі своєю завченою промовою, завів, як та катеринка, одне й те саме: покладаємось на вас, покладаємось на вас, покладаємось на вас... виконаєте, виконаєте, виконаєте... з честю, з честю, з честю... Хай би прийшов сюди, і вліз у яму, і поробив, тоді знав би, що воно таке, хай би тікав од бетонярів, од цих завзятих, шалених хлопців, що заливають і заливають фундаменти і весь час неначе пхають нас ногою в зад, бо йдуть одразу за нами і погукують, і підганяють: швидше, швидше, швидше...»

Цей проклятий дрібненький дощ, цей найгірший з дощів на світі все сіявся: по обіді і ввечері, і вночі сіявся. Коли настала ніч і над будовою спалахнули вогні, той незнайомий, що вдень до нас промовляв: «Покладаємось на вас, віримо, що ви з честю виконаєте своє зобов'язання»,— знову прийшов на нашу дільницю. Він був у робочій одежі, попросив лопату й заходився з нами копати землю, і видно було, що працювати він уміє. Люди здивувалися, аж роти пороззявляли з подиву, ніхто ж цього не сподівався; скоріш можна було сподіватися смерті, аніж того, що прийде до нас і візьметься за лопату цей швендя, який сіяв по всій будові слова: покладаємось на вас, віримо, що ви виконаєте зобов'язання... зобов'язання, віримо, покладаємось, з честю...

А проте він прийшов уночі, в негоду, в дощ і цим полонив нас; те, що він узяв лопату і працював з нами ніч, те, що ми бачили його на тяжкій роботі в траншеї, а також те, що над ранок він тихо пішов собі, більше важило, ніж коли б він цілий місяць промовляв. Самими промовами людей не візьмеш; люди не люблять тих, хто тільки й уміє, що красно говорити; а є чимало таких, котрі, сказати б, аж смердять гарними словами і вже здалеку тхне від них красивою мовою. Але таких люди відразу розкусять.

Розділ IV

Рано-вранці дощ перестав, і виглянуло сонце; тільки-но впоралися з роботою, Корбас запропонував скинутись, а зібравши гроші в шапку, збігав кудись і приніс горілки; в когось знайшлися оселедці та ковбаса, і всі пішли до сторожки.

Було нас семеро, решта пішла спати; лишилася та літня збідована жінка, яку ми кликали Матір'ю; лишилися Корбас, Парубійко, Рум'яний, лишилася й Геля, та білява дівчина, що була разом з Матір'ю та Парубійком на підсобних роботах; був я та ще сторож.

Ми застелили стіл старою газетою, на газеті поставили ті дві пляшки, що приніс Корбас, біля пляшок порозкладали оселедці, ковбасу та хліб, посідали, хто де міг, та й почали частуватися. З жінок тільки Мати пила багато, нарівні з нами; молода випила, але трошки, Парубійко теж остерігався, щоб не перебрати міри,— навчений у поїзді... Найбільше пив Корбас, багато пив і Рум'яний.

Горілка розбирала швидко, бо ми були невиспані. За чаркою, як відомо, людина каже те, чого не сказала б, якби не випила. І от у тій сторожці кожен розповів, чому приїхав на будову.

Мати не могла жити з дочкою та зятем. Переписала на них зем-

лю, а вони їй потім усе видавали з-під замка, та ще й з таким виглядом, наче робили велику ласку; вона не могла цього стерпіти, хотіла мати власні гроші, а ще хотіла їх присоромити, от і поїхала з дому і опинилася тут.

Корбас приїхав, бо добре знався на теслярстві й прочув, що тут непогано платять.

Парубійко хотів заробити дещицю й вибитися в люди і — це було знати — хотів порадувати цим свою матір, оту «капельку», що витягла папірець за папірцем і давала йому на дорогу.

Дівчину, Геля, батьки хотіли віддати заміж за старого сільського крутія і пройду, а вона не хотіла. Посварилася з матір'ю та батьком і втекла.

Розповідаючи про це, вона аж ніби зблідла, і сльози навернулися їй на очі, а коси розсипались і облямовували лице, немов пухнаста ясна шаль.

Геля не пасувала до куфайки. Не всяка голова пасує до куфайки. Є голови, ніби створені для куфайки, і для тих голів куфайка — навіть гарний убір, бо вони так ловко з неї визирають; і є голови, до яких куфайка не пасує, до них потрібне щось делікатніше.

Корбас пасував до куфайки, бо голова в нього велика, лице червоне, лоб низький, чуприна густа, шпакувата. До куфайки вельми підходять низькі лоби й густе, не дуже довге волосся. Високому ще й похилому чолю негарно в куфайці; лисому теж; окуляри не підходять до куфайки, довгий ніс не підходить; білі руки з довгими пальцями та кож; а грубі руки, короткі порепані пальці підходять.

Як не всяка голова й не всякі руки, так і не всякий голос, не всяке слово пасує до куфайки. Тонкий голяс не пасує, а грубий, хрипкий дуже пасує. «Цілую ручки», «моє шанування», «кланяюсь низенько», «ваш покірний слуга» — аж ніяк не пасують. Не пасують також, хоч інколи й можуть згодитися, «добридень», «добровечір», «на добраніч». Брутальна лайка, а також «здоров», «бувай», «дай», «взьми», «на», «йди сюди», «забирайся» — пасують. Регіт, оселедець, бутель, гранчаста чарка з товстого скла — дуже пасують. Плач — ні, «кохаю» — теж ні; «люблю» — так. «Мамуня», «татуньо» — не пасують; «мати», «батько» — пасують. Матері — нашій Матері з будови — куфайка личила. Висуваючись із куфайки, її змарнілий жовтий вид навіть здавався гарним. Парубійкові куфайка личила не дуже. Його білява голівка стирчала з неї, як з чогось чужого, вдягненого лише на короткий час. Рум'яний теж, мабуть, не пасує; аж надто він рум'яний; і вусики ці, маленькі вусики до куфайки не підходять.

Рум'яний не сказав ясно, чому сюди приїхав. Певне, якісь темні справи. Він сидів поруч Гелі. Мені кортіло дізнатись, чи він їй подобається. Та як я міг угадати? Її чисті очі, бліде лице, усміх, смуток ще нічого не говорять. Кортіло дізнатись, і якої вона думки про мене.

Мені в куфайці, мабуть, непогано. В мене смугляве обличчя, невисокий лоб, волосся густе, спереду стирчить йоржиком. Я досить високий, дужий. Знаю, який я, бо розглядаю себе в маленькому люстерку і в зашкленних дверях у коридорі барака. Розглядаю себе частіше, ніж раніш, бо на нашій будові працює Геля. Хочу знати, який я, адже Геля призначена в нашу бригаду.

Але в мені ворухиться щось схоже на ляк, на страх. Намагаюсь побороти цей страх і кажу собі: «Чого ти боїшся, дурний? Ти моло-

дий, здоровий і дужий, тобі двадцять років, ти вмієш працювати, можеш заробити багато грошей, а як заробиш, перепливеш ізнов свою річку й покажешся в селі». Та легше викопати довжелезний рів, аніж позбутися цього дивного страху.

Дуже пильно придивляюся до Рум'яного... Ой, Рум'яний, ой, Рум'яний, ти й гадки не маєш, як я до тебе придивляюся. Знаю, як стоїш, які в тебе плечі, яка шия; знаю, що ти високий, трохи вищий од мене, що в тебе рівний, немов виточений ніс, а під ним оті чорні як вугіль вусики, і що вони дуже тебе прикрашають, і що ти дужий, бо бачу, як підіймаєш колоду або кидаєш лопатою землю.

Намагаюся побороти цей свій страх і жону його від себе, але він щоразу до мене вертається.

В Рум'яного довгі ноги і гарна хода. В мене теж гарна хода, але і в нього також. Цей страх не великий, він малий, маленький, але він є; якби це було щось таке, що можна схопити в руки, я б його зловив і розбив об землю; але це мов повітря, якого не вхопиш; мов туман, якого не вхопиш; мов вечір, якого теж не вхопиш, бо як його вхопити. Якби ж то цей страх можна було дістати руками...

Вночі раптом прокидаюся, чуючи в собі страх, мацаю рукою шию, веду пальцями по шнурку аж до бляшаного бога-отця беру в руку цю бляшку, цей образок, що його мати дала мені на дорогу, цього бога, якого дати найлегше... Але страх мене не залишає.

Простягаюся на ліжку, відчуваю все своє тіло, відчуваю свої ноги, такі сильні, якби двигонув ними в стіну,— завалилася б...

За чаркою я теж розповів, чому приїхав на будову. Всі довідалися, що хоч ніхто мене не примушував, а я таки мусив приїхати, що цей примус ніколи не виражався в словах, ніколи я не чув чогось такого: нас у хаті забагато, а роботи замало; той і той поїхав, а ти ні; сидимо тут усі купою, мов ті бджоли у вулику... Нічого такого не було, а проте примус був; цей примус відчувався всюди, все навколо змушувало мене; навіть та одна-однісінька залишена на розплід гуска, що бродила по болоту, змушувала; і оті здивовані курячі голівки змушували...

Допивши горілку, доївши оселедці й ковбасу, ми вийшли із сторожки. Підморозило, світило сонце, спати не хотілося. Всі ми були добре підхмелені, але на ногах трималися твердо. Геля й Парубійко випили небагато, але видно було, що горілка і їм вдарила в голову. Я, Корбас і Мати йшли попереду. Парубійко обережно ступав збоку і трохи віддалік; він ходив так, так ставив ноги, ніби на кожному кроці пробував землю, наче боявся, що земля під ним розступиться і він провалиться. Здавалося, він чув страх перед землею, по якій ходив; але то був не страх, а просто така хода.

Позаду всіх ішов Рум'яний з Гелею. Корбас щось белькотів і раз у раз гукав: «За мною, за мною, брати й сестри!» Мати завела свою проповідь, яку проказувала вже не раз. Зупиняла нас на просторих майданчиках серед дощок, екскаваторів, бульдозерів та всякого залізниччя й казала: «Синочки мої, синочки мої любі, пам'ятайте, пийте горілку та пиво неодмінно за свої гроші й купуйте собі штани, хліб і геть усе за свої власні гроші; завше, до кінця життя, до останньої години за свої власні гроші».

Кажучи це, вона робилася поважна, мов ксьондз, а на запитання котрогось із нас: «Що робити, як нема грошей і сили, щоб їх зароби-

ти?» — відповіла: «Коли нема грошей і сили, щоб їх заробити, то треба знайти якийсь спосіб, а є такі способи, є різні способи, щоб не простягати руки по милостиню, пам'ятайте, ніколи не простягайте руки по милостиню».

Потім ми рушили далі. Рум'яний затримав Гелю, бо хотів з нею від нас відстати, але вона рвалася до нас і голосно казала, що хоче бути з усією компанією; і я зрадив, що вона хоче бути з нами. Рум'яний був дуже п'яний і навіть хвилину боровся з нею, але вона вирвалася і прибігла до нас, а Рум'яний образивсь і пішов собі в інший бік.

Підбігши до нас, Геля сказала: «Чом ви на мене не зачекали, чом не оборонили?» Вона зверталася до всіх, але насамперед, мабуть, до мене. Виходить, Геля була б задоволена, якби тоді, коли вона боролася з Рум'яним, я підійшов до них і відіпхнув од неї Рум'яного; виходить, вона сподівалася на мою поміч... Що це ще значить, що це ще значить?.. Це ще значить, що коли б таке трапилось вдруге, я повинен стати між нею та Рум'яним і не дозволити Рум'яному підійти до неї; і якби він навіть нахабно поліз до неї, відштовхнути його. Але що було б тоді, що було б тоді?..

Зненацька в моїй добре захмелілій голові заграла, забриніла ота моя давня музика: ти мусиш перепливти свою річку зовсім інший, вдоволений і вичепурений, з грошима в кишені; а на цю музику, що розпирала мені довбешку, на оте видиво: я пливу на наш берег великої річки,— насувається інше: я підбігаю до Рум'яного й відштовхую його...

Нас п'ятеро зараз, а мені здається, що я сам один між великою річкою і Рум'яним.

Ми вибралися з території будівництва; тепер ми йшли порожнім полем, по один бік од нас були крани та всякі інші машини, а по другий — сільські хати під солом'яними стріхами. П'яний Корбас сунув уперед і горлав: «За мною, брати й сестри, за мною!»; а ми простували за ним. І от, ідучи так манівцем, — хтозна, чому манівцем, Корбас так вів,— дісталися ми до автобусної зупинки; Корбасові щось стрілило в його п'яну голову, та й нам теж, і ми, як були, не помившись, не поголившись і не перевдягнувшись, у своїй брудній одежі й заболочених гумових чоботях, та до того ще й у свято, подалися до великого міста за десять кілометрів од нашої будови. А приїхавши туди, не пішли в якусь тиху й малолюдну вуличку, а поперлися прямісінько до парку, де гуляють пани й пані з парасольками, з плащами на руках і з маленькими собачками. Ми розсілися на лаві, повитягали далеко вперед ноги й так сиділи, а городяни, що гуляли в парку, дивилися на нас. Розглядали нахаб; розглядали диких, брудних, неголенних і п'яних нахаб. І ми вчитали їхні думки: «Ось сидять брудні, неотесані, п'яні нахаби. Звідки вони тут взялися, що то за місця, в яких вони жили й з яких приперлися сюди, щоб забруднити наше місто?»

А вчитавши це, ми, ніби на зло їм, розсілися на лаві ще нахабніше, і ще далі попростягали ноги, і голови позадирали, й зухвало дивилися на цих панів з червцями, паличками й парасольками, на цих пань, чистих і біленьких, на їхніх дітей та їхніх пещених собак.

Горілка з нас вивітрювалась, і ми помалу тверезіли, а з тверезістю приходив сором; і ми почули себе, як голі серед одягнених, і почали розуміти, що даремно прийшли в цей парк і ніби виставили

напоказ своє хамство, дикість і свої п'яні брудні пики, заболочений одяг та чоботи; і що ми хвалилися своєю неохайністю, хоч хвалитися слід було іншим: тим, що ми вміємо тяжко працювати і працювали з охотою, і прибули на цю будову в товарному вагоні, а радше злетілись, мов птахи, щоб чесно заробляти, щоб справити собі одягу і взагалі поліпшити своє життя; щоб, добре працюючи, і собі вбратися по-міському; щоб зрівнятися з тими панамі, які обминали нас здалеку і здалеку спідлоба зиркали на нас, бо нас боялися, бо гадали, що хтось із нас раптом зірветься з лави і лусне якогось причепуреного городянина; що ми приїхали на цю будову, щоб зрівнятися з цими городянами; знати стільки, як і вони, але бути не такими, як вони; щоб гарно вдягатися й голитися і, може, вже в першому, а як не вдасться, то в другому або аж у третьому поколінні порозумнішати й вилюдніти.

Протверезівши, ми смиренно повставали з лави і швидко, крадучись, наче в чомусь винні, подалися на трамвайну зупинку і повернулись назад, до нашого болота, до наших бараків, до траншеї і розкиданого по всій долині залізничя. Корбас, Парубійко і Мати пішли разом, а я провів Гелю до жіночого барака і сам-самісінький, чи, точніше, тільки з богом-отцем, що теліпався на шиї, та з думкою про цю дівчину, вернувся в свій барак і заліз у ліжко, щоб трохи поспати. Але поки сон зморив мене, думка моя шугала від тієї великої долини, де йшло будівництво, до тієї великої долини, на якій лежить моє село; від траншеї, що їх ми копали і обшивали дошками, до нашої великої річки; а по ширості кажучи, думка моя так шугала через цю дівчину; власне, вона крутилася навколо Гелі; а якщо крутилася навколо Гелі, то мусила крутитися й навколо Рум'яного, навколо високого, сильного Рум'яного; але ж і я теж досить високий і маю силу. Виходить, якщо він знов її займе, а вона боронитиметься і крикне: «Проженіть його від мене!» — я повинен підбігти до нього й відіпхнути його від неї; але що буде потім? Краще б цю дівчину не призначали в нашу бригаду...

Пригадалися мені мати, батько, сестра важка — вона ще не народила, мені писали, — пригадалися зять і дід. Діда я б запитав, чи кинуться мені на Рум'яного, якщо він зачіпатиме Гелю, чи кинуться на нього. Але дід далеко, я тут сам один; якби ж то хоч стало сили доволоктися до них, коли я буду побитий, коли мене подужає Рум'яний. Дід, напевно, сказав би: «Не заводься з ним»; і мати сказала б: «Не переходь дороги цьому чоловікові». Всі, мабуть, так мені радили б: і Парубійко, і навіть Корбас, хоча не відомо, що б він сказав. Мені здається, тільки Мати; наша Мати з будови, сказала б інакше, може, так: «Відштовхни Рум'яного», бо Мати — людина твердої вдачі.

Мене взяла злість на матінку, на батька, на всю родину й на всю бригаду, на всіх святих і навіть на бога-отця, якого мені дано для зміцнення духу, коли я вирушав сюди...

Розділ V

Минули тижні, а може й місяці, протягом яких нічого цікавого не сталося, була тільки робота й робота, болото і робота, лопата, дошки, стояки, цвяхи, бульдозер, молоток, горілка, відмірювана на пляшці пальцем, оселедець і знов робота, одна й та сама робота, — чи то вже до кінця світу буде та сама робота.

Душі наші трохи прохололи, здавалося, віки минуть, а ми все будемо тримати в руках лопати й рити траншеї, і копірсати цю безневинну долину, і валити ці вкриті соломною хати; і здавалося в ці осінні та зимові місяці, що ми не подужаємо цієї великої долини, яку люблять дощ, болото, туман і зима, і що нас подужає навіть той старий як гриб, горбатий чоловік, котрий, як кажуть люди, перекинувся псом і блукає по долині в собачій подобі і по-собачому гавкає на машини та робітників, бо хоче їх звідси вигнати.

Щоправда, ніхто його не бачив і достеменно не відомо, чи він справді існує; але розповідають, ніби такий дід з'являється ночами і вие. Одні кажуть, що це дух, мара, а інші — що це чоловік, який онімів і почав гавкати, коли розвалили його хату й землю забрали під будову; але напевно ніхто цього не знає, всякі люди тут вештаються.

Взимку роботи сповільнилися, однак потроху посувалися. Зима була тяжка; ну як його копати траншею в мерзлій глині? Пробували висаджувати динамітом. Це трохи полегшувало роботу, зате було важче рівно вести траншею. Ми вже не виймали по шістнадцять кубиків на день, як восени, коли земля ще не зледеніла. В наших кімнатах у бараках теж було холодно; дехто злякався труднощів і покинув будову, робітників не вистачало.

Взимку більше, ніж восени, підохочували нас, та й ми самі себе підохочували спокусливими картинами майбутнього. Тільки думки про майбутнє, про те, що стане краще, що все-таки буде тут місто і ми оселимося в нових теплих квартирах, могли нас тут вдержати.

А потім, одного весняного дня, коли знову сіявся отой проклятий дощ і здавалося, що він ніколи не вщухне й ітиме вічно, настала хвилина, коли враз урвалися мої роздуми про добру та лиху долю; пішли нанівець усі мої старання створити собі в майбутньому краще життя, урвалися мрії, що жили тут в кожному, — мрії про нові костюми, краватки, власні квартири й меблі, про вечори з родиною біля радіоприймача, замість оцих крикучих гучномовців, які горлають так, що аж повітря двигить над усією цією великою долиною; одного такого дня з гучномовців безупинно гриміла пісня: «Ми будуєм білий дім, височений білий дім...», і саме тоді настала ота хвилина, коли Рум'яний, мабуть, розпалений цією гучною музикою, підступив до Гелі, що проходила будівельним майданчиком, несучи обляпану затужавілим цементом дошку; підступив до неї, сягнув рукою під натягнуту на голову відлогу, — бо ж ішов той дрібний, найгірший на світі дощ, — і погладив Гелю по обличчю й по косах, що вибилися крізь щілинку між відлогою і щокою. Вона спинилась, але дошки не випустила, — адже ж нічого, власне, не сталося, — та й вже розігнувся й вистромив голову з траншеї. Геля обминула Рум'яного, бо він заступав їй дорогу, і пішла далі з дошкою, але він не зостався на місці, а пішов за нею, — мабуть, його розпалила оглушлива музика, що линула з гучномовців, — наздогнав її, наблизився ззаду й обхопив за стан, і тоді вона впустила дошку в болото й стала вириватись.

Отоді-то й урвалися мої роздуми про добру й лиху долю, мрії про красиве життя в майбутньому; і одна по одній почали рватися всі ті нитки, що єдали мене з моїм селом, з великою річкою, з матір'ю, батьком, з усією родиною і з моїм майбутнім вимріяним красивим життям; і вмить змовкла в мені ота моя і тільки моя музика, що линула ніби з глибини душі: ти мусиш переявити свою річку, пере-

пливеш свою річку зовсім інший, чепурний і гарно вбраний — у випрасуванім костюмі, в краватці, в лакових черевиках, мов той пан. Шануйся, бо мусиш перепливти свою річку зовсім іншим.

Всі ці картини швидко вилетіли мені з голови, так швидко, що я б навіть не встиг з ними попрощатися й подумати: «Прощайте, мати, батьку, річко, прощавай, виміряне красиве життя...»

На місце цих думок і картин увійшла в мене ніби якась сліпа, зроблена з суцільного шматка заліза машина. Ця сліпа машина виштовхнула мене з траншеї, змусила нахилитись і зліпити з грязюки велику кулю; і ця сліпа машина пригнала мене до Гелі й Рум'яного і не дозволила спокійно сказати Рум'яному: «Не займай дівчини, пусти її, хай однесе дошки теслярам», — а так спрямувала мою руку, що, добігши до них, я зразу, не мовивши й слова, зацідив Рум'яного тією кулею просто в пику. Він цього не сподівався і хитнувсь назад, але вмить стер грязюку з обличчя й кинувся на мене.

Було слизько, і ми відразу попадали на землю. Качались у болоті, але з самого початку те, що було в нас замість розуму й думки, спрямовувало наші руки і наші м'язи так, щоб ухопити голову супротивника і вдавяти її в болото, в це густе тісто, і в цьому тісті якийсь час потримати. Кожен силкувався заліпити супротивникові носа та рота цією землею-тістом і в такий спосіб придушити його й знесилити. Тому в цій бійці найважливішими були голови; і коли один хапав другого за ноги, коли гатив у живіт, у пах, коли стискав йому шию, то все це для того, щоб дотягтися до голови і вдавяти цю голову в болото-тісто і так взяти гору.

Рум'яний був сильний, я це відчув, як тільки ми попадали на землю; не знаю, що б зі мною сталося, — мабуть, моя голова була б вдавлена в болото, бо Рум'яний уже лежав на мені й коліном садив мене в пах, — коли б не одна річ. То був шнурок на шиї в Рум'яного — йому, як і мені та Парубійкові, мати чи баба дала на дорогу бога-отця.

Намацавши в нього на шиї шнурок, я відразу зметикував, що треба вхопитися за цей шнурок і скрутити його, і так потягти, щоб він зашморгнувся на шиї в Рум'яного; і я зразу так і зробив, і Рум'яний захарчав; тоді я ще дужче скрутив шнурок у нього на шиї, і він захарчав ще дужче; а потім якось по-дурному заборсався й сам собі ще міцніше затяг на шиї цей шнурок, і врешті трохи обм'як. Тоді я другою рукою зіпхнув його з себе, і шнурок, якого я не випускав з рук, натягся так сильно, що лопнув; але я вже підім'яв Рум'яного під себе і вже вдавлював його голову в болото.

Геля — так вона мені згодом розповідала — під час нашої короткої бійки безперестанку кричала й кликала робітників, щоб нас розборонили; я цього не пам'ятаю, бо в бійці це не має ваги, в бійці важливо взяти гору. Але в пам'яті лишилось, як Корбас із бригадиром допомогли мені встати з землі, і як потім підвели Рум'яного. Поставивши нас на ноги, вони почали реготати, бо ми, напевно, скидалися на дві купи грязюки.

Я подивився на Рум'яного; він стояв, але ноги в нього тремтіли, він був увесь в болоті, на його спецівці я вгледів приліплений мокрою глиною, мов клеєм, грубенький шнурок і чималий вивалений у болоті обренок. Тоді я зрозумів, якою ціною здобув перемогу; щоб узяти гору, мені довелося осквернити й закаляти його бога. Ледве тримаючись на

ногах і через силу ворушачи заліпленими грязюкою губами, Рум'яний процідив:

— Ми ще поквітаємось.

Корбас сказав:

— Ідіть умийтесь.

А бригадир додав:

— У бетонярів є вода в бочках, ідіть умийтесь.

Розділ VI

Повернувшись того дня до своєї кімнати в гуртожитку, я застав там одного з тих хлопців, що приїхали з Келецького воєводства. Він був молодший за мене, років сімнадцяти чи вісімнадцяти. Невисокий, кремезний, з круглою головою та блідим лицем, на одній щоці дугастий, мов серп місяця, шрам. Він глянув на мене і зразу здогадався, що мені трапилася якась пригода. Хоч я вмився і позчищав з одержі болото, проте не був схожий на людину, яка вернулася додому, спокійно відробивши зміну. Обличчя в мене було червоне, подряпане, під лівим оком — великий синець, що розплився аж на щоку. Тож коли я переступив поріг, кельчанин спитав мене:

— Що з тобою трапилось?

Я відказав:

— Пусте, побився з одним типом.

— Хто він такий?

— Та один чолов'яга з будови.

— За що?

— За дівчину...

— За дівчину дуже просто побитися..

— Мабуть, він схоче помститись, не знаю, що робити...

Кельчанин засміявся.

— Не знаєш, що робити,— вигукнув він весело,— то я тобі, брате, дам пораду, слухай: ніхто тобі не допоможе, ні мати, ні батько, ні брат, вони далеко; і товариш тобі не допоможе, треба покладатись тільки на самого себе.

Потім підійшов до відчиненого вікна, а я за ним і собі. Перед нами лежала долина, в далечині виднілися машини та низенькі червоні підмурки. Неподалік був наполовину повалений пліт і садок; на деревах вже можна було розгледіти бруньки. Край садка стояв старий дерев'яний будинок, покинутий господарями, у стінах на місці вікон та дверей зяяли діри, стріха зотліла, дірява. Поряд стояла довга, теж дерев'яна будівля — хлів чи оборя, або ж те і те заразом. Під стіною притулилася собача будка, вкрита сухим кіз'яком; але собаки не було, а на будці спав великий чорний кіт.

Кельчанин провадив далі:

— Ти мусиш знати, брате, що в таких випадках треба покладатись тільки на себе, хто тобі тут допоможе?.. Хіба що втечеш звідси і вернешся до батька й матері; але ж ти не можеш звідси поїхати, бо приїхав сюди для того, щоб одірватися від батька, матері, від родини, щоб бути далеко від них і жити самостійно; а до того не можна ж утікати звідси тільки тому, що ти побився з якимось типом за дівчину; але нащо я тобі все це кажу, ти й сам це знаєш.

Кельчанин провадив далі:

— Хоч я й молодий, але вже встиг пізнати життя, воно в мене скла-лося так, що я змалку жив без батьків; головне — бути наготові, тре-ба завжди щось мати при собі.

Кіт, що спав на будці, потягнувся раз-другий, потім скочив на зем-лю, крадучись підійшов до невеличкої скирти зчорнілої соломи, що сто-яла поблизу довгої будівлі, присів, припав до землі і завмер, не зводя-чи очей із соломи; він мишкував. Люди назавжди покинули будинок, а він лишився, бо кіт зникає не до людей, а до місця.

— Коли не маєш батька й матері,— говорив далі кельчанин,— або коли рідні твої далеко, ті, які сказали б тобі ласкаве слово і непокоїли-ся б, що вже глупа ніч, а тебе нема, і в тривозі почали б шукати; і які б страшного зраділи, коли б ти над ранок вернувся цілий і здоровий, не побитий, не покалічений і не скривавлений; коли ти від них далеко, то треба бути насторожі, треба бути наготові; добре, коли завжди щось маєш при собі.

Кіт, що чигав біля скирти старої зчорнілої соломи, обережно звів-ся на лапи і плигнув. Було видно, що він зловив мишу.

Тоді мій сусід-кельчанин зробив професорську міну і сказав:

— Бачив, як кіт зловив мишу? Якщо не хочеш бути на будові ми-шею, якщо тобі дороге здоров'я і дороге життя, і якщо ти хочеш, щоб дівчина поважала тебе і щоб тебе поважав бригадир та товариші по бригаді, і якщо хочеш вистояти на цьому проклятому болоті, то раджу тобі, як братові, від щирого серця раджу: купи собі добрий пружинний ніж.

По цих словах він сягнув рукою в кишеню і добув щось схоже на невеличкі піховки, зроблені з блискучої сталі. Натиснув — і з них виско-чило лезо, що скидалося на маленький кинджал. Закрив ножа і знову сказав:

— Бачиш, отакий, на, спробуй.

Я взяв у нього ніж, натиснув якийсь гудзик, і знову, стиха клацнув-ши, вискочив кинджальчик. Я натиснув кілька разів. Мені сподобалася ця річ, невеличка, похватна й міцна.

Я віддав ніж кельчанину, і він заговорив знову:

— Носиш його в кишені, і ніхто про це не знає; адже ж не будеш ходити з дрюком, із шворнем, з якоюсь залізьякою,— це ж зразу видно, в кишеню вони не вмістяться, куди їх сховаєш; можеш мені повірити, я на цьому знаюся, бо хоч і молодий, а бував у бувальцях. Такий ніж — річ невеличка, покладеш у кишеню і завжди з ним ходиш. Усі думають, що в тебе нічого нема, а ти знаєш, що є, і це, брате, тебе тішить; те, що вони не знають, а ти знаєш, дуже добре. Скажімо, йде назустріч тип, який здається тобі підозрілим; він думає, що ти без нічого, і заманеться йому заїхати тобі в пику; тоді ти кладеш руку в кишеню, ніби просто так, щоб дістати носовика або сірники, але вже відчуваєш в руці цю свою цяцьку. Коли той тип зачіпає тебе і пробує вдарити, ти швидко вихоплюєш ножа й штрик його... І ти переміг... Ще раз тобі кажу: це — добра штука. Я знаю одного чолов'ягу, який може роздобути для тебе такого ножа, завтра ввечері підем до нього.

Після цього кельчанин вийшов з кімнати, сказавши, що має якусь важливу справу, а я лишився біля вікна. Я дивився на покинутий буди-нок і садок, що от-от зацвіте, зацвіте даремно й без пуття, бо його повалять бульдозери. На пустому подвір'ї, по якому, напевне, недавно ходили корови, коні, кури та люди, кіт бавився мишею. Не з'їв її зра-

зу, бо хотів нею натішитися, тому тримав у зубах обережно, а потім випускав з зубів і удавав, ніби дарує їй життя й волю, але коли миша відбігала, наздоганяв її й легенько хапав зубами, а тоді випускав ніби на волю.

І я пошепки сказав собі: «Я повинен мати пружинного ножа».

Треба лягти й поспати; це було б розумно, і кожна розважлива людина сказала б мені: «Сьогодні тебе спіткала лиха пригода, роздягнися, ляж у ліжко, заплющ очі і спробуй заснути», але мої очі не думали про сон, мої очі не хотіли слухати ніяких розумних порад, вони були широко розплющені, до болю широко.

Я все стояв і стояв біля вікна, але що я міг вистояти; нарешті вийшов надвір, дощ перестав, але болото не висохло, як же йому висохнути...

Я був біля самого плоту; дерева от-от зацвітуть, кіт, наївшись, дрімав під причілком обори. Побачивши мене, зірвався й утік — він уже почав дичавіти.

Далі лежали ниви, по зеленому, вже височенькому збіжжю йшли стежки та траншеї, а там, де не було траншей і котлованів, збіжжя було потоптане, потолочене; якісь люди стояли на краю нив і мовчки дивились на зелену рівнину; певне, раніш наговорилися.

Чоловік, одягнений інакше, ніж ті, що стояли на краю нив, підійшов і промовив:

— Ми ж вам казали восени, щоб ви не сіяли, бо навесні розпочнемо тут роботи.

У відповідь на ці слова люди ствердно закивали головами; справді, їм казали: не орить і не сійте, бо весною тут розгорнеться будівництво; вони не заперечували, що чули це.

— Ну то навіщо ж ви приїхали сюди з плугами й навіщо засіяли? — спитав незнакомий.

Люди на це нічого не відповіли, тільки дивилися на чоловіка, вдягненого інакше, ніж вони; на ньому були гумові чоботи, непромокальне півпальто і гарний кашкет.

Люди дивились на нього мовчки, наче німі, і він повторив своє запитання: «Скажіть, навіщо ви орали, коли вас попередили, що весною тут почнеться робота?» Але ті знов ні пари з уст. Що вони могли йому відповісти, ну, що?..

Відповісти йому: «Ми завжди орали восени...» Якби вони так відповіли, незнакомий постукав би себе по лобі й завів би знову своєї: «Але ж вам було сказано, що цим разом не слід сіяти, було ж сказано...»

Яка йому користь од такої їхньої відповіді, а їм од відповіді його?

Чи, може, треба було відповісти йому: «Земля все гуляла й гуляла, то ми приїхали й зорали», чи, може: «Ми не могли не орати, ми не могли не сіяти»; чи, може, так: «Ми думали, що зеленого збіжжя ніхто не займе, бо злякається кари божої, ми хотіли відстрашити вас цією зеленою озиминою...»

Чи так вони б відповіли, чи інакше, він би однаково заперечував, і згоди б не дійшли, бо дуже важко порозумітися тому, хто зорав, із тим, хто каже, що не треба було орати й сіяти. Вони могли б говорити день і ніч і нічого з того не вийшло б, так уже ведеться.

А потім я подумав, що на будові не шанують збіжжя. Але ж ті, що провадили будівництво, попереджали, щоб восени не орали й не

сіяли; а як навіть і попереджали, однаково не повинні нищити вже підросле збіжжя; не можна нищити збіжжя, та й край; але, можливо, конче треба було розпочати будівництво; однаково, навіть і тоді не можна нищити збіжжя, нізащо в світі не можна...

Це знищення збіжжя посилило страх, що й досі сидів у мені; коли я відійшов од воріт рідної хати, а може, ще раніш, коли мовив до матері, батька, зятя й діда: «Я їду на велику будову», — цей страх уже вступив у мене; але його відразу одігнали думки про заробітки, про купівлю гарної одежі, про моє майбутнє панське життя; а потім ці думки відігнав страх, і так навпереміну — мрії і страх, страх і мрії обіймали мене.

Часом якась дрібниця, слова бригадира чи майстра, що дивився, як я працюю, приміром, ось такі: «Непогано, непогано йде»; часом щось інше: птах, що летів у бік моєї річки, а інколи сама робота, земля, що легко піддавалася лопаті, — проганяли страх і розбуркували приємні мрії; а часом, навпаки, щось протилежне цьому приємному, ота мряка або крик майстра, або галаслива зграя ворон у повітрі уривали приємні думки та мрії і викликали страх.

Повинно було статися щось таке, як бійка з Рум'яним, щоб і приємні думки, і страх зникли, але ненадовго, зовсім ненадовго. Після бійки мій страх зріс, та зате його, мов солону в січкарні, різала й різала думка про Гелену; але, знову ж таки, думка про Гелену вирятовувала мене від страху і в страх вкидала, і можна сказати, що в одну й ту саму мить, коротку, як зблиск ліхтаря, були і приємні думки, і страх; і можна сказати навіть, що це було наче приємний страх або страшні приємні думки.

«Покинь цю будову, вернися додому, перепливи свою річку не одмінений, без панського вигляду і без шерстяного костюма, перепливи її упокорений, зі схиленою головою, вернися, знов сидітимеш на високім березі в очеретах, сидітимеш там, мов король на троні, в подертих штанах, а проте король».

Такі думки навівали мені й останні слова Рум'яного «ми ще поквітаємось», і дерева, що даремно зацвітуть, і оте вже височеньке збіжжя, і ця забруднена мастилом та бензином зелень.

«Не вертайся, вернешся тоді, коли будеш зовсім іншим, перепливш свою річку вичепурений і вдоволений... Вистоїш тут, вистоїш, тільки купи собі надійного ножа; це хороша річ, і до того ж невеличка; держиш її в кишені, і ніхто не знає, що вона в тебе є, а ти знаєш; і те, що інші не знають, а тільки ти, тебе, брате, тішить...»

Розділ VII

Вертаючись додому, вже недалечко від нашого барака я зустрів Гелену. Вона була не в робочому одязі, а в звичайному жіночому вбранні — в сукні й легкому світлому

пальті, на голові щось на зразок беретта, що ледве тримався на буйних хвлях кіс; на ногах — панчохи і коричневі закриті туфлі.

Вона сказала, що ходила до подруги і вертається у свій гуртожиток. Вдивилася мені в лице й попросила: «Проведи мене». Я пішов з нею. За хвилину Геля спинилася, глянула мені в вічі й спитала: «Боїшся Рум'яного?» Я відказав: «Чого мені боятись...» А вона на те: «Не бійся Рум'яного», і ще раз: «Не бійся Рум'яного». Розізлили мене ці слова, я йшов поряд неї і мовчав. Біля жіночого гуртожитку попрощався з

нею, на прощання вона запустила пальці мені в чуприну й покуйовдила її.

Я вертався щасливий, але це щастя відразу обтяв страх; а цей страх одразу був обтятий моїм майбутнім ножем, і я знову був щасливий, довго був щасливий, бо тільки-но страх вистромляв свою голову, я відтинав цю голову ножем...

Я ввійшов до своєї кімнати, вона була порожня; а я б охоче з ким-небудь побалакав; подивився на себе в шибку — чуприна покошлана. Так кортіло з ким-небудь побалакати; я скинув спецівку, ляснув себе долонею в груди, відчув під пальцями бляшку; тоді весело вигукнув: «Все гаразд, боже-отче, все гаразд. Гелена покошлала мені чуприну!..»

Уночі чути було свист і виття собак; ночами тут виють собаки. Дехто каже, що отой старий горбань, якому відібрало мову, коли знищили його хату й садок, скликає собак і з цією собачою зграєю гасає по всій будові й виє ночами. А ще люди кажуть, що собаки люблять його й слухаються і що він разом з ними спить, лягає в середину собачої зграї, мов у тепле ліжко, і з цією зграєю спить; і кажуть також, що він хоч і старий, але дужий, і кидається на людей, мов пес, і може вкусити.

Всяке плетуть, бо ніхто його не бачив і достеменно ніхто нічого не знає. Є такі, котрі б'ють себе в груди й присягаються, що то чорт, бо в нього всі повадки не людські, а чортівські; багато людей у це вірять, але напевно ніхто нічого не знає.

Другого дня на роботі ми з Рум'яним розминалися, так наче не існували один для одного, наче перед нами було порожнє місце. Але ми тільки так удавали, насправді ж він не йшов мені з думки, а я, напевно, йому, інакше й не могло бути.

Над траншеєю показалася білява голівка Парубійка; тулуба не було видно, він був у траншеї, і здавалося, ніби сама голівка без тулуба котиться в мій бік. Парубійко наблизився до мене й сказав, що сьогодні ввечері починаються заняття на курсах для тих, хто хоче здобути новий фах, і що добре було б їх кінчити. «Такі курси разом із сьомим класом — це вже щось», — говорив Парубійко, весело стріпуючи своєю білявою голівкою; а потім почав товкти: «Треба скористатися, треба скористатися, коли вже опинився тут, коли мокнеш на дощі і бабраєшся в болоті, то треба скористатися...»

Я відповів, що сьогодні піти не зможу, не вийде в мене, що прийду завтра і що один день нічого не значить.

Надвечір Парубійко пішов на курси, а я з отим бетонярем-кельчанином — по пружинний ніж. Спочатку ми йшли між будовою і полями. Йдучи цією дорогою, легко було переконатися, що будова займала величезну територію, захарашену машинами, бараками та будками. Вона простяглась аж до цвинтаря; недалеко від цвинтаря здіймалися ще не потиньковані стіни нових будинків.

Ми вступили в село, схоже на моє рідне. Вулиця, обабіч вулиці дерев'яні, вкриті соломною хати; за хатами садки, за садками ниви. Вулиця широка, але нерівна й заболочена.

Ми звернули ліворуч і суточками між двома старими чорними плотами підійшли до незвисокої білої хати. Кельчанин свиснув, з хати вийшла маленька замурзана дівчинка; за хвилину, пригнувши голову в низьких дверях, висунувся чоловік, досить високий, із запалими що-

ками і якимось зім'ятим обличчям; чи то молодий чи то старий — не розбереш. Підійшов до нас, а кельчанин йому зразу:

— Здоров, Мацеку, я привів покупця, йому потрібен добрий ніж...

— Добрий ніж, — повторив зім'ятий, — ніж... Сьогодні нема, був, та годину тому віддав; один лишився, але це мій.

Потім ми спроквола подалися до стодоли, стали на засипаній соломою, трісками та порохом долівці. В кутку стояв великий сніп чистої рівної соломи.

У стодолі зім'ятый витяг з кишені свого пружинного ножа, поклав його на долоню, мов дохлу рибину, і сказав: «Завтра буде такий самий, а цього відступити не можу, звик до нього, жаль було б його, я людина м'яка, серцем прикипаю до речей».

Потім спритно підкинув угору цю дохлу рибину, чи то пак пружинного ножа, на льоту схопив його так, як треба, підскочив до снопа, і, увігнавши ножа в соломку, вигукнув пошепки: «Раз — просто в сердечко!» Потім відступив назад і знову скочив уперед, і знову увігнав ножа в соломку...

Нарешті став перед нами, розкарячивши ноги, порожевілий і неначе вже не такий зім'ятый і скорше молодий, аніж старий. Ножа заклав і поклав у кишеню. Відсапуючись, повторив те, що сказав на початку: «Свого ножа тобі не відступлю, я з ним зжився, приходь завтра або позавтра, буде такий самий...»

Розділ VIII

«Вернися до рідної домівки, поки не пізно, перепливи вже тепер свою річку; дарма що вернешся не ошатний, зі схиленою головою, упокорений; коли стане сумно, підеш у поле й сядеш на високих березі перед очеретом, почуватимеш себе як король. Тобі соромно...

Коли не хочеш вернутись додому, то покинь свою бригаду і переїди в іншу. Не такими мали бути тут твої дні. Твій день мав бути таким: устати вранці, вдягтися, поспідати, взяти пляшку з кавою або чаєм, узяти скибку хліба і шматок ковбаси. Працювати старанно, потому вернутись у гуртожиток, перевдягтися, с'як-так пообідати, відпочити, а тоді піти туди, де можна чогось навчитись. Ось якими мали б бути твої дні, а які вони є, який твій нинішній день?.. Потяг з підозрілим парубчаком казна-куди, щоб купити пружинного ножа».

Що тоді казала мені Геля... Спочатку запитала: «Боїшся Рум'яного?» А потім мене заспокоювала: «Не бійся Рум'яного, не бійся...» А потім скуйовдила мені чуприну, і це найважливіше. Якби я пішов з бригади, що б вона подумала?.. Знаю, що подумала б: боягуз...

«Матусю, не вернись, не можу. Радо б вернувся, матусю, хоч вернутись, але не можу; не вмію інакше це висловити, тільки так: хоч вернутися до вас, але не можу».

Я вирішив, що мій день буде таким, яким повинен бути: підйом, сніданок, праця, обід, відпочинок, курси, сон... з тією тільки різницею, що я ходитиму з ножем... з богом-отцем і з ножем...

Уночі знову вили собаки; я встав, підійшов до вікна; мені здавалося, що ген за садком, за тим садком, який даремно зацвіте, жене згряя собак, а з ними той старий горбань, котрому відібрало мову.

Чоловік-пес біг то на двох, то на чотирьох ногах, а собака згряя мчала спочатку в бік зеленого узвишшя, але перед узвишшям звернула й полетіла на край будови, де зводять нові корпуси.

Наступного дня знов наблизилась до мене Парубійкова білява голівка. Парубійко сказав мені, що на курсах вчать мурувати, а також керувати підйомними кранами, і що по закінченні їх можна більше заробити, а праця буде легша, ніж у землекопів. І додав, що питався, чи ще можна записатись. Йому відповіли, що можна.

А мені знов довелося йому сказати, що я ще зачекаю із вступом. Парубійко посмутнів і глянув на мене так, ніби перервалися ті нитки, що зв'язували нас, та й пішов собі.

Я випростався, сперся на лопату, став так, як відпочивають землекопи, і дивився на біляву голівку Парубійка, що віддалялася від мене. Незабаром він приєднався до Матері та Гелени і разом з ними став підносити теслярам дошки й стояки.

Нині про Матір, про нашу Матір з будови, я можу сказати більше, ніж на початку своєї роботи. Тоді я багато чого не розумів, багато про що не зміг би розповісти так, як тепер, коли згадую ті часи; за ці двадцять років я ж мусив-таки навчитися краще розуміти життя, та й досвіду трохи набрався.

Мати дуже дорожила роботою, ставилася до неї якось аж побожно; дошку несла так, наче це була якась святиня; наче збиралася за мить проказати: «Слава тобі, свята робото, що завітала на цю рівнину; слава тобі, дошко, слава вам, цвяхи, лопати, кирки, траншеї, ями, машини, дощі, болото; слава вам, покалічені руки, діряві мокрі чоботи й мокрі ноги, бо я можу купити собі за власні гроші хліба, ковбаси, оселедця, горілки, пива, обід, панчохи, сорочку... Сама за свої, за свої власні, своїми руками зароблені гроші; не за доччині гроші і не за зятеві, ні за чиї, а за свої, сама за свої... Тому слава тобі, свята робото, що завітала на цю рівнину...»

Потім була перерва. Ми пішли до своїх пляшок з кавою та скибок хліба; кожен знайшов собі місце, де міг сісти й спокійно попоїсти.

Іли так, як звичайно їдять на будові: в одній руці — скибка хліба, в другій — пляшка з кавою; відкушували від скибки шматок з тим, що на ній було, — зі смальцем, сальтисоном, кров'янкою, копченою рибою — і запивали кавою; і знову відкушували хліба й запивали, і так аж поки всього не поїдять. Пляшки одразу робилися заслинені, обліплені крихтами хліба та тих присмак, що були на скибці.

Були скибки без ніякої присмаки; працювали на будові й такі, що приносили з собою голий хліб, щоб заощадити якомога більше грошей; вони привезли з села цю звичку до голісінького хліба, цю жадобу до голої скибки і не хотіли заводити нового звичаю щось додавати до неї, бо ж їхні батьки не додавали.

Хлібоїди з келецьких та жешівських сіл ховалися зі своїми голими скибками, їли їх похапцем і тайкома, мов злодії, бо соромилися тих, від кого пахло ковбасою, кров'янкою, сальтисоном і копченою рибою; та ще, мабуть, не хотіли надто наблизитися до цих запахів, боячись, щоб їх не охопило нестримне, непереборне бажання прикрити свої скибки якоюсь копчениною. Хлібоїди поводитися так, ніби весь час були насторожі, щоб хтось не побачив їхніх скибок без ніякої присмаки, їхнього голого хліба. Кралися нишком, мов тіні, мов смиренні ченці, з тими своїми голими скибками, неначе з якимось скарбом; неначе то

були не голі скибки, а сама ковбаса, сам сальтисон, сама кров'янка або сама копчена риба.

Я їв, сидючи на дошці, яку поклав на краю траншеї; в мене був хліб із сальтисоном і кава в пляшці. Я їв і дивився на будівельний майданчик — всюди земля, купи землі, гори землі, ніби тут точилася якась страшна битва. Зненацька хтось пройшов позад мене, і не встиг я повернути голову, як почув голос Рум'яного: «Ми ще поквітаємось, братику, постривай, любчику, це тобі так не минеться». Я хотів щось відповісти, але Рум'яний хутко відійшов.

Після роботи я не пішов зразу в гуртожиток, а подався у протилежний бік од нашої траншеї, бо хотів побути на самоті, щоб спокійно обміркувати слова Рум'яного і взагалі своє становище.

День був прохолодний, але без дощу; невдовзі я опинився на рівній луці, брів по високій траві, що нагадувала мені рідне село; здавалось, я бреду по траві моїх рідних лук. Далі росли хліба; серед нив траплялися ділянки голої землі, спустошеної, поораної величезними, важкими колесами; потім знов були луки, а за ними досить густий вільшняк; по той бік вільшняка була Сліпа канава.

Цю канаву помилково викопали на початку будівництва; п'яний бригадир привів сюди запопадливих до роботи, але вже страшенно натомлених робітників, родом із Жешівського та Келецького воєводства, і загадав їм прокладати траншею: і вони видовбали лопатами чималу траншею і навіть почали були обшивати її дошками. Але потім виявилось, що в плані її нема; робота була даремна, платити за неї не хотіли. Тоді хлібоїди, що копали цю траншею, оточили бригадира і присунули до нього свої червоні від люті обличчя; а нема нічого страшнішого, дикішого й хижішого, ніж хлібоїд, який за добре виконану роботу не одержує плати.

В колі з розлючених облич та очей бригадир протверезів, бо під поглядом таких очей не можна не протверезіти, став усередині навколішки і, присягаючись богом та всіма святими, урочисто пообіцяв, що все залагодить; і залагодив. Не знаю, що сталося б, якби хлібоїди не одержали грошей за цю роботу, мабуть, на смерть затовкли б його отими своїми скибками сухого хліба. Так виникла серед нив і лук ця непотрібна, самотня канава; роботи сюди ще не дійшли, та, може, ніколи й не дійдуть.

Дно канави де-не-де поросло травою, вільхи простягли над нею своє гілля. Я зійшов униз по залишках опалубки, сів на уламку дошки, що лежав на дні. Я опинився в дивній хатині, де підлогу заміняла зелена трава, а стіни були почасти з голої землі, почасти із струхлявілих дощок.

В цій дивній хатині, в цій Сліпій канаві я подумав, що треба відступити; говорив сам до себе, але так, ніби до іншої людини; так, як той, хто боїться, говорить до того, хто не боїться:

«Ти мусиш відступити, це нічого, що відступиш, не чекати ж, поки дістанеш ломом по голові або ножем під ребра; найкраще, якби ти ще сьогодні покинув свою бригаду і поїхав кудись далеко, на іншу роботу; ти мусиш це зробити, якщо тобі дороге життя, якщо хочеш перепливти свою річку, як колись мріяв, — зовсім інший, а це значить — у достатках, при грошах, вдоволений і гарно вдягнений; мусиш поміняти роботу і триматись якнайдалі від Рум'яного. Якщо хочеш на гулянці в своїм ріднім селі стрітися з хлопцями і сягнути в кишеню, і витягти

з неї туго набитий гаманець, а з гаманця гроші, якщо хочеш бгати пальцями оті папірці, ніби вони для тебе — дрібниця, а потім ляпати ними об стойку й горлати: «Горілки! Пива!» Якщо хочеш зазнати цього щастя, мушиш покинути свою теперішню роботу і перейти на іншу, щоб і слід твій загубився; бо якщо ти цього не зробиш, Рум'яний тебе порішить; чигатиме на тебе, стежитиме за кожним твоїм кроком, ітима твоїм слідом, мов пес, аж поки настигне тебе й порішить».

Мати, напевно, сказала б тобі: «Покинь цю роботу, сину, стережися Рум'яного»; і батько сказав би те саме; і дід.

Коли, сидячи в цій дивній хатині, чи то пак у цій канаві, я міркував, щб мені робити, і коли той боязкий і обережний чоловік, що був у мені, звертався до того небоязкого й необережного чоловіка, що теж був у мені, і коли боязкий вже, властиво, переконав небоязкого, якась тінь перекреслила впоперек канаву, враз примеркло світло, що його кидало звисока призахідне сонце, і я раптом відчув поблизу чиюсь присутність; потім почув шелест високої трави, яка росла обабіч канави. Вгорі показалася голова Гелени, дівчина спинилась на краю траншеї і глянула вниз, на мене. Я здивувався, а потім мене взяв сором, а той сором перейшов у презирство до себе, і тоді в одну мить ця розмова в мені повернула навспак, і небоязкий заговорив до боязкого і вивовів йому багато за ту коротку хвилю, коли ні дівчина мені, ні я їй ще нічого не сказали, коли ми тільки дивились одне на одного, і тоді я всім еством, а не наполовину, став відважний і постановив собі, що не піду з роботи, і зрозумів, що дівчина принесла мені відвагу.

Коли дівчина, яку любиш, яку дуже любиш, іде за тобою, хоча й натомилася за день, коли вона не пішла обідати й голодна бреде по високій траві і, мов собака, плентається за тобою, бо за тебе боїться, і, йдучи по твоїх слідах, доходить аж до Сліпої канави, де ти сидиш наляканий, хоч і зневажаєш себе за цей ляк, — то вона приносить тобі відвагу.

І потім ти вже не тікаєш з роботи, лишаєшся в бригаді, в якій працює та дівчина, і не кидаєш роботи.

Ти б не покинув її навіть тоді, якби замість одного Рум'яного стало сто; бо ти вже відважний, бо дівчина принесла тобі в Сліпу канаву відвагу. І тобі вже здається, що тобі не обов'язково бути так міцно прив'язаним невидимою мотузкою до матері, батька, діда і всіх інших, котрі лишилися в хаті на селі; і тобі не обов'язково щохвилини смикати цю мотузку і в думці надокучати рідним запитаннями: «Матусю, батьку, діду, що мені тепер робити, тікати з бригади чи ні, боятись Рум'яного чи ні?»

Можна вже попустити цю мотузку, бо з тобою дівчина, яку ти любиш; і тобі вже здається, що все лихо завжди обминатиме тебе, а все добре буде з тобою; а якби навіть щось лихе прибудилося, ти легко його здолаєш, бо дівчина любить тебе і ти її любиш; і якби навіть трапилося щось страшне, то воно буде не таке страшне, бо дівчина любить тебе і ти її любиш.

Тобі навіть здається, що старий бляшаний бог-отець, який теліпається на грудях і купається в поті, вже тобі не потрібний, бо є ця дівчина.

Я виліз зі Сліпої канави, ми пішли разом до їдальні, пообідали, а потім попрямували до своїх бараків.

Розділ IX

Опинившись сам у своїй кімнаті, я міг перевірити свою відвагу; і тоді сіпнулися ті ослаблі мотузки, що єднали мене з селом, бо вони не порвалися, а тільки ослабли од

тієї відваги, що вступила в мене, коли Гелена спинилася на краю Сліпої канави.

Ці невидимі щойно обвислі мотузки нап'ялися, неначе хтось підтяг їх невидимою корбою, — а такою корбою завжди буває самотність, — і пішли по них, наче по невидимому телефону, накази, напучення й добрі поради; сунула в мій бік уся ця добродійна мурашня, прямували до мене річкою, долиною, лісом, повітрям, низом і горою ці мурашки-охоронниці, послані до мене в далекий край із самого серця мого далекого села. І ці мурашки відразу обсіли мене, і всі переконували, що самої відваги замало, що відвагу треба чимсь підсилити, щось до неї додати, бо що вдіє така самотня відвага, така відвага-сирота; нікого нею не тріснеш по голові і не шпирнеш під ребра; самотня відвага — це все одно, що підставити груди й крикнути: «Вдар у них!»

Відчуваю, як моя родина, що, не виганяючи, вигнала мене, бо в хаті має бути певна кількість людей, родина і моє село насторожуються і підходять до мене, і нашіптують: «Ти мусиш озброїти свою відвагу, ти мусиш оздобити свою відвагу».

Відказую подумки родині й селу: «Вона озброєна й оздоблена богом-отцем»; а те хитре старе село, що було в мені, відповідає на це тихотихесенько, щоб ніхто не почув: «Коли є відвага, а на додачу до відваги бог-отець, то й тоді це все одно, що розхристати груди й крикнути: «Вдар у них!» І Рум'яний вдарить у них, а добрий бог-отець, який усім навколо прощає, і пальцем не кивне, теліпатиметься собі на грудях, спатиме собі в крові».

Отож я послухався тих порад, які привіз із собою з-за великої річки і які й досі линули звіди до мене, бо то були добрі поради, і того ж дня пішов до зім'ятого по пружинний ніж.

Мені хотілося до бога-отця, який, що не кажи, оздоблював мою відвагу, додати ще й ножа; про всяк випадок, якщо настане скрутна хвилина; якщо Рум'яний або хтось інший схоче мене порішити й відняти в мене дівчину.

Я раптом відчув, що цей ніж мені конче потрібний, і чимскоріш подався до зім'ятого Мацека, боячись, щоб хтось не випередив мене. Я простував краєм будови і раз у раз минав бульдозери, що горнули землю, ревучи то гучніше, то тихше.

Дійшовши до паркана, свиснув, я вже знав, що, коли свиснути, Мацек швидко вийде. Він з'явився на дверях, усміхнувся й мовив: «Добре, що прийшов, я маю для тебе ловку штучку». Знову повів мене до стодоли; там здерся по балках на солому, а потім, тримаючись за лати, спритно, наче муха по стелі, поліз аж до самого гребеня. Застромивши руку під стріху, витяг звіди загорненого в білий папір ножа і кинув його мені згори, гукнувши: «Лови!» І я зловив його обома руками з трепетом, ніжністю і хвилюванням, немов підхопив у повітрі не ножа, а дитину.

А Мацек, повільно й обережно спускаючись з тієї високості, де був схований ніж, говорив, ніби сам до себе, чи до мене, чи, може, до всього світу, до цього незрозумілого, химерного світу, говорив про пружинні ножі:

— Не минає і дня, щоб хтось не купив ножа; ідуть у широкий світ

ножі, різні люди приходять сюди за порадою друзків; здебільшого зовсім молоді хлопці; такий каже прямо: «Хочу купити пружинний ніж» — і навіть оком не змигне; часом і старший чоловік прийде, жонатий вусян; такий трохи соромиться, бо знає, що я можу подумати: «Навіщо йому пружинний ніж?»; часом побачиш у цій stodолі і лице інтелігентне, пристойне, в окулярах; навіщо вченому чоловікові ніж? Продаючи ножі, я пізнаю світ; я, братику, більше знаю про життя людей, ніж ксьондз.

Зім'ятий Мацек став на купу соломи й піднесено говорив далі:

— На добрі ножі добрий попит; люди платять, беруть їх у руки, і тоді в них змінюються очі; а це означає, що вони змінюються всередині, немовби народжуються заново, для іншого життя; і ти, брате, змінився, ти заново народився для того, щоб убити або вбивати...

Зім'ятий Мацек зсунувся з купи соломи на балку, сів на неї, звів ноги і, гойдаючи ними, промовив: «Світе, світе!» А потім, ніби хтось стьобнув його, скочив хутко на долівку і хутко підійшов до мене, мовивши:

— Даремно я так розбалакався, плати, братику, й ушивайся, і хай тебе бозя береже, ніжик у тебе, як цячечка, новісінький, ще нікого не черкнув.

Коли я вертався від зім'ятого Мацека, на будові вже світилися вогні. В кількох місцях вогнів було більше, звідти долинав скрегіт, а часом вигуки і якесь ніби булькотіння або спів.

Це були ті дільниці будови, яким загрожував прорив, тому там працювали вдень і вночі; робила там нічна зміна, але були й такі, що, відробивши денну зміну, ішли на ніч на ці відсталі дільниці. Багато робітників відгукнулись на заклик того партійця, який не тільки розсівав слова, але в найтяжчі дні й ночі брав лопату і працював з нами, а потім мив руки в бочці з водою.

А інші йшли на нічну зміну тільки тому, що хотіли більше заробити. Тим-то на нічній роботі чимало було хлібоїдів з Келецького та Жешівського воєводств. Хлібоїд — це такий чоловік, що допався до роботи, мов до золота, і прийшов на будову, мов у райський сад, спантєличений і очманілий. Він одсунув від себе все: масло, ковбасу й копчену рибу, і душу, і власне людське єство, і став чорним волом, машиною, заведеною для роботи й тільки для роботи, та ще для одержування грошей за роботу.

Хлібоїд вернеться по все це лише тоді, коли заробить багато грошей і справить собі одягу, коли пройде до кінця тяжку путь від хлібоїда — чорного вола до людини, яка сяде в теплій квартирі й візьме на коліна внука.

Але, напевно, знайдеться такий хлібоїд, який схоче переробити геть усю роботу, навіть неосяжну роботу, і весь час відкладатиме на потім і масло, й ковбасу, і копчену рибу, і клопіт про власну душу; все на потім і на потім... аж до того часу, коли вже не здужатиме простягти руку по це відставлене масло, ковбасу, копчену рибу, по цю відставлену душу. Напевно, знайдеться така «машина», заведена живими, а ще більш померлими, що за життя жадали праці й хліба, машина, заведена для роботи й тільки для роботи, аж до останнього подиху; і знайдеться такий підстьобуваний кривдою померлих чорний віл, який вже буде неспроможний спинитись і в своєму добровільному ярмі, пирхаючи й сопучи, добреде до могили, а на зароблені гроші йому поставлять розкішний надгробок.

В Парубійкові, попри його молодість, є щось від хлібоїда; він теж хоче взяти від роботи якнайбільше, Парубійко, як хлібоїд, потайний, заचाєний, приховує, що ходить до школи та на курси і вчиться; він заचाївся, готуючись стрибнути в заможне життя, де гарна одежа, гарна квартира, гарні меблі; в ті години, коли розсядеться зручно в теплі з випнутим черевом, щоб спокійно та розважно поміркувати про своє життя.

І в Корбасі є щось від хлібоїда, і навіть у Рум'яному.

Чи не найменше від хлібоїда в тій літній збудованій жінці, яку ми звемо Матір'ю, бо вона живе сьогоднішнім днем; але в ній є якась часточка від чорного вола, бо вона теж ні в кого не хоче просити хліба, а хоче купувати його за власні гроші.

Всі ми, що прийшли з села на будову, носимо в душі більш чи менш виразне тавро хлібоїдства.

Але я вже виходжу на інший шлях. Дівчина і ніж штовхають мене на іншу стежку.

Вертаючись останнім разом від зім'ятого Мацека, я зрозумів, як змінив мене пружинний ніж і які слушні були слова отого бідолашного, недолугого, змушеного торгувати ножами Мацека.

Так, це нове народження, бо з тієї хвилини, коли ти взяв у руки й сховав пружинного ножа, ти повинен усвідомити, що купив його не для краєння хлібця, а для іншого діла; і що на його блискучій ручці та на лезі немовби викарбувано, що він не був, не є й ніколи не буде тим ножем-доброчинцем, яким крають на скибки хлібину або роблять сопілки з вербових гілок; і ще викарбувано на пружинному ножі, що він поривається до людського тіла.

А можна було подумати, що такого ножа люди купують так само, як оселедця, цибулю, ковбасу, і що тільки кишеня змінюється, права кишеня штанів, у якій ти його носиш; і що, йдучи швидкою ходою, відчуваєш тільки, як ніж б'є тебе по стегну; а раніш цього не відчував; можна було подумати, що тільки такі зміни стануться після того, як ти купив ножа.

Я йшов довгою межею, яка відділяла територію будови від полів, і дивився на вогні, підняті над будовою, і на те, що вони освітлювали. Ген-ген, на другому кінці, під отими сильними лампами, мріє щось червоне, розпластане на землі, розмазане, мов розлита кров, — це зародок нового міста.

Все-таки зародилося місто в цьому несосвітленому шарварку, серед крику і лайки зародилося нове місто.

Я ввійшов у зарості, між дерева, зробилося темно, бо вогні заслоняло гілля, загавкали й завили собаки, це гавкання й виття ставало щодалі голоснішим; рано, подумав я, починає свою нічну гонитву цей горбань, що перекинувся собакою, цей горбань-пес, собачий ватажок, що з собаками спить, з собаками їсть і гасає з ними по всій долині, гавкаючи на будову та на людей, які на ній працюють. Але ж все це неправда... а може, й правда...

Коли вип'ємо, ми віримо в горбаня-пса, коли добре вип'ємо і горілка прояснить нам голови й загострить зір, ми навіть бачимо, як він мигтить поміж деревами й будинками із зграєю собак, немов рухома тінь. Коли горілка розсуне нам світ ушир і в височинь, ми віримо, що буває така хвилина, в яку людина може перевернутися на собаку, переbrати собачу натуру і пристати до собак; може втратити мову і подавати голос по-собачому — гавкати, скавчати, гарчати, вити, тужливо вити

ночами; і може набути собачих повадок і сторонитися незнайомих людей, і може навіть перестати ходити на двох ногах, з піднятою вгору головою, й почати бігати на чотирьох. Буває така хвилина, коли може статися все це, а то й ще дивовижніші речі.

Там, серед дерев, я засунув руку в кишеню, помацав ножа, а потім витяг його, натиснув, де треба, і лезо вискочило; але якби довелось мати діло з горбанем-псом, з отим собачим царем без хати й без землі, не дуже-то мені б допоміг цей ніж, бо горбань-пес то існував насправді, як ці дерева навкруг мене, то був привидом, тінню, немовби самим бігом, самою курявою, збитою бігом; то був справдешньою істотою, людино-псом, сговненим злості й туги, то самою злістю й самою тугою без плоті. Від такого пружинний ніж не врятує. Але ж я купив його не для того, щоб боронитись від горбаня-пса, а тільки для життєвих потреб.

І відтоді я ходив з моїм новим ножом і був наче тим самим матушиним і батьковим сином, тим самим братом важкої сестри, — а може, вона вже не важка, може, вже народила, — і тим самим зятевим швагром та дідовим онуком, але насправді вже не був тим самим; мною вже володів ніж, і неначе туман відгородив мене від них, від моєї річки й від високого берега над очеретами.

З ножом я ходив на роботу, на п'ятику, до крамниці по хліб і сальтисон, всюди. З ним поїхав і на демонстрацію до великого міста.

Напередодні демонстрації прийшов той партієць, який відповідав за нашу дільницю і якого ми любили, бо він нічого від нас не приховував і нічого не робив потай, у нас поза спиною, а завжди казав правду; він міг би добитися від нас усього, чого б тільки захотів, бо він ніколи нас не обманював, ми віддали б йому останні штани, бо відчували, що він нас поважає. Коли люди впевняться, що їх поважають, з ними можна зробити все; вони згодяться навіть голодувати, коли їх поважають і кажуть їм правду; а коли відчують, що їх не поважають, пропаще діло, — затнуться й замкнуться в собі, і робитимуть одне, а думатимуть інше, і будуть, мов бездушні, холодні автомати.

Але тоді, на початку будівництва, цьому чоловікові не довелось довго розводитись, коли він прийшов до нас напередодні демонстрації. Ми відразу зрозуміли, чого він од нас хоче; а він хотів, щоб ми показали свою силу тому великому місту, до якого поїдемо на демонстрацію, та людям, що живуть у ньому з діда-прадіда; щоб оповістити білолицих городян, що ми будемо поблизу нове місто, а поряд нього завод; і що ми не такі, як багато хто з них думає; адже часто буває, що вони поглядають на нас скоса, кривим оком; дратуються або сердяться, побачивши нас, або з нас сміються і кажуть, що до їхнього прекрасного міста підступають мугирі, бандити, повії, п'яниці, нечупари, неуки, підколювачі, приبلуди, вошивці...

Не знаю чому, але на демонстрації я весь час ловив очима тільки ці біленькі обличчя городян, що стирчали над тротуарами.

Як тільки ми позіскакували з вантажних машин на початку довгої і широкої вулиці, я вже виловив декілька їх із гущі голів.

Те, що стирчить біля довгого високого муру, свердлить нас очима, дивиться на паперові проекти та моделі будинків, на це паперове місто, яке ми несемо і зародок якого вже існує насправді; ці обличчя всміхається, але так, як усміхаються дорослі, дивлячись на забаву дітей, так ніби весела дівтора зненацька виспала на вулицю й почала бавитись, галасувати; і звідки це раптом взялося стільки дітлахів...

А оте друге обличчя, притиснуте до стовбура старезного дерева, стягнутого обручами, бо воно вже добре-таки струхлявіло, обличчя, сперте на це шановане трухляве дерево, сердиться на нас, сіпається від злості, його лютить ця могутня демонстрація. Воно, напевно, мугикає нечутно таку пісню: «Засилля хамства, засилля глупоти, засилля хамства, засилля глупоти...»

Третє, з яким ми зіткнулися на перехресті біля центрального вокзалу, — надуте, бундючне, напевно, бачило різні країни й різні міста і прочитало багато книжок; воно має нас за ніщо, дивиться на нас, як на сміття, зметене з кутків на середину кімнати.

А он те поглядає на нас приязно й ласкаво, але так допитливо, ніби хоче дізнатися, як ми працюємо, де спимо, що їмо, що думаємо і взагалі, як живемо і на що здатні ...

Ми простуємо вулицею, несемо великі написи, що розповідають про нашу будову, та портрети видатних людей, тягнемо мало не цілий новий район міста і завод — все зроблене з картону. Раз у раз хтось із лав або котрийсь із тих, що снують біля колон, вигукує: «Хай живе! Хай живе!» І ми підхоплюємо ці вигуки дружно й голосно.

А я, несучи напис «Наші руки й серця віддамо вітчизні», позираю на тротуари й виловлюю з якоюсь дивною впертістю бліді обличчя жителів великого міста.

Оте, що дивиться на нас із старовинного під'їзду, немов з рами картини, боїться нас. Сила-силенна, — як десяток релігійних процесій водночас, — нових, дивних людей, які нібито будують ціле нове місто і від яких не знаєш чого сподіватись, вихлюпнула на вулиці великого міста з прапорами, написами й портретами.

Ми простуємо й простуємо вперед, ось уже вступили у вулицю, де по один бік гарні громадські будівлі, а по другий — парк, улюблене місце городян, мені він не подобається і навіть викликає жаль, бо деревам тут нічим дихати.

Коли ми опинилися на цій вулиці, колони облетіло важливе повідомлення: ми наближаємось до почесної трибуни. Люди почали виструнчуватись і рівняти крок, а мені навіть тепер, коли всі готувалися гідно пройти повз почесну трибуну, навернулося на очі нове біле обличчя; щось таке найшло на мене, що я чатував на ці обличчя й пробував читати по них; адже цей похід, властиво, був зіткненням засмалених, обшмугляних дощами облич з блідими обличчями городян, то були взаємні оглядини; по суті, похід був нагодою для цих двох облич підійти впритул з протилежних боків і придивитись одне до одного.

На тому обличчі, яке я підстеріг і яке, можна сказати, підстергло мене, коли похід наближався до почесної трибуни, був написаний біль; воно страждало через нас, хоч ми не заподіяли йому аніякісінького зла.

Коли б не цей похід, що захоплював нас і гнав уперед, я б добіг до цього стражденного обличчя, а також до того боязкого і сказав би їм, що я теж боюся, бо мусив піти з дому і опинився на величезній будові, якої не можу зрозуміти. Я приїхав сюди, тому що вдома були батько, мати, дід, сестра, яку можна вважати за дві душі, бо вона вагітна, та зять; і на всіх одна корова, кілька гусей та кілька курей; ну то я був змушений виїхати. Працюю на земляних роботах; щиро признаюсь: я купив собі пружинного ножа, щоб оборонити дівчину, коли буде потреба, я не охочий братися за ніж, але мусив це зробити. Колись за дівчину

билися на шаблях та шпагах і стріляли один в одного; ніж не такий уже поганий, коли його порівняти з шаблею чи пістолетом.

Але я не міг підійти до цих облич, бо йшов у колоні, яка вже наблизилась до трибуни. На чільному місці стояв худорлявий стомлений чоловік і привітно всміхався до нас. Його оточував чималий гурт людей, які нібито розглядали колони демонстрантів, але насправді дивились на худорлявого стомленого чоловіка, що стояв на чільному місці.

І що ще я міг би сказати обличчям жителів великого міста, що стирчали над тротуарами, спиралися на старі дерева й визирали зі старовинних під'їздів?.. Що чимало серед нас таких, котрі не вміють читати й писати; це здебільшого літні люди, в яких життя склалося так, що вони обминули школу, а школа їх; вони вчать лише тепер і соромляться цього, а деякі з них, скінчивши роботу, потайки пишуть цвяхом на втопаній землі.

І що ще я міг би сказати цим обличчям?.. Що деякі прийшли на цю величезну будову, яку важко збагнути, з вошами в пазусі; бо вони жили в таких хатах, що їх люблять воші, в маленьких хатах, де лише одна кімната, а в цій кімнаті багато людей, і не було грошей на чистоту, бо ж чистота дуже дорога, а бруд дешевий.

І що ще я міг би сказати цим обличчям?.. Що на нашій великій будові часом трапляється й повія; але де така не трапляється...

Коли минули трибуну, вже можна було йти абияк, колони почали рідшати, люди по одному, по двоє, а далі вже цілими гуртками розходилися хто куди, бо їх цей похід утомив та й трохи змудив.

Я теж пішов раніше, бо ніс невеликого розміру гасло, яке міг поставити під дерево й піти собі. Парубійко чкурнув зараз після мене. Гелі я не міг знайти, вона кудись зникла. Рум'яний мусив іти до кінця, бо він виліз наперед у нашій колоні і разом з кількома іншими робітниками ніс найголовніший, та зате і найважчий плакат з найдовшим написом. Віднедавна Рум'яний крутиться коло начальства і до нього підлабузнюється. Корбас теж десь подівся, а Матір похід так розохотив, що вона сама вирішила йти до кінця, хоч нічого не несла й могла втекти раніш від інших.

Ми ввійшли у міський парк, де було повно народу; в міських парках завжди повно народу, і людині ніколи не вдається залишитися сам на сам з деревами, що так легко на селі; там, коли людина хоче, вона може бути сам на сам з лісом, з прибережним лугом і річкою, і з птахами, сам на сам з видолинком, де росте очерет, з цією величезною зеленою мискою, якої мені жаль чи не найбільше, бо це найпрекрасніше місце на землі; сам на сам з усім отим, а це значить — сам на сам із собою, проте під пильним таємним наглядом села.

Парубійко потяг мене в кінець вузької бічної алеї, де було найменше людей; ми сіли на лаву, бо трохи стомились на демонстрації, і він одразу поліз у кишеню й витяг з неї зелений конверт, помахав ним, а тоді сказав:

— Це лист від матусі, вчора одержав; іду повз сторожку, а сторож каже: «Тобі є лист», — то був оцей лист від матусі.

Махаючи конвертом, Парубійко розповідав: матуся сповіщає, що отримала гроші, які він їй послав з першої зарплати, пише, що сховала ці гроші окремо і ні на що їх не витрачає, нехай лежать у схованці, бо це ж перші зароблені сином гроші; а таких грошей вона за свій вік ще не держала в руках. Було в неї три сини, два старші за Парубійка загинули на війні; зостався Парубійко та менша від нього сестра. Ну то хіба

ж могла мати держати в руках зароблені сином гроші? А тепер їх отримала, і сховала далеко, і не витрачає їх, бо вони для неї не просто гроші, не просто папірці, за які можна купити дріжджів, солі, цукру, хустку, фартуха і ще всякої всячини, а щось більше, доказ синові доброти, яка не часто трапляється на цім світі.

А потім Парубійко несподівано присунувся до мене і стишив голос, ніби намірявся відкрити мені велику таємницю і боявся, що хтось підслухає; але я знав, що коли він присувається, то почне вихукувати мені в самісіньке вухо те, що вже не раз вихукував і нашіпував, що вперше нашептав мені на будові, коли йшов той проклятий дрібненький дощ. Я знав, що він говоритиме про вечірню школу; і справді, Парубійко почав намовляти мене вступити до вечірньої школи, щоб закінчити сьомий клас, де він учився, і щоб потім іти далі й далі, як він собі намітив. Я пообіцяв, що до вечірньої школи піду. А сам подумав: «Це нічого, що в тебе дружинний ніж, можеш і з ножем ходити до школи...»

Згодом на цій лаві в алеї міського парку опанували Парубійка мрії про майбутнє. Він говорив, як дитина і zarazом як старий; такий вже був Парубійко — дитина уживалася в ньому зі старою, поміркованою людиною.

Ми не бачили тієї великої рівнини, де розгорнулася наша будова, але вона неначе стояла нам перед очима, коли Парубійко говорив про майбутнє. Він краще за мене вмів побачити себе зовсім іншим у тому місті, яке ми збудуєм; він мав здатність те, що було тепер, відсунути назад, а те, що колись настане, вихопити з майбуття й наблизити до сьогодення, і вдати, ніби зникли котловани, болото й забрьохані люди і з'явилось готове місто, ніби вже на вулицях цього міста лунали його кроки. Парубійко творив, як чудотворець, ціле готове місто, хоч воно ще не було збудоване й тільки-но зароджувалось, тільки-но здійснювалось з багна.

Сидячи зі мною в більш-менш тихому закутку міського парку, він ніби наяву виряджався й шиковав, походжав по гарній квартирі й піднімав на знак вітання капелюха, і взагалі розкошував у цьому вигаданому чистому місті; він і мене тягнув за собою в це чисте, прекрасне місто, що виникло в його уяві, а насправді ще не існувало; тягнув за собою, коли намовляв мене вчитись. Мене теж захопили його мрії, і незабаром ми вже удвох творили різні картини й краєвиди, яких ще не було, аж поки нам не стало важко від цього кращого майбутнього, що його ми звалили на себе; і, привалені, стомлені балачкою про краще майбутнє, ми замовкли, встали з лави, пішли до автобуса й повернулися в свої бараки, лиш коли-не-коли перекидаючись словом. Увечері я подався на народне гуляння.

Не сподобалося мені це гуляння; замало було на ньому любові та соромливості і забагато брутальності. Все можна, але ж не так. Адже в селі ні хлопці, ні дівчата так не поводитися, а вони ж із села. Що з ними сталось?.. Їх наче з ланцюга спустили; адже село, стоголове, тисячоголове село кожного, хто в нім живе, немовби держить на ланцюгу; безнастанно на нього зорить, безнастанно його напучує, вдень і вночі не зводить з нього свого стоокого, тисячоокого погляду; від села не сховаєшся, куди від нього втечеш, у селі нікуди тікати, просто-таки нікуди.

Мати, батько, дід, баба, родичі, сусіди, живі й померлі стоять за твоїми плечима і дивляться на тебе, і ти їх боїшся; от ніби й не боїшся, часом огризнешся на матір та батька, коли вони кажуть, що ти зле

повівся; і тоді комусь може здатися, що ти відкидаєш ці напучення і маєш за ніщо батька та матір; але насправді ти їх боїшся. Коли сердишся на них, і огризаєшся, і говориш грубощі просто в лице, просто в вічі, то це значить, що ти не можеш махнути на них рукою і робити своє, це значить, що ти їх все-таки боїшся.

На великій будові всі неначе зірвалися з ланцюга і через це зробилися якісь трохи несамовиті. На гулянні це найкраще видно.

Але ця несамовитість згодом мине; тепер я знаю, що мине. Вони опам'ятаються, полагають ланцюги, дороблять скільки треба кілець, і ланцюги стануть довгими, і цими довгими ланцюгами вони прикують себе до села. Будуть у місті, на асфальті, будуть у кімнатах з елегантними меблями, а проте будуть прикуті до села, мов вірні собаки; іноді як злі вірні собаки; і я знаю, що багато хто з них, і я знаю, що навіть ті з них, котрі стали схожими на панів з діда-прадіда, які гуляють по алеях міського парку, скажуть на старість і прошепочуть на смертельній постелі, ворушачи німіючими вустами, як витягнуті з води риби, щоб їх поховали на сільських цвинтарях; прошепочуть, мов діти, що просяться до мами й тата.

Мені пригадавсь Парубійко, він ніколи не рвав ланцюга. Добра матуся держала його на міцнім ланцюгу. Парубійко піде вгору, він ходить на курси, вчиться.

Будова теж змінює людину. Одне діло — сівба, зовсім інше — висаджування динамітом мерзлої землі, одне — бути в полі, зовсім інше — на будівельному майданчику. На будові ти мусиш бути гострим як бритва, а на сівбі ні. Будова бере тебе в лещата, стискає, а земля тебе розпростує. На будові ти мусиш горлати щосили, лаятись, мусиш перекричати багато звуків, а на сівбі поговориш собі до коня та й працюєш собі далі.

Ми вислизнули з великого кола танцюристів; Гелена йшла попереду, я за нею. Позаду лишилась музика й галас; позаду ми залишили Рум'яного. Він прийшов на гуляння пізно і був напідпитку, шукав Гелену, я це бачив, мене не помітив і питав про неї тих, хто її знав.

Перед тим Гелена танцювала кілька разів зі мною та з іншими хлопцями, а потім пірнула в натовп; я побіг за нею; подумав: «Покажуся їй, щоб вона скаже...» Гелена сказала:

— Не подобається мені тут, ходімо звідси...

Коли так скаже дівчина, яка тобі дуже до вподоби, коли вона так скаже тобі посеред гульбища, де музика витинає і б'є аж у саме небо, де стільки дужих, здорових хлопців, що рвуться до дівчат, — ти вже не зможеш зберегти душевну рівновагу; бо це значить, що вона обрала тебе, з усіх одного тебе. Що тоді діється з тобою, що... з чим це порівняти, не знаю... і як це назвати... не знаю... Не в змозі я описати себе в ту хвилину, коли вона мовила: «Ходімо звідси, не подобається мені тут...» — не можу дібрати слів... Матусю, батьку, діду, сестро, зятю і ви, сусіди мої, ту хвилину не можу описати...

Ми вийшли з-під дерев і опинились на розлогім рівнім полі. Взятися за руки й попрямували вперед. Якби тоді хто-небудь побачив нас, то міг би спитати: «Куди йдете, діти?..»

Ми дійшли до якоїсь порослої травою місцини, може, то була лука, а може, дорога, якою давно не їздили вози, і вона поволі заростала травою.

Пригадую це так ясно, з болем пригадую всі подробиці. В моїй руці була її рука, пальці досить довгі й міцні; далі починалася долоня,

там, де пальці з'єднуються з долонею, ішов ряд твердих горбочків, схожих на вирізані з тонкого ремінця кружечки, за цими кружечками була ямка на долоні, нерівна, шорстка, а над нею — такий же шорсткий тильний бік руки.

Я переконався, що ця рука за grubіла на будові і вже не пасувала до цієї дівчини; було темно, але я міг уявити собі цю руку, що не пасувала до її обличчя з дрібними рисами, до волосся, що лягало хвилями, до її ніг, рівних, довгих, і взагалі до всієї її стрункої, гнучкої постаті.

Ця рука пасувала вже до будови, а не до дівчини. Тепер, знов і знов перебираючи все це в пам'яті, я можу сказати, що її за grubілі пальці були ще немовби будовою, немовби продовженням будови; і зашкарублий, твердий та глянуватий край долоні чи не найбільш належав будові; і шорсткий тильний бік руки також.

Далі була кісточка та увігнута смужка зап'ястка, і тут проходила межа. Тут кінчалася будова, тут кінчалися земля, підсобні роботи, дошки, цвяхи, лопати, дощі, тумани, погукування майстра та бригадира; на цій увігнутій смужці зап'ястка кінчався будівельний майданчик і починалась дівчина; під тканиною рукава раптово, несподіваним теплом, що прийшло з глибини її тіла, і несподіваною ніжністю шкіри починалась дівчина; моя і тільки моя дівчина; матусю, батьку, діду, сестро, зятю і ви, сусіди, і ти, боже-отче, і ти, ніж, — моя і тільки моя.

Мій добрий ніж, мій вартовий,
Мене не зраджуй, друже мій.
Находить ніч чи світить сонце —
Будь на сторожі, охоронцю!¹

Так молився зім'яти Мацек.

Ми все йшли по тій порослій травою землі, скромно тримаючись за руки. Я забрався вище її зап'ястка, пальці мої прослизнули під тонку тканину рукава її блузки.

Якби тоді хто-небудь побачив нас, то міг би спитати: «Куди йдете, діти?...»

Ми все йшли по тій порослій травою землі, повільно, нога за ногою...

Такий був початок найкращої весни і найкращого літа в моєму житті; такої весни і такого літа не було ні до того, ні потім, і вже ніколи-ніколи не буде... А мені так хотілося б вернутись до тієї ночі й до тих тижнів та місяців, які настали після неї; коли попереду в нас було ще стільки часу, і здавалося, з цього часу, мов з глини, можна виліпити яке завгодно життя; а тепер ті двадцять років, що їх ми збиралися прожити за вигаданим і вимріяним прекрасним взірцем, уже спливали, і життя з них виліпилося саме таке, як воно є, а не якесь інше.

Вернутись назад, зняти з землі це місто, вирвати з минулого хоч трохи часу і ще раз спуститись у котлован задля тієї тяжкої роботи і задля того кохання; я згодився б іще раз витерпіти те болото, болотомул, болото-місиво, болото-тісто, якби могла вернутись ота давня надія, що шепотіла: ти переплинеш свою річку в щасті. Я б пучками вигрібав землю з-під теперішнього каміння, якби міг вирвати в часу, що сам себе пожирає, оті хвилини, коли ми гуляли по майбутніх літах, мов по квітучій луці.

Тієї ночі, перейшовши поля, якісь дивні, химерні в скісному світлі

¹ Молитва ангелу-хранителю, в якій змінено перший рядок.

ламп, розвішаних на будові, що півколом обхопила оброблені землі, перейшовши мокрі луки, — їх вогні будови теж змінили до невпізнання, — ми забралися в Сліпу канаву, яку затуляв од ламп густий розлогий гай, у ту викопану хлібоїдами канаву, де в мене вступила відвага, коли туди прийшла Гелена; тому ця траншея зразу стала нашим улюбленим притулком.

Ми зійшли в цю канаву з оберемками сіна, насмиканого з копиць, що стояли неподалік, і цим пахучим сіном вимостили її дно та боки. Ми пристосували цю канаву для кохання; і ця канава, сповнена духом трав та звітрілої землі, стала нашим першим спільним домом, оселею і нашим першим подружнім ложем, хоч ми ще не були подружжям; та коли відкинути шлюбні формальності, що зв'язують людей тільки словом і документом, а взяти найістотніше, те, що діється, то ми, власне, були подружжям, бо, перше ніж це сталося з усіма формальностями, самі, без чиєїсь допомоги, без ксьондза і без загсу, і без весільного поїзда, за допомогою хіба що тільки темряви й пахучих трав зашлюбилися в цій канаві.

Коли під час цих зашлюбин моє лице було над її лицем, образок, який мати дала мені на дорогу, вислизав у мене з-під сорочки і гойдався над її вустами, а потім тулився до наших губ; а тоді тулився до наших зубів, і ми затискали й кусали його... і знову висів, і знов торкався її губ, очей, лоба, кіс...

Потім ми лежали горілиць і дивилися в низьке нічне небо. Було тихо, і здавалось, що в цій розлогій долині нічого не діється; тільки шурхотіння грудок землі, які коли-не-коли осипалися з боків канави, нагадувало, що навколо розгорнулася велика будова.

Згодом срібляста бляшка образка знов мигтіла над її лицем і тулилася до наших губ та зубів, і знов ми затискали її й кусали.

Потім, лежачи поряд під низьким склепінням хмурної ночі, ми уявляли собі, як разом перепливемо велику річку, як разом, гарно вдягнені і вдоволені, ввійдемо в село... Срібляста бляшка знов замигтіла над її лицем, ковзала й ковзала по наших вустах і зубах.

Розповідаючи про це тепер, через стільки років, я доповнюю опис подій своїми довгими роздумами, інакше кажучи, себе тодішнього доповнюю собою теперішнім, таким, якого життя і школа, і прочитані книжки чимось збагатили; неначе ми двоє опишуємо давні події, і часом мені важко розібрати, хто розповідає: я теперішній чи тодішній.

Описуючи ту ніч, можу ще додати, що помилково викопана хлібоїдами канава стала не тільки нашою першою спільною оселею і нашим першим подружнім ложем, а й нашим костьолом без ксьондза, органіста і хору; і ще можу додати, що ця траншея була для нас більш, ніж оселею, подружнім ложем, навіть більш, ніж костьолом. Це було місце, де наш шлюб сповнив нас безмежною силою і безмежною добротою до всього світу, до людей, тварин, до комах, до найменшої грудочки землі; а також безмежною вдячністю за ніч, за сіно, за канаву, в якій ми зашлюбилися.

З цією силою, добротою і вдячністю вийшли ми з канави, тільки-но засіріло; земля була повита туманом, у ньому потонули поля й будівельні майданчики; виразніше проступали тільки вершечки дерев, шпильні кранів та горішні частини споруджуваних будинків першого міського району.

В гуртожитку я заліз у ліжко, але не для того, щоб проспати ті кілька годин, які лишилися до початку роботи, а щоб знов порадіти

з того, що сталося вночі, з наших добровільних зашлюбін і з того, що я пізнав тіло й душу дівчини.

Образок бога-отця, який висів у мене на шиї, висунувся з-під сорочки і впав на подушку. Срібляста бляшка була погнута й подряпана. Я згадав, як під час наших зашлюбін, коли моє лице було над її лицем, образок вислизав у мене з-під сорочки і висів над її вустами, і тулювся до наших губ і до наших зубів, і ми його затискали й кусали.

Довго дивився я на ці ямки та подряпини на сріблястій бляшці і думав: «Ти вже не абихто, ти справді одружився з Геленою».

А потім, уперше з того дня, коли мати оповила мою шию святим шнурком, взяв образок у руку і, мов найвірніший шанувальник бога-отця, став цілувати сріблясту бляшку, а точніше, оті ямки та подряпини, оті свідчення наших зашлюбін.

На будову я прийшов перший, і працювалося мені на диво добре, хоч я й очей не склепив, я просто не чув землі під лопатою, наче то було пір'я або піна, а не важкий, злежаний глеюватий грунт; аж бригадир здивувався й сказав, що я показую приклад напруженої, самовідданої праці, а також, як він велемудро висловився, високої громадянської свідомості; і ще зауважив, що коли б усі так працювали, то долина побачила б місто раніш, ніж намічено.

Він, бідолаха, не знав, що я оце тільки пізнав тіло й душу Гелени і що своє тіло й душу вона віддала мені вночі, в канаві, в улюбленій нашій канаві, викопаній хлібоїдами, і що завдяки цим зашлюбинам я землі під лопатою не чую і лопата бере її так легко, наче це пір'я або піна; і що я роблю опалубку, припасовую стояки до дощок і прибиваю дошки до стояків цвяхами швидше і краще, ніж учора, і все це тому, що я взяв шлюб і через те люблю всіх навколо, й навіть до Рум'яного не маю жалю, бо я переміг його не так тим, що затягнув у нього на шиї святий шнурок, як тим, що взяв шлюб з Геленою, от цим я вже остаточно звалив його на землю й придушив; і мені навіть стало ніби шкода його і схотілось до нього підійти.

Я видерся з траншеї і подався понад нею до того місця, де працював Рум'яний. Ішов і думав, і подумки казав сам собі: «Якщо він поводитиметься грубо й непримиренно і знов повторить свою погрозу, і скаже тобі, що поквітається з тобою, ти будеш спокійний і лагідний, бо вже можеш так поводитись, можеш бути добрим, адже ти його остаточно переміг тим, що тебе, а не його обрала ця дівчина».

Я зазирнув у траншею, Рум'яний, низько схилившись, робив опалубку в самому низу; я побачив його потилицю, густе чорне волосся було мокре від поту і прилипло до голови; а далі був темний, бронзовий карк.

Я дивився на цей міцний карк: між краєм волосся і коміром спецівки біліла смужка незасмаглої шкіри; я здогадався, що це слід од недавно знятого шnurка, того святого шnurка, який мати почепила йому на шию разом з образком, коли він виїжджав сюди; а тепер од цього шnurка лишився білий слід, котрий, якщо він знов не надіне образка, незабаром зникне; як тільки вигляне сонце і пригріє схиленого Рум'яного, цей слід одразу зникне, і ніхто вже не вгадає, що на цім карку колись був шnurок з почепленим на нього образком; і Рум'яний в разі потреби вже навіть зможе сказати, що в нього на шиї ніколи й не було ніякого шnurка, ніякої стрічечки, і що ніхто ніколи не надівав йому образка, і що він ніколи не чіпляв на себе бога-отця.

Я поманив рукою Парубійка, і він тихо наблизився до мене; потім

я махнув Матері й Корбасові, і вони теж підійшли до того місця, де я стояв, і ми вчотирьох нишком дивилися на білий слід, що оперізував замість шнурка міцний карк Рум'яного.

Можна було припустити, що святий шнурок зник лише на якийсь час, що він зносився й вистріпався і його треба замінити і що незабаром бог знову висітиме на цьому волячому карку; але можна було також припустити, що не висітиме, бо Рум'яний хоче хутко вискочити нагору, і що йому вже не хочеться обливатися потом на важких земляних роботах.

А коли ми відійшли, Корбас сказав, що не можна викидати того, що дала мати; а Мати, наша Мати з будови, відповіла, що в житті всяк буває; Парубійко нічого не говорив. Я був скоріш згодний з Корбасом, аніж з Матір'ю, хоч вона всього в житті зазнала й ніколи не пускала слів на вітер; але й Корбас багато чого зазнав.

Але ми не могли довго розводитися, можна чи не можна викидати те, що дала мати, бо нас чекала робота і бригадир уже почав сичати й цмокати від нетерплячки.

Розділ X

Я пішов на своє місце, до своєї лопати, того дня легкої, як пір'їна, і до своєї землі, легкої, як піна, і до своїх думок про Гелену, і до своєї надії, що знову виберуся з нею до Сліпої канави, як назвали її хлібоїди, і знов наберу свіжого, запашного сіна, щоб вимостити наше подружнє ложе.

І так сталося, що ця канава багато днів і ночей була нашою спільною хатою і нашим подружнім ложем, і в цій траншеї на сні, під зорями, ми дали життя нашому синові, нашій єдиній дитині. Ми повелися, як босяки, як дикуни, як бездомні собаки... чи, може, як нещасні, безпритульні діти, що з любові скривдили одне одного.

Одні входять у пишні покої, інші забиваються в різні закутки, в різних місцях лягають люди, щоб потім народжувались діти: на ліжках, на голій землі, на снопах, на возах, у полях, кімнатах, сінях, у ямах, на смітті, під дахом і під зорями, там, де пахне, і там, де смердить, — скрізь розмножуються люди.

Вона прибігла до того старого одинокого дерева, звідки ми звичайно разом вирушали до Сліпої канави. Стала переді мною з розкошланими, сплутаними косами, дихала уривчасто, очі в неї були червоні, але сухі. І раптом почала ляскати себе по животі, викрикуючи: «В мене буде дитина, в мене буде дитина!..»

Чи вона прибігла до мене з новим життям у собі і з цим криком як зі щастям чи як з горем? Все це в ній так переплелось, перемішалось, що то здавалося, ніби вона хвалиться своїм животом, бо радіє зі своєї вагітності та з цікавістю прислухається до того другого життя, яке зароджується в ній, і в своїй радості нікого не боїться й безсоромно хизується перед усім світом цим новим життям у собі, мов той силач м'язами, — а то здавалося, що це друге життя в собі вона сприймає як горе, і ці викрики — з горя, а ляскання по животу — з ненависті до власної непорочної утроби.

Це звалилось на нас неждано-негадано, бо ми не замислювалися над тим, до чого нас може довести Сліпа канава; і думали, що вона

завжди буде тією самою Сліпою канавою, місцем, де знов і знов повторюватимуться наші зашлюбини, і що ніколи в цій канаві ми не вимовимо слова «дитина».

Тому, коли вона прибігла до мене з цією звісткою, я теж не знав, чи мені кричати з радощів, що я стану батьком, і пишатися цим своїм майбутнім батьківством, чи, пам'ятаючи про будову, про болото, що чвиркає з-під ніг на кожнім кроці, і про наше добровільне вигнання з села, і про наше тутешнє життя, зіщулитись і заскиглити.

Я завів її до Сліпої канави вже заспокоєну, але сумну; ми лягли на сіні, надходила ніч — погожа, з високим, аж до зірок небом. Я засунув руку Гелені під сукню, добрався до живота, він був теплий, спітнілий, тугу шкіру мірно підіймало вже спокійне дихання. Багато разів я клав так руку, але раніш було інакше, а тепер я тримав руку на нашій дитині, яка тихо спала під цією тугою спітнілою шкірою.

Ще є час, її можна позбутись, її можна видерти й позбутись; таке часто робиться на цім світі, і на цій рівнині теж. Є така кімната з щільно затуленими вікнами й міцно замкненими дверима, де це відбувається.

Що робити з цим зачасним у ній під тугою спітнілою шкірою винуватцем, як його засудити і який йому винести вирок? Він бо дуже завинив, адже з'являється тоді, коли нікому не потрібний; приходить, коли будова розшаленіла, а шалена будова не потребує сім'ї, не приймає старих, не приймає дітей.

Шалена будова любить тільки молодих і здорових, таких, що можуть добре працювати. Нехай лаються, але нехай працюють, нехай п'ють горілку з пляшки, але нехай працюють; все, і добре і погане, — шаленій будові.

Гарні слова, гладіння по голівці малят, усякі пестощі, всяке рюмсання й розніження, а також шлюб і народжування дітей шалена будова, як хлібоїд ковбасу, відкладає на потім, поки не виросте тут місто й завод; адже не може бути зараз і те, і те — і шалена будова і ніжності та гладіння по голівці дітей. Або те, або те, поєднати цього не можна, як не можна поєднати вогонь і воду. Треба вибрати щось одне: або дитина, або шалена будова.

В цій Сліпій канаві, мов на суді, ми мусимо вирішити, чи буде нас двоє чи троє. Умови на будові говорять на користь двох, бо живемо ми в бараках, вона — в жіночому, я — в чоловічому, харчуємось в їдальні, не завжди можемо помитися теплою водою, робота в нас важка, часто доводиться ішачити на голій землі цілісінський день, бс бригадир, майстер, інженер сичать, мов ті гуси, що план напружений, що бетонярі вимагають траншеї, ці звірюки, які заливають фундаменти, весь час жадають траншеї, мов голодний хліба.

Будова, яка тебе годує, зодягає і дає місце для сання на двояруснім ліжку, і дає заробіток, будова, завдяки якій ти зміг покинути село і в твоїй хаті зосталася потрібна кількість душ, яка обіцяє тобі місто й хороше життя, яка безупинно підохочує тебе отою піснею: ти перепливеш свою річку зовсім інший, станеш на другім березі, гарно вдягнений, з тугим гаманцем, — ця розшаленіла будова переконає тебе, що заводити дитину й одружуватися ще не час.

На село оглядатися ти не можеш, бо покинув село; ти вернешся, щоб показатися йому, лише тоді, коли шалена будова як слід напхас твоїй гаманець і ти, нарешті, станеш схожим на пана.

Гелена теж не може вернутися в село, бо що скажуть її мати та

люди. Село не терпить випнутого живота в дівчини, село ніби стоїть на чатах і назирає за дівчатами, придивляється, як вони ходять, як вихляються, як згинаються і як сідають, бо хоче в їхніх постатях і рухах викрити присутність незаконної дитини, щоб потім кричати, ганьбити, ламати руки й плакати.

Пильно назирає воно і за молодицями, придивляється, як вони ходять, як вихляються, як згинаються і сідають, бо хоче в їхніх поста- тях і рухах викрити їх безплідність, щоб потім кричати, клясти, ганьбити, ламати руки й плакати.

Неможливість вернутися в село теж переконує, що треба піти до тієї маленької таємної кімнатки з міцно замкненими дверима й щільно затуленими вікнами, де звільняються від небажаної вагітності. Розумні хлопці, які не хочуть бути батьками, бо хочуть спочатку справити собі все потрібне, стоять у садку й прислухаються до стогону своїх дівчат, що терплять муки; цей стогін повертає хлопців з будови у вільний, парубоцький стан і дає змогу без перешкод будувати вимріяне пре- красне життя.

На світі ще немає місця для тієї дитини, котра зароджується в Гелені, і мало що може тут змінити думка, яка настирливо вдирається в ці мої роздуми та міркування, в цей суд над приреченим мною на смерть зародком людини, якщо можна умертвити те, що ще не почало жити, а може, вже й почало... — думка про майбутню погідну й теплу неділю, коли ми підемо на далеку прогулянку втрьох, ми разом з цією дитиною, що тепер у ній заклъується.

Ця картина з трійцею — батьком, матір'ю і сином або дочкою, що весело йдуть у неділю вулицями нового міста, а потім полями й лука- ми, промовляла за те, щоб зберегти зачате життя. Ця майбутня сонячна неділя була мов адвокат, що обороняв оту крихітку, яка намірялася поламати всі наші плани, звести нанівець усі старання наблизитись до вимріяного прекрасного життя.

Я лежу біля мовчазної Гелени і, як і вона, дивлюся на зорі, вперше у Сліпій канаві ми обоє так довго дивимось на зорі.

Час від часу якась зірка зривається вниз, — а коли впаде зірка, хтось умре, — іноді падають зразу дві зірки. Гелена нічого не каже, мовчки слухає мою розповідь про ту маленьку, старанно замкнену кімнатку, де кілька стогонів звільняють від усіх турбот.

Знов упала зірка, але Гелена не скорилася її присудові і спокійно сказала, що наша дитина повинна жити; так наче не жила й не працю- вала на цій шаленій будові, наче була сліпа й глуха.

Про одруження не може бути й мови, а без одруження, як її на- звуть, між якими прізвиськами вона опиниться — в селі вона буде сука, а у великому міста — шлюха.

Поїдеш у село, переступиш поріг рідної хати, всунешся в кімнату з випнутим животом, перехилена назад. «Здорова була, суко!» — гукне мати. «Здорова була, суко!» — гукне батько.

Що ти їм відповіси? Що носиш в утробі дитя кохання, що тебе не цікавлять ні сусіди, ні ксьондз, нічого, що тобі байдуже.

Тоді почуєш: «Не ображай бога, суко!..» В кінці кожної фрази: суко... в кінці кожної думки: суко... в кожному куточку: суко...

А жителі великого міста на таку кажуть — шлюха. Ти можеш бити себе в груди і присягатися, що це дитя кохання, можеш обурюватись і клясти, я можу бити морди, можу штрикати на всі боки ножем — однаково нам не вбити цих слів.

Знов упала зірка, і Гелена знов не скорилася і сказала, що не слід убивати нашу дитину.

Вона говорила так, ніби жила на безлюднім острові, ніби життя не загнало її на цю пекельну рівнину, де, поки не буде збудоване місто, треба жити без дружин, без чоловіків, без матерів і батьків, без дітей, де було б дуже до речі братство, члени якого присягали б на вірність будові.

Шалена будова має своїх братчиків. Тут є навіть аж два братства.

Одне з них — це хлібоїди. Вони тут становлять ніби братство покутників, але покують не те, що колись накоїли, не щоденні обіди, бо вони їх не їли, не теплі ліжка у вигідних квартирах, бо в таких вони не спали, не хліб з ковбасою, сальтисоном і копченою рибою, бо споживання прикритого копчениною хліба відкладали, мов якусь розпусту, на майбутні дні, а тим часом вдовольнялися сухим хлібом, прикритим хіба що таким самим хлібом.

Отож це покута за те, що вони «накоять» у майбутньому, коли зароблять багато грошей: за майбутнє спання в теплих, зручних ліжках, за обжирання хлібом з копчениною, за купання в теплій воді, за надягання в неділю чистих, білих як сніг сорочок.

А друге, так би мовити, братство складається з молодих хлопців, яких шалена будова любить більше за всіх, бо серед них є такі диваки, що добровільно йдуть туди, де найважче, де зіпсувались машини і треба замінити їх руками; і їх не так-то легко зігнати з робочого місця, бо цих диваків вабить не так заробіток, як сама праця, можливість побачити зроблене.

І нас, і нашу ватагу з дільниці земляних робіт охоплювали ці «братства», бо хоч ми їли хліб з копчениною, але мали душі хлібоїдів, а Парубійко був ніби водночас в обох цих «братствах», бо, прагнучи благ майбуття, прикрасив груди значком СПМ¹ — значком другого «братства».

А я в цей час був найзапеклішим хлібоїдом, бо намовляв Гелену піти до тієї маленької таємної кімнатки, де спритна жінка звільняє дівчат од вагітності. Душа моя невтримно поривалася до того, що я обіцяв собі на майбутнє, і я ладен був багато чим поступитися, щоб збудувати собі гідне майбуття, ладен був навіть убити дитя кохання.

Ми лежимо навznak у Сліпій канаві й дивимось на зорі. Вона весь час повторює: «Не можна вбивати нашу дитину» — безтямно, ні про що не думаючи, незважаючи на те, як ми живемо, звідки прийшли і куди йдемо... Мов заведена: «Не можна вбивати нашу дитину...»

Засунула руку під сукню, знайшла мою долоню, що лежала на її животі, поклала свою руку на мою і знов повторила: «Не можна вбивати нашу дитину...»

І ці її слова були, як просьба, як заклинання, котрим вона сподівалась мене ублагати і zarazом настрахати. Потім швидко витягла свою руку з-під сукні і, не в силі спинитись, знов сказала: «Не можна вбивати нашу дитину...» І це був ніби тихий крик, ніби бунт, ніби наказ.

Але вона натрапила на жорстоку і вперту душу хлібоїда, який їй відповів:

— Ми не дамо собі ради.

Вона мовчала, я відчув, що мої слова їй огидні.

¹ СПМ — Спілка Польської Молоді.

Розділ XI

Обоє ми мовчали, коли це не знати звідки
— чи то від зірок, чи з вільшняка, чи з-під
землі, не знати звідки почувся голос:
— Вилазь, братику, поквитаємось.

То був голос Рум'яного. Я вхопив ножа. Було страшно, але що мені лишалося робити.

Мати, батько, всі мої рідні й сусіди, все, що було в селі, в одну мить підступило до мене і, враз озвірівши, стало радити мені: «Тепер вже іншого виходу нема, ти мусиш битися, мусиш добре вибрати місце, в яке вдариш, найкраще цілити кудись у підребер'я. Ти зайшов уже так далеко, що мусиш не просто битись, а силкуватися вбити. Ти не послухався наших давніших порад і тепер вже повинен жадати вбивства, бо що ж іще можеш зробити, хіба що покинути дівчину і втекти, але на це навіть я, твоя матуся, навіть я, твоя вагітна сестра, навіть я, твій дід, навіть я, найстаріша баба в селі, — не згодні. Ти гадав, що сам пружинний ніж врятує тебе, що тобі pomoже сама молитва ножеві: «Пружинний ніж, мій вартовий...»

Вилазь уже, вилазь, хлопче, бо дівчина кричить, а він жде зі своїм пружинним ножом. Два леза вже вискочили, вилазь... Про всяк випадок попрощайся зі своїми далекими близькими, поглянь на нас востаннє, перше ніж вийдеш з канави, а потім вже викинь нас з голови і думай тільки про те, щоб убити Рум'яного... вилазь уже, вилазь, бо дівчина кричить і скиглить, а він жде нагорі і вимахує своїм ножом, і кличе тебе».

Я пробіг канаву, вискочив з неї, вже забувши про всіх, відштовхнув Гелену, яка вибігла наперед і затулила мене собою. Її крик: «Не бийтесь, він уб'є тебе!» — відлетів раптом кудись далеко, аж на край світу.

Я пригнувся, наготувався, от зараз лівою рукою так полосну по правій, озброєній руці Рум'яного, що його ніж сковзне мимо, а правою, яка зараз опущена і вільно звисає, ніби відпочиває, вгороджу йому ножа під ребра... і хай він уміється кров'ю.

Але він не вмився кров'ю, і я не вгородив йому ножа під ребра, бо не встиг підійти до нього, як Рум'яний, грубо лаючись, простяг уперед руки, схожі на дві гілляки, потім, щось бурмочучи, незграбно повернувся і розпанахав своїм ножом повітря, а потім ноги під ним підломивсь, і він гепнув на землю, й, лежачи долілиць, все ще вивергав гидку лайку.

Я зрозумів, що він п'яний як чіп, підійшов до нього, але Гелена почала плакати й відтягати мене. Ми зайшли у вільшняк. Лише тут, серед дерев, я натиснув кнопку ножа — і лезо сховалося, а потім різком хустини, зав'язаної в Гелени на шиї, витер їй очі.

По другий бік вільшняка була смужка сухої трави, ми посідали там, щоб подумати над тим, що трапилось і що може трапитись, та замість думати й радитись, як бути після сутички з Рум'яним, я обережно обняв її за плечі, потім обережно поклав на траву лицем до неба, і, не мовивши ані слова, ми повторили наші зашлюбини. Любощі підбадьорили нас, але тривоги не розвіяли. Я швидко одвів Гелену до барака. Мені хотілось лишитися на самоті.

Я знав, чому хотів лишитися на самоті. Не для того, щоб вернутись у свій барак, забратися на ліжку й спробувати заснути, а для того, щоб швидко вернутись туди, до Сліпої канави, бо мені зненацька влізла в голову одна таємна думка, якої я не міг би звирити жодній живій істоті, навіть маленькій комашці, а тільки самому собі, найпевнішій людині, —

думка, що випадає нагода випрямити свій життєвий шлях, а якщо й не зовсім випрямити, то принаймні зробити його менш покрученим.

Зробити його менш покрученим — це значить звільнитись від цієї тіні, що вічно волочиться за мною, і звільнитись від цієї нестерпної готовності вхопитися за ніж, і від цієї нестерпної потреби перевіряти землю й повітря навколо себе; і щоб пружинним ножом можна було відтяти гілочку з верби і зробити з неї сопілку, і безтурботно краяти ним хліб та ковбасу, і щоб вістря ножа при потребі, — а така потреба буває часто, — виколупувати землю з-під нігтів, і щоб можна було робити це зі спокійною душею.

Але на це є лише єдиний спосіб, його мені підказала рідкісна нагода, яка, можливо, не випаде вже більш ніколи. Раптом я з різкою ясністю зрозумів, що мій пружинний ніж не може слугувати сопілком, хлібові й нігтям, поки я не вмочу його в крові, і це плата за те, щоб використовувати його для чогось кращого і щоб я міг тішитися спокоєм.

Я швидко йшов стежками, вибираючи найкоротшу дорогу і тримаючись темної смуги, куди не сягало світло, яким заливали територію будови високо повішені й обернені донизу яскраві ліхтарі.

В сьайві цих ліхтарів будова здавалась якимось дивовижним, примарним світом, що виринув з-під цієї великої рівнини і зараз сховається назад. Будинки ще не були поштукатурені і, коли дивитися на них здалеку, зливалися до купи, в якийсь нерівний, зубчастий пагорок, облитий чимось червоним, чимось кров'янистим. Раніш, коли вони тільки вилазили з-під землі, то нагадували здалеку не кров'янистий пагорок, а кров'янисту калюжу.

Я йшов швидко, будова лишилась позаду, довелося круто звернути, щоб обійти грузьку западину, і знов будова опинилась переді мною, крани сиділи на майданчиках, немов якісь велетенські довгоногі комахи, якісь дивовижні, більші за дерева й будинки комарі з опущеними додолу жалами. Найбільше їх біля червоних будинків, біля корпусів першого району міста, схожих на обкипілі кров'ю пагорби. Земля гойдалася мені перед очима, мов корабель, вогні хитали її то в один, то в другий бік.

За цим кораблем були темні смуги землі, якраз підходжі для собачого царя, для того горбаня, що обернувся у пса, та для його лютої зграї; підходжі для тих, хто шукає місце на любові, для тих, хто мріє про майбутнє прекрасне життя, та для вішалників.

Тут щонаочі щось діється, звідси долинають різні звуки — умовні сигнали, а не слова, бо слова можуть зрадити. Серед цих звуків-сигналів найбільше уривчастих свистів, які можуть означати: я тут; іду до тебе, дівчино; іду до тебе, друже; я приїхав з далекого краю; не можу спати, бо покохав дівчину. Ці звуки-сигнали можуть сповіщати, що за хвилину хтось зазнає радості, що за хвилину хтось переселиться на небо.

Якийсь час переді мною був тільки перший район міста, яке вже помітно піднялося над землею. Тепер вже можна вибрати собі квартиру, не насправді, а для забави; ми іноді бавились, як діти: раптом, ні з того ні з сього, випростувалися, спирались на лопати і дивились на ці будинки, на ці голі стіни з зяючими дірами, і нараз хтось казав: «Бачите ті двоє вікон, там я житиму»; а другий вибрав собі якісь інші діри в стіні й хвалився: «Онде мої вікна», і навіть запитував, мов дитина: «Бачите мене в них?»

Неначе роздвоївся й одночасно вгризався в землю і стояв за ще не існуючими шибками.

Траплялося, що двом подобалися одні й ті самі вікна, чи то пак оті зяючі діри в стіні, і кожен намагався довести, що вибрав їх перший, і часом доходило навіть до сварки.

Цю дитячу забаву у вибирання собі вікон почав Парубійко, він перший їх і вибрав, бо з-поміж усіх нас найкраще вмів роздвоїтись і стати водночас теперішнім і майбутнім, і навіть умів так говорити й так змінити вираз обличчя та очей, що був більш майбутнім, аніж теперішнім, і кого-кого, а його ми таки бачили у тих зяючих отворах, наче у справжніх, за всіма правилами зашкленних вікнах.

У мене теж були свої вікна, вони дивились на пологіший, ледь помітний схил, який не порушував рівних ліній цієї долини; будівництва на ньому не буде, тут посадять дерева і розпланують парк.

Я й сам умів мріяти про прекрасне майбутнє, але Парубійко ще більш приохотив мене до цих марень, і я надовго оселився серед голих стін, мов у гарній, елегантній квартирі. Я бачив у ній себе, Гелену й наших дітей. Бачив, як ми від'їжджаємо звідси до рідного села, щоб перепливити нашу річку в щасті, і бачив, як вертаємось, підіймаємося сходами та спускаємося сходами, і нечутно ступаємо по килимах, бо в гарній квартирі хода нечутна, а в сільській хаті хода гучна.

По сільській світлиці, де є поміст, ходиш з тупотом, мов той кінь, а в гарній квартирі ходиш нечутно, мов пташка. Там кінська хода, а тут пташина.

Коли ми переносилися самі або Парубійко переносив нас у майбутнє, нам здавалося, що ми ходимо легко, ще легше, ніж з діда-прадіда звиклі до килимів пани, що зграбно перебираємо ногами і ступаємо легко й нечутно, мов ті щиглики.

Розділ XII

Нечутною, пташиною, щиглячою ходою підійшов я до Сліпої канави, Рум'яний все ще лежав і спав міцним, хропучим сном, сном п'яниці; біля простягнутої руки Рум'яного я намацав відкритий пружинний ніж, закрив його і поклав собі в кишеню.

Я став навколішки, щоб краще його розгледіти, і коли стояв отак і коли, здавалося, було так легко зробити менш покрученим мій життєвий шлях — так само легко, як помацати траву, що на ній я стояв, або взяти в руку грудку землі, що лежала в траві, — я враз відчув, як це важко.

Коли він поворухнувся й ліг на бік і від цього руху піджак зсунувся, наполовину відкривши груди, і було ще зручніше і ще легше, то через те стало ще важче; і коли він так лежав з розхристаними грудьми та оголеним борлаком і ці розхристані груди й голий борлак неначе просили, умовляли мене випрямити мій життєвий шлях, поки є час, поки ще ніч і він міцно спить, випрямити без побоювання, бо на шаленій будові людей не дошукуються й не перелічують.

Коли він ніби просив мене цією своєю найзручнішою для мене позою і коли, здавалося, було найлегше, саме тоді було найважче. Мені легше було б зробити свій життєвий шлях менш покрученим і раз і назавжди позбутися тієї тіні, що невідступно волочилася за мною, якби він прокинувся, встав і почав лаятись, якби погрожував мені і вимагував

ножем; тож, стоячи навколішках, низько схилившись до нього, мов до костюльної підлоги під час меси, і відчуваючи, як важко випрямити свій життєвий шлях, я прагнув його лайки та погроз, бо це мені б допомогло.

Здавалося, він просив мене, а я просив його, і ніхто з нас не хотів зважити на прохання другого.

Мій відкритий пружинний ніж зважив би на його прохання, ніж поривався випрямити мій життєвий шлях, і рука поривалась, і навіть мозок мій підтримував ножа й руку і нашіпував, що випала зручна нагода, якої, може, більш не буде. Але щось інше, що є в людині і чого я не потраплю назвати, бо воно не має точної назви, не піддавалося ножеві та руці й навіть мозкові.

Це воно безсоромно притягло до тебе, укляклого з ножем, увесь світ і казало світові дивитись на тебе, а найближче присунуло твоє село, твоїх рідних і зробило так, що увесь світ з виставленим наперед твоїм селом і твоїми близькими дивився на тебе; і зробило так, що серед них був і ти, ти сам теж на себе дивився; і зробило так, що розгойдалися мільйони дзвонів, ти почув голосний дзвін і теж тримався за мотузку дзвона й самому собі дзвонив на сполох.

Оглушений цим гучним дзвоном, я розпростав спину, зігнуту в цьому начебто побожному, але дуже трудному поклоні, що його я віддав прямому, легкому життєвому шляху.

Потім з тим самим дзвоном у вухах і в голові підвівся з колін, вгамував ніж та руку і відійшов од Рум'яного, який усе спав. У міру того, як я віддалявся від нього, сумний, тужливий дзвін перетворювався на жваву, веселу музику; і вже з цією веселою музикою в собі я вийшов з густого вільшняка й опинився серед полів, які зараз видалися мені одним величезним майданом для танців та гульні, освітленим ген на краях високими ліхтарями будови.

Я не знав, що коли не випрямлю в Сліпій канаві моєї життєвої стежки, коли не послухаюся ножа й руки, яка була в змові з ним, то в мені заграє ця жвава музика, і я стану такий бадьорий та веселий, що поля й ніч видадуться мені якимись святковими і мені схочеться танцювати на цім великім святі з Геленою та з дитиною в ній, схочеться радіти разом з вагітною Геленою, і що покручений життєвий шлях видасться мені легким.

Але не знав я і того, що це триватиме недовго, бо вже в досвітню годину, коли я зміг сяк-так роздивитись ті ножі, моя веселість минула, я вивільнив леза й поклав ножі на долоню. Вони лежали на ній, мов два дохлі в'юни або два довгі вербові листки, і коли вони так лежали поряд, а я пильно розглядав їх, його ніж здався мені більшим і гострішим. Він не був ані більший, ані гостріший, але мені так здалося, напевно, він був з тієї самої «крамниці», що й мій, але мені здавалося, що він з іншої, кращої «крамниці»; він, напевно, походив од Мацека, а мені здавалося, що він кращого походження.

Та чи не однаково, з якої цей ніж «крамниці» і якого походження, коли він цілком відповідав своєму призначенню?

Потім я поклав одкриті ножі так, що лезо одного торкнулося леза другого, ножі ніби поцілувались; і, поки тривав цей дотик, цей поцілунок, мені теж здавалося, що його ніж гостріший, більший і зручніший.

Рум'яний виспитья біля Сліпої канави, а прокинувшись і вставши, сягне рукою в кишеню і не знайде там свого пружинного ножа, почне

шукати його, вдивлятиметься в землю і в траву, але не знайде. Та дарма, що не знайде, ще того ж дня він піде до зім'ятого Мацека і купить новий.

Мацек поведе його до стодоли, витягне ножа з-під стріхи і продасть. Рум'яному продасть ножа для мого серця, як мені продав для його серця. А перед тим, може, відправить службу на честь ножів, бо продаж їх дає йому змогу не тільки жити, а й пізнавати життя, і, може, ще й прокаже оту молитву своєму ножеві — ангелу-хранителю, та й по всьому.

Рум'яний матиме вже нового пружинного ножа, і знов волочитиметься за мною тінь, і знов буде мій шлях не випрямлений.

Де й поділася моя веселість, і мені знову, ще дужче, ніж раніш, захотілося випрямити свій життєвий шлях, поки є час, поки ще не зовсім розвиднілось.

Хто б міг припустити, що я знов повернуся до Сліпої канави, що аж бігтиму, щоб якнайшвидше там опинитись і щоб якнайшвидше все скінчилось. Вже нічого не мало до мене доступу, я вирвався з кола всіх отих вигаданих картин, звільнився від усіх напучень, і вже не могли наздогнати мене ані моя родина, ані моє село, ані ті дзвони, що недавно так були розгойдалися в мені; і вже суперечка в моїй душі стихла, бо я, моя рука і ніж злилися в одне. Але Рум'яного біля Сліпої канави вже не було.

Може, мені не треба було б говорити, що я в такий спосіб хотів випрямити свій життєвий шлях, може, цього треба соромитись; але, по правді кажучи, якби можна було зазирнути людям в душу, якби можна було їх просвітити наскрізь і розкрити навстіж, то, напевно, у багатьох в душі знайшлися б такі закамарки, де ховається бажання випрямити своє життя за допомогою чиеїсь смерті. Тільки в померлої або намальованої на картині людини ніколи не буває бажання когось убити, але ці закамарки щільно прикриті гучними словами, усмішками, всіма щоденними розмовами.

Може, не треба було говорити й того, що ми з Геленою зашлюбились у канаві, на сіні, і що в канаві, на вистеленій сіном землі зачали нашу дитину; але я думаю, що в різних місцях лягають люди, аби потім народжувались діти. Чим земля чи канава гірша за ті пахучі м'які ліжка, в яких сплять і в яких плодяться багаті; кінець кінцем на одно виходить — чи діється це на голій землі, чи на ліжку, на снопах, на мішках, на смітті, в полі, в кімнатах, у сінях, під дахом, під зорями, там де пахне, там де смердить.

Знов я чвалав до свого барака після безсонної ночі; багато було в мене безсонних ночей, і кожна з них стала ніби школою.

Безсонна ніч краще випробовує людину, ніж день; коли ти не спиш уночі — це ознака того, що ти або невтримно поризаєшся до чогось, або стоїш на краю прірви.

Коли ти цілу ніч не стуляв очей, це значить, що ти мав змогу добре вивірити себе, щоб точно знати, чи вранці будеш із себе задоволений, чи гидкий самому собі.

Вночі розкривається твоє справжнє єство, і ти краще, ніж удень, знаєш, який ти, і бачиш себе так ясно, неначе тебе оточує не темрява, а яскраве світло.

Який був я в яскравім світлі тієї ночі? Я був роздертий, бо життя —

о життя, життя! — вже увігнало мені в душу два гаки й тягло за них у протилежні боки, і роздирало її навпіл.

Ідучи сюди з отим вимученим селянським богом, я не був роздвоєний; те, що я думав, і те, що почував, що мене зворушувало, було міцно злютоване; а тепер я дожився до такого, коли те, що походить з роздумів, веде мене в інший бік, аніж те, що впливає з почуття, з мого зворушення.

Зостатися на будові — туди тягне один гак, утекти з будови — туди тягне другий гак.

Іти далі покрученою життєвою стежкою, чи пустити в хід пружинний ніж і випрямити її? Залишити дитинку, щоб дозріла в Гелені, чи видерти з неї дочасно й віддати на згубу? Хай бринить у мені ота давня музика: ти переплиवेश свою річку, полетиш на оте збіговисько заробітчан — мандрівних синків села і виставишся разом з іншими на показ перед костьолом або на гулянці — хай та музика грає в мені, чи треба її урвати?

Того дня земля не була легка, вона не мала нічого спільного з тією землею, легесенькою, мов піна, мов тирса, що її я за іграшку брав лопатою, а точніше, самою радістю, після наших перших нічних зашлюбін.

Моя дівчина була недалеко, крутилася серед дощок, стояків, цвяхів, молотків, серед того шарварку, що завжди панує там, де провадяться земляні роботи. Прокладаючи траншею, я стежив за Геленою — вона рухалась легко, проворно, живіт ще не зраджував її, ще не сягнув за дозволені світом межі.

Звідти, де стягли будинки першого району міста, долинав гуркіт заліза та крик людей — там монтували новий кран для підіймання цегли. Пам'ятаю, саме тоді, коли ставили цей кран і оглушливо гуркотіло залізо та щосили горлали люди, моя дівчина підійшла до мене і під супровід цього гуркоту та крику сказала: «Зроби так, щоб не треба було вбивати нашу дитину» — і зараз же підкріпила ці слова кількома сльозинками, які нишком утерла, щоб ніхто не помітив її сліз.

Того дня, коли біля стін першого району міста встановили велетенський кран, Гелена вперше заплакала, і я одразу здогадався, що це плач стриманий тільки зверху, а всередині нестримний.

Того дня земля була справжньою землею і життя було справжнім життям, бо я почав розуміти, що все-таки треба влізти в ярмо і потягти свого воза з тим, чим я його навантажив.

А навантажив я його коханням до дівчини, передчасною дитинкою, пружинним ножем Рум'яного, націленим у моє серце, моїм пружинним ножем, націленим у серце Рум'яного, і тією давньою музикою, яка спонукала мене рити й рити землю, щоб справити собі одягу і з прилизаною головою з'явитися на «торговицю» біля костьолу або на гулянку на вигін, на ту «торговицю», де прибулих із міст синків поплескують, мов коней, і, мов коням, визначають ціну.

Їх оглядають від голови до п'ят, і найжадібніше людські очі обмацують їхні кишені та їхні гаманці. Ладні просвердлити їх наскрізь, щоб побачити, скільки в них грошей.

Тож мандрівні синки села до обіду стоять біля костьолу, а по обіді на гульбищі стоять неначе тільки їхні кишені з захованою в них великою таємницею, до якої рвуться й рвуться бистрі людські очі; і якби можна було пірнути під оту чутну мову села, яке виряджає своїх синків

до великих міст та на великі будови, то під цією чутною мовою, під отим: «Іди, синку, іди, їдь, синку, їдь і хай береже тебе бог-отець та матір божа» — ви б натрапили на приховану, нечутну мову, оту вбогу мову села, що плине, мов підземна річка: «Неси, синку, в світ, неси свою сплющену, порожню кишеню, де полотно прилягає до полотна, і хай тобі бог помагає, щоб твоя кишеня як слід поповніла й роздулась у тому світі, куди ти вирушаєш, хай з богом рушає в світ твоя кишеня, синку, і хай з богом вертається роздута грошима».

«Зроби так, щоб не треба було вбивати нашу дитину» — сказала Гелена. Я не в силі описати, що зі мною діялося, коли вона на будові сказала мені ці слова й підкріпила їх сльозами.

Думаючи про це, вертаюся до тієї хвилини, бачу довгу стрічку траншеї, купи ґрунту, подовбану деревом та залізом землю, а вдалині велетенський кран і, пробуючи висловити, що я відчував у ту хвилину, можу сказати, що, мовивши мені це, вона неначе взялася за корбу часу і крутонула її, і звалила мені на плечі більше років, аніж я мав, або неначе замкнула двері за моєю молодістю, або неначе пробилась на-решті крізь усе те, що я надумав, крізь оті рожеві мрії про спокійне й статечне життя і крізь оту музику, що підганяла мене й кликала, вже не такого, як тепер, а вичепуреного і вдволеного, на берег моєї річки, — неначе пробилась крізь усе це до того глибоко захованого в людині, найпотаємнішого місця, якого не торкнулися жодні корисливі задуми, жодні хитрощі, яке лишилося чистим.

Вона віддалялася, поверталася до своїх нескладних обов'язків, до роботи коло дощок, цвяхів, молотків, стояків, наближалася до Матері та Парубійка, за хвилину звернула вбік і зникла за купою безладно покинутих вузьких дощок для опалубки.

Я стояв по шию в ямі і дивився на довколишній світ вже не тільки тою парою очей, що є в кожній людині, але ніби ще й третім, тим справді людським, вільним оком, якому так важко пробитися наверх, щоб побачити людину й навколишній світ, бо воно заповилене всіма тими викрутками, хитрими планами й клопотами та отим шаленим, аж до задишки, бігом, а точніше — проштотуванням ліктями до заможного життя, до пристойного сніданку, і пристойного обіду, і пристойної вечері, до шерстяного костюма, до квартири з усіма вигодами; і от я немовби враз зупинився, щоб спокійно роздивитися на довколишній світ та на людей.

В полі зору цього мого спокійного, вільного ока стоїть Мати, наша Мати з будови, стоїть випроставшись, а це значить, що вона відпочиває, п'є повітря великими ковтками і збирається з силою, щоб за хвилину нахилитись, і то не раз, а багато разів, бо вона стягає до купи розкидані по землі старі дошки опалубки, що їх бетонярі повідривали з готового фундаменту й перенесли на нашу дільницю.

Мати стоїть випроставшись, а це значить, що вона відпочиває, це той, так би мовити, малий відпочинок, найгірший з можливих на нашій роботі різноманітних видів відпочинку, коли людина ледве перестає працювати і ледве починає відпочивати.

Перелічуючи різні види відпочинку, які бувають на нашій роботі, хочати треба з цієї мізерної хвилиної стоянки. Вона вирівнює людині кістки, зігнуту тваринну поставу замінює людська, випростана, людина, яка щойно нюхала землю, сопла, гарячково хапала повітря, що стелиться над землею, — повітря хробаків, дощовиків та кротів, — підіймається до людського повітря і не хлебче його, а вдихає по-людськи.

Але робота нагадує їй про себе, щоб вона не пересягнула межі часу, за якою хребет міг би забути, що він був у русі і що за хвилину знов повинен бути в русі, і за якою кров могла б забути, що вона кипіла і за хвилину знов повинна кипіти, бо це такий відпочинок, під час якого людина всередині двигить і тихо гурчить, мов мотор, що на хвилину спинив біг машини, але за мить повинен продовжити цей біг, тобто це відпочинок на зменшених оборотах, ніби пополам з працею.

Треба ще додати, що з цієї хвилевої перерви, коли випростується тіло і підіймається обличчя, і розкривається рот, щоб вдихнути чистішого повітря, з цього наймізернішого відпочинку здебільшого користувалися безперестанку згадувані тут хлібоїди, тому що хлібоїд — це мотор, який ніколи не виключається зовсім, а завжди двигить та гурчить і завжди нетерпеливиться, бо завжди прагне, щоб йому зарахували якнайбільше викопаної землі. Кістяк хлібоїда — із тих, в яких кожна кісточка розпалена, а тіло хлібоїда — з тих, у яких кожне волокно нап'яте, мов тятива лука, бо хлібоїд — це нап'ятий лук; а кров хлібоїда — така, в якій кожна краплина кипить; і все це задля дозвольного майбуття, задля солодкого гріха в майбутньому, тобто задля того, щоб наїстися донесочу, задля гріха, що день за днем, іноді аж до скону тікає в далечінь.

Часом, якщо тобі дадуть таку змогу оті тигри, оті гончаки будови — бетонярі, присядеш на стояк або на опалубку; цей відпочинок іде одразу після першого, коли ти можеш розпростати кістки і хвилину постояти; цей відпочинок кращий, але небезпечніший, бо після нього кістяк надто розслаблюється, та й душа під час цього, другого, відпочинку прагне вільно поширяться, отже, таким відпочинком ти прирікаєш себе на біль нової розминки.

Ще більше засинають кістки і ще вільніше ширяє душа під час такого відпочинку, коли ти сидиш, прихилившись до чогось спиною; тому цей, третій, відпочинок ще небезпечніший, ніж другий, він прирікає тебе на ще гірший біль розминки.

Коли ж говорити про те, як вбираєш у себе повітря, то під час роботи ти його ковтаєш, під час першого відпочинку вдихаєш, під час другого смакуєш, а під час третього — зазнаєш справжньої насолоди.

Зовсім особливий відпочинок — це відпочинок землекопів, є в ньому і розслаблення кістяка, і ширяння душі, але значно меншою мірою, ніж у третьому й навіть другому. Він полягає в тому, що верхньою або нижньою частиною живота — залежно від того, високий ти чи низенький — спираєшся на лопату, точніше, на держак лопати з дуже зручною для цього поперечкою на кінці. Стоячи так, ти нагадуєш підпертий дрючком похиллий стовбур дерева.

Найкращий, на мою думку, відпочинок — під час перерви. Сідаєш собі, як хочеш, та й їси, і тоді тобі здається, що ти вдома і що будова — це одна величезна хата, а ми всі в ній ніби родина, ніби батьки, матері, брати й сестри. В тілі не відчуваєш втоми, бо все воно, а не тільки рот, віддається їді, тому що це їда посеред хати-будови.

Коли вже зайшла мова про цей відпочинок, я хочу, ризикуючи здатися набридливим, ще раз вернутися до хлібоїда і сказати, що він не відпочивав під час перерви, бо мусив соромливо ховатися зі своєю сухою скибкою хліба і тому мусив бути насторожі, щоб хтось не викрив його таємниці.

Ця хитра настороженість і завзяття в гонитві за недосяжним май-

буттям теж поглинала його силу й не дозволяла як слід скористатися з жодного виду відпочинку, навіть з отого першого, мізерного відпочинку, створеного ніби навмисне для хлібоїдів, від яких я, згадуючи свою роботу на будові, не можу відірватися, так глибоко вони врізались мені в пам'ять.

Розділ XIII

Але повертаюсь до Матері, яка саме зупинилася для хвилювального відпочинку, повертаюся, аби сказати, що чогось марніє, худне утішниця Парубійка, а тепер утішниця всієї нашої ватаги; вона в нас мов добрий сповідник усієї четвертої дільниці земляних робіт. Наше явне життя — робота, сон і їда — було справою бригадира, майстра, інженера, завідувача гуртожитку, а наше таємне життя, наше життя грішне було справою Матері з будови.

Усі з усім могли до неї прийти; ти міг прийти до неї і сказати їй: «Я хочу його вбити, штрикну його ножом під серце», — а вона вислухала тебе до кінця, терпляче вислухала всі твої скарги, оповіді про кривди та заміри вбити і мовила: «Не вбивай його», — і ти, брате, не вбив, і збереглося життя, може, мерзенне, може, не гідне того, щоб існувати, але таки збереглося.

Ти міг прийти до неї і сказати: «Я скривдив невинну дівчину, скривдив чисту дівчину, Мати, зробив дитину чистій дівчині, що вчинити з цією дитинкою, з цим годинничком життя, який ледве цокає в її утробі, що вчинити, Мати?» Вона вислухала тебе до кінця й мовила: «Не вбивай, не маєш права вбивати».

Ти міг до неї прийти і сказати: «Душа моя плаче, Мати, душа моя не знає, що діяти, душа моя велить мені тікати з будови й вернутися туди, звідки я прийшов», — і вона вислухала тебе до кінця, вислухала всі зойки твоєї душі й мовила: «Не вертайся, синку, не вертайся, зостанься тут, у цім болоті, синку, зостанься».

Я звернув увагу на цю незвичайну жінку ще у вагоні, їдучи на велику будову, вона тоді боронила від Рум'яного Парубійка, а згодом, вже на будові, я слухав за чаркою її несподівані слова: «Синочки мої, пам'ятайте, завжди все купуйте собі за свої власні гроші — горілку, пиво, штани, сорочку... за свої власні гроші».

А потім придивлявся до неї, коли вона працювала, коли брала й приносила дошки для опалубки; ця праця давала їй ліжко в гуртожитку, чарку горілки, шматок ковбаси і радість дарувати та приймати приязнь, отже, властиво, все найважливіше на цім світі.

Але все більш блідне Мати четвертої дільниці земляних робіт, все більш худне цей добрий сповідник всієї четвертої дільниці земляних робіт.

Тут я забігаю вперед і описую ту хвилину, коли Гелена, сказавши: «Зроби так, щоб не треба було вбивати нашу дитину», вернулася до своєї роботи й зникла за великим стосом стояків та дощок, а я стояв у траншеї, виставивши з неї голову, і дивився на Матір, випростану, мов тичка, змарнілу Матір, що зупинилася для хвилювального відпочинку. До цього опису додаю дещо з подальших подій, а головне, те, що виніс із пізнішої своєї розмови з Матір'ю, з цієї, можна сказати, сповіді у незмінного сповідника всієї четвертої дільниці земляних робіт.

Ця сповідь відбулася в таємному шинку, що містився в дровітні, поряд з хлівом, де рохкали свині.

Я зайшов туди вихилити кухлик самогону й думав зараз же піти, але застав там Матір; вона самотньо сиділа на колодці в куточку сарая за кухликом перваку, поставленим на дошку, сиділа, ніби сторонячись гуртка п'яних і тому безмежно щасливих «дітей» будови з різних дільниць.

Я не був п'яницею, але любив коли-не-коли смикнути скляночку або кухлик горілки — щоб помріяти, щоб розчулено наблизити до себе свою долину, щоб наблизити до себе майбутнє і віддалити теперішнє; і Мати не була п'яницею, але любила коли-не-коли випити з нами.

На будові не було справжніх п'яниць, таких, котрих горілка геть за-напастила б, довела б до згуби. Ми пили по-іншому.

Іноді зараз після зміни щось невловне, якась туга, якесь дивне розчулення, інший, ніж звичайно, погляд на довколишній світ, якийсь спів чи квілінна душі породжували охоту до пляшки. Пляшка переходила з рук у руки, мов дешева кралечка. Вливали горілку просто в розкритий рот гігієнічно, і дивилися при цьому в небо, простерте над будовою. Але то була не п'ятика, то був прояв високих, братерських почуттів.

А бувало й так, що перед зміною майстер, інженер або який-небудь уповноважений починав нас умовляти, щоб ми вибрали землі понад норму, і для підсилення цих словесних умовлянь стромляв прапорець у тому місці, куди ми повинні були довести траншею, перекривши норму; але бригадир був розумніший і, коли ті умовляльники йшли, пропонував скинутись на літрову пляшку, а як вона не знати звідки з'являлась, закопував її в землю біля прапорця і казав спокійно: «Вип'ємо її, коли дотягнемо сюди траншею»; і траншея швидко йшла до прапорця і врешті доходила.

Ми дрижали від втоми й витирали спітнілі обличчя брудними хустками, і ще більш бруднили хустки своїм брудним потом, а бригадир викопував пляшку; ми брали її по черзі тремтячими, заляканими від лопати пальцями й пили в отакий описаний вище, гігієнічний спосіб, але це була не п'ятика, це теж був прояв високих, братерських почуттів.

Серед тих, хто умовляв нас перевиконати норму, були різні люди, були такі, що запалювали нас власним прикладом, як отой перший, котрий попрацював з нами не одну ніч; ми ставились до нього, як до свого товариша.

Чимало було таких, котрі підохчували, підганяли нас гучними словами; походжав такий балакун по будові зі своїми гаслами, мов сурмач із сурмою, та знай вигравав.

Отой перший, що підохчував власним прикладом, міг зробити з нами все, а другий, що тільки кидав гасла, дратував нас і мало чого міг од нас добитись. Був ще й третій, який випробовував нашу витривалість. Як зробимо більше, ніж треба, він домагається: зробіть ще більше; зробили ще більше, він знов: зробіть ще більше; неначе провадив дослід — скільки ми витримаєм.

Я підійшов до Матері, сів на колодку, ми цокнулись кухликами й випили; і настала хвилина солодкого розчулення, коли тверезість, однак, не зникає, а ніби підіймається на вищі шаблі, щоб ширшим став круговид, коли душа людська аж тремтить, аж пищить від бажання попастися разом з іншими душами на зеленій луці приятні. А тут ще й дровітня зробилася казково гарною у тьмяному світлі почепленого на стіні ліхтаря, поросята так любо заспівали поряд у хлівці, а хлопці, що

дудлили самогон у другому кутку сарая, почувши цей «спів», схожий на оркестр із пищиків, аж слину пустили від утіхи.

Я був такий тверезий і мав такий гострий зір, що крізь шпари в стіні дровітні майже бачив чоловіка-пса з його вірною зграєю — опечений вогнями будови, він примчав аж до нашої дровітні; горбань витворювався в мене перед очима і ніяк не міг витворитись остаточно, бо коли, здавалося, постать чоловіка-пса от-от стане зовсім виразною, він раптом розпливався в шаленому бігу, розпливався імлюю разом зі своєю вірною зграєю.

Я був такий тверезий і мав такий тонкий слух, що серед «співу», який долинав з хлівця, гучного реготу п'яних та виття зграї собачого царя, виразно, мов бамкання дзвона, почув голос: «Я хотів його вбити, Мати».

Я був такий тверезий і такий розважний, що, почувши цей голос, замислився, чий же голос я чув, і дійшов висновку, що то був мій власний голос.

А відтак почув: «Я вже схилився над ним і вже взяв у руку ніж, бо хотів ножем випрямити свій життєвий шлях» — і це теж був мій власний голос.

А потім знов у хлівці «заспівали» свині і об стіну дровітні, мов сильний вітер, черкнувся почет собачого царя, і я знову почув голос: «Я думав: краще я порішу його, ніж він порішить мене» — і це теж був мій власний голос.

А потім у цьому гомінкому сараї крізь усі співи, регіт і кувікання, крізь усі звуки, якими виявляли своє раювання «діти» будови, що пили самогон з бляшаних кухликів, пробився голос: «Але ти не вбив його, синку» — і це вже був не мій, а Материн голос.

А потім Материн голос гучно проказав: «Не вбивай його, синку», і за хвилину голос Матері знову повторив: «Не вбивай його, синку, не вбивай...»

Потім я чув, як сказав у кутку цього тісного раю: «Я скривдив дівчину, і дівчина мене скривдила».

Парубок парубкові сказав би про це брутально, але переді мною була Мати, цей сповідник усієї четвертої дільниці земляних робіт, якого ми поважали, і тому я висловився делікатно: «Я скривдив дівчину», а не так, як говорили між собою парубки.

Тут варто сказати, що коли це чудове місто, яке ми збудували, ще було не містом, а землею, болотом, мрією, лайкою, коли було ще майбуттям, що його ми без упину, сотні разів мололи на жорнах розчулення й марень, коли було диким галасом, брутальністю і найдорожчими святощами, то й тоді воно було таке ж лихе до чистих, незайманих дівчат, як і тепер, коли стало дійсністю.

Не одне таке дівча прилетіло на будову, вирвалося з-під ока матері і з-під крил села, села — ангела-хранителя, і, не відчуваючи на собі пильного погляду рідної матері та всього села, швидко й безоглядно віддалося будові, тобто якійсь синьоокій або чорноокій часточці будови.

Ну от, знову, мов набридлива муха, лізе до мене хлібоїд — невже я ніколи його не спекаюсь? — лізе до мене, бо багато хто чигав на чистих дівчат, не чигав тільки справжній, стопроцентний хлібоїд. Дівчат він примістив серед тих принадних, смаковитих речей, які відклав на потім; адже справжній хлібоїд тілом чистий, але душею грішний, душа в нього споганена думкою про розпусту, яку він купить собі десь

потім за свою працю; розпуста — це сніданки, обіди та вечери у власній квартирі, за столом під білою скатертю, нічні пустощі з теплою жіночкою; справжній, стопроцентний хлібоїд тішитья думкою про приємні гріхи, мов кіт мишкою; і як кіт не зразу пожирає мишку, так хлібоїд переносить здійснення цих приємних гріхів у майбутнє, бо в справжнього, з кості й крові хлібоїда своєрідний погляд на життя, згідно з яким варто бути святим заради приємного гріха в майбутньому, заради смачної їжі, заради приємних жартів з дівчиною, бо він святий заради гріха, бо до його приємного гріха є лише один шлях — той, що веде через святість.

Але якщо хлібоїдові пощастить допливти до «гріха», його «гріх» буде повніший і солодший від таких самих гріхів інших людей, бо досягнутий буде через святість.

Я трохи відхилився від своєї сповіді в шинку, але знов повертаюся до неї; я повідав Матері про свої «зашлюбини» з Геленою у тій каналі-ліжку. Мати поклала свою суху руку мені на плече і розгрішила мене, але й наклала покуту: я мусив піклуватися про цю дитину і поки вона ще не народжена, і тоді, як народиться. Я пообіцяв Матері, що буду вчитися і після закінчення курсів перейду із земляних робіт в муляри, де не так натомишся, а заробиш більше.

Все ще тримаючи свою легку, мов метелик, руку на моєму плечі, вона говорила: «В муляри, синку, в муляри, пора вже тобі стати муляром».

Цей перехід у муляри був другим кроком вперед, якщо за перший вважати від'їзд із села на будову і початок роботи в бригаді землекопів. Час від часу, після відповідної підготовки, хтось вилазив з траншеї і йшов на більш кваліфіковану роботу, найчастіше в муляри, а також на кран, на вантажну машину, на електрозварювання, у слюсарі, а на його місце в траншеї приходив новачок із села, новий хитрун або новий хлібоїд, новий претендент на світле майбутнє, на те, щоб перепливти у щасті свою річку. Соромливий і запопадливий, боязкий і завзятий, послужливий і недовірливий, інколи майже дитина, що хутко доростала до пружинного ножа.

Різні люди прибували сюди, різні люди починали з лопати, але лопата швидше за інші інструменти переходила з рук у руки, кельма вже не так швидко, але й кельма теж переходила.

У нашій бригаді перший покинув лопату і вирвався з траншеї Парубійко; це можна було передбачити, він з самого початку прагнув вирватись.

Я вже казав, що в Парубійкові було чимало від хлібоїда, як і той, він багато чого уникав і багато що відкладав на потім. Ковбаси, копченої риби, скибки з копчениною не відкладав, а от дівчат уже відкладав, уникав і смуги заростів довкола будови, де діялись страшні, таємничі, заборонені батьками й матерями речі, де, як я вже розповідав, послуговувалися незвичайною мовою — коротенькими сигналами, де вряди-годи хтось когось шпиряв ножем, де, траплялося, плодили не потрібних дітей і де цих діток умертвляли.

Горілки Парубійко, можна сказати, уникав, міг випити трохи, але міри ніколи не перебирав, хоч сюди їхав п'яний.

Відкладав розчулення, що розслаблює людину, але не мрію — мрію як спосіб виразно побачити своє майбутнє, і в цьому був справжнім хлібоїдом, адже кожен з них живе мрією, бо почуває себе самотнім і мрія для нього — найкращий друг.

Парубійко перший покинув нашу бригаду і пішов на кран, став оператором величезного крана.

Його маленька білява голівка стирчала високо вгорі за шибкою кабіни, він повертав стрілу величезної машини, підіймав нею бетонні балки, контейнери з цеглою і переносив їх на стіну.

Що можна ще сказати про Парубійка, про цього невисокого, худенького, білоголового Парубійка? Що його тягло до всього великого, до велетенських механізмів, які з'явилися на будові. Він скуштував важкої ручної праці в селі та на будові і тому захоплювався машинами, які працюють за людину; часто давав волю уяві й вигадував різні величезні машини, які все зроблять за людину, навіть будинок зведуть, навіть місто збудують; вирушать такі чудовиська і з'являться в долині, гарно вдягнені люди сядуть перед пультом з кнопками, натиснуть одну, другу, і ці чудовиська почнуть будувати місто, руки в людей будуть білі, бо їм не треба буде працювати руками.

Такі картини малював собі Парубійко, і це навіть почало потроху здійснюватись; скінчивши курси операторів, він пішов на кран, взяв у свої маленькі руки важелі й відчув себе володарем величезної машини.

Він дуже тішився своєю роботою, ця втіха прозирала вже в самій його ході, коли він вранці йшов на зміну; але ця перша радість, це перше щастя, яке принесла йому будова, було не повне — адже село не бачило, як він сидить високо над землею в кабіні крана.

Та, мені здається, він умів цьому зарадити, бо був мастак в думці переносити речі з місця на місце і з майбутнього в сучасне. Тож, напевно, він переніс у думці своє село з берега великої річки і поставив його навколо крана, і своїх односельців теж порозставляв навколо цієї величезної машини, і постарався, щоб його матуся стояла в такому місці, звідки найкраще видно зашклену клітку, в якій він сидить; а тоді ще й спромігся побачити, як його розглядають з побожним захватом, мов ксьондза на амвоні.

І, так їх порозставлявши силою своєї уяви, говорив їм подумки: «Це я, справді я, не подумайте, що це хтось інший, бо це таки я, з вашого села, з нашого села над великою річкою...»

Настав час, коли хлопці з нашої ватаги один по одному почали виходити з траншеї; одразу після Парубійка виліз із ями Корбас, котрий знався на теслярстві й трохи на столярстві. Він перейшов у криту столярню, тому що був уже немолодий чоловік і від роботи в землі у нього боліли кістки; адже земля — це земля, вона не тільки родить хліб та всякі плоди, а й породжує ревматизм.

Коли до неї наближаєшся і вкопуєшся в неї, коли хочеш зблизька її роздивитись або коли ляжеш на землю і пригорнешся до неї, мов дитина до матері, вона дає тобі на згадку ревматизм, щоб пам'ятав її.

І в селі дістають від землі цю пам'ятку, але не так часто, як на земляних роботах на будові, бо в селі земля у тебе тільки під ногами, а в траншеї земля навколо тебе, лише голова на поверхні.

Бувало — чоловік молодий, а в нього вже ревматизм, ця дивовижна хвороба-скакуха, що ходить по тілу людини наосліп, вона може обминути ступні та щиколотки і влізти в коліна, а то й коліна обмине і забереється в поперек, або їй забাগнеться ще кудись, і вона помандрує до ліктів, ший чи в кисті; ревматизм — недуга химерна.

Бувало — чоловік молодий, кремезний, лице засмагле, очі блискучі, рухи швидкі, рвучкі, такі швидкі та рвучкі, що, дивлячись на нього,

можна подумати: здоровий, як бугай. А він вже одержав подарунок від матінки-землі, оту сліпу скакуху, оту болючу електрику — ревматизм; і коли на нього не дивиться жодне людське око, а тільки око долі, він стягує штани та спідні й натирає собі коліна теплою смердючою мастю і тихенько стогне, і думає про те, що йому дала будова: дала йому заробіток, житло, скибку хліба з копчениною, а ще дала йому на спомин ревматизм, щоб не забував її, коли в долині виросте місто.

І коли місто виростало, багатьом із тих, що сидять у вигідних теплих квартирах, будова нагадує про себе цими рухомими болючими іскрами, які просто з землі вскочили їм у кістки.

Розділ XIV

Довго просиділи ми в таємному шинку і сиділи б ще, але хазяїн рішуче шепнув нам: «Вимітайтесь, у садку з'явився підозрілий тип». Довелося піти, ми розійшлися в різні

боки, якийсь час я йшов з Матір'ю, що без кінця тлумачила, яка важлива для мене ця добра покута, наказувала пам'ятати про дві головні її мети — про дитину і про мулярський фах.

Вже двічі озивалося в мені владне внутрішнє веління зберегти життя нашій дитині; вперше — коли Гелена прийшла до траншеї і сказала: «Зробімо так, щоб не треба було вбивати нашу дитину», коли добралася до глибоко людяного, незайманого і чистого місця в моїй душі, коли ніби відкрила мені третє око, око сумління; друге веління було в добрій покуті, яку на мене наклала Мати після цієї сповіді та розгрішення в таємному шинку, а згодом, коли я вже став муляром, прийшло третє — найбільш владне.

Якийсь час я йшов з Матір'ю, слухав її мову і дивився в її змарніле обличчя, що нагадувало зім'ятий папір, потім ми попрощалися, вона попрямувала до свого барака, а я до свого.

Незабаром я звернув убік, зробив невеликий гак по відкритому голому пустирі, мені хотілося трохи походити.

Переді мною були вогні будови й міста; ота червона пляма, що, як я раніш казав, здаля скидалася на розлиті по землі патьоки крові, зробилася вже багато вищою й ширшою і стала схожа на іржавий струп; неначе землю було покалічено, і тепер рана гоїлася; коли я думаю про це і шукаю якусь підхожу назву для нашої будови, мені спадає на думку, що будова — це ніби рана, яка весь час, безнастанно гоїться.

Я минув свій барак, увійшов в якийсь садок, наблизився до приречених на руйнування покинутих селянських будівель — траншеї підійшли вже до паркана і скоро підуть далі.

Багато таких будинків розвалено, багато садків зрівняно з землею. Під час цього навалюного наступу будови та масового руйнування будинків і з'явився тут отой чолупік-пес, отой собачий володар, який затявся і не схотів виселятись, не схотів вийти з хати. Сім'я його вибралась, а він, затявшись, лишився на місці, і не допомгло умовляння, бо не допоможуть ні просьби, ні грозьби, ні благання, ні цілування, ані лайка, коли селюк затнеться, тобто коли з нього вивітриться увесь розум, увесь глузд, а зостанеться сама тільки затятість.

Довелося виводити його силоміць, підступили до нього два міліціонери, взяли попід руки з обох боків, немов дружби молоду, що йде до вінця, але він учепився ногами за високий поріг, і міліціонерам було важко його випхати, та вони все держали його таким дружбівським спо-

собом і налягали, налягали скільки сили, аж врешті відірвали від землі і, мабуть, таки були б перетягли його через поріг, але він, вибравши слухну хвилину, як скажений пес, а не людина, уп'явся зубами в руку одному з міліціонерів і не хотів пустити; а може, не міг, може, йому зсудомило щелепи, і він не міг їх розціпити.

Міліціонер скрикнув від болю і, силкуючись вирвати руку, волочив селянина за собсю через усю хату, мов лютого пса, поки, нарешті, вирвав її.

Тепер міліціонери більш не панькалися, облишили спроби вивести селянина з хати отим дружбівським способом... Мов лантух, його винесли з хати, пронесли через садок і аж за садком, у полі, поставили на чотирьох підпірках — на колінах та на руках; і той чоловік стояв у полі на чотирьох підпірках, немов ослін, аж поки бульдозер не зруйнував його хати.

А коли настав вечір, він завив, скликав зграю собак і на чотирьох погнав з ними до смуги густих заростів, що облямовували будову, і відтоді став верховодити собачою зграєю.

Коли горілка розсуне нам світ у широчінь і в височінь, ми віримо в бездомного чоловіка-пса. Може, розставшися з Матір'ю, я бачив його вдалині, там, де кінчаються вогні будови?

Будова вже так розпросторилася, що важко було знайти місце, куди б не сягало світло почеплених на ній ламп, от і в цей приречений на руйнування селянський будинок било світло крайніх ліхтарів; і це нагадувало театр, німий театр без акторів, хоча згодом з'явився актор, єдиний актор, що грав роль господаря всієї родини: матері, батька, дітей, роль цілого села, — бурий кіт.

Він вискочив з дірки в стіні, яка недавно була вікном; кіт не боявся, бо ще не здичавів, лащився коло ніг, запрошував увійти в порожню кімнату та кухню, де тепер був повновладним хазяїном.

Люди вибрались, а він зостався, бо кіт зникає до місця, а не до людей, кіт більше любить домівку, аніж людину. Може, його навіть хотіли забрати з собою, може, кликали його й чекали, поки плигне на воза, але він не схотів, бо кіт більше вірить домівці, аніж людині. Може, його навіть взяли і силою посадили в дерев'яну скриньку або в лозовий кошик, але він скористався з першої-ліпшої нагоди, щоб утекти від людей, і повернувся до своєї домівки, і ніякою силою його звідси не виселять.

Ідучи за ним, я ввійшов неіснуючими дверима до цього будинку-мерця. Яскраве світло будови проникало крізь зяючі отвори в стіні на місці вікон та дверей, і всередині було видно мов удень.

Переступивши високий поріг, я опинився в сінях, і відразу на мене вйнуло духом тліні, і я почув шерехи пустки; потім побачив старий, струхлілий стіл, вже ні на що не придатний, на стіні, почеплені на двох великих цвяхах, висіли два діряві негодящі мішки, в сінях у стелі був отвір, хід на горище.

Кіт з тихим радісним муркотінням ішов за мною вглиб порожнього будинку.

Я переступив ще один високий поріг, увійшов до кухні, де люди залишили по собі лаву, що стояла на чотирьох розкарячених ніжках біля самого вікна, точніше, біля діри в стіні, що недавно була вікном; крізь цю діру теж падало світло з будови, бо цей будинок і всю цю селянську садибу, що доживала останні дні, будова неначе взяла в кліщі, вони були освітлені наскрізь, з двох боків.

Кіт скочив на плиту і сів біля залізного чавуна. Чому мешканці цього будинку не взяли чавуна? Ага, він тріснутий зверху донизу.

В кухні було двоє дверей, так само, як у нас, взагалі всі приміщення розташовані так, як у нашій хаті: сіни, в сінях двері до кухні та до кімнати, в кухні — до сіней і теж до кімнати, отже, і в кімнаті є двері до кухні та до сіней.

Ця лава в кухні така сама, як наша, стола немає, та дарма, коли є лава, з її допомогою можна вмить умеблювати кухню і зробити її такою, як наша.

На лаві сидить дід, це його улюблене місце, вуса в нього сиві, звислі; по другий бік столу — батько, в нього вуса великі, чорні, з ледь помітною сивиною; на відсунутому від столу стільці — сестра, вже не вагітна (вона вже народила, мені написали), з дитиною на колінах; біля дверей у кімнату сидить зять, чуприна в нього чорна, губи міцно стулені; мати порається біля плити. А я в думці сиджу серед них.

Рахую їх: один, два, три, чотири, п'ять, шість — шестеро, знов за багато, п'ятеро було б саме в раз, пальці п'яťох людей наставлені на діда.

На словах — зовсім інше, на словах: «Діду, може б, ви щось з'їли? Діду, лягайте спати, бо завтра треба встати раненько. Діду, вкиньте сіна корові».

Отаке на словах, а наставлені на діда пальці п'яťох людей промовляють інше: нас мусить бути п'яťеро.

Їх мусить бути п'яťеро, діду, в нашій хаті завжди мусить бути п'яťеро, ця хата не може вмістити шістьох.

Спершу я, шостий, був випхнутий пальцями п'яťох людей, а тепер тебе, діду, випихають, бо ти шостий; кожен шостий буде випхнутий з дому пальцями п'яťох людей, наставленими, мов вила.

Я, будши шостим, отже, зайвим, міг піти на велику будову, а куди підеш ти, ставши шостим, непотрібним? Ти, мабуть, у нікуди.

Молоді кажуть тобі: «Іди, діду, вкинь сіна корові», але в цій хаті і без тебе є кому вкинути сіна до ясел в оборі, для найдрібнішої роботи є кілька пар рук, там немає роботи, для якої можна було б держати діда, адже дід уже шостий.

Виходить, лишається тільки ота дорога в нікуди, і ти мусиш вирушати в цю дорогу чимскоріш, бо над нашою хатою висить почеплена долю цифра «5».

Але настане час — я кажу «настане», бо говорю за себе тодішнього і тому теперішнє називаю майбутнім — отож настане час, коли на селі відганятимуть од дідів смерть і бажатимуть їм довгого віку й сили для надсильної роботи на землі, з якої повтікали молоді.

Але тоді, сидячи в покинутому будинку, що якимсь дивом ще стояв край будови, сидячи в ньому, мов у своїй рідній хаті, я ніби ще відчував цей натиск п'яťірки моїх рідних. Викинутий ними з їх святого, непорушного кола, я хотів вразити цю п'яťірку, я ладен був працювати як віл, щоб ці п'яťеро сказали про мене: «Він на легкому хлібі, на великій будові». Хай би потім заплакав у куточку, перед очима в самої лиш долі, аби ці п'яťеро і село думали, що мені легко заробляти на хліб.

Так, так, бурий котику, я хочу вразити цю п'яťірку, хочу із злиднів вийти в пани і зробитися «з злидня паном».

Я вже навіть трохи вибився із злиднів, бурий котику, бо сплю на пружинному ліжку, їм досхочу і маю власні гроші, вітаюся з начальни-

ком будівництва, і він зі мною теж вітається; вмиваюся до роботи і після роботи, перед обідом на будові мию руки в бочці з водою, яку мають бетонярі, отже, в моєму житті є щось панське, але злидарського в ньому ще дуже багато; як злидень, п'ю кухликом горілку в таємному шинку, в тому селі, якому пощастило, бо велика будова його не зруйнує; як злидень, щодня о десятій ранку смочу каву з пляшки; як послідуший злидень зашлюбився з Геленою без ксьондза і без загсу, без весільного маршу і без хору; як найпослідуший злидень, зашлюбився з нею в канаві, просто неба, під зорями, на голій землі, притрушеній сіном; як послідуший злидень, зарився в цим своїм коханням у землю; як найпослідуший злидень, зачав у цій канаві дитину.

Так, так, бурий котику, є ще в моєму житті дуже багато злидарського, а передовсім ця убога й жорстока злидарська душа, яка живе довго і переживає злидня, і вселяється у «із злидня пана».

«Із злидня паном» я стану тоді, коли одержу квартиру в новому будинку, коли їстиму вдома тричі на день, коли спатиму з Геленою на тахті, коли провадитиму мудрі розмови.

Кіт сидів у мене на колінах і муркотів, може, згадуючи недавнє своє життя в цьому будинку разом з людьми, потім зіскочив додола і попровадив мене до великої кімнати.

У великій кімнаті стояла плетена з лози підставка для квітів, погнута, вся в задирках; квіти помандрували з людьми, а підставка залишилася, бо була вже стара, таку не варт везти на нове місце.

З кімнати через сіни я вийшов на подвір'я, кіт провів мене аж до плоту, але далі не пішов, вернувся додому, бо, як я вже казав, коли кіт може вибирати між людиною і домом, він завжди вибере дім.

Але завтра, позавтра, а може, навіть сьогодні дім розвалиться, і що тоді буде з котом... Всі якось дали собі раду; люди, хоч і з безмірним жалем, поїхали до іншого села і будуть там господарювати; вони забрали з собою корів, коней, курей, подався за людьми собака, а кіт з любові до дому лишився. Що буде, коли розвалиться цей дім?..

Напевно, кіт побачить, як його валитимуть, сховається в бур'яни або в якусь яму і звідти спостерігатиме, що виробляє бульдозер з його домом, і тоді здивується і злякається, і то буде початок його здичавіння, а згодом він і зовсім здичавіє, уникатиме людей, знайде притулок у полі та в заростях, будова зведе його до стану прашчурів — диких котів.

За садком була ділянка пустої голої землі, за цією підготованою під котлован латкою брунатної землі лежали в безладі бетонні балки, далі рівнина потроху підвищувалась і переходила у стіжкувате узвишшя — тут пролягала східна межа будови.

Коли я зійшов на це узвишшя, вогні на будові поблідли — почало розвиднятися; незабаром перші промені сонця залили її з краю в край, вона розстелялася внизу, мов чітке креслення, і можна було розгледіти й осягнути всі її зони і зрозуміти, що там робиться тепер і що буде.

З цього узвишшя найкраще можна було побачити місто таким, яким воно стане в майбутньому, отже, й повірити, що воно справді буде і що ти, примандрувавши сюди з клуночком із далекої сторони, житимеш у цьому місті; бо хіба ж побачиш його з самої середини, із заглибленої в землю середини будови, де тебе оточує болото, крик і лайка; звідти можеш побачити невеличкий клопоть, лише клаптик бу-

дови, а коли говорити про час, то можна зазирнути вперед на годину, на день, щонайбільше — на тиждень.

А з цього узвишшя бачиш довгий, кількарічний відтинок майбутнього часу і всі зони будови: зону будинків і недомурованих стін, зону котлованів, зону підготовленої під котловани землі, приграничну зону, пус-ту й безпечну, приграничну зону, зарослу чагарником і небезпечну.

Я вже не піду до свого гуртожитку, спати мені не хочеться, ще трохи походжу, а тоді піду до Гелениного барака, підожду, поки вона вийде, і ми разом підемо на роботу. Адже я хочу розказати їй важливу новину — що я дарував життя нашій дитині, що вже люблю те, що хотів убити, і серйозно думаю про одруження.

Я ждав її, сидючи на низькій лаві біля дерев'яного барака; земля навколо лави була встелена листям акації, я підняв один листок, щоб поворожити: злидень, пан; злидень, пан; злидень, пан... на останній листочок випав «пан», і коли мені випав «пан», у півтемному коридорі дерев'яного барака з'явилася моя дівчина; біля самого виходу я побачив її, мов картину в рамі, побачив її вже з помітною ознакою майбутнього материнства — ледь випнутим животом під робочим одягом.

Розділ XV

Того дня перед початком зміни ми довідалися, що Рум'яний пішов з четвертої дільниці земляних робіт, бо, як я вже казав, настав час, коли хлопці з нашої ватаги стали покидати траншею і переходити на іншу роботу. Перший пішов Парубійко, за ним — Корбас, а за Корбасом — Рум'яний.

Лопата Рум'яного сиротливо стояла, прихилена до стіни маленького підсобного складу, до неї підійшов новак, щойно прийнятий низенький чорнявий парубок, якого ми ще не знали; скинув спецівку, поміж брудними краями полотна в розпірці сорочки блищала срібна бляшка образка. «Іди з богом, сину», — сказала йому мати, коли він їхав з дому. Але ще не відомо, що з нього виросте, по яких зонах будови його носитиме, може, по небезпечній, а проте привабливій зоні заростів, а може й ні...

Він узяв лопату обома руками, розглядав її, зважував, крутив у руках; що зробить з ним ця лопата, куди ця лопата його заведе?.. Тим часом він скочив у рів, набрав у легені повітря і ввігнав залізо в землю.

Рум'яний, покинувши лопату, пішов у профспілкові діячі. Парубійко виліз із траншеї завдяки навчанню, а Рум'яний завдяки тому, що носив транспаранти на демонстраціях, сипав словами на зборах, а ще тому, що зняв з шиї святий шнурок.

Відколи ми побачили в нього над коміром білий слід, на його волячій шиї не з'явився ні бог-отець, ні бог-син, ні матір божя; білий слід від святого шнурка, що деякий час лишався на його шкірі, зник під дією сонця й повітря, і Рум'яний став від голови до п'ят, цілком і повністю світською особою і пішов угору; він одержав краще житло, і тепер його називали «штатний організатор».

Та одного дня, коли він цього найменш сподівався, хлопці принесли йому його святий шнурок з почепленим на ньому образком у ту установу, де він працював.

Знайшли шнурок на ліжку на старій квартирі Рум'яного і надумали віднести його власникові.

Кілька хлопців подалися до Рум'яного з цією знахідкою, спочатку йшли гуртом, як звичайно, але поблизу барака, де працювали профспілкові діячі, один, взявши шнурок двома пальцями, виступив наперед, а решта вишикувалася за ним; це було схоже на маленьку процесію.

Коли хтось запитав, у якій справі вони йдуть, хлопці відповіли: «Хочемо віддати Рум'яному образок, він його забув».

В коридорі установи хлопець, що йшов на чолі процесії, ще більше витяг руку з образком і запитував усіх стрічних, де кабінет Рум'яного, а коли йому відповіли, що в того важлива нарада з приводу зобов'язань, цей хлопець страшенно зрадів і спитав, де вона відбувається.

Потім процесія увалилася в зал, де було повно людей, і, виставивши вперед образок, почеплений на брудному шнурку, попростувала до столу президії, за яким разом з кількома діячами профспілки та робітниками сидів Рум'яний.

Спочатку присутні не зрозуміли, що діється, чи, може, подумали, що прибула делегація з зобов'язаннями, та незабаром Рум'яний розкумекав, у чім річ, і закричав: «Вийдіть, вийдіть! У нас важлива нарада!»

Але завертати хлопців було вже пізно, процесія наблизилась до столу президії, провідир випростався і підніс руку вгору, так щоб усі бачили, що він тримає, а тоді, звертаючись до Рум'яного, виразно проказав: «Ми принесли тобі образок, ти його забув на старій квартирі».

По цих словах поклав сріблясту бляшку з брудним шнурком на папери з зобов'язаннями колективу, що лежали на столі президії, і вся процесія попрямувала до виходу.

Коли вже зайшла мова про ту кумедію, яку утнули хлопці, то треба сказати, що бог Рум'яного зазнав багато всяких пригод. Спершу, я гадаю, він був у руках його матері, баби або ще якоїсь людини, що любить Рум'яного, а потім опинився в нього на шиї і приїхав з ним на будову; згодом я зневажив його бога, коли під час бійки силкувався задушити Рум'яного святим шнурком і так затяг його на шиї, що аж розірвав. Тоді шнурок і образок були геть обліплені болотом, і їх довелось мити в бочці з водою, що була в бетонярів; і бог знов опинився на шиї в Рум'яного.

Потім Рум'яний зняв його з шиї і сховав під матрац; отже, спершу бога було надіто на шию для допомоги, а тоді для допомоги з шиї знято.

Потім бог придався хлопцям для кумедної штуки, після чого тремтячою рукою свого власника був скинутий зі столу президії на підлогу; потому тією ж тремтячою рукою його піднято з підлоги і сховано до кишені; далі якийсь час переховувано десь у невідомому місці.

Аж ось настав такий день, коли його було видобуто зі схованки, шнурок випрано, а бляшку начищено скляним папером, і оновлений бог на біленькому шнурку знов опинився на волячій шиї Рум'яного; Рум'яний утратив посаду штатного організатора, бо його там розкусили й вигнали. Він образився і, щоб насолити вчорашнім співробітникам, знов начепив на шию образок.

Коли я перебираю в пам'яті ці давні події і розставляю їх по порядку одну за одну, доходить черга й до приїзду на нашу будову Гелениної матері.

Мати є мати, вона не може довго гніватись на свою дитину і, коли ця дитина втече від неї і піде між люди, вона принохується й принохується, нюшить і нюшить, мов наполоханий звір, і врешті таки винюшить те місце, де перебуває її дитина, і з'явиться, як сніг на голову, або ж сповістить листом про свій приїзд. Так було і з Гелениною матір'ю. Гелена тицьнула мені під ніс зелений конверт і сказала: «Читай», а коли я прочитав, запитала: «Що ж тепер буде?»

Ми знали, як поводяться сільські матері, що приїздять відвідати своїх незаміжніх дочок, які працюють у містах та на будовах. Уздрівши дочку, з якою давно не бачилася, сільська мати передовсім впивається очима в її живіт. Ще на вокзалі, коли дочка з усмішкою йде назустріч матері, мати спочатку ніби дивиться на її усміхнене лице, на голову, на ноги, ніби оглядає, як вона вдягнена, що собі справила, які на ній туфлі й сукня, але насправді пильно, хоч і непомітно, обмацує очима її живіт. Хоче впевнитися, чи він такий самий, як і тоді, коли дочка їхала з дому, чи не випнувся вперед і чи не покруглів, чи не вигнув її стану назад.

А потім сільська мати швидко переводить погляд з доччиного живота вгору і вдивляється їй в очі, бо кмітлива сільська мати добре знає, що очі зраджують людину, що доччині очі скажуть, як там з її животом, чи він справді плаский і незайманий, чи стягнутий і замаскований, чи був гріх, чи ні...

Мати передчасно простила Гелені її втечу з дому; краще було б їй підождати з цим прощенням, коли ми влаштуємо своє життя, але вона простила тоді, коли живіт у Гелени вже трохи випнувся.

Тож ми вдалися до старого, як світ, способу, сподіваючись, що, може, пощастить замилити їй очі. Добросерді досвідчені дівчата сказали Гелені, що в такому випадку бинт кращий, ніж пояс.

Я пішов з Геленою у вільшняк, в густих кущах вона заголилася, я став перед нею на коліна, мов перед фігурою якоїсь святої, і приклав до її живота сувій бинта; та перше ніж почав обмотувати її, вона сказала мені послухати, як у ній ворухиться наша дитина. Я притулив голову до її тугої шкіри і обняв правою рукою.

Ми замерли на хвилину в самісінькій гушавині вільшняка у цій дивній позі — вона стояла рівно, а я навколішках біля неї, припавши щобою до її голого тіла.

І не було тоді ні шуму дерев, ні жодних звуків з будови, ні щебету пташок, неначе дерева в гаю, і залізо на будові, і пташки серед гілля умовилися, що затихнуть на ту хвилю, коли постукається в світ наша дитина.

А потім нараз світ і час рушили вперед, дерева зашуміли, птахи защебетали, заскреготіли крани вдалині. А я заходився стягувати Гелену бинтом, щоб приховати ознаки вагітності. Я ходив навколо її голого живота й спини, мов кінь у приводі, в міру натягуючи, щоб не сповити її надто міцно і не зробити надто тісною ту клітку, в якій сиділа наша незаконна пташка.

Коли живіт був як слід приплющений, відбулася проба дівочої ходи. Я сів на повалене дерево, а вона марширувала переді мною туди й сюди.

Цей марш став у пригоді, ми змогли внести в її рухи і всю поставу важливу поправку, а саме — легкий нахил наперед, що допомагає приховати той вельми підозрілий у дівчат вигин назад, який напевно помі-

тило б зірке око сільської матері, і це вже була б для неї зачіпка, вона почала б прискіпливо придивлятися до дочки і безупинно обмірювати її стан, аж поки не винюхала б гріха.

Але сільська мати не була б сільською матір'ю, якби її могли обманути бинт, і похил вперед, і невинні очі, і доччині жваві, буцім дівочі рухи, і її аж надто радісне щебетання.

Мабуть, вона ще на вокзалі винюхала, що дочка вагітна, може, ще тримаючи її в обіймах, навпомацки відчула, як змінився стан її одиначки, яка втекла з дому і поїхала на велику будову, і була кинута долею в саму гущу стовпища таких, як і вона, зайд, у саму гущу юрми, де змішалися хтиві дітороди та хлібоїди, спрагли кохання мрійники, що марили про прекрасне майбутнє, неписьменні поети, ті, що поклонялись богіві, і ті, що повикидали образки, які їм дали перед від'їздом матері. Кожне з цих братств по-своєму боролось за її тіло і душу.

Якби Гелені судилося покохати стопроцентного хлібоїда, це було б чисте кохання, якого не зустрінеш в інших братствах цієї шаленої будови, таке чисте, що вони відклали б його на потім; зі своїм миленьким хлібоїдом вона будувала б, довго будувала б гніздечко і тільки в уже готовому, добротному звитому, теплому гнізді лягла б з ним, щоб кохатися й зачати дитину.

Але їй судилося покохати мрійника, який умів гарно вигадати своє і її майбутнє життя, але створити таке життя не потрапив. Уже саме те, що він затяг її в холодне гніздо у Сліпій канаві на ті передчасні зашлюбини і передчасно зробив їй дитину, і дарував цій дитині життя, свідчило, що він не вмів кувати свого щастя. А її невдала зустріч з матір'ю доводить, що він не вмів улаштувати ні своєї, ні її долі.

Мати, мабуть, ще на вокзалі винюхала, що дочка при надії. Може, ще в ту хвилину, коли та підбігла до неї, в її удавано легкій, ніби дівочій ході, в жалюгідних силкуваннях здаватися невинною і свіжою, в неприродності рухів винюшила вагітність дочки. А може, коли, вітаючись, обняла її і пригорнула до грудей, відчула, що доччине тіло залякле й тверде, як дерево, а може, в автобусі помітила щось таке, що їй сказала: моя дочка буде матір'ю.

Певне, до Гелениної кімнати в робітничому гуртожитку вона ввійшла, вже цілком цього певна, бо на всі її розповіді про роботу й заробітки, про харчування й житло озивалася коротко: «Так, так»; а потім ніби дуже ласкаво: «Так, так, доню»; а потім ніби ще ласкавіше: «Так, так, любя доню».

А тоді зненацька, зразу після цих ніби дуже ласкавих слів: «Так, так, любя доню», застромила руку їй під сукню, наче розпалений коханець, і поклатала долоню на її твердий, як камінь, живіт і, наче за інерцією, з тією ж удаваною ласкавістю повторила ще раз: «Так, так, любя доню».

А потім відскочила назад, мов од заразної, плюнула на неї і вийшла; так скінчилися ці відвідини.

Але вона й це простить, мати є мати, вона не може довго гніватись на свою дитину.

Я чатував поблизу жіночого барака і, тільки мати вийшла, побіг до Гелени; вона сиділа на ліжку й плакала, сльози капали в пелену, я втер їй лице ріжком простирадла, підвів, поставив посеред кімнати, а потім розмотав бинт, і віддих її став рівним та глибоким. Але мені довелося ще раз утерти їй сльози.

Розділ XVI

То була пора, коли хлопці з нашої вагаги і далі один по одному вибиралися з траншеї і переходили на іншу роботу. Тут треба сказати, що велика будова нагадує школу, в якій яма, дошка, стояк і земля, тобто копання траншеї і опалубка — це ніби перший, початковий клас, куди передусім записують прихідців із села.

Якщо «прихідці», діти школи-будови, витримують у першому класі, яким є траншея, якщо звикнуть до дощу й болота і їх не відстрашить копання землі, то згодом, підучившись, вони можуть перейти до другого класу, тобто стати мулярами; мурування — це другий клас цієї великої школи-будови, до якого переходять прихідці з села, опанувавши перший.

Але якийсь спритний «прихідець», що весь час пам'ятає благословення батька й матері і ходить з їхніми напученнями та порадами, мов вівця з дзвоником, і весь час чує його тривожне дзеленчання: «Бережися, синку, бережися, бійся бога, синку, і бережися, бійся бога, кланяйся майстрові і бережися, синку, і старайся» — якийсь спритний «прихідець» з роздзвоненою цим дзвоником душею після відповідної підготовки може навіть минути другий клас і перескочити з першого в третій, тобто вийти з траншеї і піднятися на бульдозер, на самоскид, на кран або перейти на ті великі механізми, що з кожним днем множаться на будівельних майданчиках.

Такий стрибок з першого класу в третій зробив Парубійко, і тепер він сидить собі в кабіні крана, і все рідне село, яке він у думці приводить до крана, бачить його в цій кабіні високо над землею.

Люди з нашої бригади один по одному залишали траншею. Прийшла і моя черга, я нічого не перескакував, а по порядку, як звичайний, звичайнісінький «прихідець», перейшов у другий клас і став працювати муляром, мене послали на риштовання найдовшого будинку, споруджаного недалеко від центру міста.

Я зійшов на риштовання о шостій годині ранку, день був сонячний, прозорий і теплий, неначе погода хотіла відзначити це моє вшестя.

Але що з того, що сяяло сонце і день був сонячний та теплий, і що погода відзначила мій перехід у другий клас школи-будови, коли того дня в ящику з затверділим гашеним вапном знайшли мертву дитину. Знайшов її робітник, який гасив вапно. «Господи боже, дитина!» — скрикнув він. А потім обережно поклав немовля на порожній мішок з-під цементу.

Робота припинилася, бо новина блискавицею облетіла людей, робітники лавою сунули з риштовання, наче після гудка в кінці зміни, і обережно, але з великою цікавістю наближались до біленького неживого немовляти. Швидко прибули міліціонери, аж четверо.

Виявилося, що міліція вже давненько пронюхала про цю справу, бо десь, в якомусь будинку, на якомусь подвір'ї чи на чийось руках була дитина, і раптом дитини не стало, хоч ніхто по неї не приїздив і ніхто з нею не виїздив, тому що це було б відомо, адже люди все знають, і навіть більше, ніж було насправді; часом помиляються, часом щось перекручують, але все знають. Будинок той є, майданчик перед будинком є, є й ті руки, що тримали дитину, тільки вони вже тримають не дитину, а щось інше, може, якісь пакунки, або почепились на плечі в якого-небудь кремезного хлопця, муляра, слюсаря, механіка або ж першоклас-

ника-землекопа. Була дитина, і раптом дитини не стало, — не розтанула ж вона, справді, в повітрі.

Два міліціонери поїхали, а два лишилися, ті, що поїхали, незабаром привезли трьох підозрілих дівчат, поставили їх в ряд перед мішком з-під цементу, на якому лежало біле як сніг немовлятко.

Міліціонери міркували по-своєму і вважали, що біля ящика з вапном правда виявиться, дітовбивця признається, і можна буде уникнути довгого розслідування, а то й ретельної медичної експертизи, бо матір-дітовбивцю приголомшить це видовище — мертве немовля і ящик для вапна, який кілька тижнів, а може й місяців був його могилою.

Коли ці три дівчини стали біля мертвої дитини, що лежала на брудній паперовій постелі, міліціонери почали розганяти людей, вигукуючи: — Ідіть на свої робочі місця, не заважайте нам провадити слідство!

Але люди вперто сунули туди, де лежала мертва дитина і стояли ці три дівчини, або вмощувалися в зручних місцях на стіні, або навіть вилазили на залізне плетиво крана — так кортіло їм побачити дітовбивцю.

Підозра падає ще ніби на всіх трьох, бо невідомо, котра з них утопила дитину; може, та, крайня зліва, висока вродлива дівчина в зашмальцьованому комбінезоні, яка працює на східному краю першої дільниці, — обслуговує підйомник, що подає мулярам цеглу. Вона схвилювана, але досить спокійно каже:

— Нащо ви мене сюди привели? Відпустіть мене до підйомника, це не моя дитина.

Може, дітовбивця — та, що стоїть посередині, прибиральниця з дирекції, — маленька на зріст, блідолиця і худа, ще майже дівчинка, вона з усіх трьох найменш підходить для грішної любові, не кажучи вже про дітовбивство, — стоїть смиренно, з безвинним виглядом, і плаче; але чомусь же стягла на себе підозру міліції оця смиренниця. На запитання міліціонерів не відповідає, тільки плаче, невже вона і є дітовбивця?..

А може, немовля вбила ота, що праворуч, смуглява брюнетка в грубій бумазейній блузці й закіптюжених штанях із цупкої бавовняної тканини, дівчина, яка працює коло бетономішалки... Вона ображена тим, що міліціонери привели її сюди, копилить губи і щось сердито бурчить.

Ще невідомо, котра з них дітовбивця, жодна не призналася.

Люди напірають, а міліціонери їх відтісняють, робота стоїть, не рухаються підйомники, не повертаються крани, не гудуть бульдозери та самоскиди, не гуркотять бетономішалки.

Котра з цих трьох дітовбивця?

Товстий міліціонер покликав гасильника вапна і наказав докладно розповісти, як він знайшов дитину. Певне, гадав, що дітовбивця не витримає цієї розповіді і признається.

Робітник розповідає, а дівчина з підйомника одно править, що хоче йти на своє робоче місце; прибиральниця, як і раніш, плаче, а брюнетка-бетонниця знай копилить губи, — жодна не признається.

Товстий міліціонер став шукати іншого способу проїняти та зворушити закам'яніле серце дітовбивці і, знову звернувшись до гасильника, сказав йому голосно, так, щоб чули дівчата:

— Мені здається, що громадянки не бачать як слід дитини і мати не може впізнати її, зітри чимось вапно з обличчя дитини і підніми її з

землі, і піднеси громадянкам до самих очей, хай подивляться зблизька, може, тоді мати вгадає свою дитину, треба це зробити для громадяннок, треба допомогти матінці впізнати її.

Смуглява брюнетка неначе тільки й чекала, щоб «хрещений батько» з мертвим немовлям на руках наблизився до неї. Тільки-но він став перед нею, вона вихопила в нього замащену вапном дитину і, затиснувши її під пахвою, немов пакунок, кинулася навтіки; на бігу кричала міліціонерам, що пустилися навздогінці:

— Не женіться за мною, ви нічого не знаєте, ви нічого не знаєте...

Будівельний майданчик, де діялося це, був їй добре знайомий, вона знала, куди шмигнути і де проскочити, щоб збити з пантелику міліціонерів.

Спершу прослизнула між конструкції розібраного крана і звідти знов гукнула:

— Все буде гаразд, не треба за мною гнатися!

Міліціонери, не зупиняючись, бігли за нею і, щоб швидше її зловити, оточили розкидані конструкції. Вони гадали, що їй вже нема куди тікати, і вони зараз схоплять її, і дівчина знов буде у них в руках, і дістане заслужену кару; ну хіба ж вона зможе вислизнути з цієї кинуті на землю величезної сіті? Заплутається, поб'ється вся об гострі грані і кінець кінцем присяде від утоми або навіть упаде на землю разом зі своєю мертвою дитинкою, яку в нестямі видерла з рук «хрещеного батька».

Місце, де лежав розібраний кран, проглядалося наскрізь, для втікача це було погано, а для переслідувачів добре, тому спочатку ніхто не мав сумніву, що дітовбивці не пощастить врятуватись і її таки зловлять; і тому люди спочатку не допомагали переслідувачам, усі були певні, що міліціонери чудово впораються самі. Коли смуглява брюнетка спробує вийти з-під цієї залізної сіті, міліціонер зараз же підбіжить і легко схопить її.

Здавалося, втікачка не вислизне з рук міліціонерів, бо навколо не було нічого, що могло б стати для неї зручною схованкою чи хоча б заслоною; а величезний стос бетонних балок — формою він нагадував досить довгу греблю, яка одним кінцем упиралася в розікладені, мов якась дивовижна сіть, залізні конструкції, а другим майже впритул прилягала до високих стін найбільшого будинку в першому районі міста, — здавалося, не міг стати в пригоді втікачці; якщо вона здереться на цей стос з отим злощасним «пакунком» під пахвою, її буде ще краще видно, буде ще легше схопити, бо охоронці порядку зможуть, не спускаючи її з ока, бігти внизу обабіч цього навалу або навіть іти неквапом, якщо вона повільно пробиратиметься гребенем стосу.

І, йдучи неквапом, ніби вона вже у них в руках, та радіючи, що добрали такого дотепного способу викрити дітовбивцю, вони зможуть чемно й лагідно умовляти її: «Зійдіть сюди, мамуню, а то ми піднімемо на балки і зведемо вас».

А проте смуглява брюнетка прямувала до цього навалу балок і була вже недалеко від нього. Досі вона бігла пригинці під залізним плетивом сіті, а тепер раптом стала в трикутному вічку конструкції; вона скидалася на циркового клоуна: її смугляве обличчя зробилося червоним, коси розпатлались, а на відкопаних губах біліла піна, якої ставало все більше, ніби вона наїлася мила.

Дівчина випросталася в цьому трикутному сталевому вічку сіті і,

притискаючи до себе білу дитину, гукнула міліціонерам, що враз стихили біг і розсипались уздовж цього залізного громаддя:

— Не женіться за мною, йдіть додому, я сама все владнаю, зараз я вже все добре владнаю, ви ж нічого не знаєте, нічого, нічого...

І знов пригнулась, і знов побігла під плетивом конструкції до навалу балок, а міліціонери знов погналися за нею. Біля стосу бетонних деталей виявилось, що дівчина знає будівельний майданчик як свої п'ять пальців і добре тямить, що робить; вона не здерлася на цей стос, чого всі сподівались, а промкнулася всередину, у тільки їй, мабуть, відомі печери в цьому навалі, де, можливо, вона зі своїм хлопцем віддавалася нічним утіхам; і зникла. Туди кинулись два міліціонери, побули там трохи, понишпорили та й вилізли і сказали, що її нема, мов крізь землю пішла.

Тепер вже й робітники заходилися допомагати охоронцям порядку, одні забралися всередину стосу, інші пильнували зокола. Та, як виявилось, шукали й стояли на сторожі не там, де треба, вона, пробираючись внутрішніми печерами й тунелями, перебігла вздовж усю цю греблю з бетонних балок і вигулькнула на другому її кінці, де ніхто не чатував. Людей тут не було, всі, стараючись бути якомога ближче до того місця, де міліціонери втілювали в життя свій метод викриття дітовбивці, походили зі стін найвищого будинку в першому районі міста і намагалися підійти до дівчат або вилазили на стіни й ставали в отворах вікон чи на балконних плитах навколишніх будинків.

Коли вона з'явилася на другому кінці навалу, проти високих стін найбільшого будинку, на одному розі виведених уже вище п'ятого поверху, всі побігли туди, але, поки добігли, дівчина вже вскочила в будинок і знов на хвилину зникла з очей переслідувачів.

Незабаром міліціонери й муляри влетіли в будинок і почалася гонитва знизу вгору, бо дівчина, то показуючись, то зникаючи, бралася недобудованими сходами без поруччя та огорожі і незабаром опинилася на панелі перекриття останнього поверху.

Коли найпрудкіші з переслідувачів дісталися туди, вона вже стояла на зовнішній стіні, мов над прірвою, а потім безстрашно, як сновиди, видряпалася на той високий ріг, опинившись, таким чином, у найвищій на той час точці міста, яке ми будували, на п'ятачку, де могла вміститися лише одна людина. Ступити крок уперед означало звалитися в прірву.

Гонитву довелося припинити, дівчину почали просити та благати зійти з рогу, вернутися бодай на панель перекриття п'ятого поверху.

Тепер я ледве чи знайшов би те місце, де вона тоді стояла; мабуть, за отим написом: «Зберігайте гроші в ощадкасі», який увечері то зблискує різноколірними вогнями, то знов гасне; стояла і безстрашно дивилася вниз, на майданчик, на дно прірви, завалене стосами цегли.

Тепер важко точно визначити, де вона тоді стала з притиснутою до боку мертвою дитиною, бо цей дім домуровано, поштукатурено, вставлено вікна, двері, балкони обгороджено ґратами.

Коли вона стала в найвищій точці найвищого будинку, на шпичастому розі, треба було відкинути всілякі шпильки, треба було відкинути ущипливі слова: «Матінко... мамуню», з якими звертався до неї товстий міліціонер. Їх повинні були замінити благання і просьби зійти зі стіни, бо тепер вона вже мала перевагу над усіма, тому що стояла на неприступній верхівці будинку, захищена прірвою, і їй доволі було одного

кроку, щоб упасти вниз; тому годі було щось їй наказувати, її можна було лише просити й благати, а вона могла послухатися тих, що просили, або висміяти їх і не послухатись.

Ніхто не знав, як звертатися до людини, яка вбила власну дитину і з цією мертвою дитиною видряпалася на вершечок високого будинку, стала там і опинилася на самому краю прірви. Що сказати тому, хто, як в'юн, вислизнув з рук переслідувачів і убезпечив себе так, що ніхто в світі не може його наздогнати й схопити, бо переслідуваний може ступити крок і схватитися на віки вічні.

Які слова мовити тому, хто піднявся так високо, що став вище наказів, вище просьб, кар, обов'язків, правил, гріхів, чеснот, що все під ним здалося йому смішним, безглуздим і дрібним, що навіть це місто, будоване в таких муках, здалося йому безглуздим і дрібним, і він міг плюнути на нього?

Всі внизу отетеріли й пороззявляли роти, бо нічого путнього не могли придумати, вони не могли вимовити ні звуку, бо високо над їхніми головами стояла, мов статуя, смуглява брюнетка, розпатлана, з піною на губах, убілена вапном, з мертвим білим немовлям на руках.

Всі розуміли, що в таку хвилину треба говорити інакше, ніж звичайно, ніж тоді, коли людина з людиною зустрічається на землі, але не могли знайти таких слів.

Товстий міліціонер, що перше був такий балакучий і з такою легкістю кидав оте своє: «Матінко, матінко... це ж ваша дитина, матінко, добре придивіться до неї, матінко», — тепер стояв отетерілий, з тремтливими губами, відчуваючи своє безсилля; але він спробував перебороти свою розгубленість, побожно простяг руки до дітовбивці і, киваючи головою з благальними жестами почав умовляти, упрохувати її зійти з рогу. Він поведився так, ніби раптом перейнявся до неї глибською пошаною, ніби перед ним була не дітовбивця, а якась визначна особа, ніби перед ним була поважна, заслужена людина чи навіть якась свята.

Не добившись нічого тими жестами від смуглявої брюнетки, що, гордо випростана, стояла на вершечку стіни, він схилився перед нею, мов покірний слуга, а потім неслухняними тремтливими губами вимовив:

— Прошу вас, пані, зійдіть зі стіни, ми вам нічого поганого не зробимо.

Та, видно, це були не ті слова, які могли б спонукати її зійти з рогу, бо вони не вплинули, хоч їх вимовлено так чемно, шанобливо, з укланом.

Другий міліціонер теж спробував умовити її зійти зі стіни, вибрався на складену з бетонних балок греблю і так само чемно звернувся до неї:

— У вас все життя попереду, будь ласка, зійдіть з рогу, у вас все життя попереду.

Але дівчину не звабило те довге життя, яке ще могло б бути у неї попереду, якби вона спустилася з рогу на перекриття п'ятого поверху; вона стояла, як раніш, на стіні зі своєю мертвою дитиною на руках, оглядаючи всю територію будови.

Хтось іще вихилився з віконного отвору і, повернувши до неї голову, крикнув:

— Не завдавайте горя мамі й татові, пожалійте батьків, зійдіть зі стіни!

Ані ці, ані багато інших слів, якими люди умовляли її спуститися з

цього виступу, не справили ніякого враження на смугляву брюнетку, вона навіть не озвалася на них. Напевно, поринула у власні думки та, може, задивилася згори на будову, на широкий простір довкіл.

Вона була мов птах, який з високості зорить за тим, що робиться навкруги.

З цієї висоти вона, певна річ, угледіла велику червону пожежну машину, що їхала в бік будинку, де вона стояла, і, мабуть, подумала, що пожежники під'їдуть до цього будинку, розіпнуть і підставлять вниз велику міцну сітку, і тоді прірва вже не буде прірвою і вона не зможе втекти, бо позад неї — перекриття п'ятого поверху, де її підстерігають люди, а це означає життя — відомо, яке.

І, подумавши про те, що там, унизу, їй ладять безпечний спуск зі стіни, ладять їй повернення, виструнчилась над тою прірвою, мов солдат перед генералом, а потім, готуючись говорити, витерла рукою піну з губів і крикнула:

— Ви нічого не знаєте, це була справжня любов, ви нічого не знаєте!

І ступила крок уперед і натрапила на порожнечу, і впала додолу, на стовпчики цегли, підготованої для підняття нагору.

Якийсь старий чоловік, що стояв на греблі з балок, поквапно скинув зі спітнілої голови притрушений цегляним пилом картуз, упав навколішки й почав молитись; за упокій її душі молився цей старий, щоб душа її, попри всі гріхи, не була проклята і ввергнута в пекло, щоб добрий бог простив їй ці гріхи — і те, що вона вбила невинне дитя, і те, що заподіяла собі смерть.

Бабуся, яка жила в маленькій хатці, куди будова ще не дійшла, зваблена сюди цікавістю, бубоніла одне й те саме:

— Мати її в муках породила, і вона в муках породила... нащо її мати породила, нащо вона породила... мати її в муках породила, і вона в муках породила...

Бетоняр з бригади, що закладала фундамент під школу, вхопившись за пелехату голову, з серцем лаявся:

— Нащо вона сюди приїхала, матері її хрін, не було б цього всього, якби вона сюди не приперлась, а могла ж, могла сидіти каменем у батька й матері, нащо вона сюди приїхала, матері її хрін... нехай їй земля пером...

Певне, він був її земляк і знав, що вона могла зостатись у батьків.

Розділ XVII

А мене раптом взяла злість на те, чому я не міг зарадити: що моє село далеко і далеко мати, батько, дід. Тоді, коли вони мені такі потрібні, вештаються в цьому далекому селі, снують по полях та між дерев, а я б так хотів, щоб вони були поруч мене в перші хвилини й години після стрибка смуглявої брюнетки. Але вони вміють вигнати шостого й лишитися вп'ятьох, а потім знов чигати на шостого, щоб лишитися вп'ятьох.

Якби тут зненацька з'явилася мати, я б підбіг до неї і трусонув її, і крикнув би їй: «Мати, май розум, мати, і не кажи мені, що бог покарав смугляву брюнетку за цю нешлюбну дитину. Поклади мені на спину свою шкарбукку, суху, як патик, руку і кажи мені так: в світі і в житті

чого тільки не буває, могла трапитися на світі і якась смуглява брюнетка, що здерлася на гострий ріг і ступила ще один крок уперед; але в житті буває всяке, сину, і різні парубки з різними дівчатами тишком плодять дітей, а світ стоїть, і життя йде вперед, і ці діти ростуть і сміються, сину...»

І я б ізнов трусонув її і крикнув їй: «Кажи ще, мати, кажи ще: одна людина живе так, а друга інакше, сину, може статися, що один здереться на високий ріг великого будинку і звідти ступить у порожнечу, а всі інші підуть після роботи додому, пообідають, погуляють, відпочинуть, увечері полягають спати, а рано-вранці схопляться з ліжка, бо мусять схопитись і йти на свою роботу на будові, щоб заробити грошей і мати їх при собі на все, що схочуть придбати».

Я злостився, що не можу добратися до них, коли вони мені потрібні. Тут таке робиться, люди літають в повітрі, а вони собі орють і сіють, і їздять возами, і гукають на коника: «В'йо-о-о, гнідий!» І походжають по садку вп'ятьох, бо вони так жили, і так дивились, і так мовчали, що шостий мусив сам піти світ за очі.

Хай би тільки з'явився тут батько, я б приступив до нього і звелів би йому говорити: різні шляхи обирають собі люди, сину, багато є шляхів у житті і тільки один, єдиний такий, який обрала смуглява брюнетка зі східної частини першого району міста, це краплина в морі, сину, не думай більше, сину, про стрибок смуглявої брюнетки.

І діда я б не пожалував, якби міг до нього добратися, хай би теж своєю легкою від старості, неначе порожньою всередині рукою гладив обтягнуту спецівкою онукову спину і хай би казав, що випадок із смуглявою брюнеткою — не найважливіша подія в світі, і хай би нарешті сказав онукові, що його ждуть ясні дні, хай би крикнув на все своє старе горло: «Внучку, перед тобою все життя, тебе ще ждуть ясні дні!»

Де я міг шукати розради в ту хвилину, коли перед очима мені стояла та смуга, та риса, яку прокреслила, падаючи зі стіни, смуглява брюнетка, до кого я міг побігти, як не до нашої Матері з будови, цього сповідника заблуканих, грішних і наляканих?

Коли я прибіг до неї, вона прибирала будівельний майданчик, вона вічно його прибирала. Я кажу «вічно», бо прибирання території під час будівництва — це робота, якій нема ні початку, ні кінця. людина, що впорядковує територію будови, повинна відразу сказати собі: будеш впорядковувати її без кінця-краю, і хоч би ти ліг трупом, порядку не буде.

Коли я прибіг до неї, Мати держала два великих болти, якими скріплюються стіни, по одному в кожній руці. Я забрав у неї ці залізяки, щоб допомогти їй, а потім бадьорим тоном сказав, що одна висока тілиста брюнетка шугнула з рогу будинку на складену на майданчику цеглу і що стрибнула вона разом з дитиною, яку ще раніш утопила в вапні.

Я почав оповідати Матері подробиці, але вона перепинила мене, сказавши, що все вже знає, ще поперед мене хтось прилетів до неї з цією звісткою, і що навіть робітники з їхньої ділянки побігли на місце події, але спізнилися.

Мати перебила:

— Знаю, знаю, синку, це та дівчина, що обслуговувала бетономішалку на шостій ділянці, вона жила зі мною в одному баракі.

От і все, оце і все, що я почув од Матері, та під кінець ще таке:

— Не думай про це, синку, живий повинен жити, та й край.

І вона нахилилася ще за двома великими болтами, взяла їх в обидві руки, випросталась і повільно пішла з ними до того місця, де їх треба було покласти, а я за нею з чотирма великими болтами, бо до тих, які взяв у неї з рук, коли прибіг сюди, додав ще два, щоб підсобити їй у роботі.

Переді мною її вузька спина, прикрита брудною, вицвілою бавовняною спеціркою. Вище — натруджена життям шия; проорана двома поздовжніми борознами, припорошена пилом, вона злегка тремтить від напруження, а ще вище — голова, зав'язана хусткою, з-під якої видно сиві коси. Мати в широких штанях, теж із цупкої бавовняної тканини, колись синьої, а тепер вже сірої, бо будова не терпить яскравого синього кольору й дуже швидко перефарбовує його у свій улюблений сірий.

Мати надто припізналася, щоб пристати до якогось із братств, вигодуваних цією будовою; якщо навіть і була в ній часточка душі хлібоїдів, їй нічого було шукати в їхньому братстві, бо перед справжнім хлібоїдом ворота прийдешнього мають бути розчинені навстіж. Він повинен мати багато часу, бо його шлях довгий, перед ним має бути ще добрий шмат життя, щоб він устиг здійснити все, що собі поклав. Тому Мати не підходить до цього братства, адже більша частина її майбутнього вже позаду.

Мати була без місця; ні, роботу вона мала, але мовиться не про таке місце. Мовиться про те, щоб не бути самотнім серед людей.

Їй не лишалося більш нічого, як стати самотньою утішницею інших, їй лишився таємний шинок, ця капличка випивак, де вона сідала ввечері й очікувала грішників, винних і невинних; будова вигодувала і тих, і тих. Винні грішники — це ті, котрі відали, що чинять, коли чинили зло, а невинні — ті, котрі через дурість, простосердя або через сліпу любов, яка їх приголомшила, вскочили в халепу і, намагаючись виборсатися, робили щось погане.

Спочатку в Матері були ті і ті, але з часом їх ставало все менше, бо хлопці почали звикати до життя на будові і вже самі давали собі раду.

Бували вже такі недобрі вечори, коли до Матері не підсідав жоден «грішник». Часом вже бувало, що й вечір збіжить, і десь виб'є північ, а Матері так і не пощастить утішити ані одної душі і навіть не випадє нагоди виголосити оту свою улюблену проповідь, яку вона завжди виголошувала за чаркою, та й не тільки за чаркою, і починала словами: «Синочки мої, синочки мої, пам'ятайте, все купуйте собі за власні гроші, і сорочку, і горілку, і штани, і пиво, завжди за власні гроші, до останнього віддиху...» — бо хлопці не прийшли, або, як і прийшли, то посідали собі гуртом і гомоніли про свої справи, а вона з темного кутка бачила лише їхні спини та потилиці.

Вже бували часом такі вечори, коли ніхто не потребував її поради й утіхи, був навіть і такий страшний вечір, коли Мати так палко прагнула когось утішити, що зачепила якогось хлопця, знаючи, що він наколобродив і попав у велику скруту, і спитала його: «Як тобі живеться, синку?» А він усміхнувся, квапливо відповів: «Добре, добре, Мати» і швидко подався до товаришів, даючи їй зрозуміти, що сам усвідомлює свій гріх і сам його спокутує.

А коли бували такі вечори, у Матері, напевно, пропадала охота втішати інших, фах утішника, кінець кінцем, напевно, остогид їй, бо ставав

непотрібним — її «парафіяни» почали розбігатися, а шинок щодалі частіше бував порожній, бо хлопці підшукали собі краще місце.

Несемо ми важкі болти, вона йде попереду, а я за нею. Випадок зі смуглявою брюнеткою, мабуть, і Матері допоміг краще побачити свою власну долю, бо він кожного примусив поглянути на свою долю й замислитись над нею; через те, мабуть, Мати так неохоче говорила про вчинок смуглявої брюнетки.

Дивлюся на неї і по її шиї та ногах бачу — по цьому найкраще знати, — що робота її зломилася: ноги тремтять, а шия нагадує грубо сплетену лину.

З рухів пальців, з їхньої гри на болті, з цього немовби вимолювання милосердя в жорстокого тягара видно Материні безсилля; коли сильна молода рука несе такий болт, то не поправляє його в пальцях, не грається з залізякою ні в яку гру, не розслаблює і не стискає пальців, а міцно ними обхоплює її й несе, і доносить, куди треба.

І з того, з якою безмежною полегкістю кидала вона залізяку на призначене місце, немовби злітаючи в цю мить у повітря, теж було видно, що Мати вже не справляється з роботою і не пасує до неї так, як на початку, коли в усій Материній поставі ніби читався радісний гімн: «Слава тобі, свята робото...»

Я вирішив, що зберу нашу ватагу, але без Рум'яного, ми запросимо Матір до шинку і влаштуємо гарну вечірку.

Гелену я знайшов на другому кінці майданчика нашої ділянки; коли я пішов у муляри, вона залишилася на старому місці, на тій самій підсобній роботі. Передусім, ще не віддихавшись після швидкої ходи, спитав її, чи вона чує в собі нашу дитину; і коли, здивована моїм несподіваним запитанням, вона відповіла, що час від часу відчуває поштовхи, майже крикнув:

— Як добре, що вона жива!

Адже перше веління дарувати життя нашій дитині і не йти до маленької таємної кімнатки, де спритна жінка перериває вагітність дівчаткам, озвалося в моїй душі завдяки Гелені, яка добралася до глибоко захованих у мені чистих думок, придушених думками, запаскудженими прагненням вирядитися з голови до п'ят і взагалі створити собі затишне, панське життя; друге веління прийшло від Матері, нашої Матері з будови, під час отої моєї сповіді в таємному шинку; а третє, найсильніше, породив отой страшний випадок зі смуглявою брюнеткою. Після цієї події мені так захотілося, щоб наша дитина лишилась жива, що я насилу стримався, аби тут, на людному будівельному майданчику, не припасти до Гелени вухом, як зробив з її намови у вільшняку, коли бинтом обмотував їй живіт, готуючи до зустрічі з її матір'ю, яка сповістила про свій приїзд.

Ось такий був цей день, перший день мого вшестя на риштування. Вночі я не міг заснути, підійшов до вікна, собачий цар, горбань, в якого я знову повірив, вигулькнув зненацька зі своєю зграєю з темряви за дротяною огорожею будови так несподівано, ніби і він і його собаки виникли з порожнечі, з самої ночі. І відразу з-за дротів, що оперізували будову, долинуло виття...

Я подумав, що вечірку на честь Матері треба влаштувати якомога швидше. Дам знати Корбасові, Парубійкові, візьму Гелену і, може, якогось славного хлопця-муляра, і, може, когось із землекопів, умовлю Матір та й подамося гуртом до шинку, щоб побалакати, посміятися, по-

журитися, щось пригадати, щось призабути, одно слово, чудово провеси-ти вечір.

Ще я подумав, що треба лягти й заснути, бо майстер попередив, що завтра у нас буде штурм рекорду. Я тільки вчора прийшов на риштовання — і вже штурм рекорду...

Ми таки, напевно, спробуємо побити рекорд, бо з самого ранку, ще перед отим випадком зі смуглявою брюнеткою, до майстра прийшов якийсь діяч і довго з ним розмовляв, щохвилини повторюючи: «План план, план», а прощаючись, сказав бадьоро: «Бажаю успіху», а потім ще бадьоріше: «Честь праці!» Я знав, так завжди бувало перед штурмом рекорду.

Розділ XVIII

Штурм рекорду швидко стирав з пам'яті все те, що сталося зі смуглявою брюнеткою, знищував усі сліди й засипав ті місця, де вона стояла і кудюю пробиралася, дремнувши з мертвою дитиною з ряду підозрюваних дівчат.

Те місце, де стояли три підозрювані дівчини, завалили цеглою, бо на той день, коли ми взялися побити рекорд, нам завезли цегли більше, ніж звичайно.

Ящик з вапном пересунули ближче до стіни, і «хрещений батько» порався вже в іншому місці. Деталі крана, що стали в пригоді смуглявій брюнетці, вночі було змонтовано, бо в день побиття рекорду біля стіни мав стояти ще один кран. Бетонні балки, під захистом яких смуглява брюнетка наблизилася до стіни будинку, встеляли тепер більшу частину майданчика — так їх зручніше було переміщати до стіни і підіймати на поверхи.

Коли почалося перекривання рекорду, першими пішли нагору цеглини з того стовпчика, на який упала дівчина.

Те місце на високому розі, де вона стояла у своїх запорошених чоботях, одразу заклали новими рядами цегли, і ріг пішов ще вище, бо мав рости вгору на всю висоту п'ятого поверху.

Коли я пригадую цей давній штурм рекорду і дивлюся в уяві на шістьох хлопців, що готувалися до цього змагання, — я був підручним, подавав цеглу, — і коли бачу, як сіпається мускул на обличчі блідого, але кремезного хлопця, головного в цій шістці, коли бачу, як у нього від хвилювання по щоці бігає мишка, і коли бачу в уяві, як вони ставлять цей рекорд, мені хочеться спитати себе та інших: як же воно сталося, що тепер вже немає таких хлопців, що такі вже не родяться, що сталося з матерями, чому вони таких вже не народжують, і що сталося з батьками, чому вони таких хлопців уже не плодять, і що сталося з тими місцями, ліжками, з тією соломою і з тими цупкими простирадлами, на яких ці хлопці народились; і що сталося з тими колісками на полозках або почепленими до сволюка, де такі хлопці виколихувались?

Коли я бачу в уяві цей штурм рекорду, мені хочеться спитати: де поділася та невситима жадоба до праці, що жила в цих хлопцях?

Ця шістка мала будувати стіну праворуч від того виступу, з якого стрибнула смуглява брюнетка. Вони піднялися туди, просто під ними лежала земля, яка не піддалася будові, бо на ній був цвинтар, а він недо-торканний. Далі виднів положистий схил до річки, а за ним — величезна чаша болота, непридатного для забудови.

Лишалось ще трохи часу, і один з хлопців, який не боявся висоти,

видряпався на цей ріг і мовив: «Тут вона стояла, ось тут, хлопці, вона тут стояла», а потім сказав, що з рогу добре видно всю будову; але зараз же зліз, бо штурм рекорду от-от мав розпочатись і треба було відповідно розміститися, щоб якнайкраще використати час і не витратити ані секунди, адже за секунду можна вхопити цеглину і перенести її на місце; весь секрет, власне, був у тому, щоб цеглина найкоротшим шляхом дісталася до стіни і лягла на неї.

Багато залежить від вдалого розміщення мулярів та підручних, а також від того, де лежить цегла та як її подають, і від того, чи напхвату розчин, і як його беруть, і як з кельми кидають на стіну.

Хлопці мають працювати за новим методом, який одного вечора вони придумали, сидячи за чаркою, може, в таємному шинку, а може, ще десь. Перекриваючи рекорд, вони не кидатимуть розчин під кожну цеглину, а накладатимуть шар одразу під багато цеглин.

Коли я пригадую, як вони готувалися побити рекорд, як розміщувались, як доводили до граничної точності рухи рук та ніг і намічали трасу цегли, коли пригадую, як палко вони прагнули побити рекорд на стіні — не деінде, не перед натовпом глядачів, не перед фотографами, не під захоплені вигуки, а на стіні, на голій стіні, на звичайній стіні, під якою ніхто не стоїть і не жде з наготованим «ура», тільки бетономішалка гуркоче, на якій, крім тих, хто перекиває рекорд, є лише кілька людей, що рахуватимуть цеглу і відзначатимуть час, — коли я це бачу, то мені стає жаль, що я вже не можу стріти хлопців, котрі б так бралися до роботи; котрі зійшлися б у таємному шинку чи де-небудь ще і, цокнувшись бляшаними кухликами або склянками, до своєї балачки про дівчат, про всякі витівки, про ночі в густих кущах докинули б раптом:

— Хлопці з Варшави вшістьох кладуть за вісім годин чотирнадцять тисяч цеглин і держать рекорд; може, вдалося б його переkritи...

А після ще кількох ковтків до своєї запальної розмови про добрих дівчат з будови і до своєї лайки додали б зненацька:

— Ми повинні побити цих фраєрів з Муранова, на одну цеглину більше — і все!

А потім серед ще запальнішої, гарячої, швидкої і голосної розмови про найкращих дівчат то один, то другий вихоплювався:

— Сором нам, хлопці, сором, що рекорд їхній, а не наш.

А тоді:

— Ми їм дамо бобу, ми їм покажемо, вони ще побачать, переконаються, щоб нас грім побив, щоб нас муха вбрикнула, як вони це не побачать.

— Чотирнадцять тисяч цеглин, ну, що таке чотирнадцять тисяч цеглин — пuste...

— Це немало.

— Пuste.

— Це багато.

— Дурниця.

— Багато.

— Дурниця.

— Багато.

— Як тебе лякають чотирнадцять тисяч цеглин плюс одна, то йди до дідька.

— Не лякають.

— Іди до дідька!

- Не лякають, їй-богу. Не виганяйте мене.
- Сказано тобі — іди к бісу!
- Не лякають, уже не лякають.
- Ну що ж, лишайся.

Шестеро хлопців усе розміщувалися, а той рудавий з довгим, плоским, мов дошка, лицем, який злякався і казав за чаркою, що чотирнадцять тисяч цеглин — це багато, на мить відвернувся від п'ятьох товаришів і швиденько, крадькома перехрестив груди, а потім розкарячив ноги й низько пригнувся, і хвилину стояв у такій позі, ніби на нього хотів кинутись якийсь великий лютий звір, а він готувався до захисту.

Одразу видно було, що це хлопець боязкий, з м'якою душею; хоч його намагаються зробити твердим гострими, непристойними словами, хоч йому прищеплюють твердість насмішкою, лайкою, сильним штовханом у спину, він все-таки боїться, бо має м'яку душу, а тут уже нічого не вдієш, ніяка лайка, ніякі «чорти» та «трясці» не допоможуть і не зроблять твердою м'яку душу; може здатися, що вона вже ствердла, бо хлопець буде загонисто лаятись і дійде навіть до «перехреста», а це, по-моєму, тут, на будові, найкрутіше слово, і буде безсоромно патякати про дівчину й докладно змалює її від шиї до колін, і все назве своїми іменами, грубо, як називають на будові, але, придивившись до нього, побачиш, що це шкаралупа, лише шкаралупа, бо м'яка, боязка й соромлива душа назавжди залишиться такою, ніби її щойно вийняли з коліски, і ніщо, ніяка суворість життя не зробить її твердою.

Але ці м'які, боязкі й соромливі душі — немов оздоби великої будови, її рожеві квіточки; їх можна здибати на всіх дільницях, пересажені з садків, лук і полів, вони цвітуть собі серед бетону, заліза, цегли, на дні глибокої траншеї...

Коли будується місто, насамперед треба заглибитись у землю і це роблять бригади землекопів, але вже бетонярі відштовхуються від дна траншеї і виходять на поверхню, а муляри йдуть ще вище; і тому потік матеріалів повинен підійматися вгору, а коли перекиривають рекорд, він повинен підійматися швидко і без перебоїв.

Робота от-от мала розпочатись, внизу вже гуркотіла бетономішалка.

Хлопці на хвилину відбігли і сховалися за поворотом затильної, північної стіни будинку, щоб справити малу потребу, це теж було важливо, бо під час перекиривання рекорду відскочити важко. Як тільки вони вернулись, а вернутися мусили хутко, майстер подав знак — і почалося.

До першого поту злагодженості ще не було, як завжди під час хапливої і нервової роботи. До першого поту робота не пливла рівним струменем, утворювалися ніби затори, виникали перебої, аж поки не з'явився перший рясний піт, заливши хлопців від голови до п'ят, бо день був гарячий.

Коли перекиривається рекорд, піт на спинах, грудях, на ногах, у паху, на шиї не заважає, а піт у бровах заважає страшенно, бо з брів стікає в очі, і тоді погано бачиш, все ніби в тумані. Цей піт треба витирати зап'ястком — не долонею, бо долоня брудна, в пилюці, якою можна запоорошити очі, — але зап'ясток, знову ж таки, мокрий від поту, тому краще витирати їх хусточкою, а вона не завжди є в кишені; а як і є, то її треба вийняти з кишені, піднести до очей і витерти їх, ото ж піт у бровах при перекириванні рекорду може призвести до втрати часу

і таким чином загальмувати плин роботи; цей піт — чисте лихо, і його кленуть на всі заставки.

Хто не скуштував швидкої, нервової мулярської роботи гарячого дня, той не знає, скільки прокльонів, скільки «чортів» та «зараз» сиплеться на піт, що причаюється в бровах і зненацька заливає очі.

Але перший піт помалу проходив, і рух цеглин, кельм, розчину та всього, що потрібне для цієї роботи, а також рухи хлопців, ставали розміреними, народжувався ритм.

Рекорд можна встановити лише тоді, коли вдасться зберегти ритмічність у праці, коли бетономішалка, підйомник, підручні і муляри, які перекривають рекорд, пристосуються одне до одного так, що стануть немовби одною істотою.

Рекорд можна встановити лише тоді, коли ніщо не затримує рухів цієї істоти. Затримка — це найстрашніше, бо треба ще раз брати розгін, ще раз починати з початку, а це означає, що доведеться наново пристосовуватись і знов будуть незлагоджені, нервові рухи, котрі аж ніяк не сприяють перекриванню рекорду.

Рекорд можеш встановити лише тоді, коли не думаєш ні про батька, ні про матір, ні про рідню, ні про гарненьку дівчину, з якою маєш зустрітись увечері, а стаєш ніби частиною цієї єдиної істоти.

Можна було б довго розводитись про перекриття рекорду і порівнювати його з різними діями, навіть з бійкою; під час бійки приємні думки про всіх, кого ти любиш і хто любить тебе, треба відкинути, бо ти прагнеш перемогти, і тому в бійці з кимось, як і під час перекривання рекорду укладання цегли, все вирішують тільки найточніші рухи, такі, до яких дійшли хлопці після ривків і заминок на початку, після отої початкової неузгодженості, що тривала, власне, до першого рясного поту.

Тепер рухи злагоджені, і встановився рівний ритм, що є душою всякої успішної роботи, отож і роботи мулярів.

Якщо так піде далі, рекорд напевно буде, аби тільки десь не заїло.

Заїло через три години, в самому низу, — гуркіт бетономішалки несподівано притих, перейшов у глухий шум, а потім і зовсім урвався. Перекриття рекорду опинилось під загрозою, бо якщо не надійде розчин, робота зірветься, і з рекорду вийде пшик.

Але прибігли хлопці з сусідніх будинків; звідкись дізналися про зіпсовану бетономішалку й одразу прибігли на виручку — ці хлопці, безперечно, належали до того самого, що й бригада, яка перекривала рекорд, братства юнаків, котрі присягли на вірність будові і жити не могли без трудної, важкої роботи, мов риба без води.

Тягнуть ящики, сиплють цемент, пісок, вкидають вапно, ллють воду і мішають ручними мішалками на довгих держаках, рятують від зриву ритм.

Хлопці з сусідніх будинків допомогли бригаді, вручну готуючи розчин, аж поки не полагодили бетономішалку; ритм роботи було збережено, матеріали ще рівномірніше й швидше пливли знизу вгору.

Коли минуло чотири години, майстер підійшов до бригадира і не дуже голосно, щоб не вивести хлопців з рівноваги доброю звісткою, але досить голосно, щоб усі почули, сповістив, що рекорд побито.

Від цих слів усіх в бригаді наче струмом пройняло, радість на хвилину виструнчила хлопців, неначе паралізувала ненадовго бригаду й

підручних, неначе паралізувала на мить самий ритм, а з нього не можна було збиватись, бо до кінця зміни, призначеної на перекриття рекорду, лишалося ще чотири години.

Але хлопці одразу перебороли цей «параліч», який від великої радості сковує душу і з душі переходить на тіло.

Робота знов пішла рівно й швидко, і ось тут можна було побачити чудове мурування, не просто мурування, а саме ество мулярської роботи, той досконалий ритм, який буває тоді, коли люди між собою і речі між собою, а також люди з речами і речі з людьми дійдуть цілковитої згоди, можна сказати, братерства.

Тож години праці після того, як було врятовано ритм, мало не зірваний поломом бетономішалки, і встановлено рекорд, можна навіть назвати святими годинами.

Мені випало щастя брати участь у цій роботі, щоправда, тільки підручним, я повинен був робити прості, звичайні рухи — нахилитися, схопити за край ящик з розчином і пересунути, і знов нахилитися, і знов пересунути ящик з розчином; я теж, щоправда, тільки підручним, брав участь у цій роботі, і багатьом іншим випало щастя бути свідками цих святих годин.

Згадуючи ті часи, я думаю собі, що не завадила б нам тепер бодай одна така свята година, бодай одна така свята хвилина, бо вона могла б зродити інші...

Під кінець зміни бригада уклала понад тридцять чотири тисячі цеглин у стіни головного будинку першого міського району. Багато рядів цегли лягло на той ріг, з якого кинулася вниз ота шалена смуглява брюнетка, стіна піднялася набагато вище того місця на виступі, якого торкалися, залишаючи мережані сліди на білому пілі, рифлені підшоши її гумових чобіт, а якщо міряти зростом смуглявої брюнетки, то за ті вісім годин, коли хлопці перекривали, побили і подвоїли рекорд, стіна сягнула вгору на три її зрости.

Тоді ще було помітно, де стояли її ступні, бо свіже мурування відрізняється від давнішого, але згодом ця різниця згладилась, і вже важко стало точно визначити те місце, де вона перед смертю на хвилину застигла, мов статуя.

Пішла остання, восьма година роботи, а з того моменту, коли було встановлено рекорд, остання з тих чотирьох годин, які я назвав святими, і назвав так слушно, бо в другій половині визначеної на перекриття рекорду зміни хлопці віддавалися роботі цілком, всією душею і тілом; так ніби їх робота була не звичайним муруванням, не звичайним укладанням цегли, яке супроводиться звичайним гуркотом бетономішалки і звичайним рухом підйомника, а чимось значно більшим, чимось таким, що не тільки треба зробити, але чому треба шанобливо вклонитись; і ніби хлопці з цієї бригади, які звикло і горілкою не гребували, і за дівчатами ганялися, і вилаялись могли, — ніби вони під час цієї роботи були куди більше, ніж простими мулярами, ніби хотіли не тільки якнайшвидше і якнайкраще виконати цю роботу, а й віддати їй шану.

Це вразило мене і лишилося в пам'яті, а згодом стало жаль, що вже не побачиш такої поваги і такої шани, тому я й придумав цю назву — «святі години».

І та гаряча, розпечена цеглина, що трапилася серед холодних цеглин, та єдина незвичайна цеглина серед безлічі звичайних цеглин, яка піддала бригаду, а насамперед бригадира, суворому випробуванню,

змушує мене так говорити про роботу цих хлопців; десь у половині останньої години бригадир, отой блідий, але дужий хлопець, схопив цеглину й одразу ж кинув її, а zarazом і оте вже згадуване мною найкрутіше слово, видушивши з себе це слово так, як його видушують, коли до злості долучиться біль; кинув цеглину, став на своїх кривуватих напівзігнутих ногах лицем до всієї бригади, розчепіривши пальці, простяг уперед шкарубкі долоні з рудими плямами опіків і стиха мовив:

— Дивіться...

Але потік матеріалів, що плинув уздовж стіни й знизу вгору, напивав на нього, і він це побачив, побачив і те, що до кінця роботи лишилося півгодини, і, звівши пальці до купи, почав брати попеченими руками звичайні, не гарячі цеглини й укладати їх, і так ритм було знову врятовано.

Коли майстер оголосив, що вісім годин минуло і що бригада уклала тридцять чотири тисячі сімсот двадцять вісім цеглин, хлопці перш за все, ще перед тим, як почати розсід, хто підкинув бригадирові розпечену цеглину, побігли до залому північної стіни будинку, щоб якнайшвидше «відлити воду», бо протягом восьми годин не мали змоги це зробити.

І ось до переможців уже простують поважно майстер, начальник дільниці, партсекретар і представник дирекції, щоб їх поздоровити.

Після цієї церемонії ми прожогом збігли вниз, щоб з'ясувати, де взялася розпечена цеглина. Дізнатися, хто це вчинив, було неважко, адже від людей нічого не сховається. Було ясно, що починати треба з огню: щоб розжарити цеглину, потрібен вогонь. На цій цеглині — хтось із хлопців узяв її через папір і відніс на майданчик — знайшли кілька капок розливої і вже загуслої смоли.

Вогонь і смола — в даному разі цього було досить, власне, більш нічого й не треба було, щоб показати пальцем на винуватця і дати йому в морду зліва, справа і на додачу копнути в зад.

Ми протиснулись між стовпчиками цегли й опинилися в тому місці, де лежали купою бляшані бочки зі смолою. Недалеко від цих бочок горіло невеличке вогнище, а над ним була встановлена спеціальна бочка, в якій топилася смола; одні казали «мастика», а інші «смола», але йшлося про одне й те саме.

Біля вогнища стояв невисокий парубчина з засмоленою палицею-мішалкою в руці; він мав червоне веснянкувате обличчя і дуже низький лоб, між чорними бровами і чорною чуприною була тільки вузька доріжка; і от той, що тримав цеглину, — вже не через папір, бо встиг остудити її водою, — виступивши наперед, підсунув цеглину під самий ніс смоляреві, так близько, що, може, аж дряпнув його краєм, і запитав:

— Впізнаєш?

У смоляра ледь помітно сіпнувся кутик уст; відсахнувшись, він сперся на чорну палицю й відповів:

— Хіба на будові мало цегли?

Муляр все рвучкіше тицяв цеглину під ніс смоляреві, а той вже не міг відсахнутися, бо ми оточили його щільним колом і, відібравши палицю, держали за руки; муляр так тицяв йому цеглину, що вона затулила смоляреві обличчя, мов якась заслона, а потім уже не просто затулила, а притислася до нього, придавила ніс і лягла на уста, і торкнулася лоба.

Муляр притискав цеглину смоляреві до обличчя й казав:

— Придивись як слід, тоді впізнаєш. — А потім, цеглиною торкаю-

чи його обличчя, повторив своє запитання: — Впізнаєш її? — І знов, ще сильніше торкаючи його обличчя цією цеглиною: — Впізнаєш? Кажі...

Тоді той, що топив смолу, шарпнувши назад голову, звільнив губи від цього примусового поцілунку й мовив:

— З самого початку я топлю тут смолу.

По цих словах, схожих на спробу ухилитися від щирого признання, муляр хотів ще сильніше торкнутися його цеглиною, але смоляр додав:

— З самого початку будівництва я розбиваю, топлю і мішаю смолу, та й усе...

Це вже було не зовсім схоже на спробу ухилитися від щирого признання; ці слова прозвучали, як вступ до чогось, і ми це зразу відчули, і муляр відсунув цеглину від смоляревого обличчя.

Тоді смоляр знов обіззався:

— Тільки це я роблю, бо більш ні на що не здатний; майстер сказав мені: «Твої руки й голова годяться, тільки щоб коло смоли робити»; майстер тихенько сказав інженерові за моєю спиною: «Його можна поставити тільки до смоли». Інші переходять з місця на місце, а я і досі біля цього вогнища...

Ми розсунули тісне коло, яким оточили його з самого початку, щоб він не міг утекти і щоб дати йому прочухана, розступилися, аби він міг вільно говорити, бо нас цікавило, як він дійде до розпеченої цеглини.

А він провадив далі:

— Мати написала мені в листі: «Чи ти, сину, і досі коло тої смоли?» А я їй відписав: «Ні, мамо, я вже не коло смоли, а пішов вище, кладу цеглу, мурую стіни». Але ж насправді я не кладу цегли, а роблю коло смоли. Мені привозять і скидають бочки зі смолою, я роздираю їх киркою, розбиваю смолу на невеликі шматки і топлю її; люди приходять з відрами й кажуть мені: «Як ся маєш, Вельзевуле?» Завжди: «Як ся маєш, Вельзевуле?» — бо я завжди розігриваю й топлю смолу; коли я приїхав сюди з села, з наймів, мене зразу поставили до смоли, і так уже й зосталося.

Декого з хлопців почала дратувати ця його мова, їм кортіло швидше довідатись, як же було з отою розпеченою цеглиною, і вони навіть хотіли вже «притиснути» смоляра, але бригадир і терплячіші з них сказали:

— Хай говорить.

А він:

— Ніхто не питає: «Скільки бочок смоли ти натопив?» Цілі гори натоплюю, але ніхто ані разу не підійшов до мене і не спитав: «Скільки ти натоплюєш за годину, скільки за вісім годин?» Від усіх тільки й чуєш: «Як ся маєш, Вельзевуле?» Коли з самого початку тільки те й робиш, що топиш смолу, то на всіх сердитий.

Цим він ніби признався, що підкинув бригадирові гарячу цеглину, що розпек її у своєму вогнищі, а потім підклав між ті, які йшли до бригадира, і ніхто не помітив, бо цього не сподівались, таке сталося вперше.

Кілька нетерплячих хлопців вирішили, що пора дати йому в морду; ступили навіть крок уперед і замахнулись кулаками, як завжди робить той, хто заміряється затопити комусь у пику; і вони таки були б затопили йому, один з них уже крикнув смоляреві: «Ти, мудрагелю!», а другий: «Ти, падлюко!», але терплячіші, а між них і бригадир, спинили цих скорих, бо інакше подивились на вчинену смолярем підлоту — адже він так бажав стати муляром, так бажав, що це бажання аж розум йому

затмарило, аж штовхнуло на підлий вчинок; якби він зробив його просто так, а не через палке бажання, або якби зробив його, маючи бажання і змогу перейти в муляри, то треба було б зразу, не вагаючись, бити в морду, бити в морду скільки сили; але він вчинив підлоту тому, що дуже хотів, та не міг, і це палке бажання й неспромога так в його свідомості змішалися, сплелися і сплуталися, що він став падлюкою, нещасною падлюкою; а що з таким робити?

Між просто «падлюкою» і «нещасною падлюкою» — прірва. Падлюку треба бити в пику скільки влізе, а що робити з нещасною падлюкою? Ну, що з таким робити? Даси йому в морду, то він або спробує дати здачі, або розплачеться, але бажання покинути смолу й перейти в муляри і свідомість своєї неспромоги ще більше в ньому перемішуються й переплутаються, і він може стати після того ще нещаснішим і ще підлішим.

Почувши слова «ти, мудрагелю, ти, падло», смоляр сахнувся й заворушив губами, здавалося, він добирає вирази, які могли б стримати нетерплячих, що насакували на нього; але він спромігся лише на безт'ямне бубоніння:

— Ненавиджу смолу, ненавиджу смолу, ненавиджу смолу...

Він бубонів це без кінця-краю, аж поки голос його стихився до жалісного писку, а очі зайшли сльозами.

Всі були збентежені, бо не знали, чи бити йому морду, чи простити; бити морду — це, може, занадто суворо, бо ж у ньому змішалися палке бажання і неспромога перейти в муляри; простити — це, може, занадто поблажливо, бо ж він вчинив підлоту, обпік бригадира в останню годину роботи, коли треба було вкласти якомога більше цеглин; вибрати щось середнє між зуботичиною і прощенням, і хай це буде йому наукою, хай над цим замислиться, щоб знов не надумався підкинути розпечену цеглину і взагалі не робив капостей.

Пора вже було це діло кінчати і йти облитись холодною водою, щоб відсвіжитися після роботи, але ніхто не знав, як же його скінчити.

Спонтелічені хлопці почали кружляти навколо смоляра, колупати землю носками чобіт, словом, товктися по-дурному; та, видно, це бездумне копірсаання землі носками чобіт підказало найвищому з них непогану думку; копірсаючи землю правим чоботом, він підійшов до смоляра і дав йому доброго стусана в зад; мабуть, визнав, що такий стусан і є щось середнє між зуботичиною і прощенням; що це почасти прощення, а почасти кара.

Хлопці ніби тільки цього й чекали, всі відразу заговорили один перед одним:

— Гляди, сучий сину, щоб такого більш не було.

І ці слова теж були почасти прощенням, а почасти карою.

Винуватець, діставши стусана, відскочив назад, але спіткнувся на грудку холодної, стужавілої смоли і впав; підводячись із землі, він став на одне коліно й мовчки глянув на черпак для рідкої смоли — може, в нього ворухнулося бажання набрати нагрітої смоли і хлюпнути нею на нас; але якщо навіть і майнула йому така думка, то одразу й зникла, і, завмерши в цій побожній позі, він перевів очі з черпака вгору й подивився на нас так, ніби нас не бачив, погляд його обминув і нас і все навколо і втупився в далечінь.

Ми відійшли від смоляра, залишивши його в цій недоладній побожній позі; коли ми озирнулися, він так само стояв на одному коліні; коли,

відійшовши вже далеченько, ми озирнулися вдруге, він ще не встав і стояв, мов статуя, ніби хтось зачарував його навек у цій позі.

І мені раптом згадалася смуглява брюнетка, сам не знаю чому, — це ж зовсім не схожі випадки і зовсім різні люди.

Коли трохи згодом ми знов озирнулись і подивились на нього, він уже стояв біля своєї бочки і мішав чорною палицею розтоплену гарячу смолу.

По дорозі до бака з холодною водою, — а ми поспішали до цієї холодної води, мов до живлющого джерела, — нас перейняло кілька гарно вбраних людей з блокнотами, усміхаючись до хлопців, вони загукали: «Вітаємо, вітаємо!» А потім почали смикати їх за рукава брудних сорочок, плескати по плечах, шарпати і розпитувати, як хлопці встановили рекорд, казали, що хочуть написати про це в газетах.

Хлопці рвалися до холодної води, бо в них посмагли губи і все тіло було липке від поту й бруду, але оті з блокнотами заступили їм дорогу і не давали обмитись. Найбільш мучили бригадира, тупцяли навколо нього з розгорнутими блокнотами і всі задавали одне й те саме питання: як бригада дійшла до перекриття рекорду? Він їм розповідав, як ми побили рекорд, але їм все було мало, вони хотіли знати кожен сантиметр того шляху, що привів до перемоги над варшав'янами, їм і невдогад було, що вони заважали хлопцям та їхньому бригадирові обмитися холодною водою.

Ми тоді нічого не хотіли — ні вітань, ні описів у газетах, ні орденів, а тільки холодної води. Але ж не можна було крикнути кореспондентам: «Діть геть, ми хочемо обмитись!» Треба було щось їм сказати, ну, то бригадир та його хлопці й підручні пояснювали: перекрили, мовляв, рекорд варшав'ян завдяки тому, що відповідно дібрали людей, добре їх розмістили і вперше застосували новий метод укладання цегли. І хоч їх дуже баила холодна вода, тим більше, що ці життєрадісні метушливі журналісти перестріли бригаду біля стовпчиків цегли за рогом будинку, поблизу бака з водою, хоч хлопців жерла нетерплячка, бо цей великий бляшаний бак ліз у вічі і кожен не тільки передчував, а й малював собі в уяві оте жадане миття, проте довелося відповісти на нові запитання, якими їх засипали журналісти, й розказати, в чому полягав цей добір і розміщення та чим відрізняється новий метод укладання цегли від старого.

Журналісти почули від хлопців правду, але, так би мовити, правду красиву, правду для людей; бо в перекритті рекорду було дві правди: одна для показу, для вітрини, для продажу, тобто для світу, а друга — для нас. Правда для нас — це те, що ми обливалися потом, що ми смерділи від цього поту, що руки в нас були обшмульгані й подряпані, а натерті одежею місця пекли, і нам муляли навіть рукава сорочок, навіть штани; що ми злостилися на матерів, батьків, на своїх дівчат, які віддавали нам усе, на луки, на поля, бо все це крутилось нам у голові і треба було ці думки відганяти, часом відганяти на превелику силу, щоб не піддатися задумі і мріям, щоб не загавитися, бо штурм рекорду цього не допускає. Така була наша правда.

Нарешті бригада вирвалася від цих нетерплячих людей з блокнотами й побігла митись, і того дня однією з найщасливіших хвилин для кожного з нас була та, коли він набрав у пригорщ холодної води і обмив нею лице.

Розділ XIX

Знов уже час було нашій ватазі податися до таємного шинку, щоб випити горілки, погомоніти й позгадувати, щоб, як я сказав раніш, попасти душу на зеленій луці приятні.

Часом про це не було ніяких розмов, але кожен відчував, що ватазі треба туди вибратись — і задля Матері і задля самого себе, всі це нутром чули. Бувало, один на другого тільки гляне — і враз вгадає, що тому вже кортить податися своєю компанією до дровітні самогонника і що йому було б тяжко, якби всі гуртом не пішли туди й не посиділи на колодках за кухликом самогону.

Такої зустрічі не задумують, думка приходить од чуття, така зустріч родиться, як рослина з землі, з однакової потреби всіх, хто належить до ватаги.

На ватагу раптом щось знаходить, всім хочеться бути вкупі, і чекання здається нестерпним; напруження, і хвилювання, і нетерплячка такі сильні, що відкладати на завтра не можна, завтра буде вже запізно.

Тож усі йдуть, і вже в тому, як вони йдуть, у самій їхній ході, помітна радість.

І от ми йдемо: Мати, Гелена, Корбас, Парубійко, я, і той рудавий хлопець з довгастим, плоским, мов дошка, обличчям, який боявся перекивати рекорд, хоч умів добре працювати, та м'яка душа, що якимсь дивом пристала до нас; Рум'яного нема, він одбився від «ватаги», Гелена й ножі нас роз'єднали.

Мабуть, він готується до помсти, нічого не забув, та ще долучилася ота його дурна вихватка біля Сліпої канави, яка, напевно, його лютить, у кишені в нього, напевно, вже є новий ніж. Зім'ятий нікого не підведе, в крайньому разі скаже: «Зараз нема, але за два, чи три, чи чотири дні буде». Він завжди каже правду. Тож кишеня в Рум'яного вже така, як була перше, до того вечора, коли я забрав у нього ніж.

Я глянув на Матір, вона раділа з цього нашого походу, казала:

— Тепер нам важче зібратися, ви розбіглись по всій будові.— А потім: — Як добре, що ми зібралися і йдемо разом.

Мені пригадалася моя сповідь у таємному шинку і гучний Материн голос: «Не вбивай його, синку, не вбивай його!»

Ми йшли рівним полем, день кінчався, починалась ніч, позаду були вогні будови, попереду чорніло село, за хвилину ми дістанемося до товстої верби, там дорога перейде в стежку, і цією стежкою ми дійдемо до луку, перетнемо луг, проминемо цвинтар, перетнемо луку в западині й опинимось у дровітні самогонника.

Розставляємо колодки, Матір садовимо на почесному місці, підставляємо їй найкращу, нехитку колодку; поправляємо дошку, що править за стіл, сідаємо, виймаємо з газетного паперу закуску і замовляємо горілку. Гладкий, лисий як коліно чоловік, що теж знав Матір і поважав її, сказав з усмішкою:

— Зараз наллю і принесу.

Ми переживаємо солодкі хвилини чекання, настає той завжди приємний проміжок, що відділяє момент замовлення горілки від того часу, коли її подано й випито.

Цокаємося кухликами, до Материного кухлика тягнуться з усіх боків, і одразу видно, що це вечірка на її честь.

Ми раді, що Мати з нами; вона теж рада, це було видно ще по до-

розі і стало ще більш помітно в сараї, коли ми розсідались і починали пити.

Час нашої спільної вечірки для нас — мов якийсь чарівний світ, ми вступаємо в нього побожно, бо хочемо взяти від цих годин якнайбільше поживи для своїх душ і з новою наснагою прокинутись наступного дня, і з нею піти на роботу, і з нею жити до наступного припливу безмежної жадою єднання; і з нею дійти до такого дня, коли один на одного гляне і без слів угадає, що вже пора знов підживити душу.

Тому ми вступаємо в ці години з побожністю, щоб не змарнувати ані хвилини, ідемо щабель за щаблем, немов підіймаючись положистими сходами.

Ми хочемо розтягнути цей час і знаємо на це спосіб: п'ємо невеликими ковтками, не поспішаємо, вливаємо в себе не те щоб дуже багато горілки, але й не мало, щоб вона не лише розтікалася в роті, а розходила по жилах, проте не могла тебе збороти і відібрати радість від зустрічі.

Після перших ковтків назва «ватага» до нас уже не пасує, в таємному шинку ватага перетворюється на родину — мати і діти. Корбас — найстарший син, потім за віком іду я, за мною Парубійко, за Парубійком Гелена і останній, рудакий плосколиций, який приліпився до нас, бо почувався самотнім, а ми його прийняли й полюбили; хай буде Матері за найменшого сина, а її рідну дочку, яка лишилася в селі, ми маємо за ніщо, бо вона негідниця.

Хлопці розуміють, що це вечірка на честь Матері, знають, що це означає, тож розказують їй про свої клопоти, і на зів'ялому обличчі Матері виступають плями рум'янців, хай сьогодні наслухається, хай нарозгрішує, хай знає, що вона нам потрібна.

Навіть плосколиций, соромливий, навіть ця «М'яка Душа» з чогось несміло звіряється, бо вже встиг щось устругнути. Мати щаслива — з'явився новий грішник.

Хороше нам у цій дровітні, лампа тьмяна, не сліпить очей, круг неї танцюють порошинки, в поросі — червона пика лисого самогонника, готового прискочити на перший поклик.

Хороше нам у цій дровітні, всі знають, що такі хвилини треба цінувати, бо їх, може, ніколи більше не буде, на шаленій будові все можливе, все — добре і погане.

Хороше нам з Матір'ю в цій дровітні, в цьому поросі й у цьому смороді, що крізь шпари в стіні проходить з хлівця.

Свої справи хлопці викладають Матері гречно; часом котрийсь забудеться і вже на язичі йому крутиться якась лайка або гидке слово, буває навіть, що в котрогось зопалу зірветься з уст початок лайки чи лихого слова, але він ту ж мить похопиться, хоч випив уже чимало, і враз урве мову, ніби йому хто язика утяв, або коли вже дуже розпалиться і не зможе спинитись, то нагло зверне на іншу, легшу лайку з поваги до Матері, бо знає, що нікого кращого за Матір на цій шаленій будові не знайде.

Збігло чимало часу, більше, ніж звичайно, поки вона дійшла до своєї улюбленої проповіді, що починалася словами: «Пам'ятайте, все купуйте собі за свої власні гроші...» Вона носила в душі рану, завдану рідною дочкою, яка дістала від матері все, а потім шкодувала для неї гроша; щоразу, коли Мати трохи випивала, рана починала ятритись і боліти, і вона намагалася вгамувати біль цією короткою проповіддю.

Але під час вечірки, яку я описую, ця проповідь була поширена; ковтнувши разів зо три, Мати несподівано звелася з колодки, випрос-талась, голову підняла вгору, і ми теж повставали з колодок, бо пова-жали її і не хотіли слухати сидячи, коли вона промовляє до нас стоячи; і тоді, продовжуючи свою проповідь, вона сказала:

— І не просіть, синочки, не просіть...

Затнулася, хвилину дивилась на маленьку газову лампу, повішену на стіні дровітні, а потім знов заговорила:

— Краще, щоб вам сказали: неотесані селяки, аніж щоб ви муси-ли просити; краще, щоб вас назвали дикунами, ніж щоб ви мусили схи-лити голову...

Вона знов затнулася, втупила очі в стелю дровітні з абияк покладе-них абияких дощок і знов заговорила:

— Це важко, синочки мої, ой як важко: прадід просив, дід просив, батько просив, важко не просити, але ви не просіть.

Потім з проповіддю виступив Корбас, у нього теж була своя, бо і в ньому сиділа скабка, яка вилазила, коли він перехилить чарчину. По-ки не вип'є, її наче й нема, і Корбас наче інший, без скабки; та тільки хильне трохи горілки, скабка давалася взнаки, і тоді він виголошував проповідь про те, хто може бути його справжнім приятелем: мовляв, лише той, хто жив у злиднях і вибився із злиднів, бо такий пройшов ви-пробування, мусив пройти випробування, коли вибився із злиднів, і му-сив, хоч би й не хотів, показати, чого він вартий, та якщо, вибившись, він одкинувся від своїх і пристав до міських білоручок, маміїв, нероб, до тих, що починали зі свіжих булочок з масличком, до тих, що цілу-ють ручки, то плакати треба, брати й сестри, гірко плакати, як на похо-роні.

У Матері була примовка «синочки мої», а в Корбаса — «брати й сестри».

Мати, наприклад, казала: «За мною, синочки мої... пам'ятайте, си-ночки мої», а Корбас: «За мною, брати й сестри... пам'ятайте, брати й сестри...»

А інший ще якимось, бо, власне, у кожного з нас сиділа в душі якась скабка і кожному хотілося виступити з проповіддю, і, згадуючи нині цю й інші зустрічі, ці, як я їх тепер називаю, вечірки, я питаю себе: чому ми мусили їх влаштовувати, чому наставали такі дні, коли самим погля-дом ми говорили одне одному, що хочемо побути вкупі? Тому, що нам дошкуляли ці скабки в душі, ми хотіли зустрітися, бо знали, що в гур-ті вони не так дошкуляють.

Я кажу — вечірка на честь Матері; це правда, але головне для нас було — щоб не так мучили ці скабки.

Оті наші звірвання Матері, які я називаю сповіддю, і її напучення, і слова, що не треба втрачати надії, бо все можна поправити, які я на-зиваю розгрішенням, і її думка, як випрямити твій життєвий шлях, або добра порада, добра, хоч її й не завжди можна прийняти, яку я називаю покутою, — все це допомагало гоїти рани від скабок.

Ватага все більше перетворюється в родину, ми любимо одне од-ного все дужче, кожна хвилина здається кращою за попередню, ми ні-би підносимося вгору і через те боїмося, щоб самогонник не шепнув нам: «Вимітайся, в садку з'явився підозрілий тип».

Ми цього дуже боїмося, і ця наша боязнь виявляється, коли хтось

із нас гукає: «Ще є час!» — неначе почув шепіт самогонника; глибоко в душі так боїться піти з дровітні, що йому аж вчувається цей шепіт.

Рудань з довгастим плоским, як дошка, обличчям, ця М'яка Душа, так розчулився, що заспівав: «Коли я вирушав в далекий край, мене матуся плачем проводжала, окраєць хліба чорного поклала і образок святий мені дала...» — але самогонник підійшов до нього і приклав пальця до губів, і М'яка Душа мусив замовкнути, бо тут не співають. Співають, коли вже вийдуть у поле.

Парубійко, що ніколи не перебирав міри, сьогодні дозволив собі випити трохи більше і пішов у танець, почав підстрибувати на трісках та стружках, але самогонник підійшов до нього, посадовив знов на колодку, сказавши:

— Як вийдете, в полі можеш потанцювати.

Розказуючи про цю вечірку, я мушу ще додати, що, на перший погляд, головне в ній — це звіряння та добрі поради, але, як глянути глибше, вона давала те, що було нам потрібне, щоб витримати в цій долині на цій шаленій будові, щоб, коли настане поганий день, не впастись на коліна в це болото і не сказати: «Більш не можу, робіть зі мною, що хочете».

Мати сповідає й сповідає, розгрішує і накладає покуту. Найбільше возиться з М'якою Душею, бо він припав до неї, як до рідної неньки; а втім, зараз Мати для нього навіть більше, ніж рідна ненька, бо тій, котра його породила, він би не признався, що гине за однією дівчиною, а вона його не хоче, мабуть, воліє якогось твердосердого, а не такого м'якого, як він; бо перед рідною ненькою в нього не скотилася б сльоза на саму думку про цю гошу дівчину, яка його відштовхнула і не схотіла піти з ним в кущі, а перед Матір'ю з будови в очах йому заблищали сльози.

Розділ XX

Верталися спочатку разом, на луці в западині почали співати й танцювати, аж Мати мусила нас спинити:

— Синочки мої, що ви виробляєте.

Спиняла нас, але раділа, що нам весело, і це зауваження свідчило про її радість; і слова: «Синочки мої, чи ви подуріли» — теж свідчили про її радість.

Ніби вернулися найкращі її дні, коли вона мала владу над душами всієї четвертої дільниці земляних робіт. Ледь похитуючись, Мати простує лукою, тішачись, мов пастух, до якого вернулася його отара; знов стало так, як було в найкращі дні... і так уже й буде — вона, певно, переконана в цьому, бо жваво ступає по траві.

Далі були поля, що сягали краю будови. Ми довго йшли цими полями на свіжому повітрі, і незабаром з нас вивітрилася горілка, якої ми випили не забагато, а саме стільки, щоб вона не забрала в нас радості; Мати ж випила менше за всіх, бо остерігалась, а ми її не силували.

Коли ми дійшли до вогнів будови, «родина» почала розбредатись; перший відбився від гурту Корбас, він хотів добратися до свого барачка найкоротшою дорогою. З Корбасом пішов плосколиций, прозваний М'якою Душею; Парубійко міг би піти разом з ними, бо вони жили в одному барачку, але сказав, що піде іншою дорогою; я знаю, чому, — він хотів подивитись, як працює в нічну зміну його кран.

Я зостався з Матір'ю та Геленою; ми з Геленою хотіли провести Матір, але вона сказала, що піде з нами. Стали на тому, що спершу ми з Матір'ю проведемо Гелену, а тоді я проведу Матір, — вони жили в різних місцях.

Коли ми лишилися втрьох, Мати несподівано сказала:

— Треба подумати про шлюб, діти.

А я їй на те:

— Шлюб ми візьмемо, Мати, хоч найважливіший шлюб у нас уже був, але шлюб візьмемо, якогось дня підемо й повінчаємось... Ніяк не зберемося, все робота й робота, але ми підем якогось дня і візьмемо шлюб; а після вінчання молоді запросять гостей на весілля, наймемо сарай на цілу ніч тільки для себе, ти підеш з нами, Мати, вся ватага піде з нами, будемо пити й гуляти, атож, Мати, будемо пити й гуляти; а рідні матері тоді спатимуть у селі, атож, Мати, рідні матері й батьки тоді спатимуть, і нехай собі сплять...

Мати одразу зрозуміла й почала плескати мене по спині, мов схрапудженого коня, приказуючи:

— Ну, ну, синку, не треба так, все зміниться на краще, ну, ну, синку... — А другу руку поклала на спину Гелені й казала: — Ну, ну, діти, все зміниться на краще, ну, ну, діти, не треба так...

Мати до мене й до нас обох так, а я сам до себе от так: «Коли ти, злидню, зробив дівчині дитину в канаві; на голій землі, під зорями, то потім, злидню, мусиш брати шлюб тихо; а коли ти, злидню, братимеш шлюб, у твоєму селі нічого не буде, вози стоятимуть у повітках або вийдуть у поле, вози не будуть святково опоряджені, й коні не будуть прикрашені стрічками, і музики не гратимуть... А потім, злидню, ти мусиш справити весілля в дровітні, що править за таємний шинок; а коли буде це весілля, рідні матері й батьки цієї злидняцької пари спатимуть у далекому селі, і все село спатиме; і все, злидню, мусить бути на злидняцький штиб, бо ти злидень, із діда-прадіда злидень і по-злидняцькому почав життя, і ця шалена будова тебе ще не переробила...»

А Мати знов, ніби почула цю мою мову до самого себе:

— Ну, ну, синку, все зміниться на краще, не треба так.. — І своєю сухою рукою та своїми словами, отим уривчастим «ну, ну, синку...» вгамовувала і вгамовувала лемент злидняцької душі, аж поки вгамувала, і знов прийшло заспокоєння, ба навіть веселість, яку дала нам вечірка, а потім надовго відняв цей спочатку голосний, а далі німий і все ж почутий доброю Матір'ю лемент моєї душі та, мабуть, і Гелениної.

Ми провели Гелену до самих дверей барака, а потім удвох, я і Мати, звернули на заломисту горбкувату стежку, протоптану чобітьми робітників, які хотіли скоротити собі шлях на роботу; ідучи цією стежкою, ми теж скорочували собі шлях до Материного барака.

На гребені високого насипу — стежка пролягала і через цей гребінь, вона неначе не зважала на жодні перешкоди: рови, купи землі, високі насипи, бо не зважали на них робітники, не могли зважати, тому що скорочували собі дорогу, поспішаючи на роботу, — на гребені цього насипу, на який, ніби на сцену театру, било різке світло трьох почеплених тут давно і, можна сказати, знайомих ламп, Мати мовила стиха:

— Якби мені тут сісти...

Отак раптом, з доброго дива, на сирій землі насипу, під сліпучим світлом ліхтарів — сісти...

Та можна б навіть і сісти, хоч було пізно, але ж не тут, не на цьо-

му насипу, він аж ніяк не підходив для посиденьок та розмов про життя, про долю; та Мати вже сідає на першій-ліпшій вологій брилі й підпирається руками.

Кажу їй, що краще було б зійти з цього насипу і, коли вона хоче трохи побути на повітрі, посидіти на лаві під деревом, яке росте поблизу її барака; але Мати ніби не чує й заводить мову про щось зовсім інше і, дивлячись на лампи, запитує:

— Хто притемнив ці ліхтарі, синку? Хто, скажи, хто? — І, не чекаючи відповіді, знов питає: — Чому ці ліхтарі притемнені, хто їх притемнив, синку, скажи мені, хто їх притемнив?

А ліхтарі ж не були притемнені, світили яскраво, як завжди, але Мати ніби не бачила цього яскравого світла; а повинна б бачити, адже ж дивилася просто на них. І знов:

— Чому ці ліхтарі притемнені? — А потім: — Чому ці ліхтарі летять так далеко, чому відлітають од нас за останній будинок... за останній будинок?..

«За останній будинок» їй було вже важко вимовити, ці слова вона вже вимовила через силу, ледве видушила крізь стиснуті, неслухняні вуста, і я це не тільки почув, а й побачив, бо на її обличчя падало ясне світло, і я помітив, як по словах «за останній будинок» губи її міцно стислися, так міцно, що аж зійшлися в нитку; здавалось, вона раптом засоромилася своїх слів і злякалася, що крізь уста знов протиснеться якесь слово чи ще щось, і якомога силкувалася перепинити йому шлях, а воно наперекір їй натискало на уста, так натискало, що вона вже не змогла його стримати, — і крізь її стулені губи проступила червона піна; збираючись у кутах рота, вона перетворювалася у яскраву кров; водночас руки, на які Мати спиралася, підломились, і вона була б упала, якби я її не підтримав.

Я скрикнув:

— Мати, що з тобою? Мати, скажи, що з тобою?..

Вона хотіла відповісти, але не змогла — слова захлинулися, потонули в крові, що ринула з горла і залила їй спідницю.

Тоді я взяв її на руки і став з нею на цьому м'якому сирому насипу під трьома сліпучими ліхтарями, і знов крикнув їй:

— Скажи що-небудь, Мати!

А вона замість відповіді легенько поплескала мене по спині рукою, якою спиралася на моє плече, — мабуть, їй легше було поплескати мене, аніж говорити, — і цим дала мені знати, що вона жива й притомна.

Хвилину я стояв на насипу, тримаючи Матір на руках, і вагався — йти з нею до барака чи на пункт швидкої допомоги, де чергує лікар; вирішив, що краще віднести її просто на медпункт, де не набагато далі, коли піти навпростець: спершу через порожню ділянку, а потім повз склад бетонних панелей; за складом дорога буде краща, і я донесу її до медпункту.

Я зійшов з насипу і взяв напрям на два стоси бетонних балок, добре освітлених і видних здалеку; внизу знов озвався до Матері:

— Ну, як ти, Мати, як ти?

І вона знов плеснула мене по спині й знов дала знати, що чує мене, а коли чує, то справи не такі вже й погані, вона жива й притомна.

Та я помилювся, гадаючи, що між насипом і складом панелей немає ніяких перешкод; вже недалеко від дротяної огорожі складу я несподівано наткнувся на глибокий і широкий рів — з усього було видно,

що його викопано, може, лише напередодні; рів був довгий, і обійти його, несучи Матір на руках, було нелегко, до того ж це забрало б багато часу, а я розумів, що найважливіше зараз — якомога швидше приставити її до лікаря.

Я не знав, що робити, і вже навіть хотів повернути назад і податися до барака, та раптом побачив кілька довгих грубих дощок, і мені сяйнула щаслива думка; я поклав Матір на траву — якимось дивом у цьому місці лишилася латочка трави — і сказав їй:

— Полеж трохи, Мати, я зроблю місток, треба перейти через рів.

Ці три дошки я перекинув через рів; потім знову взяв Матір на руки, а вона плеснула мене по спині на знак того, що розуміє, в чім річ, і згодна, що треба було зробити цей місток. Дощки під нами вгиналися, але не вломились, і ми щасливо перебралися на той бік.

Я ще не знав, що за складом панелей розкидано старе залізниччя, якісь спрацьовані, як мені здалося, деталі бульдозерів та тягачів, погнуті шасі автомобільних причепів; це звалище нагадувало тимчасовий склад брухту.

Щоб дістатися до кращої дороги, я мусив пробиратися між залізниччям, а це було нелегко — доводилося долати всілякі перешкоди, ставати на слизьку або крихку бляху, що гримотіла й ламалася під ногами, і до того ж пильнувати, щоб материні ноги, а тим паче голова не вдарились об якусь заліззяку.

Посеред цього звалища брухту я мусив спинитись і взяти Матір інакше; досі я ніс її на руках поперед себе; це було можливо, поки я йшов з нею вільною, нічим не захарашеною ділянкою; але тут, серед цього згромадження заліза, так нести її стало незручно, і я був змушений покласти її собі на ліве плече, мов лантух; зробивши це, я сказав їй:

— Інакше не можна, Мати, тут повно залізниччя.

А вона тією самою рукою, — яка тепер, коли я взяв Матір на плечі, звисала біля мого боку, — торкнула мене, даючи знак, що добре це розуміє.

Перехід через це звалище страшенно стомив мене, я весь змокрів, піт, збігаючи з лоба, заливав очі, до того ж місце тут було заболочене, грузьке, в ямках і вибоях стояла вода.

Я мусив перепочити; Матір обережно поклав на покинутий тут увігнутий відвал, одірваний від великого бульдозера, — краще місце серед цього болота й води важко було знайти, — сам сів поруч неї; вона дихала тихо й рівно, я не обзивався, щоб її не втомлювати, на цьому величезному відвалі вона була схожа на велику дитину у великій колісці; відполірований землею відвал бульдозера блищав під скісним світлом ліхтаря, почепленого край цього майданчика, і вона була схожа на велику дитину в срібній колісці.

Біля цього відвалу проходила дорога, але не та зручна, про яку я згадував, а така собі подоба дороги, яких багато на будові, — просто дві колії в м'якому ґрунті; я зразу побачив, що це колії свіжі, зовсім свіжі, бо знався на цьому, і добре освітлені бризки рідкої гоязюки могли багато мені сказати: ці бризки були ще ніби в русі, тут і там ще стікали повільно по вузьких боках колій, грязюка в цих заглибинах ще не зовсім заспокоїлась, а це доводило, що тут недавно проїхала велика автомашинка й має надїхати друга; я не помилився, незабаром почув-

ся надсадний стугін мотора, і в ту ж мить вдалині з'явилися дві яскраві світляні плями, що наближались до нас.

Я став між коліями, підніс руку, і машина спинилася; з кабіни вистрибнув чорнявий хлопець і запитав: «Що таке?» Кажу йому: «Та ось несучи жінку на медпункт, заслабла, може б, ти нас підвіз, важко її так нести».

Він підійшов до цих сталевих ночов, до цієї срібної коліски, подивився на Матір і сказав: «Я б з дорогою душею, брате, але ж бачиш, що в кузові мого самоскида, не покладаю ж я її на рідкий бетон, а в кабіні сам ледве вміщаюся, бо мені навалили туди шестерень до бетономішалок, мушу їх привезти»; я знов до нього: «Може, вдалось б кудись її втулити», а він: «Нема місця, брате, куди ж її упхнеш»; так ми довгенько перемовлялись, нарешті цьому парубкові терпець урвався, і він сказав: «Чи ти здурів, сам же бачиш, що не вдасться. — А потім: — Я не можу тут стояти, а то бетон стужавіє і мені буде нагінка, я мушу поспішати, це ж рідкий бетон, він може стужавіти, і з мене шкуру зуплять. — А потім, уже квапливо вертаючись до машини: — У нас запарка з корпусом біля цвинтаря. — А потім, уже стрибаючи в кабіну: — Честь праці!» І запустив мотор, колеса спочатку забуксували, але за мить торкнулися під грязюкою твердого ґрунту, і самоскид швидко від'їхав, мотор оглушливо ревів, бо парубок додав газу, боячись, щоб не стужав бетон.

А я підняв Матір з цієї сталеві коліски, завдав її собі на плече і побрів до кращої дороги; і знову спитав її: «Як ти, Мати?»; а вона злегенька торкнулася мого боку.

Коли я донесу її до справжньої дороги, до медпункту буде вже недалеко; я рушив уперед жвавіше, бо, піднявши Матір з відвалу бульдозера, подивився в той бік, і мені здалося, що смуга землі між звалищем брухту і справжньою дорогою трохи вища, грязюки на ній менше, а подекуди навіть сухо; але я помилився, в цьому місці грязюка була ще більша, ніж на звалищі брухту, і до того ж рідка, слизька, іти по такій грязюці — чиста мука; ступати доводилося дуже обережно, щоб не послизнутись і не впасти; та навіть найбільша обережність не врятувала б, бо на цій ділянці не було жодної лампи, а світло далеких ліхтарів сюди майже не доходило; тут панувала пільма, точніше, густа сутінь, і чи послизнешся тут людина, чи ні, чи впаде, а чи щасливо вибереться звідси, залежало не так від обережності, як од випадку.

Несучи хвору Матір, я йшов дрібними кроками, обережно пробував ґрунт, перше ніж перенести вагу тіла з одної ноги на другу, але щоразу всередині мені хололо зі страху, що нога може посковзнутись і я впаду.

Отак я чвалав собі, коли побачив зовсім близько справжню дорогу, помітну навіть поночі, бо вона здіймалася над цією заболоченою ділянкою і була насипана зі світлішої землі.

В серці зажевірала надія, я подумав, що скоро дійду до цієї дороги і тоді вже неважко буде дістатися до медпункту; мені прибуло сили, я пішов швидше й не так обережно, і це мене згубило — вже біля самої дороги ноги мої зісковзнули з якогось горбочка і я гримнув навзаки; але, падаючи, встиг ізсунути Матір з плеча, так, що вона впала не в грязюку, а на мене; її вологе, липке від крові й слини обличчя вдарилося об моє, з уст вихопилося глибоке зітхання; я майже не забився, бо ґрунт був м'який, але весь вивалювався в грязюці, Мати теж

трохи забруднилася; встати було важко, не міг же я скинути з себе Матір у цю холодну грязюку; треба було якось примудритися, щоб і встати і разом не впустити Матір у грязюку; найважче було звестися на коліна, але, допомагаючи собі ліктями, занурюючи їх у болото аж до твердого ґрунту, я нарешті спромігся підвестись.

Довгенько я стояв навколішках у мілкій калюжі, тримаючи Матір на руках, мені треба було трохи перепочити; потім завдав її собі на ліве плече, спершись на праву руку, встав і пішов далі, за хвилину я був уже на твердій дорозі.

Ця дорога була куди краща, від тієї, якою я досі йшов, відрізнялась, як небо від землі; її теж укривала грязюка, але лежала вона значно тоншим шаром, і чобіт її зразу розбризкував і пробивав, стаючи на шорстку, посплану гравієм поверхню, тож ноги тут уже не ковзали; не треба було так остерігатись, ступати з надмірною обережністю й на кожному кроці пробувати ґрунт, що так зморило мене на звалищі брухту й на тій смузі, яка відмежовувала хорошу дорогу від ділянки, заваленої старим залізяччям; і тому, хоч і цю дорогу огортала густа сутінь, я наддав ходи і попрямував просто на рій маленьких вогнів, які жевріли низько над землею. Я знав, що це лампи, розвішані над недавно викопаними котлованами на південному краї першого району міста, і що там вдень і вночі провадяться бетонні роботи.

Зсунувши Матір з плеча, я взяв її на руки, щоб їй було зручніше; зараз я держав її так, як держать дитину до хреста.

Я подумав, що, дійшовши до цих вогників, буду вже недалеко від медпункту, в якому чергує лікар; там, де світяться ці вогні, працює чимало людей, може, є які-небудь автомашини, і звідти мені буде легше добратися з Матір'ю до лікаря.

Спочатку повита сутінню дорога була пуста, лиш десь попереду, розганяючи пільму, світилися вогники; та трохи згодом я помітив у цій сутіні дві темні плями, спершу невиразні, а далі все виразніші і, врешті, такі виразні, що я розпізнав постаті двох людей, а відтак розгледів, що це двоє п'яних, які йдуть нетвердою ходою. Вони спинилися переді мною, я теж спинився, вони якийсь час пильно придивлялись до мене, а потім голосно зареготали.

Кажу їм: «Чого смієтесь, ви ж бачите, я несу жінку, вона...» Не давши мені договорити, вони вибухли ще гучнішим реготом, тоді я до них суворіше: «Не смійтесь, ви ж бачите, я несу жінку...» Але вони все сміялися, ніби ніяк не могли стримати цього сміху. То я гримнув на них: «Годі сміятись, сучі діти!..» А вони регочуть і крізь сміх вигукують: «Ти заблукав, брате, он туди треба йти», — і показують мені чорні зарості за смужкою поля й регочуть ще голосніше, аж захлинаються.

Вони сміялись, а я нетерпляче шукав поблизу зручне місце, де можна було б покласти Матір; вибрав широку зарослу травною межу, що одним кінцем виходила на дорогу; поклавши там Матір, сягнув до кишені й вихопив ножа. Клацнувши, вискочило лезо, і сміх враз урвався.

Крізь сміх, крізь хміль до них дійшло це тихе клацання, і вони одразу вгамувалися, немов я в ту ж мить натиснув якісь кнопки у них всередині, котрі зупиняють сміх. Видно, вони добре знали будову, знали різні звуки, різне клацання, що його можна почути на будові, отже, і це тихе коротке загрозливе клацання; вони відразу позадкували, ніби

я натиснув у них всередині ті кнопки, котрі зупиняють людину на ході і примушують задкувати.

А потім п'яні зійшли з дороги на поле і стали віддалятися, і це було так кумедно, ніби я, натиснувши пружину ножа, пересунув у них самих якісь важелі, що дають людині задній хід; та вже як воно там було, а вони перестали сміятися й позадкували, і дали задній хід, бо в кишенях, певне, не мали нічого, а може, тільки сірники, сигарети, носовики, та й годі.

Відійшовши далеченько, вони знов почали сміятися, а я під супровід цього далекого сміху, який усе даленів, узяв Матір на руки і знову рушив у напрямі цього жаданого рою маленьких вогників, схожих на великих світляних мух, що, тремтячи, висять у повітрі.

Знову переді мною була сутінь, роз'яснена в кінці цими маленькими вогниками; я нахилився до Материного обличчя, щоб дізнатись, як вона, і побачив, що Мати всміхається до мене, нічого не каже, тільки всміхається, ніби її щось раптом розвеселило — може, те, що говорили ті двоє, їхня помилка; я й собі всміхаюся до неї, і в цю хвилину до нас долинає ще сміх цих двох п'яних, яких прогнало саме тихе клацання мого ножа.

Надія вступила мені в серце, і я сказав: «Все буде гаразд, Мати»; вона на ці слова ще ширше всміхнулася, а потім, як я помітив, спробувала щось сказати, може, щось веселе, але не змогла, бо після появи отої червоної піни в неї щось сталося з мовою. З усміхнених уст вилетів тільки якийсь дивний звук, якийсь клекіт, що міг означати: «Ну й набралися ж оті двоє»; або ж: «Не журися, синку, все зміниться на краще, і для тебе, і для мене»; або ж: «Ловко ти витверезив цих п'яних, синку». Щось таке вона, мабуть, хотіла сказати цією усмішкою і цим дивним клекотом.

По пригоді з двома п'яними я вже без перешкод добрався до маленьких вогників, несучи Матір навпереміну — то на руках, мов дитину до хреста, то на лівім плечі, як несуть вузький і не дуже важкий мішок із зерном.

Я спинився зі своєю ношею під цими лампами, де кипіла робота, але спочатку ніхто нас не завважив, бо тут рябіло в очах від руху та від перемережованих пільмою смуг світла, яке кидали горішні, а головне, бічні лампи, і речі і люди в цьому місці ставали непомітними, покраяні навпереміну ясними й темними смугами та смужечками, — це плетиво утворювали світляні пасма, стояки, що стирчали з траншеї, дроти арматури і просвіти між ними.

Нарешті нас побачив робітник, що стояв біля траншеї і, повільно вимахуючи руками та вигукуючи: «Давай, стоп, давай, давай...», допомагав водієві підвести самоскид задом до самого краю наїженої арматурою траншеї; побачивши нас, він скрикнув: «Це що таке?» А за хвилину: «Що сталось?» Але мусив негайно зайнятися самоскидом і гукнути шоферові: «Стоп!» — бо той міг би надто подати назад і звалитись у траншею разом зі своєю машиною, навантаженою рідким бетоном; а треба було подати назад якраз на стільки, щоб задні колеса зупинилися біля самого краю траншеї і самоскид, перехиливши кузов, вивернув у неї рідкий бетон.

Тільки поставивши як треба вагозов, робітник одійшов від нього і попрямував до нас; але не дійшов, дорогу йому перепинив другий самоскид, що заднім ходом розвертався на траншею, а за спиною в мене

це саме робила третя машина, так що я з Матір'ю на руках опинився ніби в коридорі між двома ваговозами; до того ж у коридорі, з якого не було виходу, бо з одного кінця чорніла траншея, а з другого здіймалася гора арматури.

Тоді я крикнув: «Люди!» Але хто міг мене почути, коли поряд гурчали три потужні машини та ще й працювала бетономішалка, але страшенно гримуча підсобна бетономішалка.

Я знов крикнув: «Люди!» Але й це не допомгло; серед гудіння моторів я ледве почув самого себе.

Тоді я ступив кілька кроків уперед, щоб підійти до кабін самоскидів, між якими опинився, — може, водії побачать мене; при цьому я весь час гукав: «Люди, гей, люди! Агов, люди!..»

Потрапивши в смугу світла, я побачив, що Мати розтуляє і закриває рота, ніби силкуючись допомогти мені своїм криком, але її крик був криком німої, навіть менше, ніж німої, бо німа може видобути з себе хоч якийсь звук, а вона не могла.

Другим, хто нас там помітив, був водій потужного самоскида; побачивши мене з Матір'ю на руках, — цей хрест із двох людей, — він з подиву протягло вигукнув: «О-о-о!..» — і заходився відчиняти дверцята кабіни. Саме в цю хвилину вузьким проходом між машиною і горою арматури протиснувся робітник, що перший нас побачив.

Коли обидва вони підійшли до мене, я швидко пояснив їм, у чім річ, і вони взяли все це до серця й порадили мені вистелити спорожнений залізний кузов самоскида трісками, які лишилися від опалубки, та мішками з-під цементу і покласти на них Матір і сказали, що мене разом з нею одвезуть до чергового лікаря; і дали ще одну розумну пораду, бо взяли все це близько до серця: кузов залишити напівнахиленим, тоді легше буде покласти в нього Матір, а біля медпункту зняти її.

— Іншого виходу немає й іншого способу не придумаєш, тут інакше не можна, — говорили вони схвильовано, — хіба що так, як досі, — пішки.

А потім сказали мені, що йти пішки до медпункту не радять, бо дорогу розмісили ваговози і там справжнє багнище.

З того місця, де ми розмовляли, довелося хутко забиратись, бо зчинився крик, що утворюються затори, які перешкоджають вчасно підвозити й виливати у траншеї рідкий бетон.

Ми протиснулись між передом машини й стосом арматури, підійшли до порожнього самоскида і все зробили так, як радили робітники.

Біля медпункту водій допоміг мені вийняти Матір із залізного кузова; я взяв її на руки і швидко зійшов угору східцями, що вели в коридор; там довелося взяти її на ліве плече, бо у вузькому коридорі нести на руках було ніяк.

Коли я доходив до дверей лікарського кабінету, Мати раптом випросталась, все її тіло напружилось, і тепер я тримав її так, як тримають трохи підрослих немовлят, які вже добре держать голову і можна не боятися, що в них погнуться кістки.

Але таким випростаним, таким напруженим тіло її лишалося дуже недовго, за хвилину Мати м'яко осіла на моє ліве плече.

Коли я поклав Матір на канапу в приймальному покої, лікар схилився над нею, взяв її руку і сказав:

— Що ж ви тепер її до мене принесли, тільки тепер? Якби трохи раніше...

Розділ XXI

На похорон Матері зійшлося чимало людей, поприходили з усіх братств будови; найбільше було хлібоїдів, хоча вона не належала до їхнього братства, бо не могла

мріяти про далеке майбутнє — вона була вже стара і жила сьогоднішнім днем. Але хлібоїди знали, як підтримувала Мати їхню мрію, знали, що вона роздмухувала мрії не одного хлібоїда, не даючи їм згаснути; а їх могли пригасити чи навіть і зовсім загасити ці одноманітні дощові дні, і це холодне болото, і цей сухий хліб, і це безперервне, безнастанне борсання між тим, з чого ти вийшов, і тим, до чого прагнеш дійти; назад не вернешся, а до здійснення мрій усе ще далеко.

Не пасло задніх і братство закоханих у важку роботу юнаків, хоч Мати лишилася поза їхнім братством і не могла прийняти його статуту, бо мала старі, крихкі кістки і старе, дрябле тіло, а з такими кістками і з таким тілом нема чого шукати в їхньому братстві. І все ж чимало цих юнаків прийшло на похорон Матері, бо, напевно, не один з них почув від неї слова, які допомогли йому вистояти на важкій роботі.

Можна було побачити на похороні Матері задумані, сумні обличчя грішних дівчат, і суворих хлопців з ножами, завсідників куцуватих заростів навколо долини, на якій будувалося місто, і обличчя мрійників-легкодухів, і всякі інші обличчя.

З села на похорон Матері приїхали її сестра та дочка, ота негідниця-дочка, яка все забрала і нічого не хотіла дати.

Труну вже мали за хвилину опустити в яму, і ксьондз сказав помолитися за упокій душі померлої, всі поставали навколішки й похилили голови; переді мною — я стояв трохи вище, на бетонній облямівці якоїсь могили, — були спини й потилиці Корбаса, Парубійка, М'якої Душі й Рум'яного — він теж прийшов на похорон. Я проказував молитву за упокій душі небіжциці і дивився на їхні шиї; в Корбаса з-під брудного коміра виглядав брудний святий шнурок — в нього нічого не змінилось; у М'якої Душі на шиї був тоненький ланцюжок, у Рум'яного — чистий, білий святий шнурочок; коли його вигнали з посади штатного організатора, він на зло іншим діячам знов почепив бога; а щоб іще більше дошкулити їм, надраїв образок скляним папером і виправ шнурок.

В Парубійка вперше шия була гола, на ній не було — я це добре бачив, бо комір дуже відстовбурчився — ані святого шnurка, ані ланцюжка; а це свідчило, що Парубійко зняв з шиї бога, якого дістав од матері, отої «капелинки», що виймала й давала йому на дорогу папірець за папірцем.

Я доторкнувся до своєї шиї, під пучками відчув шнурок — у мене досі все без змін.

Труну почали опускати в землю, і негідна дочка заголосила; а ще дужче заголосила, коли на труну посипалися грудки; а коли могилу вже опорядили, підійшла до Корбаса, присунула до нього своє червоне, заплакане обличчя і тихо спитала, чи не zostалися часом по Матері які гроші. Тоді Парубійко підійшов до неї ззаду і крізь щербину між зубами влучно цвіркнув слиною їй на пальто; він взагалі був великий мастак цвіркати слиною, а зараз зробив це просто-таки артистично: Парубійко дуже любив Матір і вклав у цей плювок всю свою відразу до негідної дочки.

Потім я став за її спиною і нишком плюнув на пальто негідної доч-

ки, бо теж любив Матір; а потім те саме зробив М'яка Душа, бо й він устиг полюбити Матір; і так по черзі ми обплювали її негідну дочку.

Вона цього не помітила, бо, втираючи сльози, все допитувалася в Корбаса:

— Мама не залишила яких грошей? Мама чогось не залишила? Чи не лишилося чогось по мамі?..

Корбас замість відповіді плюнув дотолу; слина попала їй на чорний черевичок; але вона нічого не зрозуміла і все в'язла до Корбаса: «Може, десь, може, комусь мама щось залишила...» Тоді Корбас удруге, вже ближче до її боку, цвіркнув слиною, яка черкнула й забілила краї її сукні; а потім, уже не чекаючи цих запитань, плюнув утретє, ще ближче до її боку, і слина попала на її темну сукню, і вона зрозуміла, що це і є відповідь, і відскочила від нього; а люди відсахнулись од неї, бо вигляд у неї був такий, ніби вона йшла на похорон своєї матері під зливою плювків.

З кладовища ми верталися вп'ятьох: Корбас, Парубійко, М'яка Душа, Гелена і я; ми нічого не говорили, бо що тут можна було сказати: що Матері нема, що її не буде, що вже ніколи Мати не піде з нами до таємного шинку, що вже ніколи не скаже: «Синочки мої, пам'ятайте, завжди купуйте собі все за свої власні гроші; синочки мої, все зміниться на краще»; що вже ніколи, ніде, у жоднім місці на світі не почувемо ми її голосу; і якби за те, щоб почути Материн голос, віддали навіть усі на світі гроші, всі машини, всі автомобілі, всі міста на землі, однаково її голосу не почувемо, бо вона померла — і кінець, амінь; не могли ж ми говорити таких речей, бо це безглуздо, а вони просились на язик, і, щоб не говорити безглуздих речей, ми утримувалися від розмови; адже це все одно, що назвати камінь каменем, дерево — деревом, землю — землею, життя — життям, смерть — смертю. Тому ми стискали губи і не обзивались один до одного.

Парубійко висунувся вперед, і знов переді мною забілила його тонка шия; чом шия в Парубійка гола, чом не оперізує її ані святий шнурок, ані святий ланцюжок, чому бог, почеплений старими руками матусі, зник з Парубійкової шиї?

Корбас цього не знає, Корбас сказав, побачивши голий карк Рум'яного з білою смужкою від знятого шнурка: «Не можна викидати того, що дала мати»; наша Мати з будови тоді нічого не говорила, і Парубійко нічого не говорив, я був згоден з Корбасом, хоч ми з ним різні люди; передовсім, він більше як удвічі старший за мене і вже не має часу ні на які зміни, а я маю; Корбас, як і Мати, не підходив до жодного братства нашої будови. Але він не відчувається таким самотнім, як Мати, бо в селі у нього хороша жінка, хороші діти, до яких він вже вміє наскрябати листа, а головне, Корбас досконало знається на теслярстві й столярстві; а той, хто досконало знає своє діло, не дасть себе змести шаленій будові, будова хоч-не-хоч мусить визнати його; і через це той, хто досконало знає своє діло, ніколи не почуватиметься самотнім.

Підсобні роботи, прибирання будівельних майданчиків, перетягання з місця на місце залізак та дерева можуть зробити тебе самотнім, але якщо ти досконало знаєшся на столярстві, теслярстві, слюсарстві, зварюванні чи ще на чомусь — можеш не боятися самотності.

Якщо ти досконало опанував своє діло, тобі не треба напрошуватися, набиватися людям, вони самі до тебе прийдуть, сам інженер при-

йде до тебе, запобігливо покладе руку тобі на плече і скаже: «пане майстре»; навіть сам директор підійде до тебе з цими словами: «пане майстре»; не кажучи вже про юрбу тих, хто хоче навчитись у тебе того, що ти вмієш.

Якщо ти досконало знаєш своє діло, то завжди будеш з людьми. Так було з Корбасом, а от з Парубійком було інакше.

Парубійко знав, чого хоче, і вперто йшов до цього. Парубійко плевав прекрасну мрію і вперто йшов, мріяв і п'явся вгору; але Парубійко борсався, бо душа хлібоїда зіткнулася в ньому з душею дивного, ненаситного на роботу юнака, в ньому жили заповіді матусі й села, а водночас його надили спокуси майбутнього міста, і все це шарпало його в різні боки.

Той ланцюг, на якому держали його матуся й село, був у ньому завжди нап'ятий, бо Парубійко ходив ніби в нашійнику, до якого був прикріплений другий ланцюг, що його тягли в протилежний бік юнаки із значками СПМ, озивався в Парубійкові також і маленький дзвін хлібоїдів, котрі, вирушаючи на будівництво міста, несли з собою суворі заповіді села.

І міг настати, і настав такий вечір, коли Парубійко, відчуваючи, як нап'явся в ньому ланцюг, за який тягли закохані у важку роботу юнаки-ровесники, підніс угору обидві руки, і торкнувся своєї шиї, і зняв з неї через голову святий шнурок разом з витисненим на бляшці образком бога-отця, матері божої чи бога-сина або ж якогось святого, і поклав цей шнурок разом з образком у шафку, де лежав кусник черствого хліба та шкурки з ковбаси; і сів коло столу, і тоді почув у собі бамкання дзвона хлібоїдів і відчув, що ланцюг, яким його держали матуся й село, нап'явся до краю і нашійник нестерпно душить його й тягне назад до шафки, щоб вийняти з неї шнурок з образком і знов надіти на шию; а потім, коли образок знов опинився в нього на шиї і Парубійко знову сів до столу, напинається, в свою чергу, ланцюг закоханих у важку роботу юнаків, і він знов іде до шафки, і знов вертається з голою шиєю, лягає в ліжка і пробує заснути; але тоді починає бамкати дзвін хлібоїдів, і матуся сухою рукою разом з сусідами тягне за свій ланцюг, і зриває сина з ліжка, і каже йому йти до шафки по шнурок та по образок; і він устає й навпомацки добирається до шафки і потім цілісіньку ніч метається так між ліжком і шафкою, бо не може спати, тому що його тягнуть ці два ланцюги, до яких він прив'язаний, і будить дзвін хлібоїдів.

Сусіди його міцно сплять, а він, мов божевільний, бігає від ліжка до шафки й від шафки до ліжка.

Вранці, щоб відсвіжитись, обливається холодною водою, бо він наче п'яний, вдягається і йде на роботу, по дорозі торкає рукою свою шию — вона гола. Вперше він зачинив за собою двері і вийшов з барака без образка і от простує долиною, а його шиї не оперізує шнурок з почепленим на нього образком.

Холодна вода не допомогла, він, як і досі, наче п'яний; нагорі, в кабіні величезного крана, торкається своєї шиї — немає на ній шnurка, немає образка; як же він покажеться матусі й селу, котре в думці щодня переносить сюди і розміщує навколо крана?..

На похорон Матері йде без образка, цілий день ходить з голою шиєю, але ввечері кидається до шафки й вішає на шию образок; він нагадує лютого пса, якого ведуть на двох ланцюгах — ланцюгу матусі

та її сусідів, і ланцюгу завязятих на тяжку роботу юнаків, і все це під бовкання дзвона хлібоїдів.

У своїй розповіді про Парубійка, який не мав од мене таємниці, я спершу трохи вернувся назад, а потім трохи забіг наперед від дня похорону Матері і не розказав, як тоді проблукав у самоті все надвечір'я й вечір.

Наша п'ятірка, вийшовши з цвинтаря, відразу розсипалась, бо цвинтар був недалеко від робітничих бараків, та й розмова не клеїлась, всі були замислені, і якби хтось заговорив, то напевно спромігся б тільки промимрити, що Матері вже немає; а кожен і так це розумів до болю ясно і не мав охоти ані вихвачуватися з цим повідомленням, ані вислухувати його, бо це завдало б іще більшого болю.

Парубійко, Корбас і М'яка Душа відлучилися від нас з Геленою одразу за рядом нових, ще не вкритих будинків; Гелена теж поспішала, бо саме того дня оголосили, що в їхньому баракі буде гаряча вода, отже, можна буде скупатись.

Коли таке оголошення з'являлося в котромусь із наших бараків, воно завжди викликало приємне збудження; і молоді і старі змінювали свої плани на вечір, відмовлялися від різних утіх, бо гарячу воду ставили над усе.

Коли я раніш говорив, що з часу прибуття на шалену будову вже трохи вибився із злиднів і ступив один, два, три маленьких кроки по шляху, що веде від злидня до «із злидня пана», то забув сказати про купіль під теплим душем; а це ж по-панськи, зовсім по-панськи.

Отож, само собою зрозуміло, що того дня, коли ми поховали Матір, я не міг довго гуляти з Геленою, бо в її баракі оголосили, що буде гаряча вода.

Розділ XXII

Зима прийшла рано, і сніг рано впав, а для ножів зима — пора недобра. Хлопці, що легко хапалися за ножі, зимою куди рідше пускали їх у хід, аніж улітку, і причиною цього був сніг; певніше, не так сніг, як його білість.

Якби сніг був чорний, мабуть, вони билися б ножами частіше, ніж улітку; а якби взимку з неба падав червоний сніг, ото було б привілля для ножів тих хлопців, що легко за них хапаються.

Але сніг білий, і ножі, як і природа, взимку дрімають.

Друга зима була не набагато краща за першу, та все ж трохи краща; ті, хто прийшов сюди не для того, щоб рознюхати, розвідати, як тут, і податися шукати кращого, хто не любив міняти роботу й не міг вернутися туди, звідки приїхав, тепер мали змогу краще, ніж рік тому, побачити обриси всього того, що їм треба було збудувати, і обриси свого майбутнього життя.

Але зима дуже обмежила і краєвиди в долині, і їхні власні сподівання, а до того ж ослабила в них бажання мріяти, ходити на узвишшя в кінці будови і, дивлячись на цю ще невиразну, розпливчасту картину, на все те, що тільки починало вимальовуватися, здійматися з котлованів, болота, з куп бетону й заліза, уявляти собі готові квартали, а то й ціле місто.

Бувало так, що робітник держався; впав сніг, ударив мороз, земля замерзла, він пробивав тверду шкаралупу й копав траншею, і держався;

видобував з-під снігу залізо й дерево, брав його, а воно вислизало йому з рук, бо взялося льодом, тоді він знову брав, поправляв у руках, а воно знову вислизало, і він знову хапав ще обледеніле залізо чи дерево і кляв його, і брав на плече, і йшов з ним, і, посковзнувшись на обледенілій землі, падав, і те залізо чи дерево падало в нього з плеча, а він його знов підіймав, і знов ішов з ним, і держався, і йому здавалося, що він видержить, що йому допоможе та цифра, яка висить над його домівкою і викарбувана в душах його рідних, повсякчас нагадуючи, що будь-який лишок людей у домі небажаний і зайвому там немає місця; і здавалося, що цей робітник видержить, бо йому допоможе лайка, горілка, дівчина чи призабуте батькове лице,— воно добре, але без слів наказує: «Ти тут не потрібний, іди зі своїми порожніми кишнями в широкий світ»; бо йому допоможе добре слово майстра чи маленька пташина, сівши на кінець стояка, що стримить з-під снігу, чи призабуті материні очі— вони добрі, ласкаві, а проте наказують: «Ти тут не потрібний, іди зі своїми порожніми, не розпертими заробітком кишнями в широкий світ»; і здавалося, що цей робітник видержить, але в нього померзли руки,— він був без рукавиць, бо на всіх не вистачило,— а треба було перекопати з одного місця на друге велику обмерзлу брилу землі.

Уперся він голими долонями в цю брилу й покотив її, та скоро руки в нього залякли, тож він на хвилинку перестав її пхати і відняв долоні від льоду, і сховав руки в кишні штанив, і всував, втискав пальці між ноги, і, мов хлоп'ятко стуляв коліна, щоб іще більш нагріти це найтепліше місце людського тіла, і сердито бурчав: «Чому ці сучі діти сьогодні не розпалили вогнища, чому не принесли нам жару?..»; а репродуктор співав: «Ми будуєм новий дім, височенний новий дім...»; а цей робітник усе тримав руки між ногами, а величезна брила змерзлої, обледенілої землі лежала перед ним.

Ну то він вийняв руки з цього теплого місця і знов покотив її, і скоро пальці в нього знов залякли, а до того він ще й посковзнувся — це було не важко — і впав обличчям на цю обледенілу брилу землі, і могло здатися, що він кинувся цілувати її, ніби то була якась святиня; до того ж, коли він уже підвівся і знов наліг руками на брилу, і вкотив її на ділянку, всіяну обрізками тонкого сталевого дроту, якась одна вигнута дугою дротина, порснула з-під брили і боляче оперіщила йому тильний бік лівої долоні.

Робітник затріпав забитою рукою, підскакуючи, мов на пружинах, а потім, як нетямуща дитина, почав штурхати чоботом цю брилу землі, яку перекочував з одного місця на друге, і в цім раптовім здитинінні штрикати її, ніби вона була жива й могла щось відчувати, отою дротиною, що, мов олівець, перекреслила йому руку темною рисою; а покаравши брилу, відійшов од неї і попростував уперед долиною, аж до її краю, аж за її край...

Першу зиму видержав і цілий рік від першої зими до другої, і частину другої зими, і раптом через таку дрібницю, через цю тонку дротину, яка шмагнула його по руці, тікає світ за очі.

Може, без сорому вернеться до рідної домівки з іще порожніми, ще недосить розпухлими від заробітку кишнями і без сорому, як мала дитина, що розсердилася на обмерзлу брилу землі, силою втиснеться в маленьку кімнату; може, змириться з принизливими для нього думками — слова, може, й не вихопляться — матері, батька, села: з цим пішов, з тим і вернувся, з якими кишнями пішов, з такими й вернувся.

А може, за краєм будови враз знову подорослішає й поверне назад, і підійде до обледенілої брили землі з палаючою від удару дротини лівою рукою і навіть зрадіє, що ця брила ще на місці й жде його, і наляже на неї з усієї сили, і докотить її туди, куди йому загадано; і видержить, хоч на хвилину занепав духом, видержить, бо жахнувся самої думки про те, що було б, якби він став прихідцем навпаки, тобто прихідцем, котрий з міста, з будови передчасно повернувся до рідного села.

Через це той, хто, мов скривджена дитина, утік за межі шаленої будови і там знов подорослішав і вернувся, ще з більшим запалом брався до роботи на будові і ставав ще запеклішим хлібоїдом, якщо був з їхнього братства, і ще з більшою, ніж досі, жадобою вминав голі скибки хліба й запивав їх своїм ріденьким, ледь жовтуватим чаєм,— бригадир називав його «сеча святої Катерини»; або ставав ще більш закоханим у тяжку роботу юнаком, якщо на хвилю зрадив це друге братство шаленої будови.

Я знаю; як було з іншими, і знаю, як було зі мною; для мене зима видалась не така вже й погана, бо я працював у коробках будинків, які все-таки якось обігрівалися, хоча іноді й доводилося вийти на майданчик і взятися до іншої роботи — прибирати територію, а часом і копати землю, коли треба було прокладати і монтувати труби та інше водопровідне й каналізаційне обладнання.

Але для мене зима була не така погана передусім тому, що вона біла й прозора, навіть ліс, навіть чагарі взимку прозорі, і через те зима — недобра пора для ножів тих, хто хоче помститись; і через те жадобу помсти, як і природу та ножі, зима сковує і присипляє своєю білістю й прозорістю, і взимку жадоба помсти дрімає; пробудиться вона разом з природою лиш навесні, коли зазеленіють і стануть гущішими чагарі.

Три речі, міцно зв'язані між собою, мов неподільна трійця, спадають мені на думку, коли я згадую весну, що мала настати після другої моєї зими на будові.

Перша — це все ще занесений наді мною ніж помсти Рум'яного, який може опуститись на мене і все відібрати, коли прийде весна.

Тому і я мушу ходити з ножем; якби тоді, біля Сліпої канави, не послухався був отих тривожних дзвонів у собі, то міг би раз і назавжди випрямити свій життєвий шлях і тепер не мусив би ходити з ножем і не боявся б весни, що прийде після другої зими; але цього не сталося, і мій ніж мусить бути напоготові.

Народження моєї дитини і шлюб чи, може, навпаки — це ще дві речі, яких я можу сподіватися, коли прийде весна.

Шлюб треба взяти перед народженням нашої дитини, але Гелена соромиться йти до загсу і до костьолу з випнутим животом. На будові — не те, кілька чоловік знають, але це друзі, а перед іншими вона може видавати себе за заміжню, навіть подругам з барака може сказати, що вже одружилася; та, може, вдасться умовити її взяти шлюб перед народженням дитини, а як не вдасться, то нехай буде проти звичаю — спершу народиться дитина, а опісля буде шлюб.

Ми вже побували в селі у жінки, яка вміє акушерити і яка нічому не дивується й не питає, чи родить заміжня, чи родить неодружена, чи дівча, котре ледве в пір'я вбилося,— очі витріщиш з подиву, коли така дівчина зайде до маленької хатки цієї жінки й скаже, що в неї почалися перейми; ця жінка нічого не питає, тільки каже, що це немало коштува-

тима, а коли їй на це скажуть: «За грішми діло не стане» — дозволяє: «Можете прийти, можете прийти чи приїхати, коли схоплять перейми», а потім додає: «І не кажіть, нікому не кажіть, що були в мене».

Ми вже домовилися з цією жінкою; вона живе недалеко від Гелениного барака, коли піти стежкою навпростець, можна швидко дійти до її хати.

Думаючи про те, що ми вже домовилися з цією акушеркою, я відразу згадую про ніж Рум'яного і шлюб, бо про жодну з цих речей окремо довго думати не можна, це нерозривна трійця; а думаючи про ці три речі, я мушу хоч-не-хоч подумати про захист від помсти і оборону мого кохання, тобто про свій ніж, а потім помріяти про щось краще від пружинного ножа і нагримати подумки на зім'ятого Мацека за те, що він не припас для мене чогось кращого; а може, зім'ятий щось придумає?

Розділ XXIII

Я подався до зім'ятого Мацека. Йшов протоптаними в снігу стежками, мороз був, видно, чималий, бо сніг рипів під ногами. Знов, як завжди, коли йдеш до Мацека, довелося тюпати понад самим краєм будови, що тепер стала тихша проти літа; менше стало стугону та гуркоту, менше руху; будова ніби залякла, і знову важко було повірити, що тут буде місто; але біло-червоні стіни першого району міста свідчили, що початок покладено.

До хати, в якій жив зім'ятий Мацек, я дістався присмерком, коли маленькі вікна вже світилися; саме пора для залагоджування таких справ, з якою я прийшов.

Я свиснув умовним протяжним свистом і став ждати, але з хати ніхто не виходив; я трохи почекав і знов гучно свиснув раз і другий.

Після цього гучного свисту двері розчинились, але в них з'явився не зім'ятий, а дід, якого я тут уже бачив; він упізнав мене. Коли я спитав про Мацека, дід здивовано сказав:

— Так ти нічого не знаєш? Немає вже Мацека, він уже в могилі.

Я почав розпитувати діда, бо мені було цікаво, що ж сталося з Мацеком, але дід не потрапив ладом розповісти, не міг дібрати слів.

— Сам наклав на себе руки,— говорив дід,— але його пробило сто рук, він бігав по садку з ножом у руці й кричав, що ця рука відлучається від нього і стає чужою; то ця рука була його власною, то чужою, багато рук було цією одною рукою, що вгородила йому ножа в серце. Мацек кричав: «Не вбивайте мене!» — але ж ніхто його не вбивав, він сам себе вбив; бігав поміж деревами, сахався, утікав од своєї руки, в якій тримав розкритого пружинного ножа, наче то була не його власна, а чужа рука... Кричав багатьом людям, яких тільки він один бачив, вони неначе по черзі позичали його руку й по черзі вкладали в неї ножі, бо хотіли його вбити; але з Мацекового крику можна було зрозуміти, що він у тих їхніх ножах упізнавав свої пружинні ножі, ті, що були продані і з нашої стодоли помандрували в широкий світ; але вони вернулися, вернулися, втілені в тому найкращому, його власному пружинному ножі, яким він себе вбив...

Сумний вертався я до гуртожитку, бо розумів, що раз і назавжди мушу покинути надію придбати до весни щось краще за пружинний ніж.

А проте я ждав цієї весни, йшов до неї, мов до якоїсь межі, котру годі обминути і перед котрою не можна спинитись,— адже ж часу не спиниш, тож треба вступити в цю весну.

Якщо мені пощастить перейти цю межу, я зможу краще влаштувати своє життя, бо перейти її — це значить відтрити від себе ту тінь, що волочиться за мною, це значить відвести ніж Рум'яного, і Гелену побачити матір'ю, і побачити нашу дитину, і взяти шлюб; і тоді літо може бути для нас добрим, і вже влітку чи восени ми зможемо перепливи річку.

В кожному разі, коли я перейду цю межу й переживу цю весну, час поведе мене до того, щоб перепливи річку й ступити ногою на рідний берег.

В думках я вже переходив цю межу, вже проминав весну і вже вільно гуляв по літі й осені, і плив уже на той берег великої річки; але пішов сніг, зірвався гострий вітер, і я вернувся в той час, в якому перебував, вернувся на протоптану в снігу, але знов і знов запарошувану снігом стежку на північному краї будови.

Падав чимраз густіший сніг, налітав крижаний вітер; у хурделиці зникла будова, зникла стежка, зникло геть усе, переплутались напрями, снігова каламуть заслонила навіть вогні, і вони металися за цією заслоною, мов сполохане дике птаство.

Завірюха враз вихопила мене з вимріяних прекрасних днів літа й осені та годальших майбутніх днів і, мов який мучитель, підсунула перед очі три ще не здійснені речі — не відведений ніж Рум'яного, ще не народжену дитину і не оформлений шлюб; і коли раптом зникла огорожа і змішалися вогні на будові, і годі було розібрати, де я, бо вогник, що мав бути на верхівці крана, виявився в зовсім іншому місці, коли я мусив зупинитися й стояв серед цих вируючих холодних пластівців, ніби в мішку з зерном, у голову мені обухом ударила згадка, заради чого я тягся крізь завірюху й заблукав; і якби я міг видобути з себе свого двійника, що був у мені й ненавидів, зневажав мене та сміявся з мене, то звелів би йому стати проти мене й плюнути мені межі очі, то звелів би своєму двійникові ляснути мене по піці, ляскати навідліг по обох щоках, примовляючи: «Оце тобі, дурню, за те, що випустив з рук свою долю, мов пташку, не вдержав її, і вона забрела, як дурне теля, під ніж Рум'яного»; і ще своєму двійникові я загадав би говорити: «Б'ю тебе в пику за те, що вже після першого гуляння ти, мов нічне звірятко, побіг зі своєю самичкою в поле і заліз з нею в канаву, і там на голій землі, мов звірятко, вимостив для себе та для своєї самички кубельце і, мов дике нетямуще звірятко, став паруватися там зі своєю самичкою, не подумавши про те, що ти на шаленій будові, що ти голий як бубон, що в бараку, де ти живеш, щури прогризли стіну і гаряча вода в ньому буває лиш раз на тиждень; до чого ти, дурню, дійшов, куди тебе оце занесло... Настала зима, настала зимова ніч зі снігом та вітром, і ти стоїш надворі в цю завірюху і не знаєш, куди йти, бо збився з дороги.

Чому ти стоїш надворі в цю завірюху, шукаючи вогника, який допоміг би тобі знайти дорогу, і не знаходячи його, бо тобі здається, що ліхтар з крана завірюха перенесла в інше місце?..

Тому опинився ти надворі в цю завірюху, що подався до зім'ятого Мацека по щось краще від пружинного ножа; подумай лишень, до чого ти дійшов... вертаєшся від торговця ножами між люди й журишся, що він заподіяв собі смерть і ти не міг попросити в нього щось краще за пружинний ніж; вертаєшся від торговця ножами й боїшся ножа...»

Але двійник не міг довго вислуховувати мої жалі, я мусив схвати його назад, у свою душу, бо треба було брести до весни, а в цій хвилі — брести по снігу й шукати дороги до барака; я знову став шукати

вогні, бо було вже пізно, намагався очима переловити цей сполоханий табун вогнів і повернути їх на свої місця; та коли почав хапати їх один по одному, коли по черзі давав їм лад, вони враз полохались і розліталися в цьому величезному мішку, повному білого зерна, на який скидалася ця ніч.

Я подумав, що треба, не звертаючи уваги на ледве видні низькі вогні, іти в бік найвищих, бо то ж напевно вогні кранів, які стоять на будівельних майданчиках першого району міста.

Я брів у тому напрямку через замети, провалюювався в сніг і падав, але розумів, що треба йти, бо цей сніг мене засипле.

Аж ось натрапив на кинутий великий бульдозер, заліз у кабінку без шибок, наполовину занесену снігом; але ж я не міг сидіти в цій кабінці, треба було йти далі в напрямку високих вогнів; нарешті я торкнувся слизької, вугластої і холодної ноги крана, на його верхівці крізь сніг блимав червоний вогник, нижче були білі вогні.

Я роздивився й побачив, що стою біля Парубійкового крана, поставленого на північному краї першого району.

В Парубійка теж є свій двійник, який б'є його по пиці, але з Парубійком інакше, над ним нема ножа, в нього є тільки тяжка додаткова робота після роботи на крані — знімання та надівання образка.

В Рум'яному, мабуть, не сидить двійник, бо якби сидів, то, може, вибив би йому з голови думку про помсту; а може, таки сидить і вибиває йому з голови жадобу помсти; от якби піти до нього й сказати: «Давай закинемо ножі й подамо один одному руки»; але що, як я прийду з цим до нього, а він мені скаже: «Напустив у штани, боягузе». Ні, не піду до нього, боюся, що він мені таке скаже, боюся його ножа, але ще більш боюся таких його слів.

От Корбасові я заздрю, хоч він вже немолодий і хворий на ревматизм, заздрю йому, бо, слухаючи його й дивлячись на нього, бачу, що він не знає ніякого борсання, ніякого прихованого бунту, ніякого розладу, Корбас монолітний, як скеля, і сильний, хоч не може похвалитися молодістю й міцним здоров'ям, отже, Корбас щасливий.

Я трохи постояв, спершись на холодну ногу крана, а потім попрямував до багаття, яке хтось розпалив неподалік; невдовзі я вже був там і побачив, що багаття розпалили робітники, які бетонували перекриття присадкуватого довгого будинку на північному краї першого району. Вони казали, що крізь незасклені вікна дме вітер, протяг позривав соломяні мати, якими вони вкрили бетон, і їм доведеться знов порозстеляти ці мати на бетоні й пригнітити цеглинами; а може, навіть роздобути залізну грубку й поставити її всередині коробки і позатуляти віконні отвори бляхою або дошками, якщо ця чортова завірюха не вщухне.

Старий чоловік, що був серед них, — він колись працював у нашій бригаді землекопів, — упізнав мене й запитав: «Звідкіля ти тут узявся? На роботу йдеш?» Не дивно, що він так запитав — старий знав, де я працюю, і якби мені треба було на нічну зміну, я б неодмінно пройшов повз це місце; я відповів, що не йду на роботу, а просто проходив тут. А він мені: «Чого ти вештаєшся вночі, чому не спиш? Така хурделиця, а ти тут, замість лежати в ліжку».

Другий із тих, що їм завірюха наробила клопоту, позривавши мати із свіжого бетону, озвався: «Значить, треба йти в хурделицю, коли йде». А старий своє: «Коли не треба йти на роботу, то не треба, якби на нього ждала робота, отоді треба було б, а як робота не жде, то не треба».

Котрийсь із них на цю мову старого відказав: «Мабуть, є щось, коли прийшов сюди».

Старого це, однак, не переконало, але він вже більш нічого не сказав, тільки плечима здвигнув, мовляв, він знає одно: як робота не жде, то нема чого людині ходити в хуртовину. За хвилию протяжно позіхнув і замурмотів стиха чи то до робітників, чи то до себе: «Так би я подрімав, але тут ніде, а так мені хочеться спати, так би я здрімнув, хоч хвильку, хоч хвильку, та хіба ж тут задрімаєш... Може, коли позабиваєм вікна й поставимо грубку в будинку, можна буде подрімати, коло грубки можна буде, коло грубки вдасться...»

Тільки-но він це пробурмотів, я швидко рушив далі, бо вже добре знав, як іти до мого барака. Завірюха не вщухала, і я подумав, що робітникам, які наглядали за бетоном, доведеться все-таки позатуляти вікна, бо цеглини не допоможуть, вітер позриває мати; і доведеться, мабуть, «вибити» залізну грубку, і поставити її в безпечному місці, щоб не зайнялися мати, і хоч трохи обігріти нею будинок; а потім я подумав, що, коли стоятиме грубка, старий зможе біля неї подрімати.

А потім завірюха, жбурляючи сніг і насипаючи високі замети, нагадала мені, що минула лиш половина зими і вже випало багато снігу, а коли взимку в цій долині багато снігу, то навесні буде велике болото, я ж знаю, яка тут земля,— глеювата, вапниста, добра під пшеницю та городину, шкода такої землі.

Коли ти в доброму гуморі й тебе раптом візьме охота помріяти, можна подумати про те, яке чудове буде місто, котре ми будувемо, але зараз же майне думка, що шкода такої землі і такої пшениці.

Місто буде велике, займе всю долину, всюди стоятимуть високі будинки з балконами, але шкода пшениці, вона тут добре родить, дуже добре, перед жнивими поле, де вона росте, виглядає так, неначе його зроблено із щирого золота й притесано рівнісінько, по мірці, неначе це не звичайна собі нескошена пшениця, а будівля, десь, у якійсь велетенській майстерні витесана під лінійку, під косинець, під ватерпас добрими теслями, от такими, як Корбас, і на подив людям приставлена з цієї величезної майстерні й покладена на землю; або неначе раптом щось сталося і впала на землю суцільна сліпа стіна велетенського дому, збудованого з золота; або неначе поклали золоту фундаментну плиту під велетенський дім.

Але ця завірюха з густим снігом і морозом, що нещадно шмагала мене, завивала, грала на нових, ще дірявих стінах, немов на велетенських інструментах, і протяжно гула в електричних дротах, гриміла, продираючись між розкиданим по землі залізяччям, відірвала мою думку, від пори уявних жнив на цій долині, від такого липня й серпня, якого тут вже ніколи не буде, і вернула її до зими й снігу, по якому я брів; а сніг знов повів її до весни, до уявної весни, повної болота.

Розділ XXIV

Але та завірюха і сніжна люта зима ввели мене в оману, пророкування мсе не справдилося: коли настала моя вирішальна весна, — а настала вона рано, — виявилось, що вона тепла й суха; і виявилось, що не по болоту чалапав я з Геленою, ведучи її до маленької хатки підпільної акушерки, а йшов з нею сухою стежкою; і виявилось також, що світанок, який тоді застав нас на цій трудній дорозі, віщував погожий, теплий день.

Ще тільки почало розвиднятися, коли в двері моєї кімнати затарабанила вахтерка з жіночого барака, і не встиг я відчинити, як сказала мені, щоб я зараз же біг до Гелени, а наприкінці додала: «Ти знаєш, чого, знаєш, чого... ти знаєш, чого...» Вона була наша добра знайома, хороша жінка, і хоч тарабанила в двері, бо мусила тарабанити, проте не репетувала: «Іди мерщій, пологи починаються», а тільки: «Іди мерщій, ти знаєш, чого...» Голосно, страшенно голосно, на весь барак, але тільки це...

Стежка, якою ми йшли до підпільної акушерки, була суха, але для нас двох надто вузька, а ми йшли поряд, щоб Гелена могла спиратися на мою руку, — хоч сильні перейми минули і вона вже здужала йти, але я мусив її підтримувати, бо вона від них знесиліла, тим паче, що час від часу слабші перейми знов брали її, і тоді Гелена зупинялася, нахилилася, хапалася за живіт і з хвилину стиха стогнала.

Під час цих коротких зупинок я був їй найбільш потрібний, тоді я міцно обіймав її й піддержував, утирав їй піт з обличчя й говорив: «Вже близько, вже близько...»

Та хоч ми й зупинялись, проте встигли дійти до хатки підпільної акушерки; я постукав у шибку, й одразу дві жінки в самих сорочках — акушерка і друга, молодша за неї, — з'явилися на дверях; акушерка впізнала нас і сказала мені: «Давай її сюди, а ти йди в садок, ми без тебе впораємось», — і зараз удвох вхопили Гелену попід руки й завели в хату, а я пішов у садок і сів на зрубаний старій яблуні; але за хвилину встав з поваленого дерева, бо не міг усидіти, підійшов до почорнілого від старості дерев'яного паркана і подивився, що там за ним.

За ним були дві вузькі смужки поля, розділені широкою польовою дорогою; праворуч від правої смужки, за межею, починалася територія будови, поки що не обгороджена, а тільки позначена кілочками і не зачеплена ще ні лопатою, ні машиною; то було торішнє пшеничне стернисько, старе, зчорніле, але ще можна було вгадати, що це стернисько пшеничне, а не житнє, ячмінне чи вівсяне.

Там стояв дерев'яний плуг: колішня, спертий на неї гряділь, одна чепіга на землі, друга в повітрі — плуг лежав боком, як перед початком оранки, коли з ним тільки виїхали в поле і тягнуть на те місце, на той ріжок поля, звідки поведуть першу борозну.

Знати було, що плуг не новий і до того ж пролежав тут довго, мабуть, цілу зиму, бо всі дерев'яні його частини: маточини, гряділь, чепіги — почорніли й потріскались, а всі залізні: ободи, гребінь на гряділі, ланцюг для регулювання глибини оранки та леміш поржавіли; ніхто не пожалів цього плуга, не затяг у повітку, і плуг струхлявів під дощем та снігом.

Напевно, його власник мусив віддати землю під місто чи завод і вирішив переселитись або піти на будову, та й покинув старого плуга.

Може, тоді, коли він виїхав з цим плугом у поле орати на зяб, певний, що будова не сягне його землі, може, саме тоді, коли він уже перепряг коні з воза у плуг і перетягав його по стерні до того місця, де мав почати оранку, хтось прибіг до нього із звісткою, що будова захопить-таки і його ґрунт, і він тоді знов запряг коні у воза і вернувся додому без плуга; весь час думав тільки про те, що будова дійде до його землі й забере її, і забув про плуг, чи, може, зразу вирішив переселитись на інші землі і, від'їжджаючи туди, брав із собою стільки добра, що не схотів перти ще й старого плуга, і плуг зостався в полі, й струхлявів, і тепер вже він нікому не потрібний.

Я швидко вернувся до поваленої старої яблуні, знову сів на стовбур і вступився в двері, якими Гелена ввійшла в цю маленьку хатинку.

За якийсь час на дверях з'явилась акушерка, а я підвівся з яблуні й виструнчився, але вона не сказала мені: «Тепер ти батько, маєш сина» або: «Тепер ти батько, маєш дочку», як я подумав, коли клямка на великих дверях опустилася, двері прочинились і в них з'явилася жінка; акушерка кивнула мені і, коли я підбіг, прошепотіла: «Це ще не скоро, чекай в садку»; і знов за нею зачинилися двері, клямка піднялась, а я знову сів на яблуню і став дивитись униз, на землю біля цього поваленого дерева та на маленьких чорних жучків, які на хвилюку вибігали з-під дерева і верталися назад; а потім я розглядав кожне дерево в садку, але все це мене не цікавило; я думав тільки про те, що діялось у маленькій кімнаті, де була Гелена.

А потім тихо рипнула хвіртка, і в садок увійшов невисокий молодий парубок з дівчиною; він був у коричневій куртці й кепці, вона — в довгому сірому пальті й шовковій хустині.

Побачивши мене, вони розділилися, дівчина відійшла вбік і стала біля паркана, а парубок почав повільно й нерішуче підступати до мене. Видно, хлопець був кмітливий, одразу зміркував, що коли я сиджу на цій поваленій яблуні, то, мабуть, прийшов сюди із своєю дівчиною, і йому не слід іти до дверей і стукати, а треба підійти до мене й запитати, чи акушерка вільна.

І він ішов до мене, але дуже нерішуче, спроквола, зупиняючись, повертаючи голову то в один бік, то в другий, ніби хотів оглянути садок, а не спитати, чи акушерка вільна; але така поведінка якраз і зраджувала йому й доводила, що він прийшов з дівчиною, якій зробив дитину.

Нарешті він наважився і підійшов до мене; і чого б таки йому було не зважитись, коли він підходив до товариша по нещастю.

Наблизившись до мене, він показав пальцем на хату і спитав: «Твоя дівчина зараз там?» Я відповів: «Там»; тоді він вернувся до своєї дівчини, обняв її за плечі й пішов з нею краєм садка аж до поля, там вони спинились.

Я дивився на них, але за хвилину перевів погляд на хату, бо крізь вікно до мене донеслося щось схоже на нявкання kota; та я відразу зрозумів, що це не нявкання kota, і не квиління птаха, і не рипіння відчиненої десь хвіртки чи піднятого журавля на криниці, — то стогнала Гелена.

Я знову встав зі стовбура яблуні і підійшов до хати, а потім наблизився до вікна. Воно було запнуте завісками, але нещільно, і між ними лишилася шпарина; крізь цю шпарину я зазирнув у хату й побачив на стіні засвічену газову лампу, під цією лампою стояло ліжко, на краю ліжка сиділа старша з жінок, ота сама акушерка, а з-за її боку витикалися білі коліна Гелени...

Але я зараз відскочив од вікна, бо акушерка встала з ліжка й попрямувала до дверей; за мить клямка знов опустилася, і двері розчинились.

Жінка порадила мені піти звідси, бо, видно, чекати доведеться довго; а я їй на те: «Таж вона стогнала», — бо сердився, що пологи затягуються; а вона: «То й що, як стогнала, і ще постогне, постогне, і все буде добре, вона ж перший раз родить, це не так швидко»; і ще сказала, щоб я прийшов увечері довідатися, що народилось, бо на той час, напевно, вже все скінчиться, і ще додала, що увечері ми поговоримо і про

те, чи довго Гелена лишатиметься в неї і коли я зможу забрати її й дитину.

Я подумав, що дівчина в добрих руках, що біля неї дві жінки і я нічим їй не поможу, як стовбичитиму в садку, і що підходити до вікна й заглядати в кімнату безглуздо; не тільки безглуздо, а й тяжко, а до того ж це заглядання може знервувати й жінок, які допомагають породіллі, вони можуть втратити такий потрібний за цих обставин спокій, побачивши моє обличчя у шпарині між нещільно запнутими завісками.

Я подумав, що краще мені послухатись цієї поради і піти на роботу, а після зміни одразу вернутися сюди; але розумів я і те, що акушерка боялася, щоб це моє стовбичення в садку не привернуло чиєсь уваги, вона була зацікавлена в тому, щоб про її заняття знало небагато людей, лише ті хлопці, яким припекло і які мусять потай від батьків прийти сюди зі своїми дівчатами, щоб ті народили, а частіше, щоб позбулися ще не народжених дітей і знов мали розв'язані руки.

Отож я вийшов із садка і подався в напрямі першого району міста, що червонів переді мною вдалині, його було видно, як на долоні, бо вранішній туман вже розтанув.

Опинившись на дорозі між двома довгими й вузькими смужками поля, я глянув праворуч і знов побачив зчорніле пшеничне стернисько та плуг, що вже не встиг на зяблеву оранку, і ще побачив кількох робітників, які поралися на сусідній ділянці.

Приглянувся пильніше й додивився, що вони готують ділянку для роботи лопатами чи екскаватором, прибирають з неї і зносять на купу все, що на ній зосталося, коли розвалили хату та господарські будівлі; найбільше було там старих, замшліх куликів зі стріхи, були уламки паркана і трохи трухлявого дерева, бо грубі й міцні колоди господар, переселяючись, забрав із собою або ж продав на паливо чи на ремонт будівель сусідам, яким пощастило, — до їхніх полів, садків і хат будова не дійшла.

Робітники швидко звільняли ділянку від цього мотлоху, і швидко росла купа на межі стерниська й подвір'я, від якого, власне, лишився вже тільки слід, але й цей слід з кожною хвилиною ставав все менш помітним, бо на купу раз у раз летіла чорна солома з стріхи, шахети і порубані жердини та стовпці старого плугу, трухляве дерево і всякий непотріб: колиска з одним полозком, та зате з цілим сінничком, вкритим брудними патьоками, закаляне гноем свиняче корито, короб, бильце від ліжка з виточеними кульками, цебро, жорнівка, товкач од ступи, граблі, ганчір'яний м'яч — іграшка сільських дітей і ще всяка всячина...

Коли весь цей дріб'язок позабирали з подвір'я і від подвір'я не зосталося й сліду, двоє робітників підійшли до плуга і один з них, жартівник, гукнув весело до свого товариша: «Потягни, а я спробую орати! Ну, берися за орчки, ти будеш конем, а я орачем».

Так вони й зробили, бо хотіли побавитись та й розвеселити інших робітників; той, що був за коня, ніби впрягаючись у плуга, вхопився за орчки, нахилився й ступив кілька кроків, а той, що удавав орача, тримаючи плуга за чепіги, проорав кілька метрів і поклав на пшеничному стерниську тонку — щоб цей «кінь» подужав потягти — скибу.

Але вони мусили припинити забаву, бо старший над ними крикнув здалеку: «Облиште свої іграшки та беріться до роботи, зараз тут почнуть копати траншею»; тоді ці двоє, що пустували з плугом і гралися в оранку на пшеничному стерниську, розділили плуг на дві частини, зсунувши по гряділю і знявши з нього найбільше кільце грубого ланцюга,

прикріпленого до колішні; а потім один узяв колішню і пішов уперед, а другий виважив собі на плечі гряділь з чепігами, полицею та лемешем і швидко подався за першим до купи мотлоху.

Та їм, видно, не перехотілося жартувати, надто отому веселунові, що притьмом вигадав забаву в оранку; кладучи ці дві частини плуга на стіс, вони стулили їх до купи, і за хвилину на вершечку стосу стояв ніби цілий плуг.

А що на цій високій купі місця було обмаль, колішню довелось присунути до лемеша, і гряділь плуга сиротливо стримів угору, ніби ствол гармати, націлений у небо для салюту, або величезний наставлений у небо, відвернутий від землі, відірваний од якоїсь величезної руки, одинокий палець.

Коли плуг винесли нагору й поставили зверху, купа була вже вивершена, бо того дріб'язку, який на неї ще кидали потому,— ніжок від стола, ганчір'яної ляльки, зопрілого мотузка, закаляних гноєм черевиків без підшос — можна до уваги не брати.

Тоді один з робітників вийняв з кишені запальничку і підніс руку угору, щоб дізнатися, звідки вітер, але вітру майже не було; затим присів навпочіпки у зручному місці біля купи, пробрав у соломі глибоку ямку, застромив туди руку з запальничкою і чиркнув нею; потім нахилився до соломи й кілька разів дмухнув.

Спочатку з соломи заструмував дим, потім з тріском вихопився вогонь; та, добравшись до вогких прілих куликів, яких на купі було багато, він опав, а натомість знов бухнув дим, густий, чорний дим, що враз огорнув усю купу, шугнув аж до плуга й геть оповив плуг, навіть виставлений угору гряділь, цей «палець», цей «гарматний ствол»; але слабенький вітерець раз у раз пригинав і здував з вершечка дим, і тому якийсь час, поки купа розгорілася, цей величезний палець то на мить зникав у диму, то знову з нього виринав і показувався на вершечку, і стирчав одиноко, націляючись в небо.

Я рушив уперед, бо не міг довго там стояти, треба було йти на роботу, мене чекала розмова з майстром, я мусив пояснити причину свого спізнення, а після зміни відробити пропущені години.

Я йшов, вряди-годи оглядаючись, і бачив хмару диму, з якої раз у раз показувався плуг на верху; а потім бачив хмару диму, покращувану вогненними язиками, і плуг, який ще стояв на купі, тепер його було навіть краще видно; а потім бачив тільки вогонь, і в ньому плуг, він ще пружився, ще стріляв у небо, ще тицяв у небо; а потім бачив, як цей палець опустився додолу і зник у вогні.

Розділ XXV

Спершу дерева заступили від мене це вогнище, а потім його геть закрили стіни нових будинків; і тепер вже будинки вели мене на місце роботи; спочатку невисокі, витягнуті в одну лінію — це створювало враження довгої вулиці майбутнього міста; далі розміщені на ширшому просторі, згромаджені немовби великим колом,— і це створювало уявлення про цілий міський район.

І от, ідучи спершу повз будинки, а потім між будинками, обминаючи жрани й бетономішалки, перескакуючи й переходячи по дошках через траншеї, я дійшов до мого будинку, чи то пак до коробки будин-

ку, споруджуваного на північному краї будови і вславленого спочатку стрибком смуглявої брюнетки, а потім перекриттям рекорду.

Бригадирові й майстрові я сказав, що спізнився на роботу з поважних причин. Вони хотіли знати, що це за причини, і були невдоволені й ніби ображені моїм плутаним поясненням і очевидним бажанням приховати правду; але ж я не міг відкрити їй й розказати, як почався для мене цей день: що я одвів родити мою вагітну дівчину і що вона лежить зараз у хаті акушерки й стогне від болю.

Нарешті майстер, а за ним і бригадир перестали наполягати, мабуть, догадавшись, що це суто особисте і стосується тільки мене, і навіть сказали лагідно: «Ну, гаразд, гаразд, берися до роботи»; вже відходячи, майстер додав: «Але ці дві години ти повинен сьогодні ж таки відробити на другій зміні»; а бригадир докинув: «Так, так, ти повинен лишитись на дві години».

Я з запалом узявся до роботи, щоб показати їм, яке прикре для мене сьогоднішнє спізнення, і довести, що це трапилось не через нехлюйство, а справді з поважних причин.

Навколо стояв звичайний шум будови: гуркотали бетономішалки, і чвякав розчин, торохкотів підйомник, брязкало залізо об залізо, перегукувались люди, — але замість усіх цих гучних звуків я чув лише тонкий болісний зойк, схожий на котяче нявкання, стогін моєї стражденної дівчини.

Я був на будові, на високому риштованні, на роботі, але в думці стояв під вікном підпільної акушерки.

Того дня години тяглися повільно, страшенно повільно, та нарешті настав час, коли з риштовання зійшла перша зміна і натомість піднялася друга; а потім страшенно повільно тяглися ті дві години другої зміни, коли я відробляв своє спізнення; та нарешті настав час, коли я міг зійти з риштовання, щоб чимскоріш побігти до акушерчиної хати.

Та ледве я зійшов униз і ступив на землю, а певніше, на розсипаний біля стіни пісок, як до мене донісся якийсь гуркіт, а потім людський крик; щось трапилось, але що саме, спочатку ніхто не знав; аж ось хтось прибіг із звісткою, що по другий бік будинку, який ми ставили, два самоскиди звалились у викопаний під фундамент котлован, на щастя, водії лишились цілі, але машини лежать у котловані на погнутій арматурі — одна мотором вниз, а друга боком; сталося це тому, що під задніми колесами одного самоскида обсунулася земля, сповзаючи єниз, він перевернувся набік, торохнув другого, що стояв поряд, і обидва вони впали у котлован, а рідкий бетон, яким були наповнені кузови, залив машини і розтікся по краю котлована.

Зчинилася метушня, прибігли інженер, майстер та кілька бригадирів, котрі, незважаючи на те, хто відробив зміну, а хто щойно заступив, перекинули кільканадцятьоро людей, і серед них мене, на місце аварії, щоб якнайшвидше звільнити, як тоді говорилося, фронт робіт, бо інакше бетонування могло б перерватись і, можливо, надовго, а це призвело б до того, що бетон у фундамент заливався б нерівномірно і стужавів теж нерівномірно, не суцільною масою, а шарами, отже, фундамент був би не такий міцний, як треба.

Тут уже не могло бути ніяких відмовок, треба було йти на виручку бетонурам, адже для них безперебійність праці важить ще більше, ніж для мулярів.

Не міг же я вислизнути тихцем і побігти до Гелени, бо що б тоді сказав майстер... Він сказав би: «Ех ти, мало того, що спізнився, то ще

й підібгав хвоста і драпонував, коли трапилась аварія і були потрібні люди»; а мені не хотілося говорити: «Я мушу йти, бо моя дівчина родить»; а якби я навіть і сказав це, то майстер міг би відрубати: «Ну то й що, як родить, ти ж їй родити не допоможеш, а витягти самоскиди можеш допомогти».

Найголовніше було — виволокти самоскиди з котлована; спершу спробували зробити це за допомогою навантаженого цеглою потужного ваговоза, що саме над'їхав; сталевим тросом задній міст самоскида з'єднали з заднім мостом наповненого цеглою ваговоза; під задні колеса самоскида підклали широкі короткі дошки, щоб колеса не вперлись у стінку котлована, а викотилися з нього.

Кілька робітників стали з жердинами, щоб напрямити ними самоскид, коли його витягатимуть з котлована; а решта приготувалась у слушний момент упертися в залізний кузов самоскида, в шасі чи ще у щось, за що можна вчепитись, і попхнути, коли самоскид зрушить з місця, вирівняється, а його колеса перестануть обертатися в повітрі й торкнуться землі.

Але навантажений цеглою ваговець не зміг витягти самоскид з котлована; щоправда, самоскид сіпнувся, зрушив з місця і навіть настільки вирівнявся, що торкнувся колесами стінки котлована, але далі діло не пішло, бо колеса ваговоза забуксували в розгрудній землі.

Під них підсипали щебеню й піску, накидали всякого дріб'язку, і ваговець знову потяг; тепер колеса не буксували, зате сама машина почала ставати дибки і виникла небезпека, що вона перекинеться догори колесами; майстер крикнув: «Тут машина не допоможе, потрібен бульдозер!..» Та бригадир хотів ще раз спробувати виволокти самоскиди цим ваговозом, радив цеглу в кузові перекласти наперед, тоді машина не ставатиме дибки й потягне, бо всі чотири колеса міцно упруться в землю; потім звернувся до робітників з жердинами і пояснив їм, що від них залежить дуже багато, вони мусять пильнувати, щоб задні колеса самоскида не вперлися в стінку котлована, а плавно пішли вгору і опустились на землю вже поза ним.

Керівник бетонних робіт на цій ділянці підтримував бригадира і доводив, що треба ще раз спробувати витягти самоскиди ваговозом, який уже тут, на місці, а не шукати бульдозера, бо це може значно затримати ліквідацію аварії.

Видно було, що це чоловік дуже нетерплячий, бо свою мову він пересипав словами: «Робота стоїть, чорт забирай, робота стоїть, хай йому біс, робота стоїть»; а потім став казати: «Боже, робота стоїть, пресвята матір, робота стоїть»; а потім: «Сто чортів йому в печінку, робота стоїть»; а потім: «Діво скорботна, робота стоїть...»

Він помалу наближався до найстрашнішої на будові лайки, до неї лишався вже один крок; і він дійшов до неї, коли друга спроба використати ваговець закінчилась невдачею, коли не помогло ні переміщення цегли в кузові, ні підпирання жердинами задніх коліс самоскида, що лежав у котловані.

Він став на грубелезну бухту ще не порізаного арматурного дроту і викрикнув цю лайку, а всі, хто там був, швидко підвели голови й випро-сталися, і мовчки уважно дивились на нього, і в цьому мовчанні й увазі виявлялася пошана до його люті.

Мене теж лютило, що всі оті спроби витягти самоскиди з котлована і відкрити фронт робіт для бетонярів так затяглися, а проте нічого не дали.

Але я був лютий не тому, що вже залитий у котлован бетон може стужавіти, перше ніж туди підуть наступні порції, і через це фундамент величезного будинку затвердіє не суцільною масою, а ніби двома шарами, отже, не так, як треба.

Я був лютий тому, що не можу зараз бути в садку акушерки і не знаю, що з Геленою, чи вона вже розродилася, чи ще ні, чи вже перестала стогнати, чи й досі стогне; може, я вже батько сина або дочки, може, я вже батько дитини моєї першої любові; може, я вже батько дитини, яка, підрісши,— так я собі придумав і вимріяв,— скаже на мене «татуню», не «тату», не «батьку», а «татуню», а на матір не «мамо», не «мати», а «мамуню», бо так тут називатимуть майбутніх батьків і майбутніх матерів майбутні діти, так ці майбутні батьки і майбутні матері звелять називати себе своїм майбутнім дітям, щоб винагородити себе за «тату», за «батьку», за «мати»; буде ще «будь ласка, татуню», «будь ласка, мамуню», щоб винагородити себе за оте «слухай, батьку», «слухай, мати».

Може, я вже батько, але замість сидіти на краю ліжка в хаті акушерки і розглядати свою дитину, мушу стовбичити біля цих перекинутих догори колесами автомашин, на які страшно дивитись; і мушу разом з іншими робітниками вицуплювати їх з котлована; а оце зараз мушу чекати, поки приїде потужний бульдозер.

Дві години я відробляв спізнення і ось іще дві, а то й більше допомагаю витягати самоскиди.

Всі дивляться туди, звідки має прийти бульдозер, та його щось не видно.

Керівник бетонних робіт, котрий, розлютившись, дійшов до найстрашнішої лайки, яку можна почути у цій великій долині, стоїть попереду, точніше, не стоїть, а тупцює на місці або нетерпляче ходить по колу туди й назад; бульдозер затримується, бетон тужавіє, а йому ще не можна тужавіти, його треба раз по раз прикривати рідким бетоном, щоб він тужавів рівномірно, суцільною масою.

Нарешті бульдозер показався, він сунув важко й повільно, і всі, хто чекав на нього, аж кинулися вперед, а лихослов далі за всіх вискочив назустріч бульдозеру, неначе хотів добігти до машини, вхопитися за піднятий відвал і допомогти мотору притягти її до захряслих у котловані самоскидів.

Всі гадали, що бульдозер — це чудотворець, який легко впорається з самоскидами; і, як виявилось пізніше, він міг би впоратись — вирвати шасі, зірвати кузов, видерти колеса разом із землею на краю котлована, бо сила тяги в нього величезна; але він не мав такого пристрою, щоб, тягнучи самоскид, одночасно підіймати його вгору і не давати йому втиснутись у стінку котлована; найкраще придався б для цього невеликий кран.

Години летять, може, я вже батько, — не батько, татусь,— а Гелена мамуня, аж тут виявляється, що я не зможу побігти до хатини підпільної акушерки, бо сам бульдозер не витягне самоскидів, треба добути який-небудь кран.

Порадившись, вирішили, що найбільш згодився б легкий автокран, і хтось побіг, щоб звідкись його пригнати.

А керівник бетонних робіт на цій дільниці вже не тремтів, вже не ходив по колу туди й назад, а похнюпив голову й опустив руки, бо вже більш нічого не міг зробити, він уже висотав собі нерви до краю і вже викрикнув найстрашнішу лайку, і в нього нічого не лишилося в запасі

для тієї хвилини, коли виявилось, що бульдозер не впорається з самоскидами і треба добувати легкий автокран; а до того ж він знав, що найкраща машина вже не допоможе зробити першокласний фундамент.

Фундамент вийде непоганий, простоїть роки, але не буде першокласний; бригадир був чудовим фахівцем і добре знав, що в бетоні, з якого робили цей фундамент, є все, що треба, в ньому стільки цементу, стільки піску і стільки щебеню, скільки має бути в хорошому бетоні, і що цей фундамент тільки трошки відрізнятиметься від фундаменту, залитого і стужавілого рівномірно; але знав він і те, що цей фундамент уже не буде першокласний.

Бригадир не розводиться про це, не каже нічого, держить це в собі, але він, напевно, багато говорив би про бетон, якби ритм праці його бригади вдалося зберегти і перешкоду було усунуто, якби фундамент міг вийти першокласний.

Якби вдалося усунути перешкоду і зберегти ритм праці на його ділянці, в нього, напевно, розв'язався б язик, і, можливо, ми почули б його улюблене порівняння бетону з жінкою; і, можливо, він сказав би: «Буває різний бетон, так само, як бувають різні жінки»; і, можливо, розвівши руками й скривившись, сказав би: «Буває жінка нікчемна, крихка, і буває нікчемний, крихкий бетон»; і, можливо, сказав би, приклавши два пальці до складених дудочкою, мов для поцілунку, губів: «А буває жінка — перший сорт, і буває бетон — перший сорт».

Але сьогодні він цього не скаже, мабуть, тепер вже довго цього не скаже; та, напевно, ми це ще почуємо згодом, коли знов буде хороша, безперерійна робота і в нього вийде першокласний фундамент.

Час летить і мені вже треба бігти до хати, де я лишив Гелену; може, я вже батько, в мене є син або дочка, але, замість бути коло дитини, я мушу тут разом з іншими чекати, поки притягнеться автокран.

Він притягся нарешті, коли надворі вже почало сутеніти; маючи бульдозер і кран, ми вже без великих зусиль витягли самоскиди з котлована; коли їхні колеса стали на землю, на будові вже засвітились перші вогні; а тут ще цей бідолашний бригадир став благодати нас: «Допоможіть, хлопці, вирівняти арматуру, діло піде швидше, якщо ви можете».

Ну як було йому відмовити? І ми спустилися в котлован, поставали на краях опалубки та на ледь стужавілому бетоні й заходилися вирівнювати арматуру.

Вирівнявши її, ми весело загукали бригадирові: «Ну, вже можна заливати новий бетон!» — бо раділи, що нарешті скінчилася ця марудна робота, яка не давала задоволення, нічого не посувала вперед, а тільки, сказати б, повернула бетонування фундаменту до тієї точки, якої воно вже досягло, а потім відступило від неї назад майже на п'ять годин — приблизно стільки часу забрало витягання самоскидів з котлована.

Бригадир подякував нам, а в кінці опустил руку вниз і, показуючи на сіру, ледь стужавілу, де-не-де вкриту немовби шумовинням і порослу, ніби рідкою чорною щетиною, дротами арматури поверхню бетону, сказав: «Буде фундамент, буде, але це не те, що могло б бути, це не те, хлопці»; він повторював: «Це не те», коли перед ним були наші потомлені, нетерплячі обличчя; і після, коли ми вже розбігалися і перед ним були наші спini, він кидав нам навздогін ті самі слова: «Це не те, це не те, хлопці».

Я зразу відбився від тієї групи, що ліквідувала аварію, бо летів до

Гелени і вибирав найкоротший шлях; спершу вгору-вниз, вгору-вниз по кучугурах давно наваленій злежаної землі, а потім вгору-вниз, вгору-вниз по кучугурах свіжої сипкої землі; а потім все вниз і вниз по м'якій землі, аж до щойно викопаної траншеї.

Розділ XXVI

Траншея була довга, вона перетинала майданчик, завалений деревом і залізяччям, між яким важко було б пробратися; тому я зійшов у траншею, по її рівному дну

йти було зручно, мов по підлозі.

Спочатку багато вогнів освітлювало траншею, але далі їх ставало все менше; світло, що падало в неї, вже не зливалося в суцільну смугу, і, йдучи вперед, я то пірнав у темряву, то виринав з неї; та далі темні ділянки робилися все довшими, а освітлені все коротшими; і от остання ясна пляма лишилася позаду, навколо залягла п'тьма.

Але ніч була безхмарна, я бачив верхні краї траншеї і міг йти досить швидко, тим більше, що в кінці її світилась маленька сигнальна лампочка, вказуючи мені напрям.

Я натрапив на перший завал — земля обсунулася з необшитої дошками стінки й засипала дно; але цей завал не був перешкодою, навпаки, по ньому зручно було вибратися з траншеї, бо великі брили землі утворили ніби східці; і, мушу сказати, в мене навіть з'явилось бажання вибратися з рову по цих східцях, бо я знав, що звідси починається стежка, гладенько втоптана ногами робітників, які копали цей рів, і нею я легко вийшов би на інші гарні стежки й нарешті на дорогу, що вела до хатини акушерки.

Але я не здерся по цих східцях, якими користувалися робітники, спускаючись у траншею і виходячи з неї, східцях, виниклих цілком випадково, з примхи сліпої долі.

Я не здерся вгору, а перейшов на другий бік цих східців і пішов далі траншеєю, ніби мені дуже подобалася ця прогулянка по її дну.

Я міг вийти з траншеї по другому зсуву, що був недалеко за першим, подібним до східців, бо біля нього теж була вторована стежка, біля кожного такого зсуву починалася стежка, втоптана ногами робітників-землекопів; але й, по другому зсуву я не видряпався з траншеї і не звернув на стежку, а подався траншеєю далі, бо мені добре було йти по її дну; така траншея, поки її не обшили дошками й не залили бетоном, схожа на добру дорогу, зручну для швидкої ходи.

Я ще не знав, — але незабаром дізнався, — що цей рів, яким мені було так зручно йти швидкою ходою з отим безугавним приспівом у душі: може, ти вже батько, може, в тебе вже є син або дочка, — що цей рів стане третім ровом, який проріє моє життя.

Різні люди в різних місцях починають життя, з різних місць роблять стрибок угору і з різних місць падають, і життя їхнє прибите до різних місць, прибите так міцно, що потім, перебуваючи вже десь в іншому місці, вони все ж не можуть відірватися від тих місць, де його прибито, бо не в силі видерти цих цвяхів.

Такими місцями в моєму житті поза селом, без матері, без батька, без сусідів з нашого села, тобто в моєму самостійному житті були три рови; не риштовання, не курси, не школа, не зали для зборів та лекцій, як могло б здатися, а дно трьох ровів.

Першим було дно траншеї, в яку я забрався зараз по приїзді на цю

велику пусту рівнину,— мокре, ослизле, замерзле, вкрите розмоклими чи сухими брилами та грудками, слизька як лід дно траншеї; прокляте й обпльоване, пропахле нашим потом, але зручне для стрибка вгору.

Відштовхнувшись від нього, я пішов на риштування, а потім ще вище; без нього не було б ані риштування, ані школи, бо моє риштування і моя школа вийшли з цього рову; тут починався шлях моєї, високим стилем кажучи, професії, а говорячи по-простому,— фаху.

Тому життя моє прибите великим цвяхом до цього дна; і так само великим цвяхом прибите моє життя до Сліпої канави — рову мого кохання, цього рову-ліжка, рову-дому.

В цьому рові я перетворився з хлопця на мужчину, в цьому рові, помилково викопаному хлібодами, з мужчини я перетворився на батька, в цьому рові ми з Геленою взяли шлюб і стали подружжям, перше ніж ксьондз зв'язав нам руки епітрахиллю. Багато моїх затаєних радощів і багато затаєних болів зродилося в цьому таємному рові.

Тепер я простую втоптанім дном третього рову, до якого третім великим цвяхом прибите моє життя; і хоч би що я тепер робив, я не зможу вирвати цих цвяхів, ніяка статечність, ніяка мудрість тут не зарадять.

Та я забіг далеко вперед і для порядку мушу знову вернутися в третій рів; я вже минув ще один осип, другу стежку і прямую просто на червоний вогник маленької низької лампи, обабіч мене добре видно краї рову, в якому тепер можна розрізнити немовби дві верстви: верхню, ледь освітлену чистим зоряним небом, і нижню, темну, подібну до чорної води.

Я йшов цим третім ровом, до якого третім цвяхом прибите моє життя, а в думці, в уяві раз у раз вихоплювався з нього і пробігав усю путь, яка ще була попереду і сідав біля ліжка в хатині підпільної акушерки, і вдивлявся в свою дитину і в свою дружину, з якою зашлюбився без шлюбної церемонії, хоч насправді перед очима в мене був довгий рів і маленька червона лампочка, і золотаво-червоний, променистий, схожий на золотавого в'юна, відблиск її світла, що відбивалось од чогось блискучого; він нагадував рибу ще й тим, що повільно рухався, неначе плавав у не освітленій зоряним небом нижній частині рову, у цій «чорній воді»; а ніяке скельце, ніякий уламок ще не заржавілого заліза,— ці сліпучі, мов скалки дзеркала, блискітки, котрим встелені будівельні майданчики, не могли б так явно рухатись і так явно «перепливати» від одної стінки рову до другої.

І я все пильніше вдивлявся в цей відблиск, у цю рудо-золотаву рибу, бо хотів дізнатися, що воно таке; я вже ні про що не міг думати, окрім цієї темно-золотавої риби, цього дива цієї весняної ночі.

Я наддав ходи, майже біг просто на це «чудо» і нараз біля самого «чуда», біля цієї рудо-золотавої риби побачив теж рудо-золотаву стиснуту в кулак руку, а над рукою теж рудо-золотаве обличчя... і першим моїм бажанням, яке випередило всі думки й поради розуму, що враз налетіли на мене, коли я опинився біля цього «чуда», було впасти навколішки і просити, благи відмовитись від помсти, а як не відмовитись, то бодай відкласти на пізніший час, бо зараз я біжу до Гелени — може, вона стала матір'ю, а я — батьком.

Одну мить було в мене таке бажання, але я цього не зробив; угледивши перш за все його рудо-золотавий ніж, я видобув свого ножа і натиснув пружину.

Описуючи той вечір через стільки років і дивлячись на все це спо-

кїйно, ніби збоку, я можу сказати, що він цілив мені в лїве підребер'я, але я лївою рукою підбив його праву руку, і ніж проплив у мене над головою; але ту ж мить він одскочив убік, і мій ніж проплив мимо його підребер'я. Розминувшись і віддалившись один від одного, ножі знову блискавично зблизились і знову відпливли, розминувшись угорі; а потім вони розминулися вниз, зробили дугу, пропливли по колу і обпливли один одного, бо обидва ми намагалися добре націлитись, знаючи, що найвразливіше місце — м'яке лїве підребер'я і найкраще, щоб ніж підплив до цього місця навскоси знизу вгору.

Нїяких слів, нїякого сопіння чи важкого дихання, неминучих у звичайній силовій бїйці, в якій супротивники можуть зчепитися, і то надовго, зчепитися так, що ця хватка вирішуватиме кінець бїйки, і тоді навіть якась дрібниця, навіть короткий вдих або важкий видих крізь раптово звільнене горло може набрати великої ваги і стати тією гирею, що перетягне шальку перемоги; а в бою на ножах таких хваток не буває, в ньому все інакше, в ньому супротивники танцюють, пурхають один круг одного, підпурхують один до одного, в ньому має бути леткїсть, а для цього потрібна тиша.

В такому бою не може бути рівних сил, ніщо так ясно не показує, як бїй на ножах, що немає на світі двох однакових людей; бо, дозвольте спитати, коли і де, за яких часів і в якому місці на цїм світі два ножі встромилися в одну й ту саму мить у два однакові місця в тілах двох людей, що билися між собою. В бою на ножах один неминуче буває сильніший, а другий слабший; і в горлі траншеї під червоною лампою це підтвердилося.

Ясно пам'ятаю, ніби увіч бачу довгу червоно-золотаву дугу, прокреслену в повітрі його ножем, і чую його слово: «На!..», вимовлене так, наче він давав мені подарунок, якого я не хотів прийняти, а потім цих рудо-золотавих риб, подібних до першої, побаченої здалека, якимось дивом стало багато-багато; ось їх вже стільки, неначе в світі немає більш нічого, крім цих рудо-золотавих риб, крім цих двох кольорів; та враз все відпливає кудись у безмір.

В бою на ножах Рум'яний виявився сильнішим, удар був непоганий, щоправда, не зовсім влучний, адже я лишився живий, але непоганий, бо п'ять днів я був непритомний.

Розділ XXVII

Говорючи нині, що цей рїв — третє місце, до якого третім великим цвяхом прибите моє життя, я маю на думці не оте моє п'ятиденне небуття, бо ж я до життя повернувся і з Геленою поєднався законним шлюбом, відбувши дві церемонїї — в загсі та в костьолї, і здоров'я та сила до мене вернулись, і до свого міста я доплив разом з іншими; говорючи про дно третього рову як про місце, де сидить третій цвях мого життя, я маю на думці те, що сталося з Геленою, а головне — з моєю дитиною, з нашим єдиним сином, який через моє п'ятиденне небуття потрапив у чужі руки, в незнану сторону, і ми його не маємо, а могли б мати, і він міг би бути в нашій оселї, і ми могли б у недїлю піти з ним на далеку прогулянку, спочатку містом, а потім полями, як їде зі своєю жінкою та дїтьми Парубїйко, — я називаю його, як колись, хоч він вже давно змужнів, — як їдуть зі своїми дїтьми М'яка Душа та його жінка, як їдуть погожої недїлі зі своїми жінками та дїтьми багато тих, що належали колись до

різних «братств» шаленої будови; і ми могли б, якби зберегли свого сина, перепливти з ним велику річку й показатися на рідному березі; бо, власне, все вже для цього готове: є вже вбрання в шафах, і кишені вже роздулися так, що я не посоромився б показати їх на рідному березі; і вже могла б грати музика, і міг би вже бути на вигоні святковий буфет з пивом, горілкою та ковбасою, і я, «із злидня пан», міг би вже ляпати грішми об нестругані дошки цього буфету; але ми не можемо перепливти річку, бо не маємо сина, а без нього, що б то була за виправа; якби ми перепливли річку без сина, нас привалили б, придушили розпити родини й села, яке знає дещицю, а хоче знати геть усе і аж знемагає від цього незнання; доскіпливого й недовірливого села, стурбованого й розхвильованого тим, що не бачить і не передбачає продовження мого роду; адже мій рід ніби й не урвався, а проте урвався, доля так крутонула, що все пішло шкереберть, і, мабуть, ця парость роду обірветься; а як не обірветься, то потягнеться ніби заново, з невідомого місця, від мого єдиного сина, якого я не маю і якого не бачив, і не знаю, яке в нього прізвище; та хоч я не маю його і не бачив, і не знаю, яке в нього прізвище, однак усе те, що я сказав і ще скажу, призначене, власне, для нього; я б цього всього не розказував — мені це й так відомо, а іншим воно ні до чого — якби не мав слабенької надії, що це дійде до одного з двадцятирічних хлопців — до нашого сина; і тому, хоч я не маю сина, проте він у мене є, в кожному з нинішніх двадцятирічних хлопців я бачу сина і, розминаючись з двадцятирічним хлопцем, я ніколи не можу бути цілком певним, що розминаюся не з сином, і, сидячи поруч двадцятирічного хлопця, ніколи не можу бути цілком певним, що сиджу не поруч сина; і не можу також бути цілком певним того, що коли котрийсь із цих двадцятирічних пильно подивиться на мене, я не скрикну: «Сину!..», і не можу також бути цілком певним, що коли хтось постукає в мої двері, то це буде не мій син...

Виходить, я маю сина, маю, хоч і не бачив його; а Гелена його бачила, вона шість днів дивилась на нього, бо шість днів чекала мене, спочатку в кімнаті, а потім на горищі в підпільної акушерки, до якої я одвів її рано-вранці двадцять років тому і мав прийти того самого дня після роботи.

Я кажу все це, щоб пояснити свій спосіб жити разом з сином, котрого немає, свій, так би мовити, винахід, зроблений для себе, щоб остаточно не втратити втраченого сина, щоб навіть тішитися ним, незнатним, і бачити його, не баченого, і говорити до нього, хоч він не чує; говорити з надією, що ці слова все-таки дійдуть до нього, і він тоді знатиме всю правду, голу, нічим не прикрашену, щирю правду.

Він — це один з нинішніх двадцятирічних хлопців; адже один з них був зачатий у такому місці, де плодяться кроти або їжаки, а потім народився в хаті сільської акушерки, в маленькій хатині на краю шаленої будови, і потім у цій хаті — на ліжку й на горищі, на сіні — пролежав зі своєю матір'ю шість днів, а на шостий день хазяйкою хати був викинутий разом з матір'ю і на руках у неї плив над прилеглою до великої будови смужкою поля, біля того місця, де на купі різного мотлоху згорів нікому не потрібний, струхлілий плуг; а потім на руках у матері обігнув півколом велику будову.

Тепер я безупинно розмовляю з одним із нинішніх двадцятирічних хлопців, сином не тієї жінки, яку він зве матір'ю, і не того чоловіка, якого він зве батьком, а нашим сином. Розмовляю з ним і запалююся

цією розмовою, і радію з цього запалу, бо цим наближаю сина до себе, він неначе з'являється переді мною, і я розповідаю йому далі, що його рідна мати, відійшовши від людей, в яких марно допитувалася, що зі мною сталося, вийшла за межі будови і, не знаючи, куди податись, побрела пустирем і дочвалала до Сліпої канави, і стала над нею, ніби хотіла показати це місце своєму шестиденному синові й мовити йому: «Тут, сину, я зашлюбилася з твоїм батьком, тут, сину, тебе зачато і тут був над тобою суд»; і над Сліпою канавою вона мусила згадати те, що я казав тієї ночі, коли поставив насупроти нашу шалену будову та нашого ще не народженого сина, і те, що я був на боці шаленої будови, якій заважають вагітні жінки й діти.

Я безупинно розмовляю з одним із нинішніх двадцятирічних хлопців, з нашим сином, розмовляю, як його статечний батько, що давно колись закинув свого ножа, і розмовляю з ним, як отой давній хлопець, його ровесник, перенісшися раптом з двадцятирічної віддалі, в куфайці, з лопатою, кельмою і власним ножем для оборони свого кохання, перенісшися з тих давніх літ разом з іншими вдягненими в куфайки хлопцями, разом з їхньою крутою лайкою і отими святими годинами праці.

Як батько, розмовляю з сумом, не приховуючи туги за втраченим сином, і винаходжу власний спосіб бути разом з ним, а як отой давній хлопець, як його товариш, пересягаючи в думці час, ляскаю його по плечі й питаю: «Який ти, браток? Чи не пригас у тобі, як у декому з твоїх ровесників, святий вогник?»

Відійшовши від Сліпої канави, твоя мати опинилася на порожній ділянці, підготованій під будову; обминаючи ліхтарі, що вже почали спалахувати над майданчиками, і пробираючись темними закапелками, вона дійшла до того звалища брухту, через яке я проходив з хворою Матір'ю, несучи її на медпункт. Там ще лежав великий відірваний од бульдозера відвал, схожий на мілкі ночви чи неглибоку колиску, і вона, відчуваючи страшенну втому, поклала тебе на цей відвал, як я колись поклав Матір, і сама сіла на ньому; і ти на шостий вечір свого життя лежав не в гарному ліжечку, і не в гарному візку, і навіть не на рядні, постеленому на соломі або сіні, а на величезному відвалі величезної машини, яка розрівнює землю; лежачи на відвалі, ти заплакав, бо був голодний, і тоді мати перенесла тебе з цієї сталеві «колиски» собі на коліна й нагодувала.

А потім підвелася, взяла тебе на руки і, не знаючи куди йти, попростувала вперед, і знов пробиралася між покидьками шаленої будови, і знову втома спинила її, цим разом біля відірваної від вагОВОЗА бляшаної шоферської кабіни, в якій ще були дверцята, а всередині — розідране, з вилізлими пружинами, м'яке сидіння і навіть кермо; вона забралася в цю будку, тримаючи тебе на руках, і ти шостою ніч свого життя провів у відірваній од старого автомобіля кабіні, лежачи на розідраному сидінні біля матері, яка, мов стомлений шофер, подрімала часинку, спершись руками й головою на кермо. Збудившись у цій викинутій кабіні, вона проїхала через два роки свого життя на будові і, тримаючи руки на цьому розхлябаному кермі, мусила вернутися до тієї ночі, яку проводила з тобою на звалищі металевого брухту.

А потім, сину, твоя мати вийшла з цієї будки, лишивши тебе в ній; вона хотіла спокійно роздивитися на цьому смітнику, та ще подумати, що їй тепер робити, і знайти дорогу.

Але ти, сину, мабуть, розумієш — тобі ж уже двадцять років, ти

дорослий, — що вона не могла спокійно роздивитися і спокійно подумати, бо то був шостий день твого життя, отже, шостий день її гіркого материнства, день, коли її разом з тобою прогнали навіть з горища і ніхто не міг їй сказати, що сталося зі мною; коли спершу в хаті акушерки вона наслухалася набридливих безжальних балачок: «Іди вже собі, іди, а то хтось про тебе провідає, і будуть неприємності... тікай звідси, забирай свого байстрюка і тікай; не прийде твій кавалер...»

А потім, вигнана з хати, де ти народився, в різних місцях будови наслухалася інших, таких же безжальних балачок: «Не знаємо, що з ним сталось, нічого не знаємо, нічогісінько про нього не знаємо; вже шість днів не ночує в бараку, не з'являється на будові, не заходить до шинку, вже шість днів ніхто його не бачив»; та ніхто й не міг бачити мене ні на будові, ані в таємному шинку, ані в бараку; мене випадково знайшли зовсім чужі добрі люди, проходячи поблизу горла траншеї, де була бійка, і я потрапив до лікарні в сусідньому великому місті, а про це на моїй ділянці будови ніхто не знав.

То ти, певне, розумієш, сину, як важко було матері знайти вихід, як важко їй було наприкінці шостої ночі твого життя знайти шлях, що закінчився б нашою спільною зустріччю і привів би нашу родинну трійцю до щасливого життя.

Були на нашій шаленій будові нічні шляхи, що звалилися поміж старим залізниччям на звалищах брухту, поміж усяким мотлохом у неосвітлених закутках будівельних майданчиків, де в темряві білють наповнені вапном плоскі ящики, вночі схожі на великі ліжка, прикриті простирадлами; шляхи, що вели порожніми, закинутими траншеями, обминали кучугури злежаної грудкуватої землі, тулилися до темних стін, — ті тернисті шляхи, якими самотньо брели охоплені розпачем молоді жінки зі сповитим пелюшками плодом грішного кохання; шляхи, на яких немилосердя з кожною хвилиною множилося, множилося так, що перед світом могло вже загніздитися в душах цих нещасних жінок, які до часу потайки стали матерями, і вони могли немилосердним, жорстоким оком глянути на загорнутий у ганчір'я плід свого кохання, так глянути, як глянула смуглява брюнетка.

А як було з твоєю матір'ю, сину?.. Вона теж ішла цим трудним шляхом нещасних жінок, що до часу, потайки стали матерями, що взяли шлюб з батьками своїх дітей без ксьондза, і без загсу, і без свідків, може, за свідка була в них тільки темна чи зоряна ніч. Тієї ночі, про яку я тобі розповідаю, теж все було немилосердне до неї — і та сільська акушерка, що кричала їй: «Забирай свого байстрюка і тікай звідси, не прийде твій кавалер, не принесе грошей, тікай чимскоріше, а то про тебе хтось пронюхає»; і те, що не було Матері, нашої Матері з будови, яка б напевно їй допомогла; і відсутність доброго мудрого Корбаса, який поїхав у село відвідати родину; і слова: «Ми не знаємо, що з ним сталось»; і пороги бараків, де їй сказали: «З дитиною не можна»; і згадка про суд над тобою, ще не народженим, у Сліпій канаві; і освітлені й темні ділянки будови, і та холодна сталева «колиска» на звалищі брухту, що сидючи на ній, вона могла тільки нагодувати тебе, бо мусила йти далі; і та відірвана від ваговоза й викинута на інший смітник стара кабіна, в якій їй не можна було зоставатися до ранку.

Шостої ночі твого життя все було таке немилосердне до твоєї матері, що милосердною видалась їй бліда смуга між двома тьмяними ліхтарями, яка видніла крізь діру в стінці кабіни; на перший погляд — смуга, та придивившись пильніше, мати побачила, що це стіна, а приди-

ввишись ще пильніше і хвилюк подумавши, здогадалася, що це низька довга стіна маленької тимчасової лікарні на нашій будові.

Я говорю до тебе, сину, хоч не знаю, де ти і яке в тебе прізвище, говорю сам, але, завдяки моєму вмінню бачити тебе, невидимого, і бути з тобою, втраченим, ти біля мене і розмовляєш зі мною, і разом зі мною прощаєш своїй матері, яка, вилізнивши з шоферської кабіни, що валялась на смітнику будови, попрямувала до цієї білястої смуги, до цієї низької довгої стіни; її руки, зігнуті, мов два великих гаки, щоб тримати тебе у сповитку, вже розігнулися; бо хоч ти, мавши від роду шість днів, був неважкий, її, за ці шість днів ще не зовсім очуняла після пологів, змагала втомі, і ти здавався їй важким, мов камінь, щодалі важчим, неначе до одного каменя додався другий, третій, четвертий... а коло самої білястої низької стіни їй здалося, що на своїх руках, які від утоми втрачали форму пружних гаків і навскіс відгиналися вниз, вона тримає не шестиденного сина, а важенну купу каміння; хоча насправді тримала невеличкий згорток, такий собі довгастий пакунок, в якому більше місця займало брудне, намокле ганчір'я, ніж ти.

А тепер, сину, станьмо неподалік од неї і подивімось. Вона ще стоїть біля стіни з розігнутими руками, по яких ти, мов візок по рейках, зсунувся аж до самих долонь, бо долоні ще не відігнулись, судорожний загин долонь ще не дає тобі впасти на землю.

Але твоя мати нахилється і опускає тебе з уже розігнаних долонь на саму середину грубої гумової шини з автомобільного колеса, покладеної для оздобы біля дверей; потім підходить до вікна, сильно стукає в шибку і біжить за ріг будівлі.

І все ж, сину, наприкінці тієї ночі перемогла любов і перемогло життя, бо цей сильний стук у шибку був порятунком для любові і для життя; люди, що були за цим вікном, вийшли з барака і, почувши твій плач, підняли тебе з землі й забрали до себе.

Ти повинен знати і те, що твоя мати, розшукавши мене в лікарні, після хвилиної безтямної радості, що я знайшовся, що я живий, радості, яку одразу заступила журба, що тебе в нас немає, і після хвилиної надії, що ми можемо тебе повернути, побігла до того барака, біля якого тебе покинула, і призналася, що вона мати того підкидька, котрий кілька днів тому лежав під стіною в грубій гумовій шині з автомобільного колеса; і сказала, що хоче його забрати, бо все змінилось, вона знайшла батька дитини; а потім присягалась, біла себе в груди і знов присягалась, що вона мати цього підкидька, благала і знов присягалась, ніби передчуваючи, що вдруге не зможе стати матір'ю.

Але всі присягання й благання були марні, бо дитину вже віддали в чужі невідомі руки, і її вже не можна було знайти; і ти, наш син, став сином чужих, неведомих людей, що не знають де живуть і працюють.

Але ти є десь, в якомусь місті, в якомусь будинку на якійсь вулиці, і ти один з тих, кому нині двадцять; і ця думка заміняє мені тебе, і з цією думкою, немов з тобою самим, я йду моїм великим містом.

Серед вогнів і серед будинків переносуюсь у минулі часи, до голої землі, зритої траншеями, скутої морозом, засипаної снігом; і на цій землі заново будую моє місто, будую знов і знов, і це дає мені силу в думці бути завжди з тобою, наче ти поряд з думкою про тебе, наче з тобою самим, жити в своєму місті і перепливти свою річку.

З польської переклала
Олена МЕДУЩЕНКО

ОКТАВІО ПАС

Багаторічна творча праця Октавіо Паса (нар. 1914 р.) позначена напруженими пошуками нового шляху в мексиканській поезії, намаганням усебічно використати як традиції іспанської класики, так і здобутки поетів латиноамериканського континенту.

Октавіо Паса не випадково порівнюють з Уїтменом. Як і у великого американця, в основі всієї системи світоспоглядання Паса лежить глибокий гуманізм, демократизм, любов до людини. До Уїтмена Паса наближає і схильність до повторень, до риторичних запитань. З іншого боку, його космічна образність відчутно нагадує чілійського вельетня Неруду. Октавіо Пас вдається до енергійних і розмаїтих ритмів, водночас напружених і вільних.

Октавіо Пас — автор не лише десятків поетичних збірок, а й численних праць з історії і теорії літератури, філософських та історичних есе. «Лабіринт самотності» (1950) — книга Октавіо Паса, яка за визнанням багатьох дослідників мексиканської культури справила великий вплив на мексиканську інтелігенцію, зокрема на літературно-критичну думку. Тут Пас намагається осмислити специфіку мексиканської культури й психології в контексті історичного розвитку країни, у поєднанні і протиставленні європейського й індіанського начал.

У книзі «Лук і ліра» (1956) Октавіо Пас підкреслює, що інтерес до індіанського минулого, який так широко виступає в поезії, не можна розглядати лише як даннну екзотици. Стародавні ритуали й міфи індіанців створюють особливий таємничий світ. Сучасна мексиканська поезія тому не може цілком орієнтуватись на класичну іспанську традиційну систему віршування, бо колоніальне минуле Мексики, її історія складається з однаково важливих двох складників. І тому латиноамериканська поезія творить свою власну літературну традицію, шукає власних неторованих доріг.

Октавіо Пас неодноразово підкреслював важливість історичного бачення світу. Та поетові бракує світоглядної широти Пабло Неруди, Пас не спромагається на справді широкі історичні узагальнення. Поезія часто стає для нього лише сховищем від життєвих знегод, а не зброєю проти них.

Громадська діяльність Паса виходить далеко за межі його країни. Свого часу ми бачили його серед тих, хто із зброєю в руках захитав Іспанську республіку. Він працював культурним аташе Мексики в Парижі, а пізніше був на дипломатичній роботі в Індії та Японії.

Як і Неруда, Пас шукає справжню американську людину, її глибинну сутність і неповторність. Може, найкращим чином характеризує поезію Октавіо Паса його твердження, яке можна, мабуть, вважати його поетичним кредо, що «поезія — це експеримент, здатний перетворювати світ і людину. Вірш сам по собі є актом революційним».

Юрій ПОКАЛЬЧУК

NO PASARAN!

Ніби сліпі полонені птахи,
ніби тремтливі повільні крила
чи впокорені гімни,
підіймається гірко
до пронизливого світла очей,
до роздертих напругою вуст
гарячкове пульсування крові,
непорушної, скам'янілої в жилах:
No pasaran!

Ніби в сухому очікуванні револьвера
чи в тиші, що западає перед народженням,
дослухаємось крику;
він оживає в грудях,
у пульсі затримується,
пробивається венами до рук:
No pasaran!

Я бачу — родючі руки
і плодоносні луна
протиставили колам
гарячу ніжність свою і свою сліпоту.
Я бачу — шії-кораблі
і груди-океани
народжуються із полів та площ
у відпливах вдихуваної крові,
у велетенських випарах,
відштовхуючись перед долею й хрестами
на уповільнених жажливих хвилях:
No pasaran!

Стислась в кулак юнакова рука,
стверднув голуба порух,
і невблаганні уста —
не для поцілунків;
звук смерті котиться по всій Іспанії,
і лунає по всій Іспанії
плач нескінченний.

В Бадахосі мертві, товариші,
у тінях ожили їхні ридання,
до вас гукають — вони не пройдуть!
з усієї Естремадури,
з площ — биків андалузських
кров, закута в кайдани,

з Іруна, дерева обтятого,
мовчазного, непохованого, випаленого;
з усієї Іспанії, тіло, гілка і камінь,
похоронний вітер, довгий крик,
вас благають — вони не пройдуть!

Безсилі поля
і тіла покалічені;
виноградники всохлі і розвіяний попіл;
плаче затвердле небо
над покинутими кістками;
жахливий крик лунає по всій Іспанії,
єдиний порух, один кулак непідкупний
кричить — хай вони не пройдуть!
No pasaran! Не пройдуть ніколи!

З усіх кінців планети,
усіма людськими мовами,
в єдиний пояс спільна воля сплетена
благає вас — хай вони не пройдуть!
В усіх містах,
запальні і ласкаві,
люди кричать і плачуть за вами.

No pasaran!
Товариші! Друзі!
Хай смерть не торкнеться жодних вуст,
хай жодне дерево не всохне,
хай жодне трепетання крові не загасне,
брати, хай вони не пройдуть!

Зупиніть смерть!
Проти оцих кривавих, лиховісних мурів
повстануть інші мури;
відвоюйте це ув'язнене життя,
відвоюйте плин паралізованих рік,
відвоюйте рунь полонених полів,
відвоюйте Іспанію в смерті!

No pasaran!
Як заповнює цей крик усе повітря
й відбивається від електричних огорож!
Ув'язніть страх і злидні,
щоб молоді зростали в Іспанії
справжнє життя,
весела кров,
ніжна плідючість звільненого світу.
Зупиніть смерть, товариші!

1936 р.

ДВА ТІЛА

Два тіла одне проти одного —
Інколи це дві хвили,
І ніч стає океаном.

Два тіла одне проти одного —
Інколи це два камені,
І ніч для них як постеля.

Два тіла одне проти одного —
Інколи це два корені,
Переплутані серед ночі.

Два тіла одне проти одного —
Інколи це дві навахи,
І ніч для них блискавиця.

Два тіла одне проти одного —
Це дві зірки, що падають
У порожньому небі.

РУХ

Якщо ти кобилиця янтарна
То я дорога крові
Якщо ти снігопад найперший
То я запалюю вогнище світання
Якщо ти вежа ночі
То я цвяхом палаю в чолі твоєму
Якщо ти приплив ранковий
То я крик першого птаха
Якщо ти помаранчів стежка
То я сонячний ніж
Якщо ти вітер камінний
То я рука святотатна
Якщо ти земля розпростерта
То я тростина зелена
Якщо ти порив вітровіння
То я вогонь полохливий
Якщо ти вуста водопливу
То я вуста моховиння
Якщо ти діброва із хмар
То я сокира що їх розтинає
Якщо ти осквернене місто
То я дощ що його освячує
Якщо ти гора жовтава
То я червоне галуззя лишаю
Якщо ти сонце що сходить
То я дорога крові.

СПРАГЛИЙ

Щоб себе відшукати, Поезіє,
У тобі я шукаю:
Бурхлива зірка води
Потопила моє буття.
Щоб тебе відшукати, Поезіє,
Я у себе поплив.

Потім тільки тебе шукав,
Щоб від себе втекти:
У хащах віддзеркалень
Я себе загубив!
І ще потім, після повернення
Знову побачив:
Те саме обличчя: напіззатоплене
В оголеності тій самій,
Ті ж води у дзеркалі,
Із яких неможливо напитись,
І на краєчку дзеркала
Той самий. померлий від спраги.

МІСТ

Поміж зараз і зараз.
Поміж я є і ти є,
Слово «міст».

До себе самої входиш,
Коли у це слово входиш —
Ніби обручка кругла
Замикається світ.

Від одного до іншого берега
Завжди простягається тіло —
Зеселка.

На його схилах співатиму,
Під його арками спатиму.

ДУШЕВНЕ

Роздуми про війну
Розірвати чоло мені хочуть

Шляхами птахів нестримних
Рухається писання

Рука думає вголос
Одне слово гукає інше

У годину коли пишу
Оживає побачене мною

Черепаша книга і стіл
Складають крила завмирають

Вже ліхтарі засвітили
Закривається і відкривається час

У червоних панчохах бліда
Ти приходиш із ніччю

МОНОЛОГ

Поміж колон розбитих,
Поміж небуттям і снами
Лежать мої всі безсоння —
Звуки твого імення.

Твоє довге рудаве волосся,
Блискавка серед літа,
Тремтить, із солодким шалінням
Вдаряючи в спину ночі.

Темний потік сновидіння
Серед руїн зміїться
І творить тебе з нічого —
З терпких твоїх кіс, забуття
Нічного мокрого берега,
Об який ударяють хвилі
Сліпого, сонного моря.

ОСТАННЯ ЗОРЯНИЦЯ

Розпростерте поміж границь,
Твоє волосся загубилося в лісі,
Твої ноги моїх торкаються.
У сон заглиблена ти більше за ніч,
Але твій сон міститься в цій кімнаті.
Скільки нас? О як нас мало таких!
Надворі проїздить таксі,
Повне привидів.
Ріка,
Завжди
Наповнюється знову.

Почнеться ж вранці інший день?

ДІВЧИНКА

Поміж громадям ночі
Та смерком, що жевріє вперто,
Западає погляд дівчатка.

Відклала писання і зошит,
Все єство — непорушні очі.
А на стіні світло зникало.

Кінець бачить свій чи початок?
Там немає нічого — скаже.
Завжди: нескінченність прозора.

На що дивилася й не знатиме.

РУХАЮЧИСЬ ЗІ СВІТЛОМ

Просуваєш ногу
Ліву — день
Сповільнюється, усміхається
І починає неквапно рухатись
Під сповільненим сонцем.

Просуваєш ногу
Праву — сонце
Крокує загайніше
Упродовж дня
І осідає посеред дерев.

Крокуєш у високих кущах,
Ідуть дерева,
Сонце тобі услід іде, день
Виходить тобі назустріч, небо
Винаходить несподівані хмари.

ТВОЄ ІМ'Я

Народжується з мене, з моєї тіні,
У шкірі моїй прокидається
Зоряниця дрімливого променю.

Голуб смілий — твоє ймення —
Тремтить на плечі у мене.

ПОЗА МЕЖАМИ КОХАННЯ

Усе нам загрожує:

Час, що ділить нас на живі частини —

В якій я був,

з якої буду —

Ніби змія мачете,

Свідомість, обізнана прозорість,

Сліпий погляд самозахоплених цілей,

Слова, сірі рукавиці, на заварці чаю розумовий порох,

Вода, шкіра,

Наші імена, які поміж «ти» і «я» підіймаються,

Стіни порожнечі, які жодна труба не зруйнує.

Сон, населений зруйнованими образами,

Марення і його віщувальна піна,

Кохання із зубами своїми й кігтями — нам цього не стає.

Далі, поза нашим буттям, між кордонами «знаходитись» і «бути»,

Одне життя, тільки життя нас приваблює.

Зовні зітхає ніч, розпросторюється,

Сповнена великим гарячим листям із воюючих дзеркал:

Овочі, кігтісті лапи, очі, листя, спини, що виблискують,

Тіла, що спокій знаходять поміж інших тіл.

Простягнися отут, на узбережжі такої піни,

Такого життя, що себе ігнорує і собою захлинається:

Ти теж належиш ночі.

Прихилися, білосте дихаюча,

Розслабся, о розділена зірко,

Чашо,

Хлібе, що білістю своєю наближаєшся до світанку,

Затримко крові поміж цим часом і невимірним іншим.

ГІМН СЕРЕД РУІН

О сонце — пора розпеченого розуму.

Аполлінер.

Там, де шумує море сіцилійське.

Гонгора.

Вкоронований собою день розправляє пір'я.

Жовтий крик голосний —

Гарячий фонтан у центрі одного неба,

Безсторонній і добродійний!

Краєвиди прекрасні у своїй швидкоплинній правді:

Море суне на берег,

Хапається за скелі павуком блискучим,

Виблискує сива рана гори,

Пригорща кіз, ніби отара каміння,

Сонце кладе своє золоте яйце і розливається над морем.

Це і є божество.

Розбита статуя,

Колони, поїдені світлом,

Живі руїни у світі живих гомерлих!

Падає ніч над Теотіуаканом.

На верхів'ї піраміди хлопці курять зілля,

Визивно звучать гітари.

Де та трава, де та жива вода, що дасть нам життя,

Де відкопати слова,

Гармонію, застиглу в гімні і в промові,

У танці, у місті і в терезах?

Спів мексиканський лунає у вибухах лайли;

Кольорова зірка, що грає,
Камінь, що нам зачиняє двері порозуміння.
Земля знає все і до всього звикла.

Очі бачать, торкаються руки.
Тут вистачає кількох речей:
Місяця, планети колючих коралів,
Смоків у капюшонах,
Отаких, що залюблені у воскресіння,
В істівні черепашки, сувору незайманість,
Сіль, сир, сонячний хліб.
З висоти своєї смаглявості дивиться на мене одна острів'янка,
Стрункий храм, одягнутий у світло.
Баштами солі проти зелених сосен на узбережжі
З'являються білі вітрила на човнах.
Світло зводить будівлі на морі.

Нью-Йорк, Лондон, Москва.
Тінь укриває рівнину примарним плющем,
Рослинністю, що хитається, ніби в пропасниці,
Ріденьким пухом, хмарою кролів.
Подекуди здригається мляве сонце.
Спершись ліктями на гори, що вчора були містами,
Поліфем позіхає.
Внизу, серед ямищ повзає отара людей.
(Двоногі одомашнені, їхнє м'ясо —
Понад все — смакує класу багатих.
Ще донедавна простолюд вважав себе за нечистих.)

Бачити, дотикатися щоденних прекрасних форм.
Дзвенить світло, готи і крила.
Пляма вина на скатертині пахне кров'ю.
Ніби корал своє галуззя у воді,
Простираю почуття серед живої години,
Мить довершується у відповідності жовтій,
О полудню, колосе переповнений хвилинами,
Чашо вічності!

Мої думки розщеплюються, виють, плачуть,
Відновлюються,
І зрештою нерухоміють, ріки, що не впадають нікуди,
Дельта крові під безсутінковим сонцем.
І мусить усе народитись з цього хлюпання мертвих вод?

День, округлий день,
Світлоносний помаранч з двадцяти чотирьох дольок,
Ущерть просякнутих тією жовтою солодкістю!
Розум врешті знаходить, у що втілитись,
Дві супротивні половини миряться,
Свідомість-дзеркало очищається.
І знову стає струмком, джерелом казок:
Людина, дерево образів,
Слова, які стали квітами,
які стали плодами,
які стали діями.

СЛОВО

Слово, справжній голос
І помилковий, звичайно,
Темний і блискучий,
Рана і джерело, дзеркало,
Дзеркало і сяйво,

Сяйво і кинджал,
Живий кинджал улюблений,
Та вже й не кинджал, якщо в ніжній руці він, а плід.

Слово — це пристрасть, що мене запалює,
Це жорстока, незрушна зіниця
В апогеї запаморочення,
Це холодне невидиме світло,
Що в провалах моїх залягає.
Я сповнений нічим, словами —
Скоробіжними кришталіками,
Що серед посліху свого поневолили мою долю.

Слово, вже без мене, але йде від мене,
Ніби останній доробок мого тіла,
Стрункий і безіменний,
Найістотніша сіль, діамант, у який замерзла
Темна моя сльоза.

Слово, одне слово, покинуте,
Веселе і чисте, вільне,
Як хмара, як вода,
Як повітря і як світло,
Як око, що блукає землею,
Як я сам, якщо я забуду.

Слово, одне слово,
Останнє і перше,
Яке таїмо завжди,
Яке завжди вимовляємо,
Клятва і попіл.
Слово, твоє слово, невимовне,
Шалена краса,
Блакитна шпага, електрика,
Що моїх грудей торкається і знищує мене.

РИТОРИКА

1

Співають пташки, співають,
Не знають, про що співають.
Іншої — не з горлянок — думки у них немає.

2

Форма, яка із рухом у злагоді може вжитися,
Тільки одіж для думки, а не в'язниця.

3

Наскрізна прозорість кришталю,
Та для мене її замало,
Прозорішає вода, як течією стала.

*З іспанської переклав
Юрій ПОКАЛЬЧУК*

МАНУЕЛ ДА ФОНСЕКА

АНГЕЛ НА ТРАПЕЦІЇ

1

Світло, раптово спалахнувши в залі, розвіяло чари. В глядачів були тільки подив і полегкість від думки, що ця драма сталася з іншими. Оговтавшись, хоч і не зовсім, але цілком достатньо, щоб скинути зачарування, всі рушили до виходу. Пережите не полишало публіку й у вестибюлі. Проте вона вже намагалась позбутися його. Людям нетерпеливлося якнайскорше вийти на вулицю.

У тісняві повільної юрби Лідія торкнулася ліктем руки Ноемії.

— Котра година?

Не повертаючи голови, ставна, гарна, висока дівчина піднесла ліву руку й великими ясними очима глянула на годинник. І, ніби соромлячись такої кількості людей, прошепотіла:

— Скоро північ.

— І все ж таки — котра?

— А хіба не все одно?

Не знайшовши таксі й автобусів, натовп розходився, пірнаючи сходами вглиб метрополітену.

— Здається, дощу не буде, — озвалася Лідія. — Якщо тобі не холодно, ходімо пішки. Ще не так пізно.

Тепер вони простували самі вгору по авеню, і Лідія помітила, що слідом іде якийсь чоловік.

— Мені фільм не сподобався, — сказала вона. Її темні очі споважніли й насторожилися. — Знаєш, що він нагадав мені? Дещо з мого минулого.

На розі вони звернули. Чоловік прискорив ходу, наздогнав їх. І раптом уклонився:

— Добрий вечір!

Лідія схопила Ноемію за руку і повела на той бік вулиці.

Чоловік закурив і подався в тому самому напрямку, куди йшли жінки.

Вулицею раптом прокотився вихор. Десь угорі грюкнуло вікно. Лідія глибоко вдихнула повітря.

— Здається, піде дощ.

Ноемія дивилася вперед, ніби не помічала ні вітру, ні того чоловіка, й сказала:

— А мені фільм сподобався.

2

Злива вперіщила саме тоді, коли автомобіль виїжджав з авеню. Мігел, водій, загальмував серед вулиці, пильно вдивляючись у дзеркальце:

— Бачив?

Хоч Вашку й помітив, як дві жінки пробігли повз ряд автомобілів, поставлених уздовж тротуару під мокримми-стінами будинків, але відповів:

— Ні, я нічого не побачив.

— Та невже? — посміхнувся Мігел. Тепер він повернув голову й дивився назад.

Дощ заливав скло автомашини, і силуети двох жінок, що знайшли захисток у під'їзді, спотворювалися в потоках води. Мігел простяг руку до важеля коробки передач.

Автомобіль почав помалу котитись назад.

— Що ти збираєшся робити?

— Те, що й завжди, — сказав Мігел, роздратований безглуздим запитанням попутника. — Постежу за цими кралами. Роздивлюся їхні личка. Випробую можливості. Зрештою, робитиму те, що уже не раз робив за подібних обставин.

— Що? Та ці жінки ладні сісти в перший-ліпший автомобіль! Бачу, тобі дуже закортіло.

— А мені завжди кортить. — Обернувшись до нього, Мігел посміхнувся. Це була стримана, сувора посмішка на м'язистому обличчі, що відкрила білі довгі зуби. — Їсти, пити й цього діла мені ніколи не переходять.

Автомобіль зупинився навпроти під'їзду, де сховалися Лідія та Ноемія. З другого боку вулиці за ними стежив чоловік, що йшов назирці.

— Здається, я не змарнував часу, — шепнув Мігел. — Сама пливе в руки, рибонька. Ласий шматочок.

— Нічого в тебе не вийде, — відрубав Вашку.

3

У «кімнаті для зборів», прибудові, відведеній для нічної роботи, Вашку зі своїми помічниками, Софією і Жаймі, працював біля довгого столу, заваленого теками, кресленнями й аркушами машинопису, коли майже опівночі ввійшов Мігел.

— Ну, як воно тут у вас?

— Майже готово, — відповів, не глянувши, Вашку.

— Велика правка?

— Ні, — сказала Софія, друкарка.

В неї були довгі коси, підмальовані очі; коротка й вузька сукня з грубої жовтогарячої тканини щільно облягала її стан. Завчена посмішка надавала їй привабливого й хтивого виразу.

— У мене не пропав вечір,— вела вона далі.— Я працюю дуже швидко.

— Справжній кулет, ця Софія.— Вашку відбирив розкидані на столі креслення.— А Жаймі закінчив ще дві картки, вони чудові, як, зрештою, все, що виходить з його рук... До речі, скільки вам років?

— Двадцять чотири,— відказав Жаймі.

— А виглядаєте ви старшим... Знаєте, ви здорово креслите!

— Та не так уже...

— Ви заслуговуєте кращої долі. Працювати в рекламі...— І, обернувшись до Мігела, додав:— Отже, ми зробили більше карток, ніж сподівалися. Жаймі нам допоміг, він стомився. Завідувачу, зробіть належний запис.

Слово «завідувач» образило Мігела.

— Я запам'ятаю,— сказав він.— Відпочивайте.

— Обіцянка — цяцянка!..— спершись руками на край столу, Софія вигнула стан. За три роки праці в установі, вона вивчила життя й становище всіх службовців. Знала що, як і коли сказати. І вона не пропустила цієї нагоди.— Для того, щоб ми працювали вночі, ви багато чого обіцяєте. А потім забуваєте. Закінчується місяць, а платня та сама.

Софія схилилася над столом, і по обличчі її розсипалося волосся. Вона всміхнулася до Жаймі, з яким вони впорядковували сторінки машинопису, розкладаючи їх по теках, а Вашку на другому кінці стола розділ за розділом вставляв креслення в оригінал.

Мігел закурив, гучно клацнувши запальничкою. Потім сів на ріжок канапи, ближче до столика, накритого матовим склом, де лежали іноземні журнали, книги з техніки й стояла велика кругла попільничка з кованого заліза. На дверях, що вели до буфету, висіла широка старовинна гравюра.

Визивні слова Софії нагадали йому про незгоди, які останнім часом раз по раз виникали між ним і керівництвом. Він почував себе не досить певно і добре знав, що багато хто сподівається зайняти його місце. Вашку був тепер для начальства «зразковим працівником». «Може, він збирається замінити мене?» — запитував себе Мігел, дивлячись на Вашку. Бачив його правильні риси обличчя, рівні брови, широке худе підборіддя, і йому спало на думку, що Вашку ще в ліцеї був його вірним другом. «Вірний... Хто ж вірний на все життя?»

Мігел прийшов із бару, куди ходив сам. Він порвав з дружиною, і ось уже рік вони спали окремо. Удома він не обідав і не вечеряв, хіба тільки тоді, коли до них приходили гості, вибрані лише з числа тих, з ким його родина підтримувала взаємовигідні стосунки. Тоді вони вдавали з себе щасливе й усім задоволене подружжя.

— Працюємо вночі, а тут ще й ця мовчанка,— сказала Софія, відкинула з обличчя волосся і глянула на Вашку.— Відтоді, як з'явився сеньйор завідувач, ви більше не розмовляєте.

— У мене в горлі пересохло, люба Софіє,— Вашку показав Мігелові на буфет.— Ми дозволили собі спорожнити до дна всі пляшки.

— Всі? — здивувалася Софія.— А ви скільки випили?

— Тільки одну. І то в ній не було й половини.

— Де там! Вона була майже повна. Та мені що! Я за них не плачу. Просто мені страшно, коли чоловіки стільки випивають за такий короткий час. Ще вчора було в буфеті...

— Якщо хочеш, піди випий,— відрубав Мігел.

— Це вже інша розмова! — Вашку згорнув теки. — Ви можете йти. Завтра за якусь годину ми скінчимо всю роботу.

Жаймі і Софія перезирнулися. Друкарка вихопилась:

— Якщо вже ми почали, то треба, по-моєму, якнайскорше довести до кінця. Ти допоможеш мені?

— Гаразд, — відповів Жаймі, похнюпивши голову.

— Ви вже між собою на «ти»? — Мігел підвіся і кинув недокурок у металеву попільничку. — Ви дуже зблизилися, як я бачу.

— А вам що до цього? — шпигонула його Софія, перекидаючи волосся з плеча на плече.

— Це буде корисно для установи! — втрутився Вашку аж занадто серйозно. — Звертання на «ти» допомагає налагодити взаєморозуміння між службовцями!.. Правда, завідувач?

— Правда, — буркнув Мігел. — Але це ще залежить від самого взаєморозуміння.

— Не будьте злюкою, — посміхнулася Софія. — Перш ніж розійтися, помиримося. Гаразд? Тепер дайте мені сигарету, оту, американську. Вони такі гарні!..

Скоса глянувши на неї, Мігел дав їй сигарету й клацнув запальничкою. Зітхнувши, Софія прикурила.

— Дякую.

Зайшовши до ліфта, Мігел похитав головою, ніби відмахуючись від чогось. «Йду пити далі. А ті хай працюють! Вони наївно гадають, що хтось нашіптує мені на вухо!»

Вашку вдягнув плаща на ходу.

— Ходімо, мій пуританчику, я хочу вгамувати спрагу.

4

— Ти чув, що сказав той тип? — Губи в Софії тремтіли. — Як таких терплять жінки, вони бачать тільки погане в стосунках з іншими людьми! А Вашку? Він завжди був марнотратником життя!.. Які ж бо вони!.. Вдають із себе добреньких і щирих друзів!.. Хочеш, поб'ємося об заклад, що вони йдуть звідси, вдаючи, ніби нічого не сталося?

Але Жаймі вже безшумно віддалявся від неї.

Софія стежила за ним гнівним поглядом. «Цей теж такий самий!.. І завжди думає про одне й те саме! Куди я потрапила?..» Вона схилилася над розкладеними в ряд теками машинопису, і волосся, чорне й густе, закрило її обличчя.

Наблизившись до вікна, Жаймі трохи відхилив завісу. Протер долонями потьмянілу шибку й визирнув на вулицю.

Мігел і Вашку йшли тротуаром. Унизу, на закруті вулиці, сіли в автомобіль і поїхали.

Жаймі припав чолом до скла. Застиг на місці, сподіваючись почути те, чого йому хотілося. Час спливав, а він боявся відважитись. «Що тепер подумає Мігел, почувши, що ми з Софією вже кажемо одне одному «ти»? Чи не розгадає він і все інше?» Минув лише місяць, як Жаймі одержав роботу в цій установі, і він боявся, щоб його не звільнили. «І знов мені доведеться бігати по місту від канцелярії до канцелярії в пошуках роботи, а потім звикати до нових обов'язків».

І згадалася йому ще така недавня зимова ніч...

...Жаймі сидів на балконі й пив каву. Відвідувачів заходило все менше. Вони затримувалися тут на якусь хвилинку, купуючи вино, пиріжки і плитки шоколаду. Всі поспішали на свято.

В ті хвилини, коли тут затримувалися клієнти, Жаймі дивився на них, прислухався до їхніх розмов і відчував полегкість. Іноді йому хотілося піти з ними на свято.

Потім почало заходити більше людей. Усі пиріжки були розкуплені.

Увійшла молода жінка й купила два сандвічі: самотня й безпорадна, вона не помічала того, що діялося довкола.

Жаймі збагнув, що ця жінка, так само як і він, не має куди піти на свято цієї ночі. Він подумав запропонувати їй одну з коробок шоколаду, які прикрашали вітрину. Але скільки коштує коробка шоколаду, скільки коштує сумне свято з пиріжками й вином?

Кав'ярня спорожніла. Офіціантки позіхали, їм хотілося, щоб клієнти більше не приходили, й осудливо дивилися на Жаймі, наче він був винен, що там, унизу, ще гуляли.

Жаймі заплатив і вийшов.

Місто ніби вимерло. Його наскрізь пронизав холод. Не знаючи, куди йти і не маючи де переночувати, він засунув руки в кишені, зіщулювався од вітру. І пірнув у темряву вулиці.

Холодна шибка студила Жаймі чоло. Цей спогад додав йому рішучості. Софія вловила його приглушені кроки, відчула за спиною його дихання.

— Ні,— прошепотіла вона, обертаючись.

Жаймі рвучко обійняв її. Софія закинула голову, відхиляючись від його вуст.

— Ні,— повторила вона, та все ж таки вуста їхні злилися.

Сховавшись у під'їзді й дивлячись, як періщить дощ, Лідія і Ноемія тихо розмовляли, ніби не помічали автомобіля, що зупинився поблизу, ніби вичікував.

— Сядемо?— запитала Ноемія, піднявши комір піджака.— Мені обридло мокнути під дощем.

— Стривай,— відповіла Лідія.— Спершу з'ясуємо, що то за жевжики.

— Автомобіль непоганий.

— Глянь краще вперед, он туди, де немає автомобілів.

— Я вже не мокну.

— Мокнеш, мокнеш.

Лідія схопила дівчину за руку, витягла з дверей.

Густі цівки дощу шмагали залитий водою тротуар. Відчувши на шиї дотик холодних крапель, Ноемія скрикнула. Дівчата побігли.

Чоловік, який ішов слідом за ними від самого кінотеатру, підбадьорився й квапливо побіг по той бік тротуару.

Серединою вулиці їхав автомобіль. «Двірники» одноманітно й надійно стирали воду, що збігала по вітровому склу.

— У дівчат мокрі обличчя,— мовив Мігел пихато й глузливо.— Вони пішли під дощ, бо аж горять бажанням.

— Краще скажи,— лахудри, а не дівчата! — обурено сказав Вашку.

— Вони кричать, біжучи під дощем, як кричать жінки, коли їх охоплює пристрасть і вони хочуть, щоб їх спіймали, — вів далі Мігел. — Вони втікають і знають, що їх зловлять і обнімуть.

— Пристрасть!.. Де ти нажлуктився перед тим, як прийти до контори?

— Облиш уже ту свою контору... Гаразд?

— Що?

— Кажу, облиш уже ту свою контору,— повторив Мігел. Він керував автомобілем так, що той, здавалося, плив уздовж тротуару. — Опустити бокове скло.

— Сам опусти. Я нічого не роблю, коли в мене спрага, і ти це знаєш.

— От зануда! Стеж за дівчинкою.

— Ти не вартий її. Але та друга...

— Я принаймні можу сказати тобі, що вона — симпатична.

— Симпатична!.. Ану давай заглянемо, чи є віскі? Ні, вона симпатична. А бренді? Ні, вона симпатична. А принаймні склянка червоного вина? Ні, вона таки симпатична. Я ж волю симпатичних!.. Пити, хоч трохи пити, розумієш?

— Потерпи.

Мігел зупинив автомобіль й опустив бокове скло.

— Якщо хочете, я підвезу вас додому.

— Дякую,— сказала Лідія.— Хочеться вам з нами морочитись.

— Це зовсім не морока.— Мігел відчинив задні дверцята.— Сідайте.

8

Як тільки жінки сіли в машину, дощ припустив ще дужче. Металевий капот автомобіля дзвенів під струменями води, що били, немов з кулемета.

— Жодного таксі! — поскаржилася Лідія, ніби виправдовуючись за свою згоду сісти в авто і витираючи обличчя й волосся білою хусточкою.— Якби ви не нагодилися, ми змогли б до ниточки.

— Саме вчасно,— погодився Мігел.— Як же вас звати?

— Бела,— відповіла Лідія.— От ім'я, правда? Як бачите, я не дуже вродлива.

— Зате симпатична,— Вашку вдивлявся крізь вітрове скло в густу пільму.— Мій друг вважає вас дуже симпатичною.

— А як вас звати? — звернувся Мігел до Ноємії.

— Її звати Дора,— поквапилась відповісти за подругу Лідія.

— Бела і Дора,— прошепотів Мігел так, ніби ці імена зачарували його. — А я Сіпіан. Цього сеньйора звать Анібалом. Ми з ним — аристократи. І це свята правда.

— Ти добряче хильнув, у цьому вже нема ніякого сумніву,— озвався Вашку, весь час пильнуючи крізь вітрове скло за дорогою.

— Неправда. Сіпіан — тверезий і благочестивий. Що ж до Анібала... Та дарма.— Мігел обернувся до Лідії.— Оскільки ми вже познайомилися, то не завадило б щось випити.

— Згода! — вигукнув Вашку.— Так, згода.

— Сьогодні, ні, — незважаючи на люб'язність Лідії, тон її голосу був рішучий.— Вже пізно, скоро перша година. Колись іншим разом.

Мігелові не сподобалася її відповідь, він довго шукав у кишнях сигарети, нарешті витяг одну і закурив.

— Куди вас везти?

— На вулицю Мораїша Соаріша.

Дверцята в автомобілі ще не встигли зачинитися за дівчатами, як з дверей будинку вискочив той чоловік, що плентався за ними від самого кінотеатру. Ставши під дощем, він крикнув щось на все горло й зробив непристойний жест.

Але в автомобілі, здається, цього ніхто не побачив.

9

Тугі шини аж свистіли, котячись по блискучому від води асфальту. Потужні фари зустрічних автомобілів сліпили на перехрестях. Перед вітровим склом висіла густа блискуча сітка дощу.

— Мені сподобався цей фільм,— сказала Ноемія.

— На жаль, життя минає і все забирає з собою. Я відчула себе майже хворою. Самі злидні та нещастя. Ні. В цьому фільмі нема нічого гарного. Мені подобаються тільки ті фільми, де розповідається про багатих людей, фільми з танцями, чудовими костюмами, піснями. І з щасливим кінцем.

— Так само й мені,— палко підтвердив Мігел.— Я б і жити не зміг без таких фільмів. Танці, пісні й кохання! Але чого хоче Бела? Мабуть, є типи, що можуть перешкодити нашій приязні. Це, часом, не Анібал? Мені здається, що він саме такий суб'єкт.

— Він чимось незадоволений.

— Ні, йому забаглося випити, побути з симпатичними людьми в приємному товаристві. Зрештою, він намагається забути...

— Що забути?

— Ну... Це не минеться для нього так швидко, як він хотів би... Йому не пощастило: місяць тому померла його хрещена мати. Бідолаха! Ця добра сеньйора виховувала його після смерті батьків.

Вашку засовався на сидінні.

— Місяць тому? — Лідія не зводила очей з обох чоловіків. — І ви не носите жалоби?

— Я її ніколи не носив. Навіть у день похорону. Дехто виставляє напоказ свої почуття, а я цього не люблю.

Ноемія засміялася.

— Ти зрозуміла, що вони жартують?

— Ні,— сказала Лідія.— Може вони трохи випили?

— Сіпіан і Анібал... Що за імена!

— Мене імена не цікавлять,— серйозно сказала Лідія.— Вони молоді, люблять розважатись. Та яке це має значення? Аби тільки вони були пристойні, та й годі.

Уважно стежачи за дорогою, Мігел повернув з Чілійської площі на вулицю Мораїша Соаріша, зменшив швидкість.

— Де ваш будинок?

— Ось тут.

Автомобіль зупинився. Лідія підвелась, щоб вийти. І раптом завагалась, чи не запросити їх до себе. А Мігелеві на її місці уявилася постать друкарки Софії, і в цю хвилину він відчув потяг до Лідії так само, як відчував його до Софії.

— Чи не бажаєте піднятися нагору? В мене знайдеться щось випити. Можу приготувати сандвічі...

— А який ваш поверх?

— Останній. Я залишу двері з вулиці відчиненими.— Лідія торкнула за плече Вашку.— А ви? Ви не йдете з нами?

— Якщо маєте щось випити, то йду.

10

Вашку перший увійшов у двері й провів Мігела по темному коридору. В кімнаті, десь у глибині, хтось кашляв.

— Сюди, друже.

Висока гасова лампа під величезним абажуром з яскравої цупкої тканини цідила червонувате світло у вузькій жалюгідній кімнатці. Посередині, між двома диванчиками, набитими соломною, на низенькому столі, стояло півдюжини пляшок і чотири склянки довкола опуклої вази з букетом штучних троянд.

— Як тут сумно,— зітхнув Мігел.

— Приємна обстановка,— глузливо скривився Вашку.— Побути з симпатичними людьми в приємній обстановці.

— Ти хоча б не глузував...

— Це я глузую?

Мігел схилювався над столом.

— А втім, ми більшого й не заслуговуємо. Невже ти хотів чогось іншого?

— Ти цього не п'єш.— Схопивши одну з пляшок, Вашку сів і поставив її на підлогу.— Біля тебе стоять інші пляшки. Вибирай.

— Якби трунок у цій пляшці та відповідав її марці...— Мігел налив у склянку бренді. Сів на диванчик навпроти Вашку й покуштував.— Непогане. А де ж вони?

— Перевдягаються. Промокли до рубця.

— Перевдягаються?

— Атож. І хтось там кашляє.

— Жінка?

— А я звідки знаю? Я сиджу собі в цій затишній кімнатці, слухаю, як кашляють за стіною, і п'ю. Дивлюся на солону диванчика й п'ю. Милуюся цими трояндами й п'ю.

— Ти, бачу, добре набрався.

— Атож. Сам знаєш: коли я відчуваю, що перебрав, то зазжди сплачую рахунок, прощаюся з жінками і йду геть. Поки що я вихилив лише чотири склянки.

— Чому ти поспішаєш так набратися?

— Хіба я поспішаю, якщо ще терплю цю обстановку й тебе?

— Мене? А чому мене?

За дверима кімнати почулися кроки, й Мігел підвівся:

— Потім поговоримо.

— Гарзд,— відповів Вашку.

Прийшли Лідія і Ноємія в пантофлях, у рожевих сукнях з червоними вибивними квітами. Лідія принесла на підносі сандвічі й пляшки з пивом.

— Тайна вечеря, — пожартувала вона, ставлячи на столик піднос.— Оце і все, що я змогла приготувати.

Вашку невимушено, немов він був частим гостем у цьому домі, взяв сандвіч.

— Може, запропонуєте мені щось випити? — звернулася Ноємія до Мігела.— Бренді є чи нема?

— Спершу поїж,— сказала Лідія.

— Я хочу тільки пити,— шепнула їй Ноємія тихим, ледь чутним голосом.

Мігел налив у склянку бренді й подав дівчині.

— Бело, ходіть сідайте,— озвався Вашку.— Починаймо.

— Починаймо,— згодилася Лідія. Вона піднесла сандвіч, але затримала його біля рота. — Ви вже сказали своєму другові, що треба закушувати?

— Не треба. Він учений.

Вашку відкоркував дві пляшки пива, налив склянку Лідії. Відтак, запропонував їй і сандвіч, але вона делікатно відмовилась:

— Я тільки питиму пиво.

Нахилившись до Ноємії, Мігель щось шепотів їй на вухо. Дівчина сміялася, відхиляючи від нього обличчя.

— Ще?

Ноємія простягла до нього склянку.

— Наливайте.

— Не давайте їй більше,— втруtilася Лідія.— Це вже третя. Їй уже було погано.

— Погано? — Полохливі, великі, ясні очі Ноємії стали непорушні, наче сліпі. — Дозвольте мені випити!..

Лідія наполягала на своєму:

— Ти ж обіцяла...

— Облиш!..— обернулася до неї Ноємія.

— Роби, як сама знаєш. Але потім не приходь до мене вибачатися.

— Скільки років Дорі? — запитав Вашку.

— Вісімнадцять, — відповіла Лідія. — Їй вісімнадцять років, хоч вона здається набагато молодшою.

Вашку зірвав кришечку з другої пляшки пива. Підніс до рота, повільно зробив один ковток.

— А може, вона ще молодша?

— Їй вісімнадцять, повірте.

Ноємія хильнула зі склянки і, не скривившись, зробила великий ковток.

— Вісімнадцять! — засміялася вона, закинула назад голову, і довге волосся впало їй на спину.— Вісімнадцять роцків, і я справді ще дівчинка!..

Її круті груди випиналися у викоті сукні. З обличчя, рожевого в червоному світлі абажура, не сходив вираз простодушності, а посмішка і ясні розпромінені очі ще більше підкреслювали його.

— Пий, — наказував їй Мігел. Він обхопив дівчину за стан і підняв її з дивана. — Швидше пий.

Ноемія вагалась.

— Я тільки візьму з собою брендї.

Проходячи повз стіл, Мігел вільною рукою узяв пляшку за шийку. Поділ сукні Ноемії волочився по підлозі.

Рипнули зачинаючись двері.

11

— Ваш друг маху не дасть, — осудливо сказала Лідія.

— А як же інакше? — Вашку поставив недопиту пляшку пива і взяв склянку з брендї.

— А якщо вона сп'яніла? Якщо почне кричати?

— Та що ви кажете? — здивувався Вашку і пильно глянув на Лідію, ніби чекав, що вона ще щось скаже. «Почне кричати!.. Цілком можливо! Адже це ще дівчинка...»

Лідія розгладила поли сукні, затягла пояс. Потім поправила волосся. Здавалося, вона ні на що не зважала, тільки губи в неї тремтіли.

— Я все ще не можу отямитися після того фільму. Знаєте, я також вип'ю чарку.

Вашку поклав руку їй на плече. Під його теплою, великою, дужою рукою жінка мимоволі здригнулася. Схилилася вперед.

— Може, піднімемось нагору?.. Сусіди скаржаться на нас поліцейським. Я вже стомилася говорити їй про це, серджуся, погрожую, але ніщо не допомагає. Ось і тепер я просила її, та дарма.

Вона знову поправила сукню, розгладила її на стегнах.

— Не може обійтись без вина, — сказала зніяковіло. — Їй треба спершу випити. Інакше ніколи не піде з чоловіком.

Вашку дивився на денце порожньої пляшки.

— Це ваша дочка?

— Ні. Я хотіла виховати з неї справжню сеньйору, проте даремно старалася.

Нахилившись над столом, Вашку узяв пляшку. Налив брендї в склянку й підсунув її до Лідії.

— І чому це я вам про все розповідаю? — запитала вона. — Не знаю... Часом людям хочеться поговорити, інакше вони пропали б.

Вона взяла склянку, затисла її в долонях.

— Нам також хочеться, щоб хтось побув з нами, той, хто має нас за людей... У нас своє горе... Я заспокоїлась, аж тоді, коли домоглася, щоб вона втекла від батька. Ми зустрілися з нею на ярмарку. Я працювала тоді в цирку. Познайомилась також з одним юнаком, Луїшом. Ви не чули, як він кашляв?

12

Зіку й Зуку клоуни. Зіку — огрядний, у нього великі ніздрі, рот від вуха до вуха, кругле розмальоване обличчя. Він ходив у півметрових черевиках, в його погано пошитому широченному костюмі вмщалися білі

кролики, складний стільчик, гарна скрипка, позолочене концертино. Пронизливий крикливий голос, міміка Зіку викликають у дітей щирий сміх.

А Зуку, навпаки, худорлявий, елегантний. Він у білих панчохах, штанях і куртці зі срібними зірочками; його чорні очі, спокійні й сумні, здається, готові наповнитися слізьми. Діти, дивлячись на нього, щоразу чекають чогось несподіваного.

Коли після веселої пантоміми гаснуть вогні, Зіку з концертино й Зуку зі скрипкою опиняються в конусі сліпучого світла й починають грати задушевну мелодію; Зіку милується своїм товаришем, таким чудовим музикою, а Зуку, одягнутому у вбрання, всипане срібними зірочками, набігають на великі очі сльози,— тоді цирк виповнюється неймовірною тишею.

Зіку і Зуку! Тепер вони в нанкових штанях, в легких сорочках тренують Луїша на людину-змію. Зараз — ранок, глядачів у цирку немає, і в Луїша нічого не виходить.

Гладкий і лисий Зіку піднімає руку на Луїша, але бити не наважується.

— Стривай,— мовить Зуку спокійним голосом.— Я принесу «будильник».

— Бачиш? — вигукує Зіку, смикаючи Луїша за руку.— Досі він обходився без нього!

Зіку й Зуку відчують відразу до крайнощів. Але як же інакше, як можна вимуштрувати людину-змію?

Опустивши голову на груди, Луїш плаче. Кволий, руки й ноги, як мотузки, він ледве натягав короткі штани. Тулуб — довгий, тонкий, ребра випинаються. Саме ця страшна худорба й підказала ідею тренувати його на людину-змію.

Повертається Зуку з «будильником» — чорним і гнучким хлистом.

— Лягай на підлогу.

Темні й пильні очі Зуку, сповнені погрози й смутку, лякають хлопця. Але він навіть не ворухиться.

Хлист шмагає його ноги. Раз, удруге, втретє. Луїш стогне, скоцюрбившись, і, підстрибуючи, розставляє руки.

— Лягай,— холодно повторює Зуку, ще раз стьобнувши хлистом по ногах Луїша.

— Годі! — ставши між Луїшом і Зуку, втручається Зіку і хапає Луїша за плечі.— Хіба я тобі не казав? Ти такий упертий! Лягай! — І сам кладе Луїша горлиць на підлогу.— Розкинь руки. Долоні вгору. Та не щулься.

Зіку наступає на долоню Луїша, Зуку теж притискає твердою ступнею долоню другої руки юнака.

— Починай! — наказує Зіку.

Обливаючись слізьми, Луїш піднімає ноги, перекидає їх через голову, доторкнувшись ними до помосту. Коліна опускаються біля голови.

— Сміливіше,— підбадьорює його Зіку.— Розслаб тіло. Не так швидко...

Луїш намагається просунути голову під правою рукою. Суглоби тріщать, і гострий до запамороки біль сковує його.

— Напружся,— тихо мовить Зуку.— Не дихай.

Луїш лежить непорушно. Та нараз хлист знов обвиває йому стегна. Все тіло здригається, хрускають кістки, й голова пролазить під рукою, руки хлопця, викривлені від долонь до пліч, застигають.

— Годі вам!

Обернувшись, Зіку й Зуку бачать Лідію і прибирають ноги з Луїшових долонь. У брезентовому наметі мандрівного цирку западає глибока тиша.

— Як же він зароблятиме на життя, якщо не стане артистом? — спокійним тоном мовить Зуку.

Тіло Луїша нервово здригається на підлозі. Він не може зіпертись на руки. Тремтячи, допомагаючи собі плечима й ногами, він сідає і злякано дивиться на руки, що звисають, наче паралізовані.

13

Прикріпивши до стовпів брезент намету, Крешпу став біля поперечини, встановленої на висоті людського зросту, звідки стріляли по мішках, потім підняв за металеве кільце карбідну лампу й порахував рушниці.

Тьмяне світло кинуло на довгасте вилицювате обличчя Крешпу зморшкуваті тіні. Смолисто-чорне, пригладжене волосся з проділом посередині вилискувало, розсипавшись обабіч його чола. Одне око було заплющене, а друге пильно стежило за всім, що діялось довкола. «Все гаразд», — подумав Крешпу й нетерпляче глянув на ручний годинник. Поставив лампу на поперечину, відкрив клапан тиску. Повітря вирвалося зі свистом, і світло погасло. Крешпу ввійшов до намету, просунувшись між брезентом і краєм бляшаної мішени.

Підвішена друга карбідна лампа ледь блимала, і довкола стояла густа темрява. Ноемія сиділа на колодці спиною до розісланих на підлозі матраців перед двома тарілками й двома склянками, поставленими на ящику: вона щойно повечеряла.

Крешпу схопив пляшку вина і налив у склянку:

— Пий.

— Я вже випила, тату.

Зареготавши, Крешпу нахилив свою вилицювату мармизу до переляканого обличчя дівчини. Раптовий, як вибух, регіт затих.

— Та це ж для твого добра! — вигукнув він. А потім м'якше шепнув на вухо:— Ну, пий, дівчинко, пий!

Ноемія знала, що її чекало. Вона мовчки піднесла до вуст склянку.

— Пий! — силував дівчину батько.— До дна! До дна!

Побачивши, що склянка порожня, Крешпу стис кулаки й посміхнувся:

— Ти смакуєш!..

Дивлячись на ящик, соромлива Ноемія схилила голову й незграбно всміхнулася.

— Я хочу ще, тату.

— Бачиш! А ти не хотіла!..

Після третьої склянки, опустивши повіки й плямкаючи червоними од вина губами, Ноемія говорила якимось силувано:

— Я зараз. Ну, йдіть уже туди.

Схопивши дочку за волосся, Крешпу підняв їй голову. Глянув у вічі й посварився пальцем:

— Не вдавай із себе панночки. Як ти поводишся? Хто ти така?!

Відпустивши її, він, відхилив брезентову завісу.

З наметів долинав гомін і сміх.

Якийсь чоловік вийшов з темряви, здавалося, він чекав, коли визирне Крешпу. Високий і дужий, в насунутому на очі капелюсі, він дістав з кишені банкноти й дав батькові Ноємії. Той старанно перелічив їх і сховав.

— За годину я повернуся,— сказав.— Отож, коли почуєте, що я повертаюсь, вийдете.

Чоловік зайшов до намету.

14

Дощ перестав. Вітер теж ущух. Не чути було ні дзенькоту трамваїв, ані гуркоту автомобілів. Тільки в тиші будинку лунав стомлений і спокійний голос Лідії:

— Спочатку, коли вона не хотіла, батько люто бив її... Я дізнавалася про все поступово, зустрічаючися з нею на ярмарку. Чи могла б я заспокоїтися, поки не витягла її з того життя?

— Не бачу, щоб воно дуже змінилося... — мовив Вашку.

— Ні, змінилося. — Ображена Лідія обернулася в бік столу, заставленого пляшками. — Але я не вмію цього пояснити. Принаймні зараз вона йде, з ким сама хоче, та й гроші забирає собі. Вона гарно вдягається, має дах над головою і вдосталь харчів. Може, навіть зустріне когось, хто шануватиме її.

Взявши одну з пляшок, Лідія ковзнула поглядом по етикетці.

— Я трохи шию... Але яка мені вигода працювати модисткою, коли мене відвідують лише клієнти, такі ж бідні, як і я сама? Чи, по-вашому, мені до вподоби таке життя? Не для цього я забрала її від батька. Хочу влаштувати її на роботу. Це важко... Можна брати роботу додому, та що вона вміє робити? Луїш — цей щосуботи приносить тижневий заробіток. Бідненький, він тепер за учня в авторемонтній майстерні... Так чи інакше, він здобуде якесь ремесло.

— Він часом не ваш син?

Лідія заперечливо похитала головою.

— Я зустріла його в селі коло Браганси. Ми проїжджали там із цирком. Луїш допомагав нам, і згодом мати дозволила йому ходити з нами. «Принаймні тепер він їсть щодня», — казала вона. Й ніколи більше не бачила його... Я часто кажу йому, щоб повертався до матері, але він не бажає залишити мене.

Лідія піднесла до рота склянку бренді, але не випила. Рука її знову опустилася.

— Я також, — прошепотіла, — більше ніколи не бачила моїх двох дочок... Хоч я все зробила, щоб знайти їх, проте навіть не знаю, де вони живуть. Я була така молода, коли вийшла заміж... Чотирнадцять років!..

Здавалося, вона знову розглядала себе так, наче дивилася на дитячу фотографію. Знизала плечима. Примруживши очі й звівши руки, подалася вперед.

— Дівчинка з кучерями й бантиками, як було модно в той час! — вигукнула Лідія, щиро засміявшись. — Ми жили в Порту, де я народилася. Мої батьки служили на пошті, і я сиділа цілий день сама, без догляду. Сусідський хлопець, дев'ятнадцятирічний юнак почав приходити до нас у дім. Щоб забавляти мене, казав він. Забавляти... Після його за-

бав батькам довелося наспіх одружити нас, бо я була вагітна! Я вже й тоді знала, що й до чого!..

Лідія потерла пальцями очі. Усмішка знову освітила її обличчя. Чарівна усмішка.

— Видали мене заміж, потім розлучили... Яка я була дурненька і наївна!.. Хочете слухати? Коли йому *щось* не подобалось, мій чоловік бив мене. Я ревіла, сусідка прибігала обороняти мене, й здіймався страшенний галас. І ось одного разу домовласниця, в якій ми знімали кімнату викликала поліцію. Забрали нас із чоловіком і ще двох постоялок як свідків до дільниці на Кордоарії. Начальник так допитувався, чому чоловік бив мене, що я, ви тільки подумайте, розповіла йому про наше інтимне життя!

А мій чоловік збілів як крейда... «Він уже не буде,— заспокоїв мене начальник.— Ми з ним поговоримо, як мужчина з жінкою». І звелів нам забиратися геть.

Свідки, розуміється, негайно ж розповіли на вулиці про все, що чули.

15

Звертаючи від Кордоарії, вулиця стає вузькою, наче завулок. І все видовжується при спуску, залишаючись такою ж тісною, нудною, вбогою. Не тільки на вулиці, але і в будинках, у розділених перегородками кімнатах, у коридорах панує ця сама тіснота і бідність. Навіть у зашкленних балкончиках, гарних на свій лад, криється зло.

Доводиться спілкуватись з людьми, виходити з дому, інакше задихнешся. Доводиться жити на очах у всієї вулиці. Розповідати все по тавернах чи перебалакуватися від дверей до дверей, од вікна до вікна. Виливати душу, інакше вважатимешся злочинцем. Кричати про те, що хтось зробив чи думає зробити. Про те, що хтось бачив або чув. Про все на світі. Особливо ж про різні випадки з інтимного життя. Свого або чужого.

Старезні, як вулиці, перукарі, стоячи на невисоких ганках, перемивають кісточки ближнім. Дошкульні суперечки заводяться швидко й гарячково. Ні про кого, хай то чоловік, жінка чи дитина, не знаходиться жодного слова правди. Непристойне, жорстоке, глумливе, презирливе — все вимовляється буденним і звичайним голосом.

На вузькій вулиці, тобто від стінки до стінки, від кімнати до кімнати, від будинку до будинку, — все чують, усе знають, усе бачать.

Отож вулиця, якою йшов Албану, тяглася від Кордоарії. Сам Албану, поважний, тонкошій, з дрібнесеньким личком виглядав тої хвилини страхотливо жорстоким у своєму нанковому костюмі й береті.

Помітивши його, жінки перегукувалися:

— Он він іде з поліції, сусідко! Виробляти таке з дівчинкою!.. Мерзотник!

— Спробував би він зо мною! — казала, ні до кого не звертаючись, руда веснянкувата дівка. — Дала б йому так, що лазив би рачки.

— Абіліє! — гукала одна бабуся до іншої. — Хто ж нині кохає сердечно й щиро? У цих теперішніх хлопців зіпсований смак!

— Винен у всьому прогрес! — серйозно й роздратовано сказав старий перукар. — Хто ж знав таке штукарство за мого часу...

Блідий як крейда, з повними сліз очима, Албану скидався на божевільного. Його вела неприхована й сліпа лють. Обачні сусіди швидко зникли.

Він піднявся крутими сходами, ввійшов до кімнати, замкнув двері на ключ. Перезирнувся з Лідією, спробував підступити до неї, але не зміг. Все його тіло затерпло, боліло. Власний голос видав'я йому важким, тягучим, і він спантеличено пробелькотів:

— Я хочу відкрити тобі таємницю.

Сміх поліцейських, вуличні крики, двійко вже заснулих діток і метушня наляканої Лідії вражали його, переслідували ніби якийсь нескінченний кошмар. І, наче силкуючись звільнитись від страхіття, він на-полюгав:

— Я хочу відкрити тобі таємницю.

— Нічого не бажаю слухати, — скімлила Лідія, вона снувала в короткому проміжку між убогим ліжечком, де спали дочки, і койкою, та лавками, що тулились до плити, заставленої склянками, тарілками й недоїдками. І повторювала, наче дитина, котра знає, що буде бита: — Ні.

— Я хочу відкрити таємницю, — тоскно повторював Албану, задихаючись, ніби йому бракувало повітря. — Я хочу відкрити тобі таємницю.

— Ні...

Зволожені сльозами очі Албану бігали за нею по кімнаті.

Лідія плакала, вищала, товклася на одному місці.

— Ні!

Албану простяг руки, схопив її за голову і притис до своїх грудей. Але, тільки-но він торкнувся Лідії, як зареготав так, що стало чути аж на вулиці. Пройнятий шалом зненависті, він раптом роззявив рота і з силою вгородив зуби в шию Лідії за вухом біля потилиці. І так кусав безперестану. Лютуючи, хрускав щелепами. Чув розпачливі крики Лідії і ще більше кусав, неспроможний вгамувати зненависті, безтямний від муки й каяття.

16

— Їм довелось висадити двері, луснути його по голові, силоміць розціпити рота. — Лідія відгорнула волосся на шиї. — Гляньте.

Вашку відвів погляд від шраму. Спираючись ліктями на коліна, він обіруч підніс до рота склянку. Тільки тоді помітив, що вона порожня. Скільки часу він не пив? Налив у склянку бренді. Запросив Лідію.

— Ще?

— Так. Трошки.

Випили. Але тиша гнітила їх. Вашку запалив сигарету.

— Курите?

— Я ніколи не курила. Але люблю запах тютюнового диму. Малою я іноді нюхала пачку сигарет, коли батько за вечерею клав її на стіл. Він сміявся: «Ця дівчинка дуже швидко виросте!..»

— А потім?

— Ну... Сім'я нас розлучила. Мій чоловік мало заробляв у майстерні на околиці Порту, і його батьки забрали до себе дівчаток. Що ж мали робити ми, батьки мої, такі бідні, і я, сімнадцятирічна? Хочете знати, для чого він відпустив мене? Я дуже любила цирк і пішла вчити-

ся на повітряну гімнастку до Кришталевого палацу, де давали уроки циркові артисти. В мене не було ані грошей, ані нікого, хто б підтримав, і я зійшлася з одним циркачем... За вісім років об'їздила всю країну. Останнім часом була з арабом, він піднімав на собі «Людську піраміду» Олімпійського цирку.

Лідія замислено потирала руки.

— Циркове життя важке. Ніколи і вгору глянути... А жінкам ще й доводиться куховарити вночі, поки чоловіки розподіляють виручку. Спершу відраховують на утримання тварин, далі — на цирк й аж потім — на артистів і службовців. О пів на третю ночі, наївшись донесхочу, мій араб починав жирувати.

Вашку зацікавлено глянув на Лідію.

— Жирувати?

— Атож!.. Він доводив мене до знемоги. Я завжди хотіла спати, бувало, тільки впаду в ліжку — і вже сплю, як мертва. Я благала його: «Ахмеде, Бела хоче sleep¹. Дозволь Белі sleep...» Яке там sleep! Він накидався на мене, як лев.

17

У кутку «кімнати для зборів» на дивані біля столика з матовим склом лежала Софія й курила.

— Остогидло мені це життя друкарки, — призналася вона. — Невже інші жінки кращі за мене?

Простягшись обіч неї, Жаймі бачив її підборіддя, рот, напівзаплющені темні очі й відчував невиразний смуток, сам не знаючи за чим.

— Які інші?

— Ти ще питаєш які? Он ті, що роз'їжджають на автомобілях, ходять у шкіряних куртках і мешкають у розкішних квартирах.

— Вони не завжди щасливі.

— Ой, що ти! У них повно грошей! Чи, по-твоєму, гроші не приносять щастя?

— Як я можу говорити про гроші? Я ніколи їх не мав, я ніколи не був знайомий з багатими людьми.

— А хіба ти не знаєш, що за гроші все купується? — Софія невдоволено глянула на нього. — Я народилася не для того, щоб бути службовкою в конторі. І не думай! — сказала вона таким тоном, немов звинувачувала в цьому Жаймі. — Моя мати з поважної родини, знаєш? Мій дід був директором пошти в Порту, звідки ми родом, а батько тримав велику паяльну майстерню. Але, бачиш, їм бракувало здорового глузду.

— Ти живеш з ними?

— Ні. Мене виховали дід та бабуся. Батьки розлучилися, коли я була ще дуже маленька. Я більше ніколи не бачила їх. Знаю, що мій батько помер... Моя мати десь за кордоном. Франція, Італія, Англія. Вона відома артистка. Повітряна гімнастка.

Софія загасила в попільничці з кованого заліза недокурок — цю сигарету їй дав Мігел, ідучи з нічної зміни.

— Моя мати щаслива. Заробляє, скільки хоче, гуляє, у неї всюди шанувальники...

¹ Спати (англ.).

Жаймі пестив їй груди. Софія спробувала звільнитися.

— Облиш мене.

Жаймі ще міцніше схопив її.

— Ти живеш сама?

— Я мешкаю зі своєю сестрою, страшенною занудою. Вона все мені забороняє. Навіть взувати гумові чобітки. «Подивись сама, — каже вона мені, — я одружилася з чоловіком, який ледве заробляє дві сотні з лишком, а в нас уже двійко діток...» Я б до такого ніколи не докотилася!

Жаймі чув тільки звук її голосу й жадібно шукав губами уста Софії.

18

Хрипке, хворобливе бухикання стрясало Луїшеве тіло. Не прокидаючись, хлопець задер підборіддя і буркнув щось нерозбірливе. Висунув з-під простирадла руку й поклав зручніше голову на вологій подушці. Рясний піт змочував йому волосся на лобі, заливав тіло, що конвульсивно здригалося, коли напади кашлю тіпали ним під товстою і важкою ковдрою.

У сусідній кімнаті Ноемія роздяглася й лягла на червоне покривало, вже нічого не тямлячи. Заклавши за голову руки, вона всміхалася, знесилена й сумна.

— Швидше. Я вже. Ну, йди сюди.

Збоку позіхав Мігел. «Навіщо я зв'язався з цим курчам? Не треба було дозволяти їй стільки пити». Він укутав її. Ліг під простирадло, погасив світло. Запаморочений алкоголем, обняв Ноемію за стан і заснув.

— Знаєте, що зробив зі мною Ахмед, коли довідався, що я хотіла від нього втекти? — провадила Лідія.

Там, угорі, під світлом прожекторів, повітряна гімнастка розгойдується, як маятник, — з кожним разом все швидше. Уважно дивиться на Ахмеда, чекаючи сигналу, який він має їй подати в ту мить, коли дві трапеції опиняться в одній площині, щоб перелетіти з однієї на другу. Бачить, як Ахмед плече в долоні. Відштовхнулася, стрибає в повітря. Глядачі схоплюються з криком. Тільки тоді повітряна гімнастка розуміє: друга трапеція ще далеко, вона не зможе дотягтися до неї. Розпротерта над рядами лавок, вдаряється об напрутий брезент, який ослаблює її падіння.

— Зламала троє ребер, два місяці носилася з пошкодженою рукою... Але однаково я втекла від нього. Мала якісь заощадження і втекла з Дорою та Луїшем. — Лідія невимушено підводиться, ступає два кроки по кімнатці. Тепер вона здається зовсім іншою. — Дуже важка моя робота. Ось я покажу вам програму.

Вона відчинила шухляду й простягла Вашку прямокутну картку. Зверху на ній видрукувано великими літерами: «Міс Бела». Далі, май-

же на весь прямокутник, — фотографія Лідії в костюмі повітряної гімнастики. Струнка, елегантна, носок правої ноги витягнутий уперед, стан вигнутий, одна рука — на талії, друга — робить жест подяки за оплески. А внизу: «Ангел на трапеції».

Зіпершись на плече Вашку, Лідія розглядала фотографію.

— Ангел на трапеції — це найбільш хвилюючий момент у моїй роботі. Політ триває так, що я ніколи не знаю, як він закінчиться!..

У точно визначену мить вона відпускає перекладину. І раптом стрибає з трапеції, перекидаючись у повітрі з розпростертими, мов крила, руками... Спускається по мотузяній драбині, в темряву, під грім оплесків. Триумфально входить у конус сліпучого світла, граціозна й жіночна, вклонитися публіці.

Від хвилюючого спогаду обличчя Лідії аж промениться. Вона стоїть, а очі сяють надією та радістю.

— Якогось дня я туди повернуся. Так, циркове життя важке. Але дарма! Там я королева!

19

Вийшовши на вулицю, Вашку здивувався, побачивши стільки людей такої ранньої пори. Було темно, ще горіли лампи, а на тротуарах повно чоловіків, жінок і дітей. Усі несли під пахвою, або в портфелях загорнуті сніданки чи обіди, більшість була в піджаках.

Вашку спробував відгадати їхнє життя. Фабрика, контора, перший поверх, де вони працюють, будинок, де живуть, родина, яку мають. Усе це він ніби вперше бачив.

На Чилійській площі стояло кілька трамваїв і автобусів, які штурмував натовп. Він вирішив іти пішки. Йшов і думав про непевне беззахисне життя цих людей. Сам почував себе безпорадним.

Стіни будинків змокрили, вітер брижив воду в калюжах. Вашку застібнув плащ і засунув руки в кишені. Пальці торкнулися краю тонкого паперу.

Це була візитна картка, яку, прощаючись, дала йому Лідія. «Приходьте. Коли схочете провести вечір, я чекатиму на вас».

Вашку зупинився під ліхтарем і прочитав: «Міс Бела — вулиця Морайша Соаріша, 399—4». Внизу, на берегах картки, було дописано: «Повна гарантія приємного відпочинку».

РУКАВИЧКА

Вперше попавши в таке товариство, я почував себе не зовсім упевнено. Я примостився в куточку і намагався не муляти очі. Це було неважко, бо ніхто не звертав на мене уваги. Лишалось тільки курити, пити й спостерігати. Взагалі, вечірка була приємна. Гарна публіка, вихо-

вана, інтелігентна, і все йшло гладесенько-рівнесенько, наче у виставі, де кожен знає, що йому сказати і як поведеться. Тут панувала така сама атмосфера, як і в театрі, бо ми прийшли після вистави, і ні вечірка, ні дві єдині її теми — мистецтво й література, не дивували нікого, хіба що мене, запрошеного прямо біля виходу з театру, завдяки випадковій зустрічі.

Скінчилася вечеря — холодне м'ясо, ласощі, вина. Всі частувалися стоячи і без поспіху, але вибирали страви швидко, кидаючи на стіл при звичаєнім оком; дехто пив і далі, ніхто не залишився обділеним. Стримані фрази перелітали від гуртка до гуртка, і всі говорили якимось особливо, вимовляючи кожне слово з серйозним виглядом, трохи невдоволено, так ніби відривали од себе ласий шматок. Які питання зачіпали, я вже не пригадую. Гомоніли про всяку всячину. Одначе ніхто не підвищував голосу. Говорили просто, вживаючи завжди точні, конкретні терміни, і ніякої тобі банальності. Бесіда велася так, ніби заздалегідь був відомий якийсь тонший, несподіваніший підхід до тем, порушених протягом вечірки. Я дивувався, як легко, просто і, з певного погляду, навіть скромно висвітлювалося все й вичерпувалося. Не було й тіні вагання чи сумніву. Зрештою, своєю участю в розмові всі ніби хотіли тільки догодити господарям, звертаючись до них часто і без очевидних підстав, хоча й не без тону якоїсь поблажливості.

А для мене краще було мовчати, пити й спостерігати. І з кожним ковтком все ставало милішим. Зала з високою стелею, майже без оздоб, у строгому стилі. Завдяки накритим лампам, розставленим по кутках, стіни й картини тонули в сутінках, у каміні, в справжньому каміні, гуготів і потріскував, лижучи поліна, великий вогонь. Горілка, віскі, міцні напої, м'які просиджені крісла зі схрещеними ніжками, завжди повна чарка, і я, вдоволений, до байдужості вдоволений, відчував котячий спокій жінки навпроти, її визивну позу, млосність скутого тісною бальною сукнею рожево-білого тіла, що трепетало, розпливалося в хвилястих відблисках полум'я.

Отже, я ніжився біля теплого каміна, не дуже дослухаючись до всіх цих стислих, влучних міркувань про мистецтво, літературу, життя, і цинічно уявляв собі, як би я ставився до цієї жінки, коли б володів нею, і раптом помітив у ній тільки афектацію й штучність, холодний розрахунок. «Якась інтелектуалка», — подумав я розчаровано. Зненацька хтось торкнув мене за руку. Це був літній чоловік, теж мовчальник, хоча з поведінки його можна було зробити висновок, що він — друг цього дому. Весь якийсь темний, зморщений, худий, він, згинаючись на цибахтих ногах, простягав руку з вузлуватими пальцями.

— Мій юний друг знає Чехова, — сказав він мені, вживаючи таку форму звертання для ввічливості: адже ми були незнайомі. Засмутившись, ніби мав напоготові якийсь афоризм, але чомусь передумав ним поділитися, він провадив далі: — Ви читали «Добрих людей»?

Він чекав на мою відповідь. Зробив стриманий жест, окидаючи поглядом залу. Очі його затуманились печаллю і застигли, чимось розчаровані.

— Ми... ми всі... в якійсь мірі, є ті «добрі люди». Або ще краще: простувати, безтурботні, по-олімпійському спокійні. — Він поклав мені на плече руку: — Правда схована в нас у гаманці! Життя... Гай-гай!.. Та що тут балакати, і так усе ясно!..

І, глузливо вицирившись, відійшов, щоб знову налити собі чарку. Вечірка наближалася до кінця. Ввічливі гості один за одним цілу-

вали руку господині з радістю щойно виконаного обов'язку, наче цілком заслужили право заснути безтурботним сном. Я крадькома вибрався із зали. Біля каміна я ще встиг помітити старигана, високого, з запалими грудьми, який байдуже втупився бляклими очима в вогонь.

На вулиці я пірнув у густий туман і, піднявши комір плаща й засунувши руки в кишені, рушив поволі краєм тротуару. Котра тепер година — друга, третя? Байдуже. Я йшов підхмелений, легкий, ніби то був зовсім не я — ходьба і холод поволі протверезували мене. Головне, я знову ожив і підбадьорився, опинившись далеко від тих людей, вільний і незалежний.

Я блукав вулицями, площами й отямився вже аж неподалік статуї Салданї, коли запалив останню сигарету. Угорі, повиті тьмяним хистким ореолом, виринали й щезали примарні ліхтарі. Мені вчувалось, як у темряві зачаєно ворухаться біль і нічниці, неспокій безнадійного сну, забуття великих турбот. Серед туману й ночі на міських вулицях гралися в піжмурки життя і смерть.

Вогкість пронизувала мене аж до кісток. Простягнувши руку, я ступив крок по блискучому асфальту. Пітьму протнуло тремтяче, бліде світло фар. Такі зупинилось, грюкнули передні дверцята. Я кинув недокурок. — Підвезти вас? — спитав мене водій.

Я відчинив дверцята машини й помітив на задньому сидінні жінку.

— Сеньйора не заперечує, — озвався знову водій. — Сідайте. Людям іноді треба дістати ліки, встигнути на поїзд тощо. А в таку пору таксі спіймати важко. Вам куди?

Я зачинив за собою дверцята.

— Площа Сантуш.

У темному нутрі машини мою увагу привернуло світло лічильника. Я здивувався. Сто двадцять чотири ескудо. Що за чортівня? Невже водій і жінка змовилися, щоб ловити простаків? Таксі повільно рушило, і водій почав пояснювати:

— Бачте, сеньйору мучить безсоння. Вона ніяк не може заснути й тоді телефонує до мене. Тільки я один вожу її. Тільки мені вона довіряє.

У чоловіка були широкі щелепи, худі випнуті вилиці, втягнута в плечі голова — старість не радість. Сива борода, вуста з одвислою нижньою губою весь час посміхалися, навіть тоді, коли він розмовляв. Посміхалися робленою, дурнуватою усмішкою:

— Вона довіряє тільки мені, старому. Правда, моя сеньйоро?

Ми наближались до захованої в тумані статуї Салданї. Жінка весь час мовчала.

— Ви, певно, не бачите в цьому нічого поганого, — провадив старий. — Це ж видно: вона не може спати!.. Ну, при мені це триває вже місяць. Через ніч, а то й дві, три ночі підряд ганяємо цими вулицями, аж поки не розвидниться. А чому? Не знаю. Сеньйора ще не сказала.

Він зіщулювався над кермом, такий задуманий, що таксі майже зупинилось.

— Я люблю нічні прогулянки.

Почувши голос жінки, я обернувся. Вона сиділа випростано посеред сидіння й дивилася перед собою. Очі в неї були чорні й глибокі. Руки в чорних рукавичках з довгими одворотами лежали одна на одній, легенькі, немов спочивали на схрещених колінах. Але за її позірним спокоем крився якийсь невиразний страх. Може, її вгортало таємним по-

кривалом дивне зачарування, навіяне ніччю. «Двоє диваків,— подумав я,— двоє диваків кружляють у темряві містом».

— Я теж люблю нічні прогулянки,— сказав я, щоб показати, що і я, самотній у своїй холодній кімнаті, самотній на службі, самотній у величезному місті, люблю ніч, як втечу в сон.

— Ніч, ніч! — вигукнув старий з сумною посмішкою божевільного.— Любити ніч!.. Ви, сеньйоро і сеньйоре, вже знаєте, що таке ніч!.. Дощ, холод, злидні і праця — ось що таке для мене ніч. Безпритульні люди, голодні очі, порок. А п'яниці? П'яниці!.. П'яні розмовляють самі з собою, падають на вулицях... А багатії — вони ще гірші. Допікають мені до самих печінок, ображають, не хочуть платити, а одного разу навіть побили мене. Любити ніч!..

Невже старий, говорячи про п'яниць, не помітив, що я знічев'я теж сьогодні занадто багато випив?

— Самотність,— сказала жінка.— Нудьга, ти сам один серед чотирьох стін... Тому, хто звик думати вночі, стає нестерпно. Він задихається. Єдина рада — піти з дому. Розумієте? Бачити людей. П'яниць, повій, диваків, але людей...

— Нещасні люди,— перебив її старий.— А що вже казати про повій...

— Людей можна бачити, чути,— вела далі жінка.— Це не роздуми, не спогади. Це — живі люди.

— Нещасні! — вдивляючись у туман, з усмішкою правив своєї старий.— Хочете знати, сеньйоре? Минулого тижня ми побачили величезну юрбу і зупинилися. Якийсь тип бив жінку, одну з тих, які ведуть легке життя. Хтось кинувся їй на допомогу, і він йому теж дав. Заступився інший, він і тому всипав. З'явився поліцейський — побив і поліцейського. Нарешті його схопили, і ну лупцювати й топтати ногами. Потім повели, а жінка в крик, благає відпустити його, присягається всіма святими, що він їй не заподіяв нічого лихого. Так буває, коли люди любляться...

Обернувшись назад, я почув слабкий голос жінки:

— Вдень ще нічого. Світить сонце, на вулицях люди, кіно. Можна терпіти, жити як-небудь. Зовсім інакше сприймається самота. Але вночі...

— Вночі все виглядає не так,— докинув я.

— П'яниці!..— відверто сміявся старий.— Коли ніхто їх не хоче — вони впиваються. Пам'ятаєте сеньйоро, як учора витурили з бару того п'яницю? Дощ ллє як з відра. А чоловік розвів руки й гукає: «Я не боюсь! Я нікого не боюсь! Я кажу те, що думаю! Геть!.. Геть!..» Сеньйоре, ви навіть не уявляєте собі, що він казав. А ще в темряві обнімаються парочки, — вів він далі серйозно, з осудом.— Сеньйорі від цього робиться погано... Даруйте, що я так розбалакався.

— Вночі можна говорити про все,— озвалася жінка.

— Не тільки цим гарна ніч,— сказав я.— А ще й іншим. Тим, що я зустрів вас.

— Зустріли мене?

— Так,— прошепотів я і взяв її за руку. — Що ви найважче переносите в житті? Розкажіть.

Жінка повільно забрала руку.

— Тільки нудьгу,— сказала вона.— Тільки самотність.

— Площа Сантуш,— оголосив водій.— Приїхали... Але ви даремно запитуєте сеньйору, чому вона боїться ночі. Вона не скаже.

Я неухважно подякував. Зачиняючи дверцята, глянув ще раз на яс-

не обличчя жінки, на її великі чорні очі. Такі розтануло в густій мряці. Тишу розітнуло гучне ридання, важке й печальне. «Корабель»,— подумав я, поки лунали довгі гудки, і стояв, забувши про все. Та ось машина вернулася назад і загальмувала, мало не зачепивши мене. Скло дверцят опустилося, висунулася рука в рукавичці з довгими розчепіреними пальцями. Я схопив її.

— Дякую,— прошепотів жіночий голос, коли такі знову рушило.— Своім товариством ви зробили меніприємність. Прощайте.

Мені хотілося ще на хвильку затримати цю руку в своїх долонях, і я стиснув її. Рукавичка сповзла з тонких пальців. Я застиг на місці, тримаючи рукавичку, і дивився вслід автомобілеві, поглинутому туманом. Дивився так, немовби разом з ним зникла кохана людина, якої я вже більше ніколи не зустріню.

ШУМ ВЕЧІРНЬОГО ЛІСУ

Чоловік сів біля дверей — єдиного місця, де залишилося два вільні столики. Невидющими очима дивився кудись через голови дівчат і хлопців. Йому вчувся шелест паперових аркушів і книжкових сторінок. Він прошепотів якусь фразу. Йому здалося, ніби він знову в університеті. Але то була тільки невиразна згадка, яка одразу ж забулася.

Він сперся ліктем на стілець, щоб трохи спочити після такого важкого дня. Заспокоїтись. Ні про що не думати. Вмостився зручніше, і прохолода зали втихомирила його.

Тут було добре. Стіни світлі, гладенькі, без хромованих дзеркал. Це була нова, ще чиста й цілком пристойна кав'ярня. Ретельний служник, особа середнього віку, терпеливо чекав.

— Вермут,— попросив чоловік.

Йому зовсім не хотілося пити. Але поза служника з підносом на рівні грудей, відкрите обличчя, розтягнуте в професійній усмішці, чомусь нагадали йому про вермут.

В двері кав'ярні, тримаючись за руку золотоволосої жінки, нерішуче зайшов якийсь хлопець. В нього були окуляри з темними увігнутими скельцями. Жінка присунула стілець і допомогла йому сісти. Хлопець поклав на стіл мляві руки. Застиг, витягнувши очікувально шию.

Його осявало світло, що падало з вулиці; чоловік раптом виразно помітив, що хлопець обличчя перетинали навпіл два шрами — від скронь через щоки до рота. Відхилившись од бильця крісла, він випростався.

Байдужий служник чекав.

— Вермут,— неквапно повторив чоловік.— Гадаю, знайдеться?

— Авжеж.— Служник зберігав той самий зверхній, дещо прихильний вираз обличчя.— Просто я спершу добре не розчув.

— Ну, коли це не завдає вам клопоту, наперед дякую.

— Що?

— Дякую за напій.

Ясноокий служник затримав погляд на чоловікові. Повагом рушив у прохід між столиками.

— Що тобі замовити? — спитала золотоволоса жінка.

— А хіба я знаю? Може, пива? Свіжого пива.— Хлопець говорив, опустивши голову, не рухаючись, і голос його був такий апатичний, наче він думав про щось зовсім інше.

— Хочеш сандвіч?

— Ні, тітонько. Я не хочу їсти.

До кав'ярні ввійшла худорлява п'ятдесятирічна жінка з намальованими губами й підведеними очима.

— Я вас побачила з вулиці!

Вона поставила господарську сумку на стілець, цмокнула хлопцеву тітку й сіла поруч.

— Якщо ви не заперечуєте, я вип'ю кави.

Чоловікові чомусь здалося, що вона пошкодувала, зайшовши сюди. Чоловік помітив, що жінка не привіталася з хлопцем і нерішуче глянула на нього.

— А як ви? — запитала вона з удаваною невимушеністю. — Я вже давно вас не бачила. Як справи?

— Так собі,— відповів хлопець, не підводячи голови.

— Ну, скажіть, яка сьогодні спека! — вела далі жінка, ніби не чула. Витягла з господарської сумки гаманець, а з гаманця — пачку сигарет і запальничку.

— Він не спить,— сказала хлопчава тітка.

— А лікар? Не приписав йому нічого?

— Приписати приписав... Але він все одно не спить.

— Може, йому ще болить,— швидко обернулася жінка.— Саме вночі найбільше дошкуляють болі.

— Мені ніколи не боліло,— сказав хлопець.— Зроду-віку... Так. Ніколи. Я тільки не сплю. Ось уже півроку, як не сплю.

Жінка тремтячою рукою піднесла до рота сигарету. Прикурила. Пахнула димом, і кришка запальнички опустилася. Обертаючись, жінка простягла руку до служника. Задзвеніли браслети.

— Будьте ласкаві.

Той незворушно підійшов до столу, за яким сидів чоловік. Примруживши повіки, неквапливо, наче священнодіяв, поставив чарку, показав на етикетку пляшки з вермутом.

— Гарзд,— погодився чоловік.

Наповнив чарку, але випив не зразу. «Я, мабуть, піду звідси,— подумав він.— Мені треба забратися геть». Однак усе ще крутив у пальцях чарку і несподівано помітив, який молодий цей хлопець: його пухкі губи ще зберігали чисто дитинний вигин.

— Що замовляєте? — запитала жінка, коли пихатий служник зупинився коло їхнього столу.— Я п'ю чорну каву.

— Принесіть свіжого пива,— сказала хлопчава тітка,— а мені велику чашку кави з молоком і піріжки.

— Чорна кава, пиво, велика чашка кави з молоком, піріжки,— повторив служник і одразу щез.

Хлопець прислухався до гомону в глибині кав'ярні. Він не рухався, і чоловік це помітив, а проте здавалося, ніби він тягнеться в той бік, звідки долинають голоси, хоч голова його весь час безнадійно хилиталася над столом.

— А Америка? — запитала жінка, роздушуючи в попільничці й до половини не скурену сигарету.— Може, можна одержати консультацію листовно?

— Ні,— відповіла хлопцева тітка.— Ми вже готуємо речі. Моя сестра все збирає гроші. Це дорого. Але лікар скаже, коли ми повинні їхати.

— Тдьте якомога швидше,— побажала жінка.— Там його вилікують. Напевне вилікують.

— Лікар скаже...— промимрив хлопець, і його губи ледь витяглися в усмішці. В усмішці шрамів і м'яса, шкарубкого, як зварене залізо.— Найгірше те, що вже півроку я не сплю. Відтоді, коли це сталося, я не сплю.— Нотки страху закрадалися в голос хлопця. Здавалося, він говорить лише до тітки.— Коли я дуже стомлений і думаю, що зараз порину в сон, то починаю чути, як шумить вечірній ліс, і вже не засинаю. Точнісінько так, як у ту хвилину, коли це сталося.

Чоловік випив вермут. Випив одним духом. Хотів одразу ж піти, але зачекав, доки служник подасть на стіл жінці, тітці й хлопцеві. Та служник показував, що йому неспішно. Поволі поставив чорну каву, велику чашку кави з молоком, пиріжки і з тим самим зверхнім виглядом налив у склянку пива.

Пальці хлопця помацали поверхню столу. Тітка схопила його за руку і піднесла її до склянки. Все тіло хлопця болісно зіщулилося. Він ще не при звичаївся до сліпоти.

— Принесіть мені ще вермуту,— різко наказав чоловік служникові. Витяг сигарету, клацнув запальничкою, але не закурив.

Служник повернувся, і вермут знову заблищав у тонкій і прозорій мушлі чарки. Чоловік одразу випив. «Це добра склянка вина»,— подумав. Може, через це, а може, через сильний гіркий присмак йому захотілося повторити. Він показав на чарку. Служник підійшов і налив йому знову.

— Дати вечірню газету?

— Ні.

— Сьогодні є важливі новини.

Чоловік закурив сигарету. Важливі новини. Стихійне лихо? Війна? Політика? Він пахнув димом.

— Вони мене не цікавлять,— відповів він.— У кав'ярні є кондиціонер? Щось не відчувається.

— Кондиціонер?.. Гаразд. Машина нова, можна відрегулювати, як вам хочеться. Оливок принести?

— Ні. Тільки вермуту.

Він випив чарку. Відчув гірку терпкість— вино йому вже не смакувало. Проте наполіг:

— Принесіть іще.

Витяг банкноту, поклав на стіл. Служник відрахував і повернув решту. Чоловік узяв одну монету, сховав гроші в кишеню піджака. Не зводячи погляду зі служника, постукав монетою по столу.

— Ви любите говорити про те, що діється в світі?— делікатно запитав його.— Воєнні події, так? Схвалюю. Завжди цікаво знати, що думають про війну наші співгромадяни.

Ясні очі служника округлилися під темними запухлими повіками.

— Ви жартівник...

— Ще й який!— вигукнув чоловік, випустив монету й підвівся. Зненацька він схопив за руку служника, нагнув його до столу і повторив:— Ще й який!

Грубо штовхнувши його, чоловік вийшов геть.

— Він божевільний! — крикнув служник, спираючись на піднос од страху, щоб його не побили.

У кав'ярні загрюкали стільці. Відвідувачі посхоплювалися з місць.

Тільки хлопець у чорних окулярах сидів непорушно. Весь напружившись і схиливши над столом голову, він, здавалося, слухав шум дечірнього лісу.

МАЙДАН

Колись майдан був центром світу. Тепер це тільки перехрестя з будиночками на повороті і єдина вулиця, що веде до селища. Вітер налітає на осики, і гілля шелестить, ніжно зітхаючи. Вихориться й спадає на пустельну землю курява. Нікого. Життя перемістилося на другий бік селища.

А вбив його поїзд. Під стукіт коліс повмирили чоловіки, здавалося, безсмертні. Сеньйор Палма Бранку, сухорлявий довгань, оточений шаною; троє статечних братів Монтенегру; Бадіна, слабосилий нахаба; Ештройна, п'яниця, що ледве тримався на ногах, з відкритим ножем у кулаці; Ма Раса людомор, завжди озлоблений на все і на всіх; Ратай Алба Гранді, який у спокійному завзятті заорював половину майдану; майстер Собрал; Уї Котовіу, звідник, з кучериком над лобом. Акасіу, п'янюга Акасіу, який носив портрети, зігнувшись під великим чорним полотнищем. І той, худючий, немов хорт, чоловік, невідомо якого роду-племені, що зненацька ставав на розі і, сповнений жаху, дивився на майдан.

У той час осики хвилювалися, буйні й пишні. Важко хитали гілля і були свідками всіх великих подій. У їхньому затінку штукарі показували своє мистецтво, танцювали дикі ведмеді й билися сміливці; там, коло стовбура осики, звалився мертвий Антоніу Валморім, пострах чоловіків і любов жінок.

Це був центр селища. Подорожні виходили з карети й розповідали новини. Саме через майдан народ зв'язувався зі світом. І тут, коли новин не було, вигадували щось правдоподібне. Минав час, і ця вигадка ставала правдою. Ніщо не пропадало, якщо приходило з майдану. Так, майдан був центром світу.

Хто панував на майдані, той панував над усім селищем. Найбільші мудрагелі спускалися на майдан і звідси повчали селище. Шибайголови ставали посеред майдану і дражнили селище, хизуючись досхочу. П'яниці сміялися з селища, байдужі до всього світу, хиталися й падали долілиць. Падали, змучені нудьгою, в білу куряву майдану. Це було місце, де чоловіки відчували себе великими в усьому, що давало життя,— у відвазі, в мудрості, або в журбі.

Сеньйори з селища приходили на майдан і, як з рівними, балакали з майстрами — каменярами, ковалями. Навіть з крамарями, селянами, ремісниками. Балакали, як з рівними, навіть з наймитами, нахабними й потаємними волоцюгами. Тут було місце чоловіків. Тих чоловіків, що в давні часи ніколи й ні перед ким не знімали капелюха, а скидали його, тільки лягаючи спати.

Це була також найкраща школа для дітей. Тут навчалися вони ремесла, слухаючи майстрів, пильнуючи за їхніми поважними рухами. Або вчилися відваги, пияцтва чи бродяжництва. Чогось-таки вчилися, і все це було життя. Майдан вирував життям, подвигами, трагедіями. Славився великими благородними вчинками. Тож, мабуть, дитина, вивчивши це все, стала б поетом, та, на жаль, не видно було дитини, яка б вивчала життя, велике й таємниче життя майдану.

Жінки сиділи вдома.

Не показуючись на вулицю, вони чесали довгі, мов кінські хвости, коси; працювали в тінявих садках під виноградними лозами; готували їжу й постілі — жили тільки для чоловіків. І, покірні, чекали їх.

Виходити на вулицю самі вони не могли. Їх завжди супроводжував хтось з чоловіків. Провідували подруг — і чоловіки впускали їх у двері, а самі заходили до ближньої крамнички й чекали, щоб відвести потім їх додому. Йшли на обідню, а чоловіки лишалися на паперті. Вони обминали місця, де довелось б знімати капелюх. Це були чоловіки, вони, як не як, панували на майдані.

З'явився поїзд і змінив селище. Крамниці переповнилися зняряддям, досі доступним тільки ковалям і теслям. Розвинулася торгівля, збудували фабрику. Майстерні зазнали краху: ковалі перетворилися на робітників, каменярі почали називатися мулярами й також стали робітниками. На зміну добродушним стражникам прийшла жандармерія й виловила шибайголів. Жінки обрізали коси, підмалювали губи й виходять вже самі; сеньйори знімають тепер один перед одним капелюхи, низько вклоняються і весь час ручкаються. Ходять з жінками на обідню, проводять вечори в клубі і вже не спускаються на майдан. Тільки п'яниці й волоцюги показуються там у недільні вечори.

Тепер новини надходять того самого дня — з усіх кінців світу. Їх чути по всіх крамничках і численних кав'ярнях у селищі. Радіо кричить про все, що відбувається на суші й на воді, в глибині шахт і океанів. Світ існує всюди, він зробився малим і близьким для всіх. Будь-яка подія в найдальшому куточку землі стає здобутком усіх, кожен має про неї свою думку, кожен до неї причетний. Нема таких темних, щоб нічого не знали. І коли на землі десь діється щось моторошне чи радісне, воно діється скрізь. Ніхто не стоїть осторонь, ніхто не байдужий. Селище поділилося. Кожна кав'ярня має свою власну клієнтуру, залежно від умов життя. Майдан, спільний для всіх, де можна було довідатися про будь-що і про будь-кого, перестав існувати. Чоловіки розмежувалися за інтересами й потребами. Вони слухають радіо, читають газети і сперечаються. І з кожним днем дедалі більше відчувають — щось відбувається.

Діти також поділились: гуляють кожне в своєму гурті так само, як дорослі; зупиняються під дверима кав'ярень, куди вчашають їхні батьки чи старші брати. «Майданом» тепер є весь світ. Він там, де чоловіки, жінки й діти. А на тому майдані — тільки п'яниці й нероби-волоцюги та ще ті, хто не хоче вірити, що все змінилося. Звичайно, ніхто вже не зважає на цих людей і на цей майдан.

Великі осики, як у давнину, й досі оточують майдан, і в їхньому за-тінку Жоан Гадунья ще силкується підтримати традицію. Та вже все не так, як було. Всі глузують з нього і йдуть геть.

Жоан Гадунья, п'яниця, патякає про Лісабон, де ніколи не був. Усе в ньому — жести і врочистий тон, це невдале наслідування чоловіків, яких він слухав замолоду.

— Велике місто — Лісабон! — каже він.— Скрізь люди і люди, на вулицях, як на ярмарку!

Гадунья вважає, що в Лісабоні й досі є площі, де юрмляться люди, як він колись дізнався тут, на цьому майдані, обсадженому старими осиками. Голос у нього збуджений:

— Хочете знати? Одного вечора я був на площі Россії.

— На площі Россії?

— Еге ж, хлопче! — стверджує Гадунья, гордо підводячи голову.— Я був на площі Россії, спостерігав рух. Одні там ішли вниз, інші — вгору, величезний натовп, і я все бачив. Тут я завважив, як на мене дивиться якийсь тип. Злодюжка, — думаю. Ну й було ж!.. Він підступив бочком так, ніби щось хотів, і засунув руку мені під куртку. Але ж я гав не ловив!.. Відскочив убік і — лясь! — його в пику; він заточився, вдарився головою об евкаліпт і звалився без тям.

Регіт заглушує останні слова Гадуньї:

— Об евкаліпт?

Тільки через незначну подробицю він зіпсував таку гарну історію. Якби це було раніше, то всі слухали б мовчки. Тепер сміються. Але Гадунья править своєї. Ні, він-таки був на площі Россії, там, у Лісабоні.

— Невже ви десь бачили площу без евкаліптів, осик чи ще якогось дерева? — запитує він, збитий з пантелику.

Всі регочуть і йдуть геть.

Жоан Гадунья залишається самотній і сумний. Очі його запливають сльозами, і він, сп'янілий, плаче. Хапається за осики, обіймає їх і ласкаво говорить до них. Припадає грудьми, немов намагається прихилити до себе минуле. І його сльози зволожують з'їдені шашелем стовбури осик.

Ось так гине майдан. Особливо шкода його в неділю. Всі поспішають до кав'ярень, у кіно чи на поле. Майдан пустіє під кронами принишклих осик.

Саме в ці дні, під вечір, старий Раніту виходить з шинку, скрегочучи зубами. Колись він був майстер-ремісник, славився, користався шаную. Сьогодні він такий бідний і немічний, що навіть не знає до пуття, скільки в нього дітей. Знає тільки напиватися. Дрібний і кволий, він оживає од вина. Весь напружившись, заносить над головою ціпок і, не згинаючи колін, підстрибує й устигає тричі вдарити ним по куряві перед тим, як знову стати на ноги. Підводить голову і, приголомшений, кричить:

— Якщо тут є зух, то хай підстрибне, як я!

Але зуха на майдані вже немає, вже нікого немає на майдані. Раніту водить навколо себе зляканим поглядом.

Зір його тьмариться, і він скрегоче зубами:

— Ах, життя, життя!

Крутить над головою ціпком, обходить величезний майдан життя, люто ляскаючи ціпком по землі. У нього розв'язався й волочиться пасок, а він, проворний і смішний, викликає людей, давно померлих.

Йде, поки зовсім стомиться в цій нерівній борні. Ціпок випадає йому з рук, і він слабне, втрачає рівновагу. Хилиться вперед і падає, мусить упасти: майдан перестав існувати, і він не хоче, але мусить упасти.

Здіймається хмара пилюги, потім осідає повільно й сумно. Падає на обідраного Раніту і вкриває його.

Він уже не може бачити, що майдан — це світ за тим колом усохлих осик. Широкий світ, де відбувається щось моторошне й радісне.

РІЗДВЯНА НІЧ

З галасом вдерлося троє солдатів. Жінка схопилася із стільця. Вона мало не падала, так хотіла спати. Очі злипалися, і голова хилилася над дитиною, заснулою під подертим покривалом. Світло газової лампи ледь блимало в пітьмі, розлитій по таверні. Солдати вдерлися, похитуючись, і наткнулися на стойку.

— Винця, тільки доброго!

Вона розплющила очі. Поверх стойки над нею схилилося троє голів з роззявленими ротами й посоловілими баньками. Несамохіть простягла руку до лампи й викрутила гнотик; од світла по кутках розбіглися тіні. Злякана дитина зайшлася плачем.

Жінка знову глипнула на солдатів.

— Що за звичка вриватися отак раптово, грім би вас побив!

— Хочемо вина і посидіти теж.

Вона протерла пальцями запалені очі. Котра ж це година? Позіхнула.

— Три склянки червоного?

— Ні,— сказав здоровань.— Літрову пляшку!

Вона підвелася. Поклала сина, який безперестанку плакав, на овечину в ящик, збитий з двох дощок у вигляді півмісяця. Штовхнула, і ящик загойдався разом з дитиною, що з квилінням сукала рученятами.

Згадай-но, Маріє, згадай-но,
Згадай же, Маріязіньє...

Співали двоє солдатів. Відірвавшись од стойки, вони плескали шкарбками долонями в лад пісні і, високо закидаючи ноги, стрибали по чорній підлозі таверни.

— Перестаньте, а то витурю на вулицю. Чули? Годі!

Один солдат зупинився; зняв кашкет і поклав на темну й липку дошку стойки:

— Не гнівайся, Маріє.

— Витурю геть, я вже сказала,— повторила жінка кволим голосом.— Пийте і йдіть собі. Пора зачиняти шинок.

— Облиш. Тобі ж потрібні наші гроші, а ми платимо так, як і всі.

Дрібна постать солдата потопала в довгій до п'ят шинелі. Піднятий комір торкався вух, відстовбурчених і червоних з холоду. Стрижена начисто голова здавалася посипаною борошном, а на худорлявому смаглому обличчі всміхалися неспокійні оченята:

— Сьогодні свята ніч, не гнівайся. Ми прийшли сюди випити й поспівати, сто чортів!.. Гей, товариші, ще по одній?

Вхопившись за край стойки, солдат відштовхнувся усім тілом. Раптом, блукаючи десь далеко туманним підшлядом, затягнув поволі:

Хто ж ті славні кавалери,
Що край моря втрьох стоять?..

— Та годі! — крикнула жінка.— Ви вже п'яні. Не треба було пускати вас. Випийте і йдіть собі, бо мені ніколи, кажу ще раз!

Усмішка знову сяйнула в очах солдата:

— Облиш. Ми перешилили по чарці, що правда, то правда. Але не можна прозивати п'яницею того, хто п'є сьогодні.

Він знизав плечима; стрижена голова майже зникла в шинелі:

— Зрештою, ми нічого особливого не хочемо, та й як же інакше солдат відзначить свято?

Марія схилилась над зарюмсаною дитиною і знову штовхнула ящик. Підвелася, відкидаючи волосся з-перед очей. Коли дивитися на її спину, дуже худу, вона ще більше здавалася пригніченою турботами і втомою.

— Прошу не співати тут. Пийте, балакайте без крик, а для співа-нок уже пізно.

Здоровань нахилився, ляснувши долонею по стойці.

— Винця! — гарикнув він.— Годі базікати — тепер пригощаєш ти, Шіку Валіньяш. А то зразу стаєш забудьком, як треба труснути гаман-цем. Правда ж, його черга, друже Шарнеку?

Шарнеку, навіть тут мовчазний, наїжачений, втуплений у ящик, де плакала дитина, обернувся. Він нібито прокинувся від болісного розду-му. Схопив за руку здорованя:

— Мені треба було зразу ж дати йому,— сказав спокійним і напру-женим голосом.— Він сам напрошувався, аби його зацідили так, щоб зар-орав носом у землю. Але ти схопив мене, Луїше Палміту... І даремно. Але це вже востаннє.

З другого боку Шіку Валіньяш огризався:

— Я забудько? По-твоєму, я люблю гроші, Луїше Палміту?

Він задер полу просторої шинелі, дістав з кишені штанів кілька мо-нет, порахував їх одну по одній і вдарив ними по стойці:

— Шістнадцять тисяч двісті! Гей, Маріє, дивись, усе на вино! Але, якби ти захотіла, було б на інше... Мерщій, та не кривися, нас чекає ді-лова розмова. Подай-но літрову пляшку. І три склянки.

Солдати сіли за полусканий і брудний стіл, що займав майже пов-ністю один куток таверни. Марія налила склянки й поставила пляшку. Знову підійшла до ящика і, тихенько наспівуючи пісеньку, намагалася зацитькати сина.

Палміту, закинувши голову назад, вихилив склянку одним духом. Здригнувся і знову налив повну. Поруч широке і кошаве обличчя Шар-неку розм'якло, ніби його обволікав якийсь туман. Дивився каламутно:

— Удружив ти мені, нічого не скажеш. Більше ніколи не хапай ме-не, Луїше Палміту. Кожен сам собі хазяїн. І тут теж. Захочу встряти в бійку, то нема чого ні тобі, ні комусь іншому розбороняти.

Він схопив чарку все з тим же каламутним поглядом:

— Кожен сам собі хазяїн...

Загорнута в ганчір'я дитина плакала, аж заходилася. Жінка легень-ко погойдувала ящик.

— Твій хлопець не замовкає, Маріє,— сказав Валіньяш, і губи в нього розтяглися в широкій усмішці.— Чисто тобі цуценья, коли йому надівають намордник. Погодуй груддю хлопця, жінко!

— Я знаю, чого ти хочеш... тільки не дивися,— відповіла жінка, не глянувши на нього, і схилилась до сина.— Але він не хоче ссати, йому болить животик. Чого я тільки не робила, а йому не легше. Треба піти до лікаря. Ніяк не втихомириться, проплакав увесь вечір і весь день. Але тепер винуваті ви. Хлопець спокійно засинав, а ви збудили своїм галасом.

— Який животик! Він голодний. Погодуй груддю його, Маріє. Вий-ми грудь, якщо хочеш, щоб він замовк.

І Валіньяш засміявся, блискаючи неспокійними очима:

— Навіть я замовкаю, сто чортів!

Знадвору чулось, як співали хором. Це були колядники. Люди співали у завулках, на вулицях, на площах. Потім, чекаючи пригоснення, замовкали під холодним небом, де тремтіли далекі зорі. Перегукувалися солдати. Заводили всіляких пісень. Забували про різдво, і їхні голоси повнилися тугою. Тугою за іншим життям, тугою за родиною. Одна пісня лунала все дужче, голосна й дружна:

О Бежа, моя недоле,
Земле страшна і не близька...

Солдати оніміли круг стола. Рука Луїша Палміту з піднесеною до вуст склянкою зупинилася, впала і грюкнула по чорній дошці стола.

Було три години рівно,
Коли я пішов до війська...

Луїш Палміту підхопився:

— Товариші!..

Він глянув на двох солдатів. Але вони сиділи похнюплені, було видно тільки їхні кашкети. Обернувся:

— Маріє! Я тут сміюся, а в цей час моя старенька мати плаче там, у горах!..

Зіпершись на лікті, Шарнеку схилювся над столом, і порожня склянка зникла в його шакарубкій долоні:

— Я був вільний, робив, що заманеться... А тепер? Тепер там, у казармі, всі командують, ганяють, як цуцика. Що я таке після того, як приїхав до Бежі? Ніщо. Хіба я бачу щось привабливе в війську, Палміту, щоб мені хотілося йти до нього? Ні, сеньйоре. Я ніколи не хотів до війська, я ніколи не хотів такого життя. Я був косарем, коли надходили жнива, землекопом, коли було потрібно. Я заробляв на прожиток. Ви чуєте? Я заробляв собі на прожиток! Запрягав пару биків і орав облоги, і ніхто нічого не міг сказати. Борозни, як струни, з кінця в кінець! Я співав бикам, і вони, лагідні, спокійно ступаючи, вели борозну. Я це любив.

Дитина заснула, знеможена плачем. Марія поправила шаль, обмотану довкола грудей. Там, на вулиці, даленіла пісня:

О Бежа, моя недоле...

— Бідненька, не хотіла, щоб я кидав її,— почав знову Палміту.— Але так сталося...

Він сидів і дивився через пляшку, зовсім байдужий, слухають його чи ні:

— Так сталося. Нас восьмеро братів, і сьогодні вже нікого при матері, друже Шарнеку. Вона завжди благала: «Не кидай мене саму. Твої брати ніколи не хотіли знати про мене. Але, дивись, якщо ти кинеш мене — я вб'ю когось із вас». Тоді вона видавалася жорстокою. Одначе то було тільки на словах. Насправді ж вона хухала й дмухала на мене. Вона дуже стара, бідна. Вже безпорадна. І боїться зостатися самотньою, щоб не вмерти з голоду. Якщо не матиме годувальника, хто ж її догляне?

Валіньяш підвівся, перехилиючи склянку. Ноги вже не слухалися його. Зціпив зуби і, підтягуючись усім тілом, доволікся до стойки:

— Хочу тобі щось сказати.— Він простяг руку і схопив жінку за плече:— Якщо ти хочеш, Маріє... коли вони підуть, не замикай, тільки причини двері, ну? Потім я вернуся... Дивись.

— Ти вельми щедрий,— сказала жінка, задкуючи втомлено й сонно.— Щедрий, але ж ти п'яний.

Валіньяш задер полу шинелі. Та незграбні від сп'яніння руки ніяк не попадали в кишені.

Поглинуті своїм, Палміту й Шарнеку говорили, замовкали, знову бралися говорити. Час од часу кидали люті погляди. Затаєний гнів раптом виривався назовні, і їхні очі зловісно поблискували. Далі знову починалось те ж саме: голови мляво хитало на плечах і чувся тягучий голос:

— Я заробляв і добре заробляв за день на будь-якій роботі. У жнива навіть наглядач ставив мене попереду. Ти слухаєш, Луїше Палміту? Попереду, щоб тягнув інших. Я брав широкий покіс і неквапом ступав, а коли хотів — заганяв до поту всіх. Був як лев... Потім ішов на ярмарок і там показував приклад. Я був чоловіком, Луїше Палміту!

Валіньяш нарешті дістав монети. Тицяв їх Марії.

— Глянь. Це для тебе. Ну? Прихилиш двері, я дам драла від них одразу ж за рогом і вернуса до тебе.

Він ледве дихав. Потягнув її за руку:

— Хочеш, Маріє?..

— Я нічого не хочу, відпусти мене,— пручалася жінка.

— Чому не хочеш? Хіба я не рівня іншим? Чи в мене гроші не такі, як у них?

Він спробував знову схопити її. Жінка сахнулася від нього, наткнулась на ящик і збудила сина. Дитя підвело слабкий кулачок, розплющило очі і знову заходилося плакати. Жовтувате личко й великий лоб постаречому зморщились.

— Нас восьмеро братів, і всі покинули її, вона цього не знесе. А вона ж на мене хухала й дмухала. Я також віддавав їй майже всю платню. Бач, різдва діждалась бідна...

Уникаючи домагань солдата, Марія вийшла з-за стойки.

— На сьогодні — кінець, хочу замкнути двері. Хто платить?

Палміту підвів голову, нічого не чуючи:

— Я тут сміюся, а моя мати плаче там, у горах, Маріє.

Валіньяш простяг на долоні кілька монет:

— Даремно ти нас розборонив,— наполягав Шарнеку.— Там, у казармі, всі мною командують. Я вже не чоловік, я ніщо. А ти знову хапаєш мене, падлюко!

Палміту схопив його за шинелю:

— Не говори так.

— Пусти!

Марія розводила їх:

— Мені тут не потрібно розгардіяшу! — Її кволий голос зривався на гострі, жалібні нотки.— Вийдіть! Я хочу замкнути двері!

Шарнеку вибіг на середину вулиці:

— Тепер хапай мене, Луїше Палміту! Іди сюди, якщо ти чоловік!

Марія штовхала в груди Шіку Валіньяша, той задкував, правлячи вперто:

— Чуєш, я вернуса...

В ящику дитина захлиналася від плачу. А там, на вулиці, співав щораз голосніше хор, чутний серед ночі.

— Якщо хочеш, даю тобі гроші зараз.

Жінка насилу зачинила двері. Спів лунав із вузьких завулків Порташ-ді-Мура. Немов плач, линула хвала синові божому:

На снігу бідненький хлопчик,
Він ридає і тремтить...

Двері таверни грюкнули, заскрипів по дереву металевий засув.
Розлучений Шіку Валіньяш стис кулаки і сповага обернувся.

Раптом Луїш Палміту зняв пояс і намотав на руку. Ступив убік, пояс звився у повітрі, і пряжка влучила Шарнеку в обличчя. Шіку Валіньяш теж зняв пояс. Шарнеку, зігнувшись, ринувся вперед.

Мовчазні, вони почали штурхати й вовтузити один одного кулаками; били, куди попало, важко хекаючи. Зненацька Валіньяш вистався, схопився руками за живіт і безпорадно звалився на тротуар:
— Рятуйте! Мене вбивають!..

Двоє солдатів відступили. На якусь мить застигли з простягненими руками; Шарнеку ще міцніше стиснув колодочку складаного ножика. Заціпеніння минуло, і вони метнулися врзніобіч, гупаючи чобітьми.

А з Порташ-ді-Мура пісня все наближалась і наближалась, чулася тепер, як голосне приглушене ридання:

О дитинко, моя душе,
Хай тебе боронить бог...

З португальської переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Мануел да Фонсека (нар. 1911 р.) — один з найвизначніших сучасних португальських поетів і новелістів. Свою творчість він розпочав у середині 30-х років, коли над його батьківщиною почали згущатися лиховісні хмари фашизму, який у салазарівському варіанті мало чим поступався перед гітлерівським.

1940 року Мануел да Фонсека видав поетичну збірку «Роза вітрів». За рік з'явилася його друга книжка віршів «Рівнина». Вони й принесли автору визнання. Мануел да Фонсека очолив групу молодих поетів-неореалістів, які виступали проти декадентства, й випустив їхні твори в серії «Новий пісенник», що стала віхою в розвитку прогресивної літератури й мистецтва Португалії.

Перша збірка новел Мануела да Фонсеки «Нове село» побачила світ 1942 року. Згодом вийшли «Вогонь і попіл» (1953) та «Ангел на трапеції» (1968). Перу письменника належать також два відомі романи — антивоєнний «Серромайор» (1943) і «Зерно вітру» (1968).

Новели Мануела да Фонсеки глибоко реалістичні. Їхній психологізм зумовлений своєрідністю долі, характеру й прагнення кожного з героїв. Коло тем і проблем письменника надзвичайно широке: він пише про селян плоскогір'я Алентежу і садоводів долини річки Тежу, про рибалок, ремісників, жебраків, про молодих інтелігентів і дрібних провінційних буржуа.

І вже тим, що за героїв собі він обирав знедолених, показував злидні,

пийцтво, розпусту і соціальне зло, Мануел да Фонсека виступав проти фашизму. За часів диктатури Салазара та Каєтану португальські прогресивні літератори насичували свої твори недоумовками, натяками на відомі події й епізоди повсякденності, сподіваючись, що читачі зроблять із них потрібні висновки. Таким прийомом користувався і Мануел да Фонсека. Наприклад, у «Різв'яній ночі» першим планом змальовуються морально знівечені солдати, які топлять свій гнів у чарці; водночас у підтексті новели кориняться протест, переданий мимохідь через спогад про Бежу, місто, де неодноразово вибухали робітничі повстання; до речі, під час найбільшого з них, що знялося на початку 1962 року, солдати й офіцери місцевого гарнізону підтримали робітників. Так само в безіменному хлопцеві з «Шуму вечірнього лісу» легко вгадати колишнього солдата колоніальних військ. Хлопець не може заснути відтоді, як його тяжко поранило; йому все чується, що шумить вечірній ліс. Той ліс має нагадати читачеві непрохідні й жахливі для солдата джунглі Анголи, Мозамбіку чи Гвінеї-Бісау, адже мало не з кожної португальської сім'ї хтось воював, загинув чи служив десь там, на далекій африканській землі.

Глибокий інтерес до життя трудящої людини допоміг Мануелу да Фонсеці в усій повноті змалювати ту Португалію, яка в тяжких випробуваннях зміцніла духом й виплелала в серці своєму справедливий гнів, що нестримним вітром волі змів ненависний фашистський режим і тепер сіє живодайні зерна прийдешності.

МІЖ НАУКОЮ

I ПОЕЗІЮ

Серед навчальних медичних закладів середньовічної Європи найбільшого значення й слави набула школа в Салерно, старовинному місті Кампанії, розташованому на мальовничому березі Тіренського моря. Ця школа заснована в IX ст., коли Салерно стало столицею Лангобардського королівства. Сюди, до славетного «Товариства Гіппократа»¹, прибували з різних країн ті, хто хотів оволодіти високим мистецтвом лікування. Згідно з розпорядженням імператора Фрідріха II, лише Салернська школа давала дозвіл на лікування, а хірургічною практикою міг займатися тільки той, хто пройшов відповідний курс у Салерно. Викладачі Салернської школи — люди різних національностей — спирались на твори грецьких та римських авторів, і лише в XI ст., коли до Італії прибув Костянтин Африканський, що вславився перекладами з арабської мови, починає відчуватися вплив арабської медицини. Та все ж перевагу в цій школі мали традиції античної медицини.

Салерно мало зазнало впливу схоластики — тут більше цінували досвідне знання. Про це свідчать найбільш ранні (XI—XII ст.) тексти adeptів Салернської школи, що мали практичне значення: «Антидотарій» — рецепти ліків проти отрут, «Пасіонарій» — збірник з діагностики, автором якого вважається лангобард Гаріопонт (Варімпот). Тут працювали Іоанн Платеарій, автор короткого медичного посібника, Кофо, фахівець з лихоманки та місцевої патології, лікар-філософ Урсо, автор творів про пульс, та інші видатні лікарі того часу. Серед викладачів Салернської школи було чимало й жінок, що говорять про її світський характер.

¹ Салернська школа на знак своєї пошани до заповітів «батька медицини» Гіппократа викарбувала на своїй печатці напис: Civitas Hippocratica.

Найславетнішою була Троктула (або Трокта), яка написала книгу про жіночі захворювання.

Виняткову популярність у середньовічній Європі мав «Салернський кодекс здоров'я», медичне кредо, що увічнило славу цієї школи. За тогочасним звичаєм, що походив ще з античних часів, твір написаний у віршованій формі. Він має кілька розділів, у яких подаються рецепти і вказівки, переважно дитяко-гігієнічного характеру — як зберегти здоров'я і запобігти захворюванню.

Автор цього твору, іспанець за походженням, Арнольд з Вілланови (біля 1235—1312 рр.) був літературно обдарованою й добре освіченою людиною. Він подорожував по Іспанії, Франції, Італії, знав грецьку, арабську й старосврейську мови, був одним з найвідоміших професорів у Барселоні й у Монпельє, де уклав «Бревіарій» — короткий курс практичної терапії. Крім того, він написав багато праць з різних галузей наук. Твори Арнольда з Вілланови далекі від догматичних трактатів, що ними рясніє середньовіччя. Не сліпе наслідування авторитетів, а непересічна спостережливість й допитливість — ось чим характерні його праці. Не дивно, що їх автор, відступник від догматів католицької церкви, зазнав переслідувань з боку духовенства й мусив шукати притулку в Сіцилії. Ряд творів Арнольда з Вілланови було спалено інквізицією.

Нас цікавлять у творі Арнольда з Вілланови передовсім історико-культурні й літературно-мистецькі якості.

Про гідну подиву популярність «Салернського кодексу здоров'я» найкраще говорить число його видань, що перевершує триста. Перекладений він багатьма мовами світу. Перший прозовий російський переклад цього твору з'явився 1960 року. Згодом, через 10 років, опублі-

«Салернський кодекс» проілюстровано гравюрами з медичних книг XV—XVI століть.

ковано віршовий переклад Ю. Ф. Шульца.

Переклад «Салернського кодексу здоров'я» пов'язаний з певними труднощами. Цей твір неоднорідний за своєю віршовою формою: тут і гекзаметр, і пентаметр, і так звані леоніми (вірші з внутрішньою римою). Але домінує гекзаметр, тому при перекладі, для збереження художньої цілісності твору, віддають перевагу саме цьому розміру. Важко, а поде-

куди й неможливо відтворити майстерну гру слів, що є характерною особливістю твору.

Українською мовою «Салернський кодекс здоров'я» перекладається вперше. Переклад зроблено з повного видання творів Арнольда з Вілланови, яке опубліковане в Базелі 1585 року й зберігається у Львівській бібліотеці АН УРСР.

Андрій СОДОМОНА

Львів.

АРНОЛЬД З ВІЛПАНОВИ

САЛЕРНСЬКИЙ КОДЕКС ЗДОРОВ'Я

- 1 Пише таке королеві англійському¹ школа салернська:
Хочеш бути міцним, втішатись добрим здоров'ям —
Чорні турботи жени, не понижуйсь ніколи до гніву,
Міру в вині май і в їжі, не думай, що це маловажне
Після обіду пройтись, відганяючи сон опівденний.
Легко й у пору живіт випорожній, сечі не затримуй.
Довгий вік проживеш, коли цим керуватися будеш.
Бракне тобі лікарів — хай ці троє тобі лікарями
Служать: усміхнена вдача, і спокій, і скромна пожива.
- 2 Вранці, прокинувшись, тут же в холодній воді свої руки
Й очі помий, тоді прогуляйся, розрухайся трохи,
Зуби почистити потім спіши й причесатись: усе це
Зміцнює розум і все наше тіло. Ванну прийнявши,
Снідай, а потім постій чи пройди: уникай охолоди.
- 3 Коротко спи або й зовсім забудь про сон опівденний:
Млявість, катар і біль голови, й лихоманку в додачу —
Ось що тобі принесе неодмінно сон опівденний.
- 4 Є од вітрів, що живіт роздувають, чотири хвороби:
Заворот у голові, водянка, спазми та кольки.
- 5 Пишний, багатий обід — це кара для шлунка найбільша.
Ніч щоб легкою була, за обіднім столом не засиджуйсь.
- 6 Їжі торкатись не смій, не відчувши, що вже перетравив
Шлунок усе, що недавно прийняв, що вже він порожній.
Знатимеш те по бажанню виразному; буде й ознака
Певна того: у твій рот напливатиме слина голодна.
- 7 Яблука, груші, персики, сир, молоко, солонина,
М'ясо козяче й оленяче, заяче як і бичаче —
Все це чорну пробуджує жовч і шкідливе для хворих.

¹ Про якого англійського короля йдеться тут, точно не встановлено.

- 8 Яйця ще свіжі, червонї вина, юшки поживнї,
Хлїб із муки найчистїшої силу дарують людинї.
- 9 Живлять і тучать сир молодий, молоко і пшениця,
М'ясо свиняче, бичачї тестикули, мозок усякий,
Смокви дозрілі й в соку молодім золотї винограда.
- 10 Судять про вина з їх запаху, блиску, смаку та з їх барви.
Хочеш добірних вин — вони п'ять цих ознак мусять мати:
Міцність, красу, аромат, прохолоду і свіжість.
- 11 Біле солодке вино поживнїше й краще, ніж інші:
Вип'єш червоного більше колись, то тут же від нього
Ствердне живїт, а голос дзвінкий звучатиме хрипко.
- 12 Рута, часник, теріак ¹, горіхи і груші, і редька —
Ось від отрути смертельної протиотрута надїйна.
- 13 Чистим, легким для легень, прозорим хай буде повітря,
Щоб ні зарази у нїм не було, ані запаху гнилі.
- 14 Раз тобі шкодить вечірне вино, то його тоді зранку
Трохи попей собі — й будуть у нїм тобі й ліки цілющі.
Краще вино — то й соки воно в нас витворює кращі.
Темне, без іскор ясных — ослабляє, пригнічує тіло.
Світле ж хай буде вино, хмільне, тонке та дозріле,
Змішане вмїло з водою², грайливе й у міру спожите.
- 15 Пиво не кисле, а чистої барви, ясне мусить бути,
Зварене з буйного зерна й одстояне; вип'єш такого —
В шлунку тоді не тягар, а полегкість приймну відчуєш.
- 16 В час весняний себе скромною мірою в їжі обмежуй³.
В розпалі ж літа надмірний обїд особливо шкідливий.
Будь восени обережний з плодами, бїди не накликауй.
Взимку — бери зі стола, не вагаючись, те, що захочеш.
- 17 Рута й шавлія до пари хмільне проганяють із чари.
Кинь ще трояндовий цвіт — і позбудешся шалу любові.
- 18 Вже не занудить того, хто, в море пускаючись, вип'є
Трохи морської води, до вина її в келих доливши.
- 19 Перець, шавлія і сіль, вино, часник і петрушка,
Змішані так, як належить, підливою гострою стануть.
- 20 Зичиш здоров'я собі — частіше лице мий і руки;
Після їди умивання несе тобі користь подвійну:
Чистими руки стають, а зір гострою втішає.
- 21 Хлїб хай не буде черствим, та хай і гарячим не буде,
Добре хай буде розчинений, пористий, спечений добре,
В міру посолений, з кращих сортів повнозерного збіжжя.
Шкірки, проте, не з'їдай: вона жовч тобі буде сушити.
Чистий, посолений, добре розчинений, спечений добре,
Хлїб цей здоров'я дає, а на інший — ти не дивися.
- 22 М'ясо свиняче, коли без вина, — від баранини гірше,
Ну, а з вином — це і страва хороша тобі й медицина⁴.
Добрий і потрух свинячий, а інший — вважай за непотріб.

¹ Теріак — засіб проти отрути, що містив у собі близько 70 складників.

² Звичай змішування вина з водою походив з античних часів.

³ Поміркованість у їжі, за античною традицією, вважалась основною умовою збереження здоров'я.

⁴ Вірші оригіналу тут, як і в інших місцях, рясніють, внутрішніми римами й грою слів.

- 23 Муст¹ заважає сечі, раптово послаблює шлунок і селезінку й печінку псує та й камені родить.
- 24 Більшої шкоди нема, ніж вода, яку п'єш при обіді; Шлунок вона холодить і тим холодом травленню задить.
- 25 М'ясо теляче для кожного з нас винятково поживне.
- 26 Все це є блага: курка й каплун, куропатка і голуб, Перепел, горлиця, дрізд і фазан, і шпак, і тетеря, Жайворон, зяблик і дрохва, і валюшень бистрий, і сивка.
- 27 Рибу з м'якої породи як ловлять, то тільки велику, Риби тверді, навпаки, чим менші, тим вони кращі: Окунь, щука, лосось, піскар і форель прісновода, Камбала, короп, тріска і лин слизькотілий ще з ними.
- 28 Часто кривого вугра коли їстимеш, — голос охрипне; Ті, які мають до зцілення хист, це посвідчити можуть. Сир і вугор пошкодять тобі, якщо при обіді Їжі такої вином запивати раз по раз не будеш.
- 29 Хочеш з'їсти яйце — хай м'яким воно буде і свіжим.
- 30 Так ми рішили: горох похвали як і осуду гідний: Він бо смачний і поживний тоді, коли без лушпиння; Цей же горох у лушпинні — живіт роздуває і шкодить.
- 31 Вельми здорове від кіз молоко; після нього — й верблюже. Більше поживи, однак, нам дає молоко від ослиці; Та найпоживніше серед усіх — від корови й овече. Лиш, як болить голова в лихоманці, їх краще не пити.
- 32 Масло воложить, м'якшить і послаблює без лихоманки. Вип'єш сироватки — вичистить все вона, легко промие.
- 33 Сир забуває живіт, охолоджує, груба це їжа. Разом із хлібом — на користь іде він, але для здорових; Той, хто хворіє, нехай не бере собі сиру до хліба. «Сир лише вадить», — говорять не раз лікарі нетямущі. В чому ж та вада його, ті дорадники так і не знають. М'явому шлунокві сир додає і пружності, й сили. Ті, які мають до зцілення хист, це посвідчити можуть.
- 34 Пий не багато, коли ти їси, але часто й потроху. Щоб не хворіти, — в перервах між їжею краще не пити. З рідшої страви обід починай, щоб уникнути лиха. Яйця їси, — то по чарці вина після кожного випий.
- 35 З'їж після риби горіх, після м'яса — сир нехай буде. Перший горіх помічний, другий — шкодить, а третій — загибель. Груші вином запивай; від отрути горіхом лікуйся. Груша нам груші дає, без вина ж — це вже просто трутизна. Тож не складатимеш груші похвал, коли груша отруйна. Груша сира нам обтяжує шлунок, варена — полегшить. Груші запити спіши, після яблук — живіт спорожнити.
- 36 Літом вишень поїси — й не одну від них матимеш пільгу: Шлунок найперше очистять тобі, а з кісточки зерна Звільнить від каменя; м'якоть вишень — твою кров оздоровить.
- 37 І холодять, і проносять, і різне добро ще є — в сливах.

¹ Муст — молоде вино.

- 38 Персики завжди з вином молодим подавати належить.
Так і горіх з виноградом єднають за звичаєм давнім.
Не селезінку лікує ізюм, а нирки або кашель.
- 39 Залози, зоб і чиряк од припарок із смокви стухають.
Маку додай ще — і вигоїш ними кісток переломи.
Смоква побуджує й хізь, і свербіж, та в бажаннях — завада.
- 40 Гонить сечу мушмула і зміцнює шлунок ослаблій.
Доброю є і тверда мушмула, та м'яка, проте, краща.
- 41 Муст викликає сечу і послаблює, й тут же здуває.
- 42 Соків чимало породжує пиво, помножує сили,
Збільшує тіло, сприяє утворенню свіжої крові,
Швидко збирає сечу, а живіт і м'якшить, і здуває.
- 43 Оцет помірно нас охолоджує, сушить — сильніше,
Він меланхолію шле і гнітить, і зменшує сім'я,
Жили сухі він виснажує, жирні — сухими він робить.
- 44 Ріпа — шлункові лік, і вітри вміє вивести ріпа,
І викликає сечу, але й зуби до згуби доводить.
Ріпа, коли недоварена — болісних корчів причина.
- 45 Серце — страва тверда, що травитися вперто не хоче.
Шлунок такий же, і тільки крайки його легкоотравні.
Інша справа — язик; поручає його й медицина,
Як і легені: лише прослизнуть — і вже травляться легко.
Курячий мозок із мозків усіх — найбільше поживний.
- 46 Кропу насіння вітрам нагромадженням звільнює вихід.
Кріп ще чотири блага дає: лихоманку лікує,
Скріплює зір, від отрути рятує, прочищує шлунок.
- 47 Ганус покращує зір, од нього й шлунок міцніє.
Щодо користі його, то найкращим є ганус солодкий.
- 48 Попіл і кров затамує тобі, й для печінки він милий,
Мускус — для мозку, для серця — мускат, для легенів — солодке,
Шлункові втіху підсніжник дає, каперці — селезінці.
- 49 Хай перед тим, хто до їжі сідатиме, буде сільничка:
Сіль і отруту проїсть, і смаку додасть несмачному;
Що ж бо за смак тої страви, яка не присмачена сіллю?
Та пересіл затуманює зір нам і зменшує сім'я,
Він же й коросту накликає може й сверблячку нестерпну.
- 50 Гостре, солоне й гірке — гарячать, розбурхують сили.
Кисле з різким і терпким, навпаки, охолоджують тіло.
Прісне, солодке й масне — до помірності хилять людину.
- 51 Зуби вибілює хліб із вином, загострює зір нам,
Збільшує те, чого мало, а зменшує надмір усякий.
- 52 Всім я діету велю берегти, до якої навикли,
Не допускати в ній змін, хіба зайде якась необхідність.
Сам Гіппократ нам говорить, од чого трапляється лихо.
Отже, найвища мета медицини — це певна дієта.
Як не лікуй, а дієтою знехтуєш, — марні старання.
Що, коли і яке, для чого, де і як часто —
Все це, діету складаючи, мусить продумати лікар.
- 53 Вивар капусти проносить, сама ж вона — закріплює.
Подані разом, — вони до послаблення шлунок готують.

- 54 Давня наука повчає нас: мальва пом'якшує шлунок,
Мальви очищений корінь беруть, щоб живіт спорожнити.
Він помічний при родах, викликає й місячне часто.
- 55 М'яти за те не гани, що повільно вона виганяє
З шлунка твого й живота черв'яків та глистів ненаситних.
- 56 Цілий город у шавлії... Чому ж таки вмер його власник? —
Чим би не славивсь город — перед смертю воріт не зачиниш.
Зміцнює нерви шавлія, вспокоює руки тремтливі,
Люта пропасниця — й та перед нею одразу відступить.
Дана природою нам, рятівниця й розрада — шавлія.
- 57 Пижмо, струмина бобра, настурція, з ними й лаванда
І первоцвіт весняний, і шавлія параліч лікують.
- 58 Руту звемо благородною: зір вона владна зцілити,
З ласки її ти на світ гострозорими глянеш очима.
Рута пригашує хіть у мужчин, а в жінок — роздуває.
Рута дає чистоту і ясний, винахідливий розум.
Рута, коли її звариш, від бліх захищає надійно.
- 59 Щодо цибулі — то тут лікарі по-різному судять.
Згідно з Галеном², скажімо, — холерикам вадить цибуля.
Ну, а флегматикам цей же Гален її радить вживати.
Шлункові дуже вона помічна, зарум'янює лиця.
Часто втираючи терту цибулю в місця облісілі,
Зможеш вернути своїй голові її давню окрасу.
Врешті, цибулю й на рани кладуть від собачих укусів,
Лиш перед тим її з медом і отцом як слід розтирають.
- 60 Сухість і жар у ядрі малої зернини гірчиці:
Голову чистить, отруту жене й сльозу витискає.
- 61 Чад оп'яніння пурпурна фіалка розвіює, втому,
Біль голови, а, кажуть, лікує й падуху хворобу.
- 62 Хворих схиляє до сну, припиняє блювоту, знімає
Кашель задавнений, кольку — насіння кропив'яне з медом.
Холод воно проганяє з легень, оздоровлює шлунок,
Стане до помочі нам і в усяких недугах суглобів.
- 63 Слиз виганяє з грудей трава, яка зветься гісопом.
Варять із медом його, і тоді помічний він легеням.
Кажуть, від нього й лице розцвітає рум'янцем здоровим.
- 64 Бутень, з медом розтертий, при ракові слід накладати.
Випитий разом з вином, він біль заспокоїти може.
Він же блювоту затримує й шлунок закріплює часто.
- 65 Наше осердя кампанський оман од хвороби зціляє.
Сік його, змішаний з соком із рuti якщо будеш пити, —
Кращого ліку тобі не знайти, щоб зарадити грижі.
- 66 Випий полій із вином — і позбудешся чорної жовчі.
Так і подагру задавнену, чули ми, слід лікувати.
- 67 Соком настурції можна зміцнити волосся ослабле,
Кажуть, що й біль зубів од соку того притихає;
Змішаний з медом, як мазь, — від лупи він очищує шкіру.

¹ У середні віки, як і в епоху Відродження, знаменитий римський лікар Клавдій Гален (131—210 рр.) користувався великим авторитетом.

- 68 Ластівка-мати — читаємо в Плінія — хворим маляткам
Зір повертає, хоч очка й пошкоджені їх, — чистотілом.
- 69 Сік із верби, коли в вуха заллеш, черв'яків убиває,
А від кори, що відварена в оцті, бородавки зникнуть.
Цвіт же вербовий із соком його припиняє зачаття.
- 70 Кажуть, сил додає, звеселяючи нас, одживляє
Тіло зів'яле шафран і відновлює хвору печінку.
- 71 Жінка, часто порей коли їсть, собі плідність поверне.
Цей же порей допоможе тобі й кровотечу спинити.
- 72 Перець, хай чорний, проте, — до розчинення всякого скорий:
Соки від слизу очистить і травленню буде сприяти.
Білим — ти шлунок лікуй, цей перець і кашель, і болі
Зніме; відверне він теж лихоманки холодної приступ.
- 73 Звичай поспати собі після їжі або забагато
Рухатись — слухові шкодить так само, як і сп'яніння.
Голод тривалий і страх, падиння, струс і блювота,
Холод і хміль — від цього й дзвентить нам, буває, у вухах.
- 74 Вина, Венера, купальня, часник, цибуля з пореєм,
Перець, гірчиця і біб, сочевиця, дим як і вітер,
Зносини, сонце, вогонь, усе гостре, удар і пилюка,
Праця й сльоза — все це шкодить очам; безсоння — ж найбільше.
Рута, троянда та кріп, чистотіл і вербена — дають нам
Воду цілющу, яка повертає очам гострозорість.
- 75 Щоб не втрачати зубів, — назбирай собі зерен порею.
Вдосталь і ладану май, щоб його з блекотою палити:
Димом густим отоді й втихомирюй болячого зуба.
- 76 Різні напої, горіх, голови захолода, олія,
Також вугри й сире яблуко голос твій зроблять хрипливим.
- 77 Сон свій скорочуй, пости, їж тепле, працєю заповзято,
Тепле повітря вдихай, не впивайся, віддих затримуй —
Завжди про це пам'ятай, коли хочеш позбутися слизу.
Слиз той коли до грудей напливе, називають катаром,
В глотку спливе він — бронхіт, а в носі — нежить од нього.
- 78 Аурипігмент не забудь із сіркою разом змішати.
Потім додай ще вапна, що змішане з милом, і добре
Вимішай разом чотири ці складники; згодом чотири
Рази наповнюй тим розчином свищ — і його залікуєш.
- 79 Воду слід пити, коли голова від вина розболілась,
Палить-бо жар усе тіло тоді, коли вип'єш не в міру.
Лоб або верх голови коли сушить гарячка, то треба
Пальцями лоб і виски розтирати не сильно, та часто
Й теплим одваром морелів місця ті змивати потому.
- 80 Літом, у пору жарку, тіла нашi сохнуть від посту.
В будь-яку пору блювота корисна: вона виганяє
Слизи шкідливі з нутра, промиває всі звивини шлунка.
Літо й осінь, зима і весна чергуються в році.
Тепле й вологе повітря весни: для кровоупускання
Жодна в році пора не буває настільки догідна.
Втіхи Венери в ті дні — коли в міру — сприяють людині.
Рух — це здоров'я тоді як і піт, і послаблення шлунка,
Ліки й купальні — це все молодить, очищає нам тіло.
Літо — це сухість і жар; не диво, що й нас воно сушить.
Літом нуртує в нас племінь сухий червоної жовчі.
Страви холодні й рідкі споживай, цурайся Венери;

Не помагає купальня, і кров тоді рідко пускають.
Спокій потрібен тоді і пиття, коли міру в нім маєш.

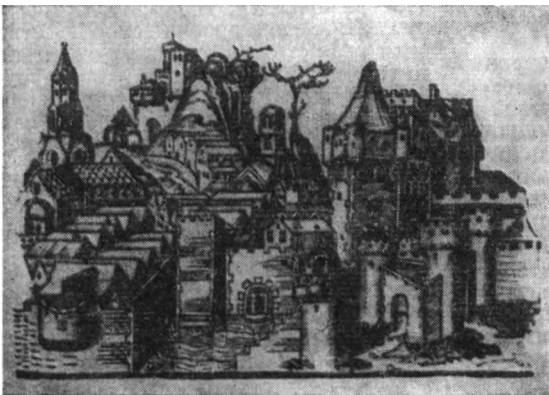
- 81** В тілі людини всіляких кісток нараховують двісті
І дев'ятнадцять: зубів — тридцять два; до того ж три сотні,
Шість десятків і п'ять — судин, які кров'ю пульсують.
- 82** Є ще й чотири види рідин у нашому тілі:
Флегма і кров, і двояка є жовч у нас: світла і чорна.
Флегма — подоба води; від землі щось у жовчі є чорній;
В світлій ознака вогню, а кров — як повітря кружляє.
- 83** Вже від природи сангвінік веселий, завжди він в тілі,
Ловить усе на лету, дослухатись охочий до всього,
Вах і Венера втішають його, веселоці й страви.
Все це його веселить, до солодкої мови схиляє.

Бистрий, тямкий він до різних наук, за яку б лиш не взявся.
Що б там не трапилось, — гнівом йому запалитись не легко.
Щедрий, падкий до любові й пісень, рум'яний, м'ясистий,
Завжди вдоволений всім, усміхнений, добрий, сміливий.

- 84 Є, проте, жовч. Вона мучить людей невгамовної вдачі.
Прагне такий перевершити всіх, виділитись в усьому.
Ість він багато, росте на очах і вивчає все легко,
Високо мігить, не зносить образ, передбачливо щедрий,
Густоволосий, стрункий, сухорлявий, але ненадійний,
Скорий до гніву, сміливий, з обличчям шафранної барви.
- 85 Чорної жовчі зловісну природу нам час описати.
Дивні якісь, маломовні й сумні, в цьому жовч та осіла.
В праці з'їдають себе, не відають сну ні спочинку,
Вперто йдуть до мети, але все їм здається непевним.
Заздрі, жадливі й понурі вони, не уступають нікому,
Схильні до підступу, горді, з обличчям землисто-жовтавим.
- 86 Флегма дає лише неміч дочасну, плюгавість й огрядність,
Робить людину гладкою і плин уповільнює крові.
Сном, а не ділом потрібним заповнює днину флегматик,
Лінощі, тугість і кволість — ось риси йому притаманні.
Кожен флегматик ледачий і сонний, із слинявим ротом,
Тілом важкий він, а розумом бідний, лице його біле.
- 87 Ось ті рідини, що кожному барви своєї вділяють:
Флегма в усьому спричинює блідість, червоної барви —
Кров надає; від червоної жовчі — лице червонясте.
Темним забарвленням тіло береться від чорної жовчі:
Той, в кому жовчі такої багато, — смуглявий звичайно.
- 88 З надміру крові багриться лице, випинаються очі;
Щоки і дмується, й пашать, непомірно важчає тіло.
Пульс тоді частий, повний, м'який, і, здається, від болю
Тріскає лоб, а живіт роздувається й твердне при тому,
Сохне від спраги язик, і криваві сні тоді сняться.
Слина солодка тоді й навіть гостре здається солодким.
- 89 Жовч коли в надмірі — справа болить, а язик — шорсткуватий,
Спраглий, у вухах дзвенить, безсоння мучить, блювота,
Слиз виділяється з рота, нудить, поколює серце.
Корчить живіт, і до їжі тоді відчувається нехоть.
Пульс же тонкий і твердий і частить гарячково, і слабне.
В роті — суха гіркота. Пожежами сні тоді мучать.
- 90 Флегма, законну межу переходячи в тілі людини,
Робить усе несмачним, породжує слину огидну.
Біль озивається в ребрах тоді, у потилиці й шлунку.
Ледве вчувається пульс, м'який, повільний і кволий.
Сон же дрімотою дурить; усе тоді води нам сняться.
- 91 Хай лише осад густий запанує в тілі людському —
Шкіра стемніє, твердим стане пульс й сеча розрідиться.
Туга, неспокій і страх; уночі — лиховісні привиддя.
Кисла відрижка, й у слині самій — кислуватого присмак.
Часто при тому дзвенить і свистить у лівому вусі.
- 92 Кровопускання лиш після сімнадцяти років корисне.
Правда, чимало й життєвого духу виходить при цьому,
Й лиш благородне вино його знов обновляє і множить.
Іжа не швидко поповнює соки, що випливи з тіла.
Флеботомія загострює зір, а думки наші й розум
Світлими робить, і мозок вона кістковий зігріває.
Чистить середину всю, поправляє живіт нам і шлунок,
Силу дає відчуттям, безсоння знімає й нудоту,
Зміцнює голос і слух, нові нагромаджує сили.

- 93 Кровопускання пора — це вересень, квітень і травень.
Дні в них під місяця знаком і Гідрі неначе підвладні:
Перший — першого місяця, день же останній — всіх інших.
Крові в ті дні не пускай, не вживай тоді гусяче м'ясо.
Хай це юнак чи старий, та як тільки вени набрякнуть, —
Кожен місяць тоді для пускання крові догідний.
Вересень, квітень і травень, проте, — найбільше сприяють.
Ось і пускай тоді кров, щоб життя прожити в здоров'ї.
- 94 Вдача холодна, місцевості холод і біль непомірний,
Після купальні, любовних утіх, невідхожість у віці,
Гостра хвороба, й коли досхочу ти наївся й напився,
Ще коли шлунок слабкий, вередливий, розніжений надто, —
Все це ознаки того, що не слід тобі крові пускати.
- 95 Хочеш розрізати вену — так ось що ти маєш робити
Перед надрізом і в час, коли робиш його, й після нього:
Машення тіла, пиття, умивання, рух і пов'язки —
Все це ти зважити мусиш і в пам'яті добре тримати.
- 96 Гнів усмиряє, сумним дає радість, закоханим — міру
Флеботомія, щоб їхня любов не змінилася шалом.
- 97 В міру широким хай буде надріз, щоби вільно крізь нього
Пара здіймалась легка і кров щоб рясніше спливала.
- 98 Вже після того, як пущено кров, шість годин щоб не спав ти:
Випари сну тоді шкодити можуть ослаблomu тілу.
Щоб не пошкодити нерва, надріз роби не глибокий.
Зразу ж до їжі сідати не слід після кровопускання.
- 99 Звичай велить і молочної страви тоді уникати.
Той, кому пущено кров, не сміє вживати напоїв.
Холоду хай уникає, ворожого кровопусканню.
Хай заборонять йому споглядати захмурене небо.
Чисте й прозоре повітря додасть йому радості й сили.
Спокій усім помагає тоді, а рух лише вадить.
- 100 Кров на початку хвороб швидкоплинних і гострих пускають.
Щедро пускати її — корисно в середньому віці.
В іншому ж — хай це старий чи маля — ти пускай лише трохи.
Кров по весні вдвоє більше, ніж будь-коли, можеш пускати.
- 101 Справа напровесні й літом пускай, восени ж як і взимку —
Зліва, очищуй і голову, й серце, і ногу, й печінку;
Серце — весною, печінку ж уліті, й по черзі — все інше.
- 102 Благ і не злічиш усіх, коли випустиш кров селезінки:
Груди, печінку, осердя твоє, селезінку і голос
Кровопускання очистить і вибавить серце від болю.

З латинської переклав Андрій СОДОМОРА

НОТАТКИ ПРО УРУГВАЙСЬКУ ПРОЗУ

Національна література Уругваю ще досить молода, проте вона посідає почесне місце серед літератур інших країн континенту.

Уругвай — батьківщина видатного письменника та мислителя Латинської Америки Хосе Енріке Родо (1871 — 1917), який разом з Хосе Марті виступив на захист духовних надбань латиноамериканської культури від ідеологічної експансії Сполучених Штатів. Антиімперіалістична орієнтація Родо, чітко висловлена в його літературно-філософському есе «Аріель», демократизувала світогляд багатьох латиноамериканських митців. Уругвай це також батьківщина письменників Бартоломе Ідальго, Едуардо Асеведо Діаса, Хав'єра де Віани, Флоренсіо Санчеса, Орасіо Ніроги.

Уругвай — рідна країна відомого філософа-марксиста, керівника Комуністичної партії Уругваю Роднея Арісмєнді, який, висвітлюючи в своїх творах розмаїті проблеми континенту, багато уваги приділяв питанням літератури та мистецтва.

Розвиток й становлення літератури Уругваю тісно пов'язані з історією виникнення й становлення уругвайської держави. Початок ХІХ сторіччя (1810—1825 роки) був періодом антиколоніальної боротьби латиноамериканських народів. 1828 року Уругвай проголошено незалежною республікою.

Індіанці, які жили на території Уругваю, на відміну від майя, ацтеків та інків, не мали високорозвиненої культури. Вони не залишили ні яких писемних пам'яток.

Першою рукописною пам'яткою уругвайської літератури вважається написаний 1779 року «Меморіал» каноніка Переса Кастельяно, в якому розповідається про життя іспанської колонії. В другій половині ХVІІІ століття в пам'пі починає розквітати своєрідний фольклор пастухів-гаучо, а на початку ХІХ століття з'являються перші друквані твори уругвайської літератури. Це була класицистська поезія Прего де Олівєри (1750 — 1814), Вільядемороса (1777 — 1851), Франсіско Акунья де Фігероа (1790,— 1862) та представника нової поезії гаучо Бартоломе Ідальго (1788—1922).

Класицизм у латиноамериканській літературі панував недовго. Для неї взагалі характерний прискорений темп розвитку. Літературний процес, який у Старому Світі тривав століття, в Латинській Америці був на диво коротким.

У 30-ті роки ХІХ століття Монтевідео стає інтелектуальним центром Ла-Плати, куди втікають від тиранії президента Росаса діячі аргентинської культури, серед яких були засновник латиноамериканського романтизму Естебан Ечєверрія і Хосе Мармоль, автор першого аргентинського національного роману «Амалія». Це якоюсь мірою вплинуло на розвиток літератури Уругваю. Але найбільший вплив на літературу країни справив європейський, зокрема іспанський, романтизм. Волелюбні мотиви європейських романтиків надихали молоду інтелігенцію Латинської Америки на боротьбу проти деспотизму. Розвиток національних літератур країн Ла-Плати починається саме з романтизму.

Першим уругвайським прозаїком-романтиком був Александро Магаріньос Сервантес (1825—1893). Його вабить драматичне минуле країни, яке він змальовує в романі «Життя, віддане за примху». В романі «Карамуру» (1848) він зробив спробу створити реалістичний образ уругвайського гаучо. Але гаучо в «Карамуру» більше схожий на іспанського розбійника, ніж на сина уругвайської пам'пи. Взагалі всі вісім романів письменника позначені надмірним сентименталізмом, їм бракує художньої сили й виразності. Твори Александро Магаріньоса Сервантеса — це перші, ще несамотійні кроки уругвайської прози.

1877 року в Монтевідео створюється «Атенеум» — спілка письменників і вчених, яка відіграла важливу роль

у культурному й науковому житті країни.

1888 року Едуардо Асеведо Діас (1851—1924) опублікував роман «Ісмаель», який засвідчив, що в Уругваї з'явилася справді національна література, оригінальна й самобутня. Тема цього роману — початок революційної боротьби уругвайського народу за незалежність. Письменник розповідає про те, як поширювалася в країні ідея повалення колоніальної влади на початку XIX століття, як вона оволоділа масами. Едуардо Асеведо Діас у своєму творі підкреслює, що саме гаучо були тією рушійною силою, яка зруйнувала колоніальну систему.

Головний герой твору Ісмаель — типовий гаучо, що успадкував найкращі риси двох етнічних груп, з яких складалася уругвайська нація: індіанців та іспанців.

В естансії, де наймитує Ісмаель, живе дочка покійного власника маєтку Феліса, яку любить Ісмаель. Феліса теж кохає молодого гаучо, але до неї залицяється управитель іспанець Альмагро, який прагне одружитися з Фелісою, щоб заволодіти її маєтком. Це призводить до кривавої сутички між гаучо та управителем; тяжко поранивши суперника, Ісмаель мусить тікати від іспанського правосуддя. Разом із своїм другом Альдамою Ісмаель вступає у визвольну армію генерала Артїгаса, у лавах якої бере участь у запеклих героїчних боях. Доля Ісмаеля — типова доля гаучо, які були основною ударною силою уругвайської визвольної армії. Разом з армією Артїгаса Ісмаель визволяє від іспанців маєток, в якому він колись працював. Виявляється, Феліса померла, не витримавши знущань управителя.

В одному із боїв Ісмаель зустрічає іспанця Альмагро й убиває його. Така розв'язка сприймається як логічне завершення боротьби не тільки Ісмаеля, а й усього народу, що визволився з-під колоніального ярма.

В романі «Ісмаель» багато дійових осіб — гаучо, військові з армії Артїгаса, ченці, що допомагають патріотам, індіанці й негри, які приєдналися до армії Артїгаса, сподіваючись після перемоги над іспанцями знайти гідне місце в новому суспільстві. Широка художня панорама життя й боротьби уругвайського народу у вирішальний момент його історії робить цей твір не тільки першим уругвайським романом взагалі, а й першим історичним романом у літературі цієї країни.

Романтична піднесеність, поетичне

зображення пампи та її мешканців гаучо поєднуються в творі з переконливим зображенням історичних подій. Романтик Едуардо Асеведо Діас водночас започаткував реалістичну прозу Уругваю. Романтизм у літературі Латинської Америки взагалі відзначався тяжінням до певних рис реалістичної поетики. Термін «романтичний реалізм», запропонований чилійським критиком Ф. Алегрією, дуже вдало визначає жанр «Ісмаеля», Едуардо Асеведо Діас був не тільки видатним романтиком Латинської Америки, а й одним з перших письменників-реалістів.

Крім роману «Ісмаель», перу Едуардо Асеведо Діаса належать історичні романи «Тубіллка», «Заклик слави», «Спис і шабля», повість «Соледад», оповідання «Бій у руїнах», «Зоря без світла», «Скоростиглі ідилії» та ін. Жанру короткого оповідання теж не було раніше в уругвайській літературі. Його започаткував Едуардо Асеведо Діас, а згодом розвинув і вдосконалив Хав'єр де Віана.

Хав'єр де Віана (1868—1925) прив'язав свою творчість життю уругвайських гаучо. В його творчій спадщині є тільки один роман — «Гауча», решта — це збірки оповідань: «Село», «Маленький індіанець», «Сухий хмиз», «Трави», «Макачінес»; «Ранчо», «Селяни», «Світляки», «Вечори біля вогню», «Будяки й бур'ян», «Біблія гаучо».

Герої Хав'єра де Віани зовсім не схожі на інсургентів з роману Едуардо Асеведо Діаса. Хав'єр де Віана звертається не до славетного минулого, а до гнітючого сучасного своєї країни. Здобуття незалежності не поліпшило становища селян. Капіталістичні відносини почали поступово проникати в патріархальне життя скотарів пампи, яку розподіляють між собою латифундисти, тоді як переважна більшість гаучо, залишившись без землі, змушена наймитувати. Частину гаучо силоміць забирають, у військо, роблять з них карателів.

Хав'єр де Віана добре знав пампу. Він народився в невеликому містечку Канелонес у сім'ї збіднілого поміщика. Вже в дитинстві він їздив верхи, як справжній гаучо. До одинадцяти років майбутній письменник жив у батьковому маєтку, де єдиними його вчителями були наймити. Потім батьки послали його вчитися до Монтевідео. В студентські роки майбутній письменник захопився творами Толстого, Достоевського, Флобера, Мопсана та Золя. Європейські письменни-

ки, особливо Золя, мали неабиякий вплив на творчість Хав'єра де Віани.

Оповідання Віани нерівноцінні за своїм художнім рівнем. Найбільший інтерес становлять ті, що ввійшли в збірки «Село», «Маленький індіанець», «Сухий хмиз», «Трави».

Одним з найхарактерніших є оповідання «В родині», присвячене побуту гаучо. В ньому автор малює жахливу картину зубожіння й безправ'я селян. За темою і психологічним забарвленням воно нагадує оповідання Василя Стефаника хоч ці письменники жили на різних континентах і, напевне, навіть не чули один про одного. Щоправда, Хав'єр де Віана обмежувався пасивним спостереженням тяжкої селянської долі, і через це більшість його новел забарвлена песимізмом.

Причини моральної деградації гаучо показав письменник в оповіданні «Факундо Імперіаль». Хороброго і благородного гаучо примусили служити в армії. Знуцання офіцерів і муштра перетворили волелюбного гаучо на затуркану істоту.

Змальовуючи нестерпні, нелюдські умови життя, письменник пише про селян з великою любов'ю і співчуттям. Злидні й страждання не можуть стерти ті привабливі риси, які завжди були притаманні гаучо.

Однією з причин зубожіння селян Хав'єр де Віана вважав ворожнечу двох основних партій уругвайської буржуазії — «бланкос» та «колардос», які, борючись за владу, втягували народ у криваві сутички. Обидві партії шукали підтримки в гаучо, доповнювали ними свої війська, і зрештою гаучо часто ставали жертвами безпардонної демагогії, сліпим знаряддям боротьби за чужі інтереси, бо кінцева мета обох партій — розподіл землі між латифундистами — була чужою гаучо. Цій політичній темі Хав'єр де Віана присвятив оповідання «Останній бій», «Заради справи», «Стара кров», «Матері», «Асотей Мандуки».

Єдиний роман Хав'єра де Віани «Гауча» позначений вельми відчутним впливом натуралістичної школи Золя. Натуралізм взагалі притаманний творчості Віани, але з найбільшою силою виявився він у романі «Гауча». Проблема, поставлена автором у романі, — боротьба людини з силами природи, яку уособлює пампа, — досить цікава.

Проте в історію уругвайської літератури Хав'єр де Віана ввійшов саме як майстер короткого оповідання,

присвяченого селянському життю, як письменник, що реалістично змалював у своїх творах образи простих уругвайців.

У 20-х роках ХХ століття розквітає творчість Орасіо Кіроги (1878 — 1937), одного з найсвоєрідніших майстрів латиноамериканської новели. Головною темою Орасіо Кіроги було життя покорителів південноамериканської селви. Двоєю людини з природою присвячена більшість оповідань письменника («Ночі», «Дикий мед», «Смерть людини»).

Орасіо Кірога народився в уругвайському місті Сальто в родині аргентинського консула. Раптова смерть батька, потім самогубство вітчима, а згодом самогубство дружини, яка не витримала життя в селві, безперечно, вплинули на світогляд Орасіо Кіроги, життя якого закінчилося теж трагічно. 1903 року відбулася подія, яка визначила долю Кіроги як літератора. В складі наукової археологічної експедиції він потрапив у тропічні ліси аргентинської провінції Місьйонес. Письменник вперше побачив непрохідні джунглі Південної Америки, які постали перед ним у всій своїй величі. Відтоді життя поселенців селви стає провідною темою творчості Орасіо Кіроги.

Письменник оселяється в невеликому містечку Сан-Ігнасіо, що в провінції Місьйонес, споруджує собі будиночок і добивається призначення на посаду мирового судді. Службові обов'язки не дуже переобтяжували Орасіо Кірогу, про що свідчить той факт, що за кілька років перебування на цій посаді він не написав жодного документа, лляючи вирішувати всі справи усно.

Живучи серед тропічної природи, письменник зібрав багатий матеріал, який використав в оповіданнях «Анаконда», «Дикун», «Оповідання про кохання, божевілля та смерть», «Казки селви», «Вигнанці».

Сувора селва в оповіданнях Кіроги — запеклий ворог людини, але ще більший ворог — несправедливе суспільство. Автор малює цілу галерею образів — робітників, селян, інтелігентів, які не знайшли собі місця в буржуазному суспільстві. Пристрастно виступає письменник на захист знедолених і упосліджених у таких чудових оповіданнях, як «Менсу», «Полювання на колоду», «Ляпас».

Найважливішим фактором, який визначив нові тенденції суспільно-політичного розвитку країн Латинської Америки, була Велика Жовтне-

ва соціалістична революція. Під її впливом посилилася національно-визвольна боротьба проти північноамериканського імперіалізму та місцевої буржуазно-поміщицької олігархії. Під впливом ідей Жовтня на латиноамериканському континенті виникають комуністичні партії. В 1920 році було створено Комуністичну партію Уругваю. Багато діячів літератури та мистецтва зв'язують своє життя й творчість з діяльністю комуністичних партій, серед них перуанці Хосе Карлос Маріатеґі й Сесар Вальєхо, мексиканці Дієго Рівера й Давід Альфаро Сікейрос, кубинці Рубен Мартінес Вільєна й Ніколас Гільєн, члениць Пабло Неруда, уругвайські письменники Енріке Аморім і Альфредо Гравіна.

Свої перші твори Енріке Аморім (1900 — 1960) писав під впливом Орасіо Кіроґи. Але якщо героями Кіроґи були в основному поселенці сільви, то Енріке Аморім змальовує, переважно, життя селян та робітників.

Життєвий і творчий шлях Енріке Аморіма досить складний. Письменник народився й виріс у родині латифундиста, але ще замолоду захопився ідеями боротьби за соціальну справедливість. Логічним завершенням життєвого шляху Енріке Аморіма був його вступ до Комуністичної партії Уругваю, з діяльністю якої він зв'язав свою долю ще під час другої світової війни. В партії комуністів Енріке Аморім побачив силу, здатну покласти край соціальній несправедливості й розв'язати проблеми, які хвилюють трудящих країни.

В літературу Енріке Аморім увійшов як поет, видавши 1920 року збірку поезій «Двадцять літ». Потім він ще не раз звертався до поезії, але в літературі утвердився насамперед як романіст. Він автор романів «Танґарупа» (1925), «Візок» (1933), «Селянин Агіляр» (1934), «Кінь і його тінь» (1941), «Дев'ять місяців над Неукеном» (1946), «Ярмарок комедіантів» (1952), «Перемога не приходить сама» (1952), «Кораль Аб'єрто» (1956), «Лісоруби» (1957).

З ранніх романів найцікавішим є, на нашу думку, «Селянин Агіляр». Цей твір Енріке Аморіма слід сприймати як антитезу відомого роману аргентинського письменника Рікардо Руральдеса «Дон Сегундо Сомбра», в якому подається романтичний, але занадто ідеалізований та символічний образ літнього гаучо Сегундо Сомбри. Аргентинський романіст розумів, що таких гаучо, як цей його герой,

уже немає, але він прагнув віддати шану колишнім «рицарям» Ла-Плати. Енріке Аморім вважав найголовнішим завданням сучасного письменника зображення сьогоденного життя трудящих. Саме тому він і написав роман «Селянин Агіляр», в якому реалістично відтворив соціальне життя сучасної уругвайської пампи.

В романі «Кінь та його тінь» Аморім викриває інститут лагифундій. Світогляд письменника поступово розширюється. Він, а разом з ним і його герої починають розуміти, що не пампа породжує розорення селян, а соціально-економічні умови, в які поставлене уругвайське селянство. Зближення Енріке Аморіма з Комуністичною партією Уругваю, а потім і вступ його до її лав, безумовно, сприяли світоглядній переорієнтації письменника, у своїй інтерпретації соціальної дійсності він почав застосовувати класові критерії.

Свідченням цього є останні романи письменника «Кораль Аб'єрто» та «Лісоруби», в яких Енріке Аморім торкається проблем не тільки селянства, а й міського та сільського пролетаріату.

Головний герой роману «Кораль Аб'єрто» Орасіо Коста залишає одне з так званих щурячих міст Уругваю і їде до столиці шукати кращої долі. Але й тут йому не щастить, його заарештовує поліція, хоча він не вчинив ніякого злочину. Зрештою юнак змушений виїхати з Монтевідео. Мандруючи по країні, він скрізь бачить злидні й несправедливість. Поскаржившись шоферові Байгорріа на своє невеселе життя, Орасіо Коста вперше чує слова про те, що треба боротися, щоб поліпшити становище трудящих.

Повернувся він у Кораль Аб'єрто змужнілою, загартованою людиною. Орасіо Коста, або Карпінтеро, як його тепер називають, згуртовує своїх земляків, запалює в їхніх серцях вогонь ненависті до визискувачів.

Кораль Аб'єрто — жахливе місто, недаремно його називають щурячим. Тут немає шкіл, лікарень, світла, води. Мешканці міста хворіють на найстрашніші хвороби, вмирають з голоду. І от сотні цих знедолених виходять на свою першу політичну демонстрацію. Описом цієї демонстрації протесту завершує свій роман Енріке Аморім. Боротьба тільки-но починається, але письменник стверджує, що маси, запалені благородною ідеєю боротьби за свої права, неодмінно переможуть.

Роман «Лісоруби» — один із останніх творів письменника — присвячений долі робітників-лісорубів. Якщо в попередніх творах Енріке Аморіма пейзаж немовби підкреслює тяжке життя людей, то в «Лісорубах» навпаки — описи буйної тропічної природи, бурхливих рік і водоспадів контрастують з описом життя робітників.

Лісоруби, які живуть на острові Ісла-Мала, зазнають найжорстокішої експлуатації. Власники компанії «Мадерера», що торгує деревиною, перетворили острів, по суті, на в'язницю. У робітничому середовищі зростає протест, та все ж ніхто не наважується покинути Ісла-Мала, перепливти страшну протоку. І ось на острові з'являється молодий робітник Сесіліо Моралес, який разом із своїм другом Анаклето перекопає робітників залишити на знак протесту острів. Сесіліо й Анаклето зробили перший крок, кинули ту іскру, з якої розгориться полум'я.

Творчість Енріке Аморіма — важливе явище сучасної уругвайської літератури. Він започаткував робітничу тему в художній літературі Уругваю, аграрної країни, в якій пролетаріат тільки почав формуватися.

Творчість сучасних уругвайських письменників різноманітна за тематикою та ідейною спрямованістю. Неприйняттям буржуазної дійсності позначені твори Хорхе Онетті. Його романи «Коротке життя» (1950), «Верф» (1961), «Збирач трупів» (1964) глибоко песимістичні. Маріо Бенедетті зосереджує свою увагу на гострих соціальних проблемах. У романах «Перепочинок» (1960) та «Дякую за вогник» (1965) письменник гостро критикує мораль панівних класів.

Життю уругвайського села присвячує свої твори письменник-комуніст Альфредо Гравіна, представник літератури соціалістичного реалізму в Латинській Америці. Його перу належить роман «Кордони, відкриті вітрам» (1951), удостоєний літературної премії Уругваю, виданий російською та українською мовами. Успіх цього твору не випадковий. Збагачуючи найкращі традиції національної літератури, Альфредо Гравіна змальовує

життя й боротьбу трудящих сучасного Уругваю. Дія роману розгортається в уругвайській пампі, але не в патріархальній, а в нинішній, де точиться гостра класова боротьба між стригалями й поміщиками.

Центральний персонаж роману — молодий Хуан Мендес, нащадок гаучо, від яких він успадкував свої найкращі риси. Хуан — розумна, добра, чесна людина. Не бажаючи гнути спину на поміщика Сабалету, він залишає маєток і потрапляє в одне з так званих шурячих міст. Але тут життя ще жахливіше. Поступово Хуан починає розуміти, що шлях до щасливого життя лежить через класову боротьбу. Хуан повертається до маєтку Сабалети не затурканим пеоном, яким він був раніше, а як представник профспілки стригалів, як організатор робітничої маси.

В романі діють представники сільської інтелігенції, які підтримують боротьбу робітників. Це — ветеринарний інспектор Флорентіно Нуньєс, його сестра, вчитель і лікар. Сільських робітників підтримують також робітники з Монтевідео, які закликають їх згуртуватися й мужньо боротися до перемоги.

Пристрасний заклик Альфредо Гравіни до єдності й активної боротьби знаходить відгук серед трудящих країни. Вірність національній художній традиції і зображення невпинного зростання революційної свідомості мас — характерні риси творчості Альфредо Гравіни, перу якого належать також романи «Єдиний шлях» (1958), «Від страху до гордості» (1959), «Час угору» (1964).

Нині трудящі Уругваю переживають важкі часи. Реакційні кола захопили владу й вдалися до кривавих репресій проти робітників, творчої інтелігенції, проти комуністів. Кинуте до в'язниці багатьох політичних і громадських діячів, серед них і генерального секретаря Комуністичної партії Уругваю Роднея Арісменді. Прогресивна уругвайська література допомагає трудящим країни в їхній боротьбі проти реакції, за соціальний прогрес.

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

ПРАВІ ПОЗАВЧОРА Й СЬОГОДНІ

Нотатки про «праву» літературу та культуру

На початку сімдесятих років праві, які діють у багатьох країнах капіталістичного Заходу, зробили рішучу спробу об'єднатися і виробити спільну ідеологічну й культурну програму. В авангарді виявились італійці, котрі створили ініціативний центр, знайшли великі кшсти, налагодили потрібні зв'язки й почали видавати кілька журналів, розрахованих на міжнародний резонанс: до редколегії включено діячів правої культури з різних країн; те саме стосується і авторів, і тематики. Після того, як у січні 1973 р. в Турині було проведено так званий «міжнародний конгрес на захист культури» під офіційним девізом «Інтелектуали за свободу», в Римі було створено АІКО — «Associazione Internazionale per la Cultura Occidentale» («Міжнародна асоціація західної культури»), а журнал «La Destra» («Правиця») провів нараду за круглим столом, присвячену темі «Права культура в сьогоднішньому світі».

Фактично йшлося про намагання створити подобу чорного інтернаціоналу, який зумів би організувати планомірний контрнаступ на лівих і запропонувати свою систему цінностей, реакційних і консервативних. Як бачимо — операція досить великого масштабу, бо і в різних країнах Західної Європи і по той бік океану існують течії й групи, що їх можна узагальнити поняттям «правиця». Не слід спрощено ототожнювати

Стаття перша.

вати все це з неофашизмом або неонацизмом: характерно саме те, що намагаються об'єднати людей різних політичних та релігійних переконань, інтелектуального рівня і суспільної ваги. Туринський конгрес виглядав, як справжній Ноїв ковчег. Але треба чітко знати, чого хочуть ідеологи сьогоднішньої «правиці» й на які традиції вони спираються. Ясно, що європейська «правиця» 70-х років не виникла спонтанно, на голому місці, — навпаки, вона підкреслює вірність «традиції». Безумовно, це слово не можна вживати тільки в однині: контрреволюційна політична думка і культурфілософія минулого не були одностайні. Не можна також усіх правих беззастережно називати прихильниками так званого «історичного фашизму», оскільки існували всілякі різновиди останнього. Пальміро Тольятті ще в 30-і роки глузував з твердження, ніби вночі всі коти сірі, а вже тепер, у 70-і, ми мусимо враховувати не лише загальні закономірності, а й особливості, зумовлені історією країни, соціальною структурою, рівнем народної освіти, національним характером.

За останні роки на Заході вийшло багато книг, присвячених культурній політиці різних фашистських режимів, ставленню до цих режимів творчої інтелігенції і т. п. Як правило, аналіз закінчується 1945 роком: крахом італійського і німецького фашизмів. Але мені здається цікавою спроба продовжити розмову і (безумовно, уникаючи штучних паралелей) почасти порівняти процеси, що відбувалися в суспільній свідомості за часів панування чорних та коричневих сорочок, з ідеями і настроями правих у наші дні. Безумовно, можна і треба встановити моменти спадковості. Таким чином, темі присвячено дві статті: в першій мова йде про минуле, про те, що відбувалося позавчора і ще раніше; у другій — про правих початку 70-х років.

Дуже важливим є питання про ідейних попередників різних фашистських рухів ХХ століття — про це багато сперечаються. Мабуть, за відправну точку варто взяти ідеологів французької контрреволюційної думки, які повстали проти «безсмертних принципів 1789 року», — де Местра й де Бональда. Цей вибір не довірливий; є безліч прямих і непрямих доказів того, що саме ідеї енциклопедистів і триада «воля, рівність, братерство» викликали особливу ненависть правих.

Жозеф-Марі де Местр (1753—1821), письменник і філософ, полемізував з просвітителями абсолютно з усіх голов-

них питань. Він писав вишукано, блискуче, але люто повстаючи проти терпимості, демократії, пацифізму, проти твердження Руссо, що людина за своєю природою добра. Велику французьку революцію він називав «лиходійською» й «сатанинською», заявляючи, що «чимало людей народжені, щоб бути рабами». Поринаючи в минуле, він обстоював необхідність інституту інквізиції, додаючи, що кат — невід'ємний персонаж кожного суспільства. Він був апологетом війни, а історію уявляв собі, як щось ірраціональне. Тепер книги де Местра перевидаються й часто цитуються правими: він у великій моді.

Майже в такій самій моді Луї де Бональд (1745—1840), також провідний представник християнсько-спиритуалістичного напрямку французької консервативної думки. Не володіючи блискучим стилем де Местра, він, однак, теж уперто сперечався з просвітителями. Атеїстів він ненавидів і боявся, але намагався якось примирити ідеї божественного провидіння з законами природної історії й закономірностями розвитку людського суспільства. Від де Местра й де Бональда можна вести довгий ланцюжок філософів і письменників, світогляд яких ґрунтувався насамперед на запереченні «безсмертних принципів».

Граф Жозеф-Артур Гобіно (1816—1882) — французький літератор і дипломат — «прославився» своїм трактатом «Есе про нерівність людських рас». Це, так би мовити, класика расизму, і ми часто натрапляємо на ім'я Гобіно в неофашистській пресі. Ще популярніший Х'юстон-Стюарт Чемберлен (1855—1927), син англійського адмірала, що ненавидів англійців так само люто, як і євреїв. Ще в 1900 році в книзі «Основи дев'ятнадцятого століття» він пророкував майбутній розквіт і триумф «німецької ідеї». Чемберлен дістав німецьке громадянство, був особисто знайомий з Вільгельмом II. Гітлер у «Майн кампф» жалкував, що расові ідеї Чемберлена не знайшли в Німеччині належного відгуку. В 1923 році Чемберлен зустрівся з Гітлером і прийшов від нього в захват. А після приходу Гітлера до влади Чемберлен майже обов'язково згадувався в пресі як «духовний батько націонал-соціалістського руху». Імена запеклих реакціонерів Гобіно та Чемберлена праві пам'ятають.

Чимало визначних письменників нашого століття — Томас Манн, Ромен Ролан, Роберт Музиль (список легко продовжити) — залишили нам дуже цікаві свідчення про духовну атмосферу своєї доби. Незважаючи на відмінність політичних режимів, життєвого рівня, куль-

турних традицій, — багато які течії теоретичної думки й мистецтва розвивалися майже синхронно в ряді країн. Бенедетто Кроче, визначний представник італійського лібералізму, писав, що моральна свідомість Європи на початок XX століття стала хворою: спочатку зруйнувалася віра в релігію, потім у раціоналізм і лібералізм. Кроче вважав корисною реакцію проти позитивізму, але писав про особливий духовний стан людей, що «живуть поза тим центром, яким є релігійна та етична свідомість». Він засуджував чимало філософських течій, що стали модними перед першою світовою війною: «Філософії такого гатунку йшли одна за одною, зближались і змішувались: інтуїтивізм, прагматизм, містицизм, теософія, магізм тощо, включаючи «футуризм», який також був концепцією чи інтерпретацією життя».

Письменники, що в 20-і або в 30-і роки прилучилися до фашизму, формувалися саме в такій духовній атмосфері. Варто нагадати про деякого з них. Вибір персонажів зумовлений темою статті: список можна було б подовжити (пошлюся на даний радянськими дослідниками блискучий аналіз творчості і долі Кнута Гамсуна та Езри Паунда). Кожен із шести обраних мною письменників теж мав яскраву індивідуальність, їх ставлення до фашистських ідеологій та режимів теж було не однакове, і схематичний підхід до них як до людей і художників неможливий. Не можна обмежитися чорно-білим зображенням. Постараємося зрозуміти причини, які в свій час примусили кожного з них зробити той, а не інший вибір. Це, сподіваюся, допоможе нам краще розібратися у трагічних помилках, які сьогодні штовхають деяких представників гуманітарної інтелігенції Заходу в табір правих. Позначимо пунктиром деякі важливі моменти, приділивши головну увагу ідеології. Не треба пригадувати біографії, не треба нічого затушовувати. І не можна пропонувати спрощені гіпотези: ідеологічна боротьба охоплює і сучасне, і минуле, отже, ми зобов'язані бути і нещадними, і об'єктивними в кращому розумінні цього слова.

Габріеле Д'Аннунціо (1863—1938) протягом десятиліть відіграв виняткову роль в італійській літературі й громадському житті. Кроче, який вважав його декадентом, визнавав, однак, що саме з творчістю Д'Аннунціо в усьому світі пов'язували «відродження латинського генія». Цьому естету й егоцентристу подобалося виглядати то вишуканим поетом, то варваром. Окремі чудові сторінки тонуть у претензійній красивості та риторичності. В усіх його книгах ва-

ріюється лише декілька мотивів: «Велика Італія» — спадкоємиця римської слави; Мистецтво — вище за життя; людям потрібна не правда, а Мрія; Пристрасть виправдовує будь-яку жорстокість; найважливіше в світі — Краса (все з великої літери). Політично, звичайно, — огида до демократії, до «юрби», шалений націоналізм, культ сили та Вождя. Д'Аннунціо завдяки своїй популярності й енергії відіграв неабияку роль у тому, що Італія, всупереч волі більшості народу й навіть парламенту, втягнулася в першу світову війну. Він сам пішов добровольцем, командував ескадрильєю, втратив око. Війна була для нього найвищим проявом духовності й доброчесності.

Сотні тисяч італійців бачили в книгах Д'Аннунціо і в ньому самому цюсь героїчне, ігноруючи його снобізм, вульгарність, грошові махінації. Вони ідеалізували й наслідували його, існував «д'аннунціанський стиль життя». У цій ідеології — в наявності й момент вульгаризованого ніцшеанства. Д'Аннунціо належить відома фраза про «північену перемогу». Щоб «виправити несправедливість», Д'Аннунціо в 1919 році разом із своїми легіонерами захопив місто Рієка (Фіуме), створив там крихітну державу, а себе оголосив «Командантом». Потім він розробив два варіанти плану загальнонаціонального повстання та походу на Рим, бо вважав, що для порятунку країни, яка «стоїть на краю провалля», треба об'єднати всі здорові сили й знайти «елемент», здатний запропонувати надкласову та надпартійну програму. Він сам писав про себе: «Багато хто вже вимовляє одне й те саме ім'я: Габріеле Д'Аннунціо... До його імені треба додати виклад простої, ясної й чесної позиції». Й далі: «Д'Аннунціо не можна плутати з Колчаком», він не прагне «позбавити трудящих їх економічних завоювань, обмежувати політичні свободи громадян, реставрувати минуле». Взаємни Д'Аннунціо з Муссоліні були складні: збіг деяких поглядів переплітався з політичним та особистим суперництвом. Він був незадоволений тим, що багато хто з його легіонерів вступив до так званих фашо (загонів італійських штурмовиків), а серед фашистів «першої години» було поширене переконання, що Д'Аннунціо, а не Муссоліні мусить бути лідером. Проте в жовтні 1922 року до влади прийшов Муссоліні, а Д'Аннунціо довелося задовольнитися роллю «найвидатнішого італійського поета», але не Дуче.

Філіппо-Томмазо Марінетті (1876—1944) був лідером італійського футуризму, але будемо говорити не про його естетику, а про політичну платформу.

Як і Муссоліні й Д'Аннунціо, він несе свою частину відповідальності за вступ Італії у війну і за прихід до влади фашизму. Йому належить горезвісний афоризм: «Війна — єдина гігієна світу». Він теж пішов добровольцем на фронт, а в 1918 році почав створювати свої фашо й написав «Маніфест-програму політичної партії футуристів», у якому ліві соціальні й політичні гасла сполучалися з «революційним націоналізмом». Він брав участь у зборах 23 березня 1919 року, коли Муссоліні заснував перший міланський фашо. Збори відбувалися в особняку на майдані Сан-Сеполькро, й «Програма Сан-Сеполькро» майже текстually збігалася з програмою футуристів. Сам Марінетті ввійшов до складу фашистського керівництва першого й другого скликань, але відійшов від Муссоліні, тільки-но з'ясувалося, що той заграє з Ватіканом. Марінетті був запеклим антиклерикалом. Проте він не перетворився на ворога режиму. Навпаки, цей «бунтар» став академіком, заповідливо оспівував дуче та імперію, одружившись, хрестив дітей. В Італії досі сперечаються, чи був футуризм у той час «державним мистецтвом». Мабуть, не був: Марінетті просто став ручним та провінційним і непогано вписувався в загальну культурну панораму режиму, що відзначався дивовижною всеїдністю.

Питання про ставлення до фашистської ідеології блискучого письменника **Луїджі Піранделло** (1867—1936) складніше. В роки першої світової війни існувало поняття «інтервенціонізм культури»: в багатьох країнах інтелігенція активно виступала за війну. В Німеччині відверто шовіністичний «Маніфест 93» підписали визначні діячі. У Франції саме ставлення до війни проклало прірву між колишніми друзями: згадаємо благодородство Роллана й трагедію Шарля Пегі. Піранделло в цілому теж був за війну, хоч його дратувало, що головним ідеологом італійського інтервенціонізму був Д'Аннунціо, якого він глибоко зневажав. Але політика взагалі мало цікавила Піранделло: другого дня після «походу на Рим» він писав дочці тільки про свою нову п'єсу. Проте приблизно за рік відбулося його знайомство з Муссоліні, який умів загравати з митцями. Світосприйняття Піранделло було трагічне, вся його поетика та філософія перейняті глибоким песимізмом, іронією, переконанням в «абсурдності життя», хоча за всім цим крилося й доброчесне, недеklarативне співчуття до людей. Невже він, відкидаючи навколишню реальність, міг повірити, що фашизм перетворить її в дусі високих ідеалів?

І ось що сталося. В червні 1924 року фашисти викрали й по-звірячому вбили депутата парламенту соціаліста Джакомо Маттеотті, який мужньо викрив їх з трибуни. Це вбивство було кульмінацією фашистських злочинів. Країна була охоплена обуренням, воно зростало, дуче розгубився й думав про відставку. Раптом у вересні Піранделло шле йому телеграму — просить про «високу честь», хоче стати «покірливим і вірним» рядовим фашистської партії. Через кілька днів фашист Піранделло вимагає рішучих заходів, закриття опозиційних газет. Гіркий шок антифашистської інтелігенції зрозумілий. Замислимося над психологічними причинами цього вибору. Піранделло п'ятдесят сім років, він гуманіст, у нього світова слава. Невже він повірив у «систему цінностей», пов'язану з апологією дрючка?

Дуже важко знайти відповідь. Але не будемо боязкі в наших гіпотезах, не будемо дотримуватися полегшеного витлумачення: «Піранделло довелося заради проформи визнати режим Муссоліні, але...» і таке інше. На жаль, усе було не так і не з одним Піранделло. Згадаємо «хвору моральну свідомість Європи». А також і те, що не завжди легко розібратися в суті й природі фашизму, зважаючи на навмисну демагогію й еластичність гасел. Чимало італійців різних станів і класів упіймалося на їх гачок. Піранделло міг побачити у фашистській програмі «позитивне», а злочини просто ігнорувати. Щось тут імпонувало йому. Пригадаємо філософську, естетичну, життєву позицію багатьох митців, що зневажали всі буржуазні табу, — тих, хто глибоко розчарувався в позитивізмі й раціоналізмі, хто хотів кинути виклик «банальній розсудливості крамарів» і романтизував ризик, небезпеку, пошук. Піранделло міг романтизувати Муссоліні в мить, яка провіщала тому загибель...

Зрештою, він досить швидко збагнув, що дозволив ошукати себе. 1927 року, під час суперечки з тодішнім секретарем фашистської партії, Піранделло розірвав свій членський квиток і кинув тому в обличчя. Але по відношенню до Муссоліні він зберігав ілюзії. В 1934 році він сказав французькому письменникові Бенжамену Крем'є, що потрібні Цезарі й Октавіани для того, щоб існував Вергілій. Він і далі бачив у дуче людину, здатну «змінювати реальність», а це один із основних моментів поезики Піранделло. Дуче сам любив уявляти себе Цезарем і розумувати про зміну реальності: «Хіба скульптор іноді не ламає нестямно мармур, бо той не набуває в його руках первісно задуманої форми? А іноді матерія навіть бунтує

проти того, хто формує її... Треба панувати над масою, як панує над мармуром митець».

Вульгарно, пишномовно, претензійно? Безсумнівно. І все ж не можна забувати про «елітарну самосвідомість» багатьох митців тієї доби: індивідуалістів, скептиків, антидемократів. Щось стояло за фразою Піранделло про Цезарів і Октавіанів — усвідомлене чи несвідоме — не так уже й важливо. Багато хто з митців з однаковою пристрасністю відкидав як соціалістичні ідеї, так і буржуазний лібералізм («безсмертні принципи 1789 р.») в ім'я власних цінностей. Змінити реальність вони, безумовно, хотіли, але стежини шукань звивисті й нерідко заводять у трясовину або штовхають у провалля. Так сталося в Італії, в Німеччині, у Франції, яка пережила ганьбу Віші. Піранделло не дожив до краху італійського фашизму, не побачив, яким жалюгідним крахом обернеться доля самого Муссоліні, цього «Цезаря», що повторював слова Ніцше: «Живіть небезпечно!» Але справа не в одному Піранделло. Багато десятків і сотень інтелектуалів так чи інакше зв'язали себе з фашистськими ідеологіями. Це люди різних поколінь; дехто живий і сьогодні, пише книги, часто автобіографічні, — тільки серед італійців я могла б назвати шість-сім значних авторів.

Тут ціла гама почуттів, вчинків, іноді трагедій, іноді трагікомедій. Дехто вірою й правдою служив фашизмові. Більшість — просто конформісти, що пристосовувалися до режиму. Дехто шукав виходу в повному аполітизмі, в «чистому мистецтві». Багато хто пізніше зображував цю свою позицію, як свідоме неприйняття, як протест: Є термін «внутрішня еміграція». Але нерідко це поняття тлумачиться надто широко й тими, хто прикривається цим терміном, шукаючи самовиправдання, й їхніми надто поборжливими критиками. Проблема багатогранна, проте найцікавіші закономірності, в тому числі й психологічні, через які деякі інтелектуали опинялися в минулому — і опиняються тепер — у правому таборі.

В ставленні інтелігенції, зокрема гуманітарної, до режимів Муссоліні й Гітлера була й схожість, і значна різниця. Англійський дослідник Гамільтон у досить суб'єктивному дослідженні зроби, однак, переконливий висновок, що італійські націоналісти могли захоплюватися «такими персонажами, як Мадзіні, який врів у раціоналізм, рівність і

особисті свободи, — а, навпаки, німецький націоналізм був спрямований проти волі, рівності, братерства й раціоналізму німецьких філософів». Чи треба нагадувати, що крайній націоналізм є невідмінним компонентом фашистських ідеологій? Муссоліні намагався вести генеалогію своїх чорносорочечників не тільки від Мадзіні, а й навіть від «червоних сорочок» Гарібальді. У Гітлера таких попередників, до яких він міг звертатися, не було. Для німецького націоналізму були традиційні ідеї «Великої Німеччини» й «Фюрера».

Не спрощуючи питання про ідейних попередників націонал-соціалізму, треба, однак, згадати два імені. Освальд Шпенглер на початку 20-х років викинув бурю двотомним твором «Занепад Європи». Радянський дослідник С. Аверінцев писав, що «Занепад Європи» розпадається на «експерименти історичного прогнозування, на політичну теорію тоталітаристського гатунку та на філософію культури у власному розумінні цього слова». Шпенглер вважав, що після 1789 року західна культура перебувала в стані глибокого занепаду, під владою «грошей та матеріалізму». В майбутньому світом повинні керувати «Цезарі», але в Німеччині Шпенглер не бачив таких людей, Гітлер також не підходив для цієї ролі. Зате Шпенглеру імпонував Муссоліні, і «цезаризмом майбутнього» йому здавалися два рухи: італійський фашизм і французька монархічна організація «Камло до руа». Шпенглер був переконаний монархіст, до расизму він ставився дуже негативно і взагалі ждав не Третього рейху, а повернення до кайзерівської доби. Хоч Альфред Розенберг у книзі «Міф ХХ століття» засуджував Шпенглера за заперечення «цінностей, що органічно притаманні німецькому духові» («значення раси»), нацисти вслякко домагалися прихильності цього філософа.

Консервативний письменник та публіцист Артур Меллер ван ден Брук був шанувальником Муссоліні, але досить скептично ставився до Гітлера. Його головна книга «Третій рейх» написана 1923 року, через два роки він покінчив з собою. Прийшовши до влади, нацисти оголосили Меллера одним із своїх попередників і прийняли назву «Третій рейх». Деякі ідейні послання й політичні теорії Шпенглера та Меллера збігалися. Меллеру ван ден Бруку належить термін «консервативна революція», і багато його однодумців називали себе «революційними консерваторами» або «консервативними революціонерами». Вони мріяли знищити навіть пам'ять про духовну та політичну спадщину 1789 року. Рівність заперечувалась, проголо-

шувалась ієрархія. Замість парламенту «органічний розвиток» мусив «визначитися фюрером». Гітлер прийшов до влади 30 січня 1933 року, а вже через два дні Розенберг писав: «А тепер нам треба зводити рахунки». Після цього події в царині культури та політики відбувалися в гарячковому темпі: нацисти почали зводити рахунки методично і жорстоко. Це торкнулося Пруської академії мистецтв, синдикатів письменників і художників — повсюди цькували «культурбільшовиків». Під час символічного спалення книг 10 травня 1933 року в ораторських промовах нацистів були всі основні мотиви, що повторюються й сьогодні в гаслах європейської «правди»: заперечення «безсмертних принципів», шалений антидемократизм, шовінізм, вихвалання «аристократії духу» (останнє не перешкодило, однак, Геббельсові заявити, що «час інтелектуалізму минув»).

У Німеччині, на відміну від Італії, демаркаційна лінія між письменниками-антифашистами й тими, хто підтримував режим чи принаймні пристосувався до нього, була дуже чітка. Готфрід Бенн (1876—1956) — дуже характерне явище: людина, в житті й творчості якої постають проблеми цілого покоління художньої інтелігенції Західної Європи. Він — автор підсумкової книги «Подвійне життя», надзвичайно важливої для нашої теми. Книга, що складається з двох частин, має підзаголовок: «Два портрети автора, зроблені ним самим». Обидві частини, датовані 1934 та 1950 роками, — документи, що виходять далеко за рамки індивідуальної біографії. Бенн належав до покоління, яке сформувалося в добу тріумфу природничих наук і навчилося, за його словами, «наукового сумніву, глибокого сумніву, що створює стиль». Наука, формуючи інтелект, зобов'язувала «мислити холодно, об'єктивно, чітко; в кожному випадку мати докази, що підпирають судження; вона вимагала нещадної критики; вона вимагала самокритики; одним словом, вона вчила, що джерела творчого начала — в об'єктивності».

Бенн був медиком. Усе, що він писав про вирішальне значення природничих наук, давало підстави сподіватися, що в естетичі він буде близький до натуралізму. Але насправді це було не так. Перша збірка поезій Бенна «Морг» (1912), яка негайно була перекладена багатьма мовами, вже показала серцевину його творчості: нещадність, холодність хірурга, естетизацію потворного, брідкого. Але це було зроблено талановито, шокувало й приваблювало формальним блиском, напруженими, нервовими ритмами, нецеремонністю патоло-

гсанатома. В «Життеписі» викладено принципи поетики Бенна: він посилається на Ніцше й пише, що ціле покоління виховувалося на переконанні, що саме мистецтво — найвища діяльність духу в вирі європейського нігілізму: «Що існувало поза мистецтвом, найвищим мистецтвом і його башти з слонової кістки?» А далі йде образ, який відповідає естетичі бридкого: «кремезна мавпа дарвінівської доби видиралася нагору й долізла до рівня людини — отже, треба заплатити відповідну ціну за порушення функцій залоз внутрішньої секреції».

Бенн проводить чітку межу між поняттями культура й мистецтво. Представник культури вірить у сенс історії, він тверезий позитивіст, він хоче сіяти, обробляти, розширювати, поліпшувати, перетворювати, він діє «по горизонталі». Представник мистецтва не думає ні про минуле, ні про майбутнє, живе лише своєю внутрішньою суттю, він асоціальний, цинічний і не заперече цього. Романіст у якійсь мірі наближається до діяча культури. «Чистий представник мистецтва — поет. Це добре пояснює остракізм, якого зазнавали діячі мистецтва від Платона до ХХ століття». Дальший хід думок Бенна легко передбачити: ірраціональність мистецтва, огида до «заялжених буржуазних цінностей» тощо. Антидемократизм такої естетики неминуче забарвлюється в псевдоантикапіталістичні тони. Внутрішній механізм міркувань Бенна такий: французька революція привела до влади третій стан; неминучий наслідок розвитку капіталізму — поява промислового пролетаріату, «Комуністичного Маніфесту», марксизму, а це для Бенна — катастрофа. Усе це й сьогодні повторюють праві. Так естетика зближується з чистою політикою. Так вульгаризований Ніцше, ірраціоналізм у максимальному його вияві, елітарна ідеологія майже автоматично ведуть управо.

Чи є суперечності між інтелектуалізмом найвищої проби, вимогами об'єктивності й точності та рафінованим естетським мистецтвом? Згадаємо, що лише тонка межа відокремлювала деякі твори натуралістичної прози від суто декадентських. І не будемо дивуватися з того, що Готфрід Бенн, лікар, матеріаліст, який захоплювався, наприклад, медичною статистикою, в літературі постає як людина, що ніби вважає своєю головною життєвою метою зруйнування багатющих традицій раціоналістичної думки. Згадаємо про «хвору моральну свідомість Європи». В «Життеписі» Бенн принижується до детальних доказів свого арійського походження. Бридко. І, як бачимо, ганебних вчинків — більше ніж

досить. У «Подвійному житті» Бенн наводить повний текст листа, якого написав йому 9 травня 1933 року старший син Томаса Манна — Клаус, теж письменник. Це болоче-гіркий людський та політичний документ. Клаус пише, зокрема, що Бенн — єдиний із справжніх письменників, які залишилися в Академії після того, як нацисти примусили Томаса Манна покинути її. «В якому товаристві ви перебуваєте? Які причини могли спонукати вас віддати своє ім'я, що є для нас символом найвищого інтелекту й фантастичної чистоти, в розпорядження індивідів, чия нікчемність ні з чим непорівнянна в європейській історії й чия моральна ніщість викликає огиду в усьому світі?»

Далі йде дивовижне місце. Клаус пише, що останнім часом він із зростаючим занепокоєнням спостерігав, як Бенн шукає притулку в ірраціоналізмі. «Ця позиція залишалася суто інтелектуальною, й визнаю, що й мене вона дуже вабила, але це не завважало мені відчувати, що ви в небезпеці». Інтонація суто особиста, але потім — узагальнення: «Видно, й справді існує закон, який говорить: надто очевидний потяг до ірраціонального майже механічно спричиняється до реакції в політиці, якщо цьому не чинити опору. Починають із ефектного жеста, оголошуючи війну «цивілізації» — жест, я знаю, здається дуже привабливим інтелектуалові. І раптом виявляється, що ви вже за культ сили, ви вже за Гітлера». І наприкінці — пронизливі рядки: «Треба, щоб ви знали, що ви для мене й ще декого — один із небагатьох, кого ми нізашо не хочемо втратити й побачити на іншому боці. Але всі, хто в цей момент будуть поводити себе двозначно, перестануть бути нашими. І ви не можете не розуміти, що вам пропонують там замість нашої прихильності, яку компенсацію вам пропонують: у кінцевому підсумку (якщо я не лжепророк) — невдячність і осміяння».

Тоді Бенн опублікував відкритого листа: «Відповідь авторам, що емігрували» — спробу вмотивувати свою позицію. Враження жалюгідне, перш за все тому, що Бенн не знаходить серйозних аргументів. Блискучий стиліст опускається до дешевої риторики. Багато, надто багато слів для людини, що вміє бути блискуче-лаконічною. Але нема місця сумнівам: «Я особисто висловлююсь за нову державу» і т. ін. Бенн не хоче відокремлювати себе від німецького народу, що «сбрав цей шлях». У 1950 році, після всього, що пережила Німеччина й він сам, Бенн повторює: спочатку він щиро вірив у те, що націонал-соціалізм принесе оновлення. По-

стає питання: чи можемо ми зарахувати Бенна до вульгарних опортуністів, які прийняли нацистську ідеологію тільки тому, що так було легше, зручніше, вигідніше? Гадаю, що, як і в випадку з Піранделло, усе було набагато складніше: Бенн не здається ні нікчемом, що продав новим хазяям, ні боягузом. Однак він залишився в Академії, виступав по радіо, говорячи про «доброзичливість» режиму до інтелігенції. Він був, мабуть, єдиним справжнім літератором з 88 конформістів, які присягнули на вірність канцлерові Адольфу Гітлеру.

Але якщо відкинути гіпотезу «нікчема, боягуз», — що залишається? Чи можна увявити собі, що розумна, талановита людина, антиконформіст за покликанням справді повірив у «цінності» коричневої тиранії? Може, йому міг імпонувати диктатор? Клаус Манн явно мав на увазі Шпенглера: «Починають з ефектного жесту... І раптом виявляється, що ви вже за культ сили, ви вже за Гітлера». Як уже сказано, зі Шпенглером усе було дещо складніше, але відомо, що Бенн ставився до Шпенглера з ентузіазмом. Йому взагалі була близька «ідеологія Апокаліпсиса». Він належав до числа тих радикально настроєних авангардистів ХХ століття, котрим у якийсь момент довелося зробити вирішальний вибір: піти вліво чи вправо. Багато хто з них пішов уліво. Бенн обрав інший шлях...

В березні 1934 р. Бенн вітав як «братя по перу» Марінетті, а через три місяці настала «ніч довгих ножів». У числі вбитих був і один з ідеологів «консервативної революції» Едгар Юнг. Це викликало психологічний шок серед націоналістів. Бенн у приватному листі заявив, що більше не може йти разом із нацистами. І він справді відійшов убік. Відтоді особиста й письменницька доля Бенна була сповнена успіхів і поразок. Він знов став військовим лікарем — це здавалося йому аристократичною формою еміграції. Видав кілька нових книжок. Але в 1937 році в списку під назвою «Чистка в храмі Мистецтв» його ім'я було назване серед тих, що підлягали чистці. Його звинуватили в «інтелектуальному більшовизмі», в декадентстві, в тому, що він «оскверняє расу». Були неприємності навіть по службовій лінії. 18 березня 1938 року Бенн отримав од «Палати літераторів» листа, в якому його у вишуканому бюрократичному стилі сповіщали, що віднині за ним не визнають якостей, потрібних для того, щоб займатися літературою. А якщо він не послухається — будуть відповідні санкції.

Це факти, а духовне життя? В 1937

році Клаус Манн надіслав йому свій роман «Мефістофель», де Бенн побіжно згадується під іменем Веньяміна Пельда, що провітає при нацистському режимі. Бехер, що колись, як і Бенн, був експресіоністом, писав про нього з презирством, як і Бертольт Брехт. У «Подвійному житті» Бенн запевняв, що, хай це здається пеймовірним, але він і ще дехто з тих, що залишилися в Німеччині, хотіли зберегти всі можливості й зв'язки для тих, «хто коли-небудь повернеться». Це звучить жалюгідно й непереконливо. Після смерті Готфріда Бенна минуло вже 19 років, ми можемо судити про нього досить безсторонньо, і можна сказати, що Бенн належав до тих представників західноєвропейської інтелігенції, на яких також лежить моральна відповідальність за трагедію та ганьбу 1933 року. Вже після краху режиму Бенн наполягав на тому, що спочатку вірив у нацизм як у силу оновлення. Розчарування прийшло до нього пізніше. Ну що ж, «подвійне життя» — пояснення, але аж ніяк не виправдання.

Є деякі паралелі між творчою й людською долею Готфріда Бенна і ще одного німецького письменника Ернста Юнгера (1895 р.). Це єдиний з важливих для нашої теми авторів, який живе й сьогодні й навіть входить до рідколлеї «Ла Дестра» і часто там друкується. Ернст Юнгер — як і його брат Фрідріх-Георг, теж письменник, але меншого обдаровання, — належав до групи «націоналістів-революціонерів» часів Веймарської республіки. Він, звичайно, ідеалізував ідею війни як прояв героїчного начала в людині, зневажав «мораль крамарів», соціалізм, демократію, парламентську систему («сума нулів»). Оригінального тут нічого не було. Ернст Юнгер писав, що «матір'ю націоналізму є війна» й що «нова раса людей духовно сформувалася в окопах». Приблизно те саме писав Беніто Муссоліні в програмній статті «Окопна аристократія». Такі самі настрої були сильні й у Франції: різниця у відтінках, ідеологія одна й та сама.

Гербель, сам автор одного роману, був шанувальником Меллера ван ден Брука й, особливо, Юнгера й усіляко намагався встановити зв'язки з берлінськими інтелектуальними колами одразу після приходу нацистів до влади. Спочатку Ернст Юнгер ставився до Гітлера з інтересом і надіслав йому подарунок — свої книги про війну, а той подарував йому «Майн кампф». Оскільки про Юнгера, як і про Бенна, важко думати, як про вульгарного опортуніста, залишається припустити, що справа знов-таки в елітарній самосвідомості, в «естетиці сил» і в тому, що соціальна демагогія

нацистів чимось відповідала глибокому антидемократизмові Юнгера. Хтось із західних дослідників вірно зауважив, що, по суті, були два Юнгери — рафінований інтелектуал, що возив із собою на війну томик «Трістрама Шенді», і Юнгер — автор істеричних книжок. Мені здається очевидним, що спочатку Юнгер лобачив у гітлерівській програмі антитезу «безсмертним принципам». Крім того, він був мілітаристом і шовіністом і йому імпонувало гасло «Великої Німеччини».

Щодо «безсмертних принципів» є прямий вислів Юнгера в другому томі його щоденників періоду другої світової війни. В записі за 18 серпня 1944 року ми читаємо: «Зруйнування старого світу, яким воно постало за часів Французької революції і яким воно почалося, по суті, ще в добу Ренесансу, — нагадує виснаження органічних тканин, нервів та артерій. Коли процес наближається до кінця, з'являються люди насильства. Вони всовують у труп штучні нитки, металеві зв'язки й, викликаючи поштовх, розігрують найшаленішу, але й найгротескнішу політичну комедію. У цих людей манери маріонеток — верескливих, блазенських, часто зловісних. Нові держави мають звички пожирателів. Вони можуть жити тільки спадщиною. Коли спадщину розтринькано, їх охоплює приступ дикого голоду і, подібно до Сатурна, вони пожирають власних дітей. Ось чому треба, хоча б підкоряючись інстинкту самозбереження, думати про інші порядки, ніж порядки 1789 року».

Таким чином, і в 1944 році, коли Ернст Юнгер прекрасно усвідомлював крах гітлерівської ідеології (про це свідчать численні записи, в тому числі дуже гострі, що стосуються «Кнієбло», — так Юнгер зашифрував ім'я Гітлера, — і здійснюваного режимом Кнієбло політики), — він залишався на чітко консервативних позиціях. Ясно, що він відчував аристократичну зневагу до «нуворішів», і це не дивно. Дивно інше: як у 1933 році непересічний стиліст, скептик, людина холодного, аналітичного розуму, лобачив щось привабливе в режимі, який проголосив кінець «доби інтелектуалізму». Щоправда, Юнгер не принизився до деяких банальностей, що ними не гребували інші. Він відмовився вступити до Академії, не підписав «Присягу 88», не славословив режим. Але він не був і проти режиму, активно проти. Якщо спочатку режим відштовхував Юнгера своєю вульгарністю, то «ніч довгих ножів» була для нього, як і для Бенна, струсом і свого роду рубежем. Після тієї ночі брати Юнгер відмовилися від будь-якої громадської діяльності, від пошани, яку їм пропонували нацисти.

Книги Ернста Юнгера не відповідали вимогам нацистської ортодоксії, а іноді вважалися ворожими режимові, наприклад, повість «На мармурових скелях» (1939). Через три роки книга «Сади й вулиці», в якій Юнгер описував окупацію Франції, була заборонена. Відомо, що взимку 1941 року, перебуваючи в Парижі, Ернст Юнгер почав роботу над есе «Мир», адресованим «До молоді Європи, до молоді світу». Відомі також дружні зв'язки братів Юнгерів із деякими змовниками, що вчинили невдалі замах на Гітлера 20 липня 1944 року. Але попри все це через чверть століття після краху нацизму Юнгер в одному інтерв'ю заявив, що спочатку «Гітлер досяг багато чого» і лише пізніше почалися «помилки й навіть злочини». Однак на цьому перериваємо розмову про Ернста Юнгера, щоб продовжити її в другій статті, бо Юнгер і сьогодні, а не лише «позавчора» активно виступає в літературі.

На початку 30-х років у Парижі молода дівчина Віолетта Нозье отруїла спочатку батька, потім матір — на догоду коханцеві, який хотів заволодіти їхнім майном. Віолетту гільйотинували, а газети відзначили, що на місці страсти був присутній письменник Селін. Я бачу в цьому якусь символіку. Луї-Фердинанд Дегуш (1894—1961) прийняв прізвище Селін — це було одне з імен його матері. На той час, коли Селін спостерігав страту Віолетти Нозье, він був уже знаменитістю. Уже був написаний роман «Подорож на край ночі», який мав шалений успіх — успіх скандалу. Відомий лікар (як і Готфрід Бенні) з паризького передмістя, що встиг пройти крізь першу світову війну, побувати в африканських колоніях і в Америці, зазнати лиха й перейнятися огидою до людства, ототожнювався в очах читачів з його героєм Бардамо.

Селін пошпурив свій роман, як гранату, й він насправді вразив повоєнну Францію й читачів інших країн. Перечитуєш роман сьогодні, знаючи все, що сталося з автором пізніше, і все одно хвилюєшся. Але стає зрозумілою доля Селіна, його ганьба. Ось кілька цитат, які, здається, почасти дають уявлення про моральну атмосферу цієї сильної й дуже страшної книги. «П'яти франків досить! Дати того, щоб зненавидіти всіх і жадати, щоб вони всі подохли». «Зрадити! Це легко сказати. Треба ще зуміти скористатися з нагоди. Зрадити — це все одно, що відчинити вікно в тюрмі. Всім хочеться цього, але це не завжди можливо». «Чи не правда найкраще в цьому світі — це піти з нього». «От і

все, на що може придатися людина — тільки на те, щоб скорчити гримасу; і навіть на це їй буває інколи замало цілого життя, і вона не встигає її закінчити; гримаса ця така важка й складна, що для того, щоб її відтворити, треба віддати всю свою справжню душу».

Такою важкою й складною гримасою обернулося життя самого Селіна. Абсолютне заперечення, абсолютний скепсис, песимізм такий безпросвітний, спустошеність настільки безмірна, що немає місця навіть ілюзіям, не те що надії. Італійський критик-марксист Мікеле Раго бачить ключ до розуміння особистості й творчості Селіна в одній фразі з його приватного листа 30-х років: «Я не вірю в людей». Світ для Селіна був потворним хаосом. Огида до буржуазного суспільства, до хижаків, лицемірів, сутяг сягнула разуючої напруги. Але цьому суспільству, цій ідеології Селін не протиставляв ніякого іншого суспільства та ідеології, адже він взагалі «не вірив у людей». Назвемо це трагічним світовідчуттям, безмежною гіркотою, абсолютною самотністю, естетикою страшного і повторного — все буде точно.

У той час говорили про «інтелектуальний анархізм», Селін блюзнірськи заявляв, що він — «автор першого комуністичного роману», але Горький на Першому з'їзді радянських письменників пророче сказав, що Селін цілком визрів для фашизму. Передбачення дивовижно точно. Адже Селін вважався раніше «лівим», «червоним», роман, безсумнівно, був антибуржуазним. Але це не означало нічого, крім духовної спустошеності, не мало нічого спільного з революційною ідеологією. Не слід забувати й те, що фашистська й нацистська риторика теж була «антибуржуазною» й це багатьох вводило в оману. Готфрід Бенн писав, що Селін «відчуває пекучу потребу сказати на кожній сторінці бодай одну банальність». Можна вважати вульгарність, зловживання арго і т. п. елементами стилю. Але в романі було й щось інше: брехня, мовляв, не тільки припустима — вона нормальна. Такий безмежний цинізм і моральний нігілізм сягли апогею зради.

Через кілька років після «Подорожі» новий автобіографічний роман «Смерть у кредит» підтвердив силу жорстокого таланту Селіна. А потім почалося передбачене Горьким. Памфлет «Mea culpa» означав безповоротний розрив Селіна з лівими. А два інших лютих, людиноненависницьких расистських памфлети «Дрібнички для погрому» та «Школа трупів», написані з притаманним Селіну формальним блиском, ідейно цілком відповідали геббельсівській пропаганді. Очевидно, має рацію Мікеле Раго, ка-

жучи, що «в антиконформізмі насправді крився опортунізм». Це стосується і мистецтва, і життя. «Культ матері, — це пише лікар, — спричинився до деградації людини». «Закон великих чисел бридкий, а альтернативи нема; може, замість того, щоб чекати неминучої загибелі, краще обрати колективне самогубство?» І раптом — туга за середньовіччям: «добра сувора», але здатна на глибоку внутрішню єдність. Це цікаво, бо саме ностальгію за середньовіччям ми знаходимо сьогодні у багатьох правих, це «пов'язано з традицією».

Напередодні війни памфлети Селіна ухвалою французького суду було вилучено з обігу. А тепер французький літератор Поль Серан у книзі «Фашистський романтизм», тонко препаруючи цитати, твердить, що безглуздо бачити в цих расистських памфлетах політичне значення, бо в них не було логіки. Серан закликає бачити в памфлетах лише літературну подію і робить висновок: Селін був аполітичним, перебував під впливом Ніцше, любив парадокси. А взагалі «сьогодні в «Дрібничках для погрому» та в «Школі трупів» треба бачити передусім патетичний протест талановитого французького письменника, який пройшов випробування 1914—1918 років, другої світової війни, жахливі наслідки якої він ясно передбачав». Насправді ж Селін ще в 1938 році закликав Францію укласти союз із Гітлером, а 18 лютого 1941 року в пресі звернувся до всіх діячів французької культури, зокрема, до всіх літераторів із закликом, у якому були такі рядки: «Скомпрометуйте себе! Абсолютно вільно, безумовно, спонтанно, з відкритим заборолом. Без тиску. Таким чином, нарешті, буде відомо, з ким розмовляєш. Посвідки про народження не досить! Потрібна посвідка про віру, ясна, писана! Винні євреї в цій війні чи ні? Відповідайте ж чорним по білому, любі письменники-акробати». А 21 листопада 1941 року Селін писав у одній газеті: «Щоб стати колабораціоністом, я не чекав, поки прапор Kommandatur майоритиме над готелем Грільйон». Пізніше Селін дивувався, чому його вважали колабораціоністом...

Після висадки союзників у Нормандії, коли лондонське радіо Ополу назвало Селіна «ворогом людини», він утік у Німеччину, звідти — в Копенгаген. Не будемо перелічувати його вчинки, хоч є факти: він не тільки в літературі виправдовував зраду, він і в житті робив такі речі, з приводу яких не може бути двох думок. Але не варто спокуюватися навіть найпереконливішими подробицями. Мабуть, розгадка особистої поведінки саме в тому, що «в антиконформізмі нас-

правді крився опортунізм». А сам «казус Селіна» має найбезпосередніше відношення до нашої теми, бо не випадково сьогодні книги Селіна піднімаються на щит правми.

Оскільки ситуації повторюються і ми сьогодні бачимо, що італійські праві виступають ініціаторами, намагаючись об'єднати своїх однодумців у багатьох країнах, закінчимо розповідь про те, що було вчора, однією історією, яка відбулася сорок років тому. В грудні 1934 року в швейцарському містечку Монтре відбулася нарада, в якій взяли участь делегати з сімнадцяти європейських країн. Вони репрезентували **крайньоправі** рухи чи партії й мали за мету створити новий центр, здатний виробити ідеологічну платформу, яка здавалася б досить привабливою тим, хто вірив у «високі ідеали фашистської революції». Не варто перелічувати учасників, досить назвати одне ім'я: Квіслінг.

Італійська організація, що скликала цю нараду, яку вони пишно іменували конгресом, називалася КАУР (Комітети дії в ім'я універсальності Рима). КАУР було створено 1933 року за особистою вказівкою Муссоліні з досить конкретною метою: дуче хотів контролювати різні групи, що виникали більш чи менш спонтанно й прагнули самостійно розробляти ідеологічні й культурні проблеми, пов'язані з концепцією «універсального фашизму». В тридцять років Муссоліні вже відмовився від колишнього твердження, що італійський фашизм — явище чисто італійське. Навпаки, він вирішив, що в історії Європи починається новий цикл і що віднині більшість країн європейського континенту приєднається до ідеології італійського фашизму. В 1931 році молодший брат Беніто Муссоліні Арнальдо заснував у Мілані «Школу фашистської Містики» — під словом «містика» малися на увазі саме «вищі духовні ідеали фашизму». А в 1932 році дуче проголосив: «Двадцять століття буде століттям італійської могутності, буде століттям, протягом якого Італія втретє стане вождем загальнолюдської цивілізації, оскільки поза нашими принципами нема порядку ні для індивіду, ні, тим більше, для народів».

На початку 30-х років було докладено величезних зусиль, щоб нарешті виробити офіційну доктрину, не обмежуючись більше розпливчастою риторикою. В Італії режим консолідувався, і Муссоліні

повірів у свою **всесвітньо-історичну місію**. «Дуче», на відміну від Геббельса, проводив шодо творчої інтелігенції порівняно гнучку політику, — він ще в 1926 році закликав письменників здійснювати «інтелектуальний імперіалізм» і наполягав на тому, що саме італійська культура, «спадкоємиця тисячолітньої традиції», мусить «виховувати багато які народи, що не стоять на вищому щаблі цивілізації». Остаточо офіційна доктрина була сформульована в статті Муссоліні для італійської енциклопедії. Першу її частину — «Основні ідеї» — фактично написав не Муссоліні, а головний теоретик режиму, філософ Джованні Джентіле, ідеолог дрючка. Статтю було опубліковано в 1932 році, коли режим святкував своє десятиліття і мав намір «жити в віках». Але ще за два роки до того, 27 жовтня 1930 року, Муссоліні проголосив: «Сьогодні я стверджую, що фашизм, як ідея, доктрина й реалізація доктрини, — універсальний. Італійський у своїх специфічних інститутах, він універсальний у царині духу».

Ми маємо право датувати цим днем початок кумедної авантюри з «універсальним фашизмом», кумедної тому, що вона виявилася анекдотично жалюгідною й убогою. Так би мовити, «теоретично» цю концепцію розробляли численні фашистські журнали тих часів, наприклад, «Антиєуропа» або «Оттобре», що так і називався — «Журнал універсального фашизму» — чимало робилося й на практиці. Так, у листопаді 1932 року в Римі було влаштовано симпозіум пам'яті видатного італійського вченого Алессандро Вольта (1745—1827), на який запросили багатьох західних учених правої орієнтації, що симпатизували італійському фашизмові. Сучасні дослідники сходяться на тому, що всі делегати цього симпозіуму «були захоплені нав'язливою ідеєю: страхом перед комуністичною революцією» і бачили в Муссоліні рятівника Європи від «червоної небезпеки».

Виступи Муссоліні, журнальні дебати, симпозіум пам'яті Вольта тощо треба розглядати як прелюдію до конгресу в Монтре, який був справжньою спробою створити чорний інтернаціонал. На чолі КАУР стояв якийсь Еудженіо Козельскі, колишній особистий секретар Д'Аннунціо. Він був людиною неосвіченою й нерозумною, а, крім того, захоплювався риторикою, як, зрештою, багато хто з фашистів. Його завданням було не тільки пропагувати в Монтре концепцію «універсального фашизму», а й довести, що пріоритет повністю належить дуче та Італії. В той час уже починались ідеологічні суперечки між італійським і німецьким режимами, німці взагалі не

приїжджали в Монтре, інтереси «північних народів» захищав Квіслінг, і всі пересварилися. Перемогла нібито концепція, яку Козельські сформулював у такому вигляді:

«Це ім'я Минулого й Теперішнього.
Це ім'я Майбутнього й Вічного.
Це ім'я Церкви й Імперії.
Це РІМ».

Обрали комісію (до неї увійшли Козельські, Квіслінг і ще шість чоловік), якій належало «перманентно займатися універсальним фашизмом». Але, хоч ця комісія й проіснувала якийсь час, на КАУР чекав ганебний кінець. Молодий американський історик Ледін розкопав недавно в італійських архівах пікантні матеріали, пов'язані з усім цим фарсом. КАУР'у протегував зять Муссоліні, граф Галеаццо Чіано, який любив грати роль мецената, коли йшлося про «царину духу». І от колишній шкільний учитель графа, Карло Лоцці, поліглот, що мав гострий розум і працював у ті роки в міністерстві культури, склав для Чіано доповідну записку про так званий «Інтернаціонал Монтре». Лоцці прекрасно зрозумів, скільки дешевини й просто дрібної брехні було накручено навколо конгресу в Монтре. А взагалі весь КАУР був, на його думку, суцільним блефом і шахрайством. Ледін пише, що доповідна доктора Лоцці читається як справжній «шедевр сарказму».

Чіано оскаженів. Він був людиною недурною й зрозумів, наскільки вся ця витівка компрометує так звані «високі ідеали фашистської Містики». Тут КАУР'у й прийшов кінець, закінчилася й кар'єра Еудженіо Козельські. Цікавий штрих: доктор Лоцці описує, як для проведення конгресу в Монтре шукали найшикарніший готель, як ганялися за гучними іменами учасників (вписали навіть тих, хто не приїхав), скільки взагалі навколо всіх цих заходів було реклами. Читаєш це й мимоволі думаєш про те, які пригоди трапилися в січні 1973 року з організаторами конгресу в Турині, що їм спочатку ніхто навіть приміщення не хотів здавати.

Але про цей конгрес, про те, що відбувається сьогодні в світі правої культури, мова піде в другій статті.

Москва.

КРИЗА БУРЖУАЗНОЇ КУЛЬТУРИ ЯПОНІЇ ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАТОРИ

В Японії багато пишуть про кризу японської національної культури, загрозу її цілковитого занепаду.

Буржуазні філософи, соціологи, історики в своїх дослідженнях вказують на різні прояви духовної деградації Японії, описують різні патологічні явища в культурному житті країни. Монографії з цього питання рясніють посиланнями на модернізацію, європеїзацію, індустріалізацію — в дусі сучасної буржуазної соціальної теорії.

Звернімося до висловлювань найавторитетніших представників буржуазної суспільної думки — Масао Маруяма та Кейдзі Нісітани.

Масао Маруяма, один із провідних соціологів Японії, має чимало послідовників, справляє помітний вплив на японську громадську думку. Його твори друкують величезними тиражами в Японії, перекладають на інші мови. Досліджуючи процеси, які нині відбуваються в японському суспільстві, джерела суперечностей, конфліктів у галузі духовного життя, явища кризи, деградації, відчуження в сучасній культурі Японії, Маруяма намагається пояснити їх «європеїзацією» японського суспільства, його «модернізацією», що супроводжується відмовою від традиційної культурної спадщини, від традиційної думки, від архаїчної системи культурних цінностей.

Він неодноразово зауважує, що поширені в Японії буддизм, конфуціан-

ство й синтоїзм не створили стійких ідейних традицій, як, наприклад, християнство в Європі. Тому й так звана «традиційна» думка, і європейська думка, що проникла в Японію після буржуазної революції, нічим істотно не відрізняються. Отож термін «традиційні ідеї» стосовно буддизму, конфуціанства, синтоїзму Маруяма вживає лише умовно. Він приходить до висновку, що в Японії «...не сформувалися стрижневі традиції, які, організуючи ідеї та поняття різних періодів, надавали б їм взаємозв'язку і завдяки яким усі ідеологічні концепції — в зв'язку з ними чи шляхом їхнього заперечення — посіли б своє історичне місце».

На думку дослідника, брак стійких ідейних традицій у культурі Японії призводить до того, що в сучасній японській дійсності «минуле» в сфері ідей еkleктично пов'язується з сучасністю і що скрізь спостерігається «безладне скупчення ідей», «співіснування їх поза всяким взаємним зв'язком».

Аналізуючи процес «європеїзації» Японії та його наслідки, Маруяма звертає увагу на ту обставину, що Японія засвоювала європейську науку, техніку, державно-політичні інститути, мистецтво в другій половині минулого століття, коли в Європі розпочався бурхливий процес диференціації та спеціалізації різних галузей індустрії і наукової думки: «Відповідно в системі університетів була засвоєна саме така роздрібнена спеціалізована форма наукового знання. Проте в Європі всі ці окремі науки мали спільне коріння. Отже, великі культурні традиції, які проходили через Грецію, Середньовіччя й Відродження та мали єдині корені, давали численні відгалуження. Відгалуження ці... у відриві від свого спільного ґрунту були пересажені до Японії, і ця форма стала основою диференціації факультетів та відділень університетів».

Зокрема, Маруяма пише про брак взаємозв'язку між природничими й гуманітарними науками, між філософією та іншими суспільними науками, між самими суспільними науками — правовою, політичною, економічною.

«І в Токіо, і в Кіото, і в Осака, — веде далі японський дослідник, — є університети широкого профілю. Однак слова «широкий профіль» містять у собі іронію. Насправді ніякого широкого профілю нема. Під університетами широкого профілю розуміють лише механічне поєднання різ-

них факультетів — права, економіки і т. д.»

На думку Маруяма, таке становище призводить до того, що діячі культури, люди інтелектуальної праці по-різному тлумачать загальнозживані поняття і внаслідок цього не знаходять спільної мови. Звідси висновок: «Хіба це не є також дзеркалом суспільства «розпорошеного типу», в якому нема інтелігенції, пов'язаної спільною культурою?»

Дуже важливим інструментом, покликаним забезпечити зв'язок і взаємодію колективів і організацій в умовах повсюдної відчуженості, на думку Маруяма, є засоби масової інформації або, як їх тепер називають, «масової комунікації». Однак, характеризуючи їхню роль, він не може не відзначати глибоку двозначність їхньої діяльності. З одного боку, він звертає увагу на великий, часто-густо негативний ефект засобів масової інформації, «разючу стандартизацію та нівелювання думок, почуттів і смаків». З іншого боку, Маруяма підкреслює, що засоби масової інформації не спроможні знищити відчуженість між людськими колективами.

Потворні, хворобливі явища в житті сучасного японського суспільства, які так переконливо змальовує Маруяма, красномовно свідчать про глибоку кризу суспільних відносин, суспільної свідомості, духовної культури Японії. Проте, оцінюючи критичні висловлювання Маруяма, не можна не відзначити, що емпіричного зображення окремих проявів кризи японського суспільства ще недосить, аби відтворити всю наявну ситуацію, з'ясувати джерела негативних явищ і подій, углядіти можливі перспективи розвитку японської культури.

Зрозуміло, ми не схилині ігнорувати своєрідність історії матеріальної культури, суспільної свідомості тієї чи іншої країни. Безперечно, запозичення науково-технічних досягнень і культурних здобутків європейських народів мали велике й різнобічне значення. Але безсумнівно й те, що збагнути своєрідність розвитку цієї країни неможливо, ігноруючи загальні закони соціального розвитку доби капіталізму. Незважаючи на специфічні особливості японського суспільства, рух його визначався тими самими законами, що і в Західній Європі, і дія цих законів породжувала досить близькі за своїм характером явища.

Не випадково і в Західній Європі, з її «давніми й тривкими духовними традиціями», що «протидіяли відчу-

женню», ми спостерігаємо тепер ту саму картину, що і в сучасній Японії, бачимо ту саму «дезінтеграцію» матеріального й духовного світу. І в європейських учених читаємо на цю тему цілком аналогічні речі. Так, наприклад, відомий буржуазний філософ Люїс Мемфорд у книжці «Мистецтво й техніка» пише: «Моя головна теза полягає в тому, що наше життя дедалі більше розколюється на автономні зони, ніяк не пов'язані між собою, і що вони пов'язуються і впорядковуються лише за рахунок автоматизованої організації...»

Що містять такі висловлювання? Тільки одне — критику тих або інших аспектів капіталістичної дійсності. Критику, яка відбиває настрої людей інтелектуальної праці, їхні спроби пояснити реальний стан речей без знання діалектико-матеріалістичних законів суспільного розвитку. Маруяма та подібні йому буржуазні ідеологи тлумачать факти помилково, бо не беруть до уваги головний, вирішальний фактор — класові, соціально-економічні закономірності суспільного розвитку. Ігноруючи цей надзвичайно важливий фактор, Маруяма, по суті, пише про «європеїзацію» як про механічне «перенесення» або «пересадження» в Японію досягнень науки, культури й техніки Заходу на стадії їх інтенсивної спеціалізації. Він розглядає факт цього «перенесення» як щось самодостатнє і не намагається вивчати розвиток суспільних відносин, причини, що спонукають японців запозичувати досягнення науки, техніки й культури інших країн.

Не підлягає сумніву, що своєю інтерпретацією Маруяма цілком спотворив проблему традицій. Більше того, ця інтерпретація може бути типовим прикладом того, в якій безвиході опиняється буржуазний учений, що не володіє науковою марксистською методологією, не визнає обумовленості розвитку ідей матеріальним базисом. Нігілістичне ставлення цього дослідника до духовної спадщини японського народу суперечить усій історії розвитку суспільної думки Японії. Людина, хоч трохи обізнана з історією цієї країни, знає, що в японців є свої давні й прогресивні традиції в царині природничо-наукової думки, філософії, мистецтва, етики. Ці традиції дозволили їм не лише зберегти спадковість у розвитку духовної культури, а й засвоїти здобутки духовної та матеріальної культури інших народів.

Застосовуючи ненаукову методоло-

гію — пояснюючи всі вади сучасної японської дійсності виключно особливостями «європеїзації», — цей соціолог неминуче приходить до фальшивої концепції так званого «індустріального суспільства», концепції, що віддзеркалює специфічне ставлення буржуазного інтелігента до науково-технічного прогресу та його наслідків.

Буржуазна обмеженість поглядів Маруяма не лише не дозволяє йому виявити й глибоко проаналізувати першопричини буржуазних пороків, а й заважає йому розробити конструктивну програму повноцінного оновлення суспільних відносин. «Рецепт» свій він формулює в кількох фразах. Вихід, на думку Маруяма, полягає в створенні... якогось нового «способу мислення», у винайденні «слів, що гарантують найвищий ступінь спілкування». Він мріє про «таку техніку і такий спосіб мислення, які дали б загальну картину, дозволили б монтувати шматочки». Тому нагальною проблемою суспільних наук, з погляду Маруяма, стає «...проблема того, як синтезувати людські уявлення, інакше кажучи, — як, подолавши інерцію слів всередині людської спільноти, розширити сферу вільного спілкування».

Отже, вихід з усіх соціальних труднощів пов'язується тут не з урахуванням об'єктивних законів дійсності, а з конструюванням якогось нового «способу» чи «методу» мислення.

Звернімося тепер до Кейдзі Нісітані — відомого японського філософа старшого покоління, представника академічних кіл, автора багатьох праць з філософії та релігії Японії. Як і Маруяма, Кейдзі Нісітані надзвичайно занепокоєний станом сучасної вітчизняної культури, суспільної думки. Він, як і Маруяма, бачить причину цього в «європеїзації» країни. «Справді, — пише Нісітані у своїй праці «Нігілізм», — наша культура, наш спосіб мислення стали нині європейськими. Наша культура — породження європейської, наше мислення — копія європейського». Запозичена європейська культура, твердить Нісітані, «не стала нашим духовним підґрунтям». «В минулому таким підґрунтям були буддизм і конфуціанство. Але вони вже втратили силу. Європеїзація (американізація) подальших поколінь супроводжувалася поступовим усуненням цього духовного стрижня, і нині вглибині суспільної свідомості зяє порожнеча. Натомість строката культура, що є у нас тепер, при ретельнішому спостереженні виявляється лише тінню, що

хитається на тлі цієї порожнечі... Такого явища, — додає Нісітані, — ніколи не було в історії Японії».

Продовжуючи свій аналіз, учений твердить, що японці засвоювали європейську культуру не критично, не осмислюючи її. Посилаючись при цьому на німецького філософа Карла Левітта, Нісітані цитує його слова з розвідки «Європейський нігілізм» про те, що японці запозичили європейську культуру тоді, коли вона вже хилилася до занепаду, коли самі європейці зневірилися в ній. Нісітані наводить також твердження Левітта про те, що хоч японці і вважають себе патріотами, але насправді вони втратили почуття патріотизму і т. д.

Підсумовуючи, японський філософ приходить до висновку, що явище, яке переживає Японія, не просто криза духовної культури, а «криза в квадраті».

Звідси найпершим завданням японського суспільства, на думку Нісітані, є усвідомлення цієї кризи, а потім, зрозуміло, її подолання. Він вважає, що досягти цієї мети можна шляхом вивчення досвіду європейців у їхніх спробах подолати нігілізм і шляхом звернення до власної традиційної національної культури.

Як же уявляє собі японський філософ відродження традицій? На позиції обскурантизму Нісітані не стає. Він визнає, що «повернутись до минулого в його колишньому вигляді ми не можемо: минуло мертве, його треба заперечувати принаймні піддати ґрунтовній критиці». Як же тоді автор уявляє собі це повернення? Як «друге відкриття» традицій, як їх «відтворення». І тут зразу стає очевидно неспроможність його методології. Єдине, чим він обґрунтовує свій заклик до «реновації традицій» — це посилення на нібито успішні спроби європейського нігілізму подолати власну кризу.

Як бачимо, Нісітані, міркуючи про кризу культури і про шляхи її подолання, перебуває на позиціях так званої «філософії культури», яка, ігноруючи матеріальні, соціальні потреби, що зумовлюють ті чи інші зсуви у розвитку духовної культури, зводить усю мотивацію творчості до якогось ірраціонального акту.

Нісітані таким ірраціональним первинним началом вважає так звану «національну моральну енергію». Саме втрата останньої, на його думку, викликала після буржуазної революції кризу традицій, що і призвело до

некритичного запозичення чужої культури та науки.

Насправді криза культури, про яку пише Нісітані, це криза історично приречених суспільних відносин, а саме — відносин буржуазних. Де б ці відносини не діяли — у Західній Європі чи Японії — їхній механізм лишається принципово однаковим, бо криза породжується певним етапом розвитку капіталістичного суспільства. Ось чому та «порожнеча», той «вакуум» у духовній культурі Японії, про який Нісітані пише як про виключно японське явище, в основі своїй є ідейним вираженням тієї «спустошеності», якій присвячують свої численні трактати європейські буржуазні дослідники.

І Маруяма, і Нісітані посилаються на «європеїзацію», на некритичне засвоєння японцями здобутків західної науки, культури, техніки, не з'ясовуючи причин, які породили цей об'єктивний процес.

Саме по собі проникнення європейської культури в Японію, збагачення японців культурними цінностями, виробленими іншими народами, мало надзвичайний вплив на розвиток японської нації, на її матеріальний та духовний прогрес. Проте капіталізм надав процесові взаємодії культур потворного характеру, підкоривши його законам експлуатації, наживи. Ця обставина негативно позначилася на розвитку японської національної культури. Замість гармонійного поєднання власне японського традиційного культурного матеріалу з культурними цінностями інших народів, що проникали з-за кордону, в умовах капіталізму почало переважати еkleктичне співіснування різномірних елементів і, що особливо властиве Японії, почалося витіснення елементів традиційної національної культури елементами культури народів Європи та Америки.

Отже, криза буржуазної культури Японії має надзвичайно глибокий та складний характер, у якому виявляються і переплітаються різні за походженням і значенням соціальні процеси. Подолання цієї кризи, вихід з неї — не в створенні якогось особливого «способу мислення», як рекомендує Маруяма, і не в «реновації» традицій, як пропонує Нісітані, а в докорінному перетворенні суспільної реальності сучасної Японії на шляхах ліквідації капіталістичної системи.

Юрій КОЗЛОВСЬКИЙ

Москва.

ЗАВЖДИ З НАМИ

До 70-річчя
з дня народження
В. Л. Василевської

Ванда Львівна Василевська — письменниця зі світовою славою, безстрашний воїн у часи Великої Вітчизняної війни, невтомний борець за справу миру на землі. Які ще можна знайти слова, що повніше визначили б заслуги Ванди Львівни перед людством за роки, прожиті нею і на польській землі, і на другій своїй, радянській Батьківщині?! Пригадуються довоєнні роки, коли наші читачі знайомилися з першими творами прогресивної польської письменниці. Їх швидко розкуповували й зачитувалися ними, настільки талановитими, близькими нам своїми ідеями були ці твори.

Гадаю, що не помилюся, коли скажу, що ми сприймали тоді книжки нової для нас письменниці, такі, як «Обличчя дня», «Вітчизна» й «Земля в ярмі», присвячені революційній боротьбі польського селянства проти поміщиків, з такою самою увагою, як і твори інших видатних письменників світу. Адже твори Ванди Василевської розповідали нам правду про життя в буржуазній Польщі, викликали глибоку повагу до сміливої письменниці, яка викривала жорстоку дійсність власницького суспільства.

Ми вже знали окремі деталі з біографії Ванди Львівни. Дочка польського політичного діяча, вона рішуче стала на бік трудящих. Працювала в таких прогресивних польських газетах, як «Дзеннік популярни», бу-

В. Л. Василевська. Фото І. Яїцьного

ла членом «Ліги захисту прав людини й громадянина» і Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДРУ), брала участь в організації страйків, у боротьбі за амністію для політв'язнів. Вона сама ризикувала опинитися у в'язниці.

Та от прийшов 1939 рік — рік гітлерівської агресії проти Польщі. Ванда Львівна пішки прийшла до Львова й залишилася на нашій землі.

Згадую її розповідь про те, що трапилося з нею і її супутниками по дорозі:

— Я не могла залишитися у Варшаві: мене зразу ж заарештували б фашисти. Закопала рукопис свого нового твору в підвалі будинку, де я мешкала. (Після війни я відкопала його: він пролежав у землі кілька років у футлярі від протигазу.) Взяла на руки дитину свою — тоді ще зовсім маленьку дівчинку — і пішки помандрувала туди, де, я розуміла це, приймуть мене, як рідну сестру, — до Радянського Союзу!

Страшний був той шлях, не кажучи вже про те, що довелося йти сотні кілометрів повз зруйновані села й

міста, ховаючись від нальотів авіації і від зрадників — гітлерівських холуїв, які вбивали тих, хто йшов на Схід, треба було також стеретися звичайних карних злочинців, які грабували на дорогах біженців. На околиці одного села нас, гуртик жінок із дітьми, таки зупинили бандити. Витягли зброю і вже збиралися стріляти. Що залишилося робити? Я взяла на руки свою донечку й пішла просто на них, випроставшись на поверт зріст. Тоді й решта жінок попрямували за мною: усе одно гинути! І що ж ви думаєте? Бандити не витримали, завагалися, розступилися й пропустили нас. Очевидно, розгубилися. А ми пішли далі, не оглядаючись, бо розуміли: якщо оглянемося, вони відчують, що ми їх боїмося, і почнуть стріляти».

Для того, хто знав особисто Ванду Львівну, особливо в часи Великої Вітчизняної війни, ця картина постає виразно перед очима.

Але повернімося до 1939 року. Ванда Львівна — на нашій землі. Вона приймає радянське громадянство й зразу ж бере активну участь у громадському житті. Радянський Союз стає для неї другою Батьківщиною, якій вона віддає всі свої сили, свій талант письменниці.

1940 року Ванду Василевську обирають депутатом Верховної Ради СРСР. А ще через рік вона вступає до лав Комуністичної партії Радянського Союзу.

В нашій країні вона видає книги «Земля в ярмі» й «Вогні на болотах». В останній письменниці розповіла про тяжке життя українців у Польщі Пілсудського, про їхню боротьбу проти поневолювачів. Цю книжку вона написала ще в Польщі — адже й тоді Ванда Львівна сміливо захищала українське населення від утисків реакції.

Я зустрічався з Вандою Львівною під час війни й скажу, що тоді вона нагадувала мені Жанну д'Арк. Уперше я зустрів її в найтяжчі дні початку Великої Вітчизняної війни. Ворог наближався до Харкова, де я тоді мешкав. Почалася евакуація підприємств, жінок і дітей. Дійшла черга й до письменницьких родин. Посадили ми в товарні вагони своїх дружин, дітей, батьків і матерів, а самі пішли — одні на фронт, а інші — будувати протитанкові укріплення навколо міста. І ось одного дня, коли ми копали рів на околиці міста, біля нас зупинилася машина. З неї вийшли Олександр Корнійчук і Ванда Василевська. Вони

поверталися до Харкова з фронту. Розмова в нас була дуже коротка, бо в небі з'явилися фашистські літаки.

А ще через кілька днів ми зібралися в письменницькому клубі на мітинг, на якому виступала й Ванда Львівна. Тоді вперше я почув її і вперше виринув у моїх очах образ Жанни д'Арк. Перед нами була безстрашна героїня, запалена вогнем боротьби.

Згодом я брав участь в обороні Сталінграда — на тій ділянці фронту, де перебувала й Ванда Львівна. Вона працювала комісаром в Політуправлінні Південно-Західного фронту, а пізніше — пропагандистом Головного політуправління Радянської Армії. Водночас письменниця знаходила час для виступів у пресі зі статтями й нарисами, які згодом видавалися окремими брошурами, й працювала над повістю «Райдуга».

Ця повість, яку було відзначено Державною премією й перекладено багатьма мовами світу, є зразком того, як письменник творить, перебуваючи в гущі життя.

У 1943 році Ванда Львівна очолила Союз польських патріотів у СРСР, брала участь в організації польської армії в СРСР, була заступником голови Комітету національного визволення Польщі. Водночас вона плідно працює на літературній ниві. 1944 року вийшла в світ її книга «Просто любов», яка була удостоєна Державної премії.

Після війни Ванда Львівна залишилася в нашій країні й далі брала активну участь у громадському й літературному житті. Багато сил Ванда Львівна віддавала боротьбі за мир. Вона була членом Всесвітньої Ради миру й членом Всесоюзного комітету прихильників миру.

...Минули вже довгі роки після смерті Ванди Львівни. Та вона завжди з нами.

Приходиш до її могили в Києві — на землі другої Батьківщини великої польської письменниці — й читаєш слова, викарбувані на надгробній плиті:

«Не можна боротися за мир і справі боротьби за мир віддавати півсерця, половину думок і половину своїх почуттів.

Треба віддавати все серце, всі думки, весь розум — тоді перемога буде за нами! Ванда Василевська».

Олексій ПОЛТОРАЦЬКИЙ

ВЕЛИЧНА ПЕРЕМОГА СОЦІАЛІЗМУ

РОЗРЯДКА МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ Й ІДЕОЛОГІЧНА БОРТЬБА

Нове перегрупування класових сил на світовій арені, яке особливо чітко виявилось в процесі розрядки міжнародної напруженості, так чи інакше зачіпає інтереси всіх народів і держав, усіх соціальних груп і суспільних рухів.

Трудящі маси, прогресивні сили вбачають у нормалізації міжнародного становища сприятливі умови для розв'язання корінних демократичних і соціальних завдань — забезпечення тривалого миру, досягнення національної незалежності, просування вперед по шляху соціального прогресу. Імперіалістична реакція і її ідейно-політичні поплічники розглядають міжнародну розрядку лише як вимушений відступ для підготовки нових маневрів, спрямованих проти демократії й прогресу, як засіб полегшення підривної діяльності проти соціалістичних країн.

Звідси вся величезна складність, гострота і напруженість ідейно-політичної боротьби, яка розгорнулася в наші дні на міжнародній арені в зв'язку з розрядкою міжнародної напруженості.

1

Розрядка міжнародної напруженості жодною мірою не змінює ні природи, ні кінцевих цілей буржуазії і робітничого класу. Капіталізм лишається капіталізмом. Соціалізм лишається соціалізмом. Протиборство між ними неминуче.

Однак, не знижуючи загострення міжнародної класової боротьби, розрядка напруженості ставить її в нові умови. Вона ніби зсуває зіткнення двох протилежних соціально-політичних систем у площину економічного, політичного й ідеологічного життя. Ідеологічний фронт набуває тим самим особливо важливого значення.

Розрядка міжнародної напруженості означає розширення і поглиблення фронту ідеологічної боротьби. В. І. Ленін вказував: «Боротися з реакцією значить насамперед відірвати маси ідейно від реакції». І зараз існують усі підстави твердити, що це багатогранне завдання розв'язується в умовах більш сприятливих, ніж будь-коли раніше. Сучасне становище, ряд нових істотних моментів у міжнародному житті ставлять реакційні кола перед ли-

цем серйозних труднощів, примушують їх знову і знову видозмінювати свою тактику.

Потужний мирний наступ, розгорнутий Радянським Союзом на підставі рішень XXIV з'їзду КПРС, позбавляє будь-якої правдоподібності горезвісний міф про воєнну загрозу, що нібито йде з СРСР, підриває одну з головних ідеологічних засад антирадянщини, змінює ідеологічний клімат на земній кулі на користь сил миру і демократії.

У самому таборі буржуазії зараз спостерігається глибокий ідейно-політичний розкол. Єдиного антирадянського фронту в тому вигляді, яким він виступав раніше, нині фактично не існує. Серед панівної верхівки капіталістичного світу, в тому числі і в колах так званого «великого бізнесу», в ставленні до Радянського Союзу, до політики розрядки помітні глибокі протиріччя. Через класову природу представники капіталу, звісно, не можуть змінити свого глибоко ворожого ставлення до соціалізму. Чимало з них як і раніше, стоять на позиціях відвертої антирадянщини.

В той же час правлячі кола багатьох капіталістичних країн, особливо ті діячі, які в силу свого офіційного становища несуть безпосередню відповідальність за проведення зовнішньої політики, зобов'язані рахуватися із зміною загального політичного клімату; зв'язані громадською думкою своїх власних країн і певними зобов'язаннями перед СРСР, вони не вважають більше за можливе, в усякому разі відверто, підтримувати антирадянську пропагандистську кампанію. Більше того, відбиваючи нові віяння в настроях світової громадськості, вони часто прагнуть продемонструвати свою лояльність до Радянського Союзу, свою прихильність до розрядки міжнародної напруженості, набуваючи на цьому певний політичний капітал.

Цей розкол у таборі буржуазії стає тим помітнішим, чим очевидніше проступають інші досить істотні фактори, викликані процесом розрядки, що висувають перед ідеологами капіталізму часом дуже нелегкі завдання.

Насамперед вони, природно, не можуть не враховувати, що, зустрічаючи підтримку широкої міжнародної громадськості, курс на розрядку активізує все політичне життя в світі, підносить його на новий, більш високий щабель. До активної боротьби за мир включаються все нові й нові суспільні сили найрізноманітнішої ідейно-політичної орієнтації, які все тісніше об'єднуються навколо спільної програми будівництва демократичної системи міжнародних відносин. Тим самим серйозно ускладнюються головні ідейно-політичні завдання реакції — наскільки можливо відвернути маси від політики, не припустити згуртування демократичних сил у єдиному антиімперіалістичному фронті.

Однак вони не можуть не бачити, як серед трудящих усього світу зростає розуміння того, що справа міжнародної безпеки безпосереднім чином пов'язана з національним визволенням і соціальним прогресом. Все нові й нові мільйони людей в усіх куточках земної кулі наочно переконаються в тому, що міцний мир може бути побудований лише на справді демократичній основі, на принципах, які завжди відстоювали і відстоюють КПРС і Радянська держава. Усвідомлення цієї істини підриває одну з найпопулярніших тез буржуазної пропаганди, до якої вона вдавалася протягом багатьох років з метою довести «суперечливість» політики мирного співіснування: тезу «несумісність» миролюбних лозунгів і класових революційних цілей.

Далі, вони не можуть не брати до уваги, що нинішній етап протиборства двох систем відбувається в умовах різкого загострення соціально-політичної кризи капіталізму, поглиблення його фінансових труднощів, постійного зростання цін, безробіття, моральної деградації буржуазного суспільства, коли для мільйонів трудящих стає все очевиднішим, що капіталізм не в

зможі обернути на благо людства досягнення науково-технічного прогресу. Отже, об'єктивні можливості ідейної реабілітації капіталістичного суспільства ще більше скоротилися. Улюблені постулати буржуазної пропаганди, що обіцяють побудувати «народний капіталізм», створити «суспільство загального благоденства», привести людство в епоху «масового споживання» і «соціальної гармонії» нині повсюдно зазнають явної інфляції, стають неефективними.

Ідеологи капіталізму не можуть також ігнорувати і ту обставину, що останнім часом буржуазний світ зіткнувся з кризою всієї післявоєнної системи капіталістичних міжнародних відносин, яка знаходить свій вияв у небаченому загостренні міжімперіалістичних протиріч, у розхитуванні імперіалістичних воєнно-політичних блоків, у поглибленні суперечок з країнами Азії, Африки й Латинської Америки.

Несумісність інтересів «силових центрів» імперіалізму, що протистоять один одному, — США, Західна Європа, Японія, — вималювалася так чітко, що на Заході вже ніхто не вважає за можливе заперечувати це. Одночасно все більше оголюється нерозв'язний конфлікт між імперіалізмом і народами «третього світу». І навряд чи можна вважати випадковістю те, що більшість кризових ситуацій, які за останні чверть століття переростали в збройні сутички, відбувалися саме в цих районах земної кулі і були прямим наслідком неоколоніалістської політики.

Всі ці фактори загострюють і значною мірою ускладнюють ідеологічну боротьбу на міжнародній арені. В її фокусі багато проблем, у кінцевому результаті пов'язаних з історичним вибором трудящого людства на користь миру, демократії й соціалізму, що знаменує потужний ідейний наступ соціалізму і супроводжується численними спробами реакції перешкодити цьому виборі.

У центрі боротьби стоять насамперед питання війни і миру, міжнародних відносин, проблема мирного співіснування держав з різними суспільно-політичними системами.

І в цьому слід вбачати певну закономірність сучасного періоду. Кожний етап світового розвитку висуває на перший план ту чи іншу форму демократичної й визвольної боротьби, те чи інше питання, яке найбільшою мірою зачіпає в даний конкретний момент інтереси всього людства і впливає на вирішення всіх інших питань. Існують усі підстави твердити, що в умовах сьогоднішнього дня таким ключовим питанням є боротьба за мир. Воно визнає долю боротьби за демократію і соціальний прогрес людства.

Однак питання захисту миру і нормалізації міжнародних відносин тісно переплітаються з різноманітними аспектами економічних, соціальних, політичних, морально-етичних та інших проблем, породжуючи іноді надзвичайно складні і, на перший погляд, суперечливі вузли ідейно-політичних зіткнень сил, що протистоять одна одній. Шляхи розвитку міжнародних відносин, перспективи соціальних перетворень, оцінка демократичних інститутів, морально-етичні принципи, складні завдання, пов'язані із захистом навколишнього середовища, використанням природних ресурсів, зростання народонаселення, — становлять предмет ідейної боротьби, предмет гострих зіткнень часто протилежних точок зору.

На одній лінії фронту марксистсько-ленінська теорія і практичний досвід соціалізму, навколо яких зростає і згуртовує свої лави велика армія борців за мир, демократію і соціальний прогрес. На другій лінії — різношерстий конгломерат сил, що представляють крайню реакцію, відвертих антикомуністів, неофашистів, сіоністів, різного роду опортуністів, а також маоїстів — усіх тих, хто виступає проти розрядки міжнародної напруженості

При цьому досить показово, що ці сили, які зовні виступають ніби з цілком протилежних позицій і представляють різні суспільно-політичні рухи та висувають нібито зовсім відмінну аргументацію, вживають різну фразеологію, по суті, декларують одне й те саме, вступаючи у фактичний союз між собою на спільній платформі антирадянщини. Але варто відзначити, що як би не вправлялися наші супротивники в пошуках нових антикомуністичних і антирадянських концепцій, виступаючи, зокрема, проти нормалізації міжнародного становища, всі вони, як правило, повторюють лише заді тих реакційних ідей, з якими комуністи неодноразово зустрічалися вже раніше.

2

У капіталістичних країнах існують ще значні сили, які, представляючи інтереси військово-промислового комплексу, виступають за нарощування воєнних потенціалів і роздмухування воєнних бюджетів. Їхні ідеологічні приклички намагаються залакати західного обивателя тим, що нібито Радянський Союз і соціалістичні країни набувають від цієї розрядки якісь одиобічні вигоди на шкоду «вільному світові». Вони прямо вимагають або, «поки не пізно», повернути кермо світової політики назад до «холодної війни», або виторгувати в Радянського Союзу як «плату за розрядку» деякі поступки — військового характеру чи такі, що означали б зміну внутрішніх порядків за рецептами буржуазної демократії.

«По-моєму, розрядка, — бідкається колишній верховний головнокомандувач США на Далекому Сході, «герой» корейської війни, генерал Ріджуей, — становить для нашої держави найсерйознішу потенціальну загрозу... ніхто не може сьогодні з певністю передбачити, чи не виявиться вона чимось на зразок голосу сирени, що прагне заманити і згубити нас...»

Безмірно сумує за часами «холодної війни» інший її правовірний трубадур, американський журналіст Джозеф Олсоп. «Є дві вагомні причини кинути погляд назад, — писав він у «Балтімор сан» наприкінці минулого року, — раніше Сполучені Штати не мали звички провадити переговори під загрозою зброї, та ще й йти при цьому на значні поступки. Зараз ми зробили і те, і друге...

Лише одна ця обставина могла б послужити попередженням для кожного американця... Для росіян «розрядка напруженості» була розрахована на те, щоб підготувати їх остаточний вибір між імпортом західних кредитів і великої кількості техніки та діями на підставі відкритої воєнної сили.

«Розрядка напруженості» в будь-якому випадку допомагає росіянам».

Генеральний секретар НАТО Лунс зі свого боку також вважає обов'язком «попередити» «легковірних європейців», що «розрядка в розумінні Радянського Союзу є лише тактикою» для «встановлення світового панування» і що для західних країн вона «може виявитися пасткою».

Ці заяви, зроблені протягом кількох останніх місяців, претендують на вичерпну оцінку тих процесів, які відбуваються на міжнародній арені саме сьогодні. Але хіба це не ті самі тези, що незмінно фігурували в буржуазній пропаганді відтоді, як тільки-но з'явилася радянська держава, і експлуатувалися кожного разу, коли треба було довести, що головним джерелом міжнародної напруженості є, мовляв, не агресивна політика імперіалізму, а якесь міфічне прагнення Радянського Союзу провадити політику «експорту революції» з метою «встановлення світового панування».

Деякі ідеологи буржуазії, вітаючи факт пом'якшення напруженості на словах, разом з тим прагнуть дати цьому явищу своє, упереджене тлумачення. Найчастіше вони вдаються до примітивної логіки: оскільки Радянський

Союз виявляє найбільшу наполегливість і активність у боротьбі за нормалізацію міжнародного становища, отже, він більше за інших зацікавлений в розв'язанні цього питання. А коли так, то «нехай Ради платять за розрядку».

Переконуючи себе й інших у тому, ніби в міжнародній розрядці зацікавлений насамперед Радянський Союз, одні з них (як, наприклад, американський бізнесмен Е. Маркс) обумовлюють надання СРСР режиму найбільшого сприяння «сплатою Радянським Союзом» якихось сум, що їх царський уряд нібито заборгував американським капіталістам у 1916 році; другі (як американський «радянолог» Добрянський з Джорджтаунського університету) пов'язують це з наданням у СРСР необмеженої свободи католицькій церкві; треті (як сенатор Джексон, що зажив собі останнім часом сумної слави палкого прибічника «холодної війни») вимагають так званого «вільного» обміну думками й ідеями.

Остання теза експлуатується ідеологами імперіалізму особливо активно. Для того, щоб «обгрунтувати» її, деякі з них намагаються поставити знак рівності між поняттями «холодної війни» і ідеологічної боротьби, і на цій підставі «вимагають» розмити всі демаркаційні межі між буржуазною і комуністичною ідеологією. Тобто вони продовжують співати стару антикомуністичну пісню, намагаючись обумовити розрядку міжнародної напруженості ідейним перемир'ям, а якщо говорити точніше, ідейним роззброєнням комуністів, з тією лише різницею, що тепер ця ідея втілюється у форму так званого «вільного» обміну ідеями й людьми.

Зовні їй надається досить респектабельний вигляд. Мова йде нібито про розширення вслякого роду особистих контактів, про необхідність «ідеологічної терпимості», про «свободу дискусій». Насправді ж, однак, всі ці барвисті фрази є нічим іншим, як демагогічним прикриттям добре відомої мети — домогтися у комуністів односторонніх поступок на користь капіталізму, розширити можливість проникнення буржуазної ідеології в соціалістичні країни, щоб «пом'якшувати» і розкладати їх зсередини.

Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до фактів. Адже добре відомо, що Радянський Союз і інші країни соціалізму охоче йдуть, більше того, енергійно борються за розширення вслякого роду наукових і культурних контактів із зарубіжними країнами.

У нас великими тиражами видаються твори зарубіжних, у тому числі буржуазних письменників, у масовому порядку демонструються зарубіжні фільми, постійно удосконалюються різні канали зарубіжної інформації, широко заохочується іноземний туризм, науковий і культурний обмін з десятками країн світу. Ця політика логічно випливає з ленінського розуміння використання трудящими культурної спадщини, а також з того положення, що сучасна науково-технічна революція, підсилюючи інтернаціоналізацію економічного і духовного життя, істотно підвищує роль міжнародних зв'язків у різних сферах.

Соціалістична дійсність, радянський спосіб життя відкривають широкий простір для творчих пошуків і зіставлення думок для дискусій, і як жодне інше суспільство, широко розчиняє двері для досягнень усієї світової культури.

Про що ж говорять буржуазні прибічники горезвісного обміну людьми й ідеями? Позиція соціалістичних країн у цих питаннях непохитна і чітка. Твердо і послідовно здійснюючи курс на розрядку міжнародної напруженості, соціалістичні держави разом з тим категорично відкидають домагання імперіалізму «обумовити» мирне співіснування держав з різними соціальними системами якимись поступками в галузі ідеології. Виходячи з твердого

переконання про неминучість класової ідеологічної боротьби між двома світами, соціалістичні держави разом з тим чітко відмежовують це поняття від поняття «психологічної війни» і рішуче виступають проти спроб змазати їх, підмінити одне другим.

У доповіді «Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» Л. І. Брежнєв говорив з цього приводу: «Нерідко доводиться чути, що на Заході надають значення співробітництву в галузі культури і особливо обмінну ідеями, розширенню інформації, контактам між народами. Дозвольте заявити тут з усією ясністю: ми теж стоїмо за це. Зрозуміло, якщо таке співробітництво здійснюватиметься при поважанні суверенітету, законів і звичаїв кожної країни і служитиме взаємному духовному збагаченню народів, зростанню довір'я між ними, утвердженню ідей миру і добросусідства».

Звідси очевидно, що будь-які спроби наших ідеологічних суперників спекулювати на горезвісній проблемі обміну людьми й ідеями не мають нічого спільного з турботою про розширення контактів між народами і, тим більше, з міжнародною безпекою. Вони переслідують зовсім інші цілі, а саме: підірвати морально-політичну єдність радянського суспільства, послабити ідеологічний наступ комунізму, змазати революційну сутність ідеї мирного співіснування, позбавити її класового змісту.

Особливу роль у своїх спробах підірвати принцип мирного співіснування і співробітництва між народами ідеологи антикомунізму відводять пропаганді націоналізму. Ставка на націоналізм має в їхніх очах ту перевагу, що, з одного боку, вона може бути використана з метою нівелювання соціального, класового аспекту міжнародних проблем, а з другого — дає зручний привід диференціювати свою пропаганду стосовно різних потоків визвольного руху, різних загонів трудящих.

У відношенні до соціалістичних країн заохочення націоналістичних тенденцій виступає найчастіше у вигляді різного роду доктрин «поліцентризму». На словах прибічники «поліцентризму» виступають за «відродження національних традицій», під приводом максимального врахування національної специфіки і самобутності. В дійсності ж мова йде про те, щоб підірвати пролетарський інтернаціоналізм, єдність соціалістичних країн, розколоти соціалістичну співдружність.

Останнім часом у міру того, як виробничі сили капіталізму все більше переростають національні рамки, породжуючи інтеграційні процеси в капіталістичній економіці, ідеї різного роду європейських об'єднань, як, наприклад, план створення на базі «Спільного ринку» наднаціональних політичних інститутів, пропагуються особливо старанно. При цьому характерно, що прибічники «атлантичної солідарності» або «європеїзму», палко доводячи необхідність об'єднання капіталістичних країн, тут же змінюють свою позицію на сто вісімдесят градусів, тільки-но мова заходить про соціалістичні країни і комуністичні партії, по відношенню до яких вони на всі лади рекламують «поліцентризм» і національну відособленість.

Однією з найновіших модифікацій концепції «поліцентризму» є теза про «багатополюсний» розвиток міжнародних відносин. Суть його коротко в тому, що, мовляв, «двополюсний» світ, який склався після другої світової війни, поступається тепер місцем «багатополюсному» світові. «Двополюсний» радянсько-американський світ, — писала з цього приводу в грудні 1971 року «Вашінгтон пост», — у тому вигляді, як він виник після другої світової війни, в основному пішов у минуле. Зараз стало модним говорити про «п'ятиполюсний» світ: США, СРСР, Китай, Західна Європа (тепер, коли Англія вступила в «Спільний ринок») і Японія».

У буржуазній пресі можна натрапити на багато інших інтерпретацій цієї

схеми. Кількість полюсів у них зменшується або збільшується залежно від тих чи інших суб'єктивних ставлень. Однак сама принципова оцінка розвитку сучасних міжнародних відносин, яка й породила концепцію «багатополосного» світу, завжди лишається незмінною. Вона намагається характеризувати розвиток міжнародних відносин не як відображення класової природи держав, що беруть у них участь, а лише як взаємодію їх національних інтересів. Наявна спроба «деідеологізувати» зовнішню політику, довести, що національні інтереси всіх, у тому числі і соціалістичних держав, превалюють над їх класовими інтересами.

Концепція «багатополосного» світу або, що майже те саме, концепція «поліцентризму» в кінцевому підсумку спрямована проти зовнішньої політики СРСР та інших соціалістичних країн, проти принципу мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, бо вона намагається взяти під сумнів саму класову суть цієї політики, єдність національних і інтернаціональних завдань соціалізму.

Фактично підспівуючи апологетам імперіалізму, в тому ж напрямку розгортають свою аргументацію проти принципу мирного співіснування праві й ліві ревізіоністи, які затушовують принципові відмінності між двома суспільними системами, прагнуть підмінити основне протиріччя нашої епохи між капіталізмом і соціалізмом протиставленням «багатих і бідних» націй, великих і малих країн, вигаданою тезою про «наддержави».

Всі ці одкровення видаються за нове слово в історії суспільної думки, а насправді пускаються в обіг ідейного життя з єдиною метою — підмінити доморослими доказами наукову соціально-політичну точку зору, а принцип мирного співіснування держав з різними соціальними системами як специфічну форму класової боротьби — безпринципним угодовством з імперіалізмом. Адже версія про «багаті і бідні», великі і малі країни, про «наддержави» для того і вигадана, щоб виправдати будь-яке відступництво від пролетарського інтернаціоналізму, будь-яку змову з імперіалізмом. Класова боротьба між двома системами при такому ставленні виключається, ідеологічний аспект відсувається на другий план.

3

Очевидно, є своя логіка в тому, що, ставши на шлях антикомунізму, китайські розкольникі опинилися, зрештою, в одній компанії з крайніми силами реакції. Давно відомо, що в Пекіні не дуже церемоняться з ідеологічними гаслами, якщо, на думку китайських лідерів, їх заміна обіцяє їм ті чи інші політичні вигоди. Відтоді, як керівники Китаю стали на шлях антирадянщини, їх ідеологічні настанови зазнали істотної і досить повчальної еволюції.

Взявши в свій час за вихідну тезу «китаїзований марксизм», або, як у той час говорили в Пекіні, «поєднання загальної істини марксизму-ленінізму з конкретною практикою китайської революції», Мао Цзе-дун і його група врешті-решт дійшли до фактичного розриву з марксизмом-ленінізмом, проголосивши найвищим етапом розвитку теоретичної думки маоїзм. Останнім часом Мао Цзе-дун і його оточення знову докладають шалених зусиль до того, щоб прикрити свої прагнення революційною фразеологією і за допомогою різних посилок на класиків марксизму-ленінізму видати себе за прихильників наукового комунізму. Однак ці маневри не змінюють суті справи, бо не важко зрозуміти, що вони становлять собою лише тактичний хід, здійснений з метою замаскувати справжні цілі — прикрити препарованими цитатами з Маркса і Леніна ідейне убожество маоїзму, знову спробувати надати йому видимість революційної теорії, що претендує на міжнародний резонанс.

Почавши свого часу із звинувачення марксистсько-ленінських партій і інших загонів національно-визвольного руху «в угодовстві з імперіалізмом», «у втраті революційності», маоїзм дійшов до відкритої підривної діяльності проти комуністичного руху, до змови з найреакційнішими силами імперіалізму. Як справедливо писала в березні 1974 року болгарська газета «Работническо дело», «ці дії рівнозначні відкриттю другого фронту проти соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного і робітничого руху, проти народів, що борються за своє національне визволення і незалежність». При цьому, звісно, нікого не можуть обдурити розмови про необхідність боротьби проти «гегемонії двох наддержав», оскільки в Пекіні відверто проголосили ворогом номер один Радянський Союз, і для всіх ясно, що саме антирадянщина є головним стрижнем, основою основ усієї внутрішньої і зовнішньої політики китайського керівництва.

Висунувши свого часу плутану ідею про так звані «проміжні зони», маоїсти поступово сповзли на позиції фактичного заперечення розколу світу на дві протилежні соціальні системи, прийшли до заперечення самого факту існування соціалістичного табору, а отже, і ленінської ідеї про існування держав з різними соціальними системами. І якщо останнім часом Пекін знову пускає в обіг формулу мирного співіснування («панча шіла»), то не треба бути надто проникливими, щоб зрозуміти: робиться це з метою ввести в оману світову громадськість, закамуювати свої гегемоністські претензії, особливо в країнах так званого третього світу.

Дійсно, хіба можна всерйоз сприймати розмови маоїстів про визнання принципу мирного співіснування, коли добре відомо, що вони опинилися сьогодні в таборі найнепримиренніших ворогів розрядки міжнародної напруженості і виступають на підтримку НАТО, проти Варшавського Договору, заохочують вимоги реваншистів ФРН, ратують за збереження американської військової присутності в Європі і Азії, підбурюють до нових міжнародних конфліктів, нагнітають міжнародну напруженість скрізь, де тільки можуть.

Поворот політичного курсу Пекіна вправо, що викликав дальше поглиблення антирадянщини, офіційно закріплений X з'їздом КПК. Було б марно шукати в опублікованих документах з'їзду якогось аналізу становища справ у Китаї, внутрішньої й зовнішньої політики пекінського керівництва. Такий аналіз повністю відсутній. Ясно, що маоїсти бояться дивитися правді в очі і не готові відповідати перед своїм народом за політичний курс, який вони провадять. Документи з'їзду не містять також ніякої конструктивної програми дій на майбутнє. З усього видно, що в пекінських лідерів просто нема такої програми, яку вони могли б відкрито проголосити перед своїм народом і народами інших країн.

Все це підміняється злісною антирадянщиною, провокаційним галасом про міфічну «загрозу з Півночі», супроводжуваними зливою брехні і відвертої лайки.

Антирадянщина пронизує всю внутрішню і зовнішню політику нинішнього китайського керівництва. Під приводом «загрози з Півночі» китайському народові накидається режим казарменої диктатури, здійснюється мілітаризація країни. Під барабаний бій антирадянщини здійснюються акції на підриву комуністичного і національно-визвольного руху, на роздроблення прогресивних демократичних сил світу. Під цим же приводом нагнітається міжнародна напруженість, а лідери Пекіна блокуються з усіма агресивними і реакційними силами, що виступають проти нормалізації міжнародного життя.

Намагаючись відвернути народні маси від очевидних провалів своєї внутрішньої і зовнішньої політики і в якійсь мірі пояенити розрив із соціалістичним табором, Мао Цзе-дун і його оточення разом з тим намагаються скон-

струювати на базі антирадянщини якусь подобу теоретичної платформи, спе-
куюючи на «революційній» фразеології.

«Соціалістичний табір, що існував деякий час після другої світової
війни,— говорив, зокрема, в своєму виступі голова китайської делегації, за-
ступник прем'єра Державної ради КНР Ден Сяо-пін на VI спеціальній сесії
Генеральної Асамблеї ООН,— перестав існувати... В силу закону про нерів-
номірність розвитку капіталізму розпався й імперіалістичний блок на Заході.
З точки зору змін, що відбулися в міжнародних відносинах, сучасний світ
фактично складається із взаємозв'язаних і взаємосуперечних трьох сторін,
трьох світів. США і СРСР становлять перший світ. Країни Азії, Африки,
Латинської Америки й інших районів, що розвиваються,— третій світ. Роз-
винуті країни, що перебувають між вищезазначеними двома світами,—
другий світ».

Розвиваючи цю доморощену схему, пекінські теоретики перекреслюють,
таким чином, сам факт існування світової соціалістичної системи. Більше
того, у відповідності з цією схемою соціалістичні країни нібито взагалі втра-
чають роль самостійної сили на світовій арені, оскільки, залежно від рівня
їхнього економічного розвитку, вони відносяться або до «другого», або до
«третього» світу.

Перекреслюється, по суті, і класовий характер національно-визвольного
руху, оскільки при розгляді проблем «третього світу» наголос робиться не
стільки на революційному змісті національно-визвольної боротьби, скільки на
рівні економічного розвитку цих країн, на протиставленні «бідних і слабких»
країн «багатим і сильним». Національно-визвольний рух відокремлюється
від світової соціалістичної співдружності і протиставляється їй.

Перекреслюється і марксистсько-ленінська класова характеристика капі-
талістичного світу, оскільки, у відповідності з китайською схемою, капіталі-
стичні країни, що мають нібито антигегемоністський потенціал, трактуються
як якийсь «другий світ», протиставлений «двом наддержавам». Теза про
протиріччя між «двома наддержавами» (або, інакше, ставка на збройний кон-
флікт між СРСР і США), з одного боку, і протиріччях між «двома наддер-
жавами» і рештою світу — з другого, підноситься до рівня головного і виз-
начального протиріччя сучасності.

Вся ця надумана схема розстановки політичних сил на міжнародній ар-
ені, що навмисне спотворює справжню картину сучасного світу, потрібна пе-
кінському керівництву для того, щоб, проголосивши Китай соціалістичною
державою, яка розвивається, закликати від його імені до створення широко-
го, класово-різноманітного фронту, із включенням малих і середніх (у тому чис-
лі й деяких капіталістичних) країн, спрямованого своїм вістрям проти «над-
держав», а по суті — проти соціалістичної співдружності і Радянського
Союзу.

Все, що суперечить цій схемі (а в протиріччі з нею перебуває вся прак-
тика сучасного міжнародного життя), розглядається в Пекіні як пряма пере-
шкода його великодержавним гегемоністським прагненням. Усьому, що стоїть
на шляху цих планів, оголошується анафема, і вважаються придатними будь-
які способи боротьби, аж до розв'язання нової світової війни. Звідси навмис-
на войовничість китайської пропаганди, прикритої ультраревольюційними
гаслами. Процесові розрядки міжнародної напруженості протиставляються
заклики до «великого хаосу», до збереження напруженості в усіх районах
світу, оскільки вона, мовляв, іде «на користь народам».

У спільній передовиці газет «Женьмінь жібао», «Гуаньмінь жібао» і жур-
налу «Хунци» минулого року можна було прочитати: «Велике безладдя панує
в піднебесній!», «Насувається злива в горах, і весь терем продувається віт-

ром». Наступні публікації китайської преси і виступи керівних діячів Пекіна не лишають сумнівів у тому, який саме зміст прихований в цих туманних фразах. Йдеться про друге видання «культурної революції» в Китаї, яка провадиться нині під гаслом: «Довести до кінця боротьбу і критику Лінь Бяо і Конфуція» і означає новий раунд безпринципної боротьби за владу всередині маоїстського угруповання, а в міжнародному плані — нові, широко задумані провокації проти розрядки міжнародної напруженості.

Перше і друге нерозривно пов'язане між собою. Викриваючи справжні цілі Мао Цзе-дуна, такий видатний діяч Комуністичної партії Китаю, ветеран міжнародного комуністичного руху, як Ван Мін, писав незадовго до смерті у своїй останній книзі: «В першу чергу в ході «другої культурної революції» він (Мао Цзе-дун.— В. К.) готується переслідувати тих, хто заважає йому провадити крайньо реакційну внутрішню і зовнішню політику Х з'їзду, тобто всіх тих, хто, на його думку, заважає йому продовжувати своє реакційне панування; передати в спадщину Цзян Цин свій «трон» і створити «родинну імперію»; посилювати приготування до війни проти СРСР і провокувати нову світову війну; блокуватися із найреакційнішими імперіалістичними угрупованнями».

Ступивши на шлях антирадянщини, нинішнє керівництво Китаю зазнало долі всіх відступників від марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму: в питаннях більшості міжнародних проблем воно зімкнулося з ідеологами найшаленішої імперіалістичної реакції. Оскаженіла антирадянщина, розгнужаний націоналізм, відверте прагнення будь-що загальмувати розрядку міжнародної напруженості — в усіх цих моментах маоїсти співробітничують з найреакційнішими силами в капіталістичних країнах.

Отже, сьогодні ми стали свідками спроб сформувати щось на зразок єдиного антирадянського фронту, — від представників військово-промислового комплексу капіталістичних країн до маоїстів, — який протистояв би зусиллям Радянського Союзу, соціалістичної співдружності і всіх демократичних рухів у боротьбі за мир і соціальний прогрес. Не можна недооцінювати серйозної небезпеки для розрядки міжнародної напруженості і розв'язання великих світових проблем, яку несуть з собою ці спроби. Однак, з іншого боку, нема ніякого сумніву в тому, що з точки зору глобальних історичних перспектив вони неминуче приведуть їхніх ініціаторів до ідейно-політичного банкрутства, бо викривають їх як ворогів миру і прогресу, що виступають всупереч життєвим інтересам величезної більшості людства.

Пропаганда антирадянщини, в якій би хитромудрій формі вона не велася, знаходить тепер усе менше і менше слухачів, бо ніколи ще міжнародний престиж СРСР не був такий високий, ніколи ще народи світу не пов'язували своїх надій на торжество принципів миру, демократії і соціальної справедливості з Радянським Союзом так тісно, як у наші дні. Все це змінює не лише політичний, а й ідеологічний клімат сучасного світу.

І якщо сам процес розрядки міжнародної напруженості в цілому є величюю перемогою соціалізму над імперіалізмом, то в такій же мірі він створює для комуністів додаткові передумови в їх ідейному наступі проти реакції. Розвиваючись одночасно і тісно взаємодіючи одна з одною, ідеологічна і політична діяльність нашої партії вже сьогодні поклала початок якісно новій фазі у розвитку міжнародного становища і заклала міцні підвалини для формування нової, дійсно демократичної системи міжнародних відносин у майбутньому.

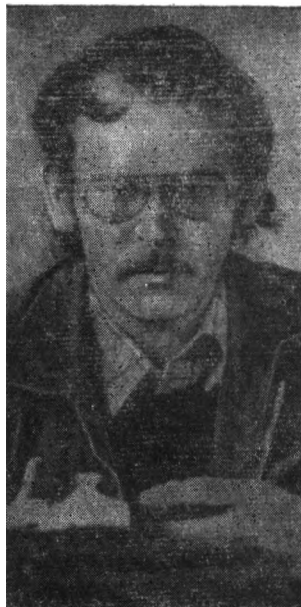
Москва.

ГЮНТЕР ВАЛЬРАФ

БІЛЯ КОНВЕЙЄРА

«Про гроші говорити не слід, їх слід мати».

(Власник концерну Гунтер Закс)

Мені закортіло довідатись, звідки беруться гроші в Гунтера Закса. Перша моя спроба дізнатися, що ж, власне, є предметом щоденних занять сімнадцяти тисяч підневільних робітників концерну «Фіхтель унд Закс», закінчилася невдачею.

— Зараз ви нам не потрібні. Приходьте через місяць. Можливо, тоді будете потрібні, — заявила мені дівчина з відділу найму.

«Заходи для економії», «раціоналізація», «застережні заходи» — ось той набір слів, який фігурує в лексиконі керівників підприємств, що вирішили тимчасово припинити набір робочої сили.

Хоча становище із замовленнями таке, що кращого й бажати поки не треба, керівництво підприємства умисне створює у робітників враження про кризу, яка нібито наближається. Цим способом підвищується так звана «трудова мораль»: бо, мовляв, відчуваючи хисткість свого становища, робітник турбуватиметься лише про те, щоб якось проіснувати, він добре пам'ятатиме свої обов'язки й не дуже обстоюватиме свої права. На місце звільнених не беруть нікого: їхню роботу виконують понаднормово ті, кому загрожує переведення на неповний робочий день або ж звільнення. Таким чином, досягають ефекту, характерного для справжніх і для імітованих кризових ситуацій: збільшення продукції і зростання прибутків відбувається паралельно із скороченням робочої сили.

Для того, щоб, незважаючи на одержану відмову, проникнути в господарство «Фіхтель унд Закс», я вдаюся до нехитрого трюку. Ще до появи у відділі найму я змінив свою зовнішність, щоб мене не впізнали за фотокарткою, розмноженою й розісланою разом із циркулярним листом «для службового користування» на всі крупні й середні підприємства Західної Німеччини. Цим листом керівники підприємств повідомлялися про те, що протягом певного часу мене не рекомендується брати на роботу. Ця обструкція стала наслідком тих досліджень, які я протягом двох років провадив на найкрупніших підприємствах країни. Трюк, за допомогою якого я проникав у потрібну мені фірму, полягає в тому, що я «грав» на відносинах непорушної ієрархії, яка існує на кожному підприємстві.

Через три дні після перших відвідин «Фіхтель унд Закс» я з'являюся знов і прошу аудієнції в начальника бюро по найму. В розмові з ним посиляюся на одного з директорів, тобто на Гунтера Закса. Я кажу:

З книжки Г. Вальрафа та Б. Енгельманна «Ви—там нагорі, ми—тут унизу», «Кіппенхойер унд Вітш», Кельн, 1973.

— Мій батько недавно з ним розмовляв. Я повинен стати до роботи сьогодні, пан Закс у курсі справи.

Вірнопідданому чиновникові й на думку не спадає потурбувати всевладного шефа телефонним дзвінком і одержати підтвердження.

— Він оформлюється за рекомендацією пана директора. Підготуйте документи, направте його до лікаря,— наказує він одній із своїх помічниць.

Після цього він цікавиться, а чим же я, власне, займався досі. В моїй (оформленій, звичайно, на інше ім'я) картці, де вказується заробітна плата й оподаткування проти двох останніх років... порожнє місце. Але, щоб у чиновника не виникло підозри, що протягом цих двох років я відсиджувався у буцагарні, я говорю йому про свою «виняткову ситуацію», відзначаючи мимохідь, що пан Гунтер Закс взагалі вже поінформований, хоча можна й повторитися. Річ у тім, кажу я, що перед тим я працював у Франції, обслуговував яхту пана Х. у Сан-Тропезі, тепер ось приїхав до Швейнфурта, де живе моя наречена, я маю намір одружитися і, природно, мені необхідна добра робота. Чиновник усе це ковтає: «пан директор», «Гунтер Закс», «Сан-Тропез», «Франція» — отже, він, як кажуть, «кльонув».

У лікаря, за виконцем реєстратури, жінка, ковзнувши поглядом по моїй зовнішності (довге, чорне з синюватим полиском волосся), ламаною мовою ставить запитання:

— Де, ти проживати?

Почувши у відповідь чистісіньку німецьку мову, вона починає говорити нормально і переходить на «ви». Поруч зі мною стоїть один з іноземних робітників, за національністю турок, який прийшов сюди з пораненим пальцем. П'ять хвилин тому ми з ним добре поговорили нормальною німецькою мовою, але жінка у віконці чомусь вважає за необхідне голосно, мало не в крик розмовляти з ним, наче з ідіотом, ламаною мовою. Туркові такий манір, як видно, не новина, в цій принизливій для нього ситуації він усміхається вимушеною посмішкою.

Я здаю на аналіз кров і сечу, після чого лікар промацує мої м'язи, кісткяк, а також перевіряє суглоби з метою виявлення рухливості.

— Завтра о восьмій нуль-нуль аналіз буде готовий,— говорить він.

Отже, якщо дані аналізу виявляться позитивними, для мого зарахування не буде ніяких перешкод. Я зможу стати до роботи завтра ж. Лікар сказав: «всім нуль-нуль». В бюро по найму мені сказали: «сім нуль-нуль». Я подумав, що в даній ситуації мені необхідно пристосовувати свої дії до того, що сказав лікар, але про всяк випадок я на другий день з'явився в бюро по найму рівно о пів на восьму. Я прорахувався.

Начальник бюро по найму, не дуже завантажений роботою, оскільки набір припинено, до того ж роздратований після незначного інциденту, що трапився до мого приходу, демонструє свою особисту владу. Не добриючи висловів, він лає іноземного робітника — цього разу грека, — який прийшов за своїми документами. Хоча він зробив так, як приписує табличка, прикріплена на дверях («Просьте дзвонити»), і звійшов до кабінету лише після того, як двері прчинилися, — та, незважаючи на це, начальник бюро накинувся на нього з лайкою.

— Ти що, не можеш почекає, доки надійде ще хто-небудь? Чи ти гадаєш, що я так і кинуся за своїми паперами?..

А цей робітник, між іншим, хвилин із п'ять усе не наважувався натиснути кнопку дзвінка.

Після виненого розносу чиновник, нарешті, криканим тоном повідомляє іноземця, що в нього ніяких його паперів немає і в цьому питанні йому треба звернутися у віконце навпроти. Це віконце, до речі, зачинене. Остаточоно збитий з пантелику, грек несміливо стукає у віконце. Чиновник, який визирнув звідти, робить невдоволений вигляд, даючи зрозуміти, що дуже зайнятий. Він грубо пояснює, що в цій справі треба йти до того самого начальника, який його, грека, шойно випровадив із кабінету, і взагалі, що це ви, панове іноземці, читати не вмієте, чи що, — адже поруч із віконцем висить табличка, і на ній написано «Просьте дзвонити». Після цього віконце зачиняється. Украй зацькований, нічого не розуміючи, грек тупцює на місці і нарешті сідає на краєчок стільця.

Я підходжу до віконця і натискую кнопку дзвоника. Визирає той же чиновник.

— Ваш колега сказав, щоб ми звернулися до вас,— кажу я.

Згнітивши серце, він береться оформлювати папери грецького підданого. Не встиг грек відійти од віконця, як він одразу накидається на мене.

— Вашому братові, мабуть, здається, ніби ви можете робити все, що за-

манеться?.. Тобі було сказано з'явитися о сьомій нуль-нуль. А зараз уже без чверті восьма. Іди собі геть, і якщо в понеділок не вийдеш рівно о сьомій, то в мене можеш взагалі не з'являтися, зразу топай додому.

Моє заперечення — я, мовляв, насамперед маю бути у лікаря рівно о восьмій — він пускає повз вуха. Я все ж прошу його оформити мене вже з завтрашнього дня, тобто з п'ятниці. Ножен втрачений день — це ж втрачені гроші, кажу я, а гроші мені зараз дуже потрібні.

— Я вам сказав — приходьте в понеділок. Якщо це вас не влаштовує, можете взагалі не з'являтися. Нам не потрібні такі, що не почали ще й працювати, а вже з претензіями.

Покараний за свою «провину» і ознайомлений, таким чином, із системою законності в концерні Фіхтеля і Закса, я рано-вранці в понеділок з'являюся біля прохідної заводу «Зюд». На картці, яку я тримаю в руці, крупним шрифтом — попередження: «Маркування картки, що належить іншій особі, карається негайним звільненням!»

Перші кілька днів я працюю «на підхваті», де трапляється. Повз моє робоче місце з невеликими інтервалами рухаються однотипні амортизатори, їх щось близько двох тисяч, а може й більше; в кожному з них, в одному й тому ж місці, мені треба встигнути просвердлити отвір. Про необхідні на цій роботі заходи безпеки мене ніхто не попереджав. Не було також нічого сказано про те, скільки все-таки мені платитимуть за цю роботу. З-під свердла летить гаряча стружка, іноді свердло заклинює, та й стружка затримує роботу. Якщо прибирати стружку голими руками, порізів і навіть пошкоджень сухожилків не уникнути. До того ж я ще й не знаю до пуття, як поводитися з дрилем, — роз'яснення, які мені давали, туманні й недоладні. Майстер сказав, що свердління не потребує особливого м'язового напруження, все, мовляв, робиться автоматично. Потім підійшов хтось із робітників, поглянув на мою роботу й порадив: якщо я хочу тут хоч що-небудь заробити, то треба більше, мало не на повну силу, тиснути на важіль передпліччям. Я слухаю цієї поради, і на кінець дня у мене з'являється судова в м'язах. Водночас мені здається, що робота передпліччям аніскільки не допомагає мені встигати за амортизаторами. Через кілька днів у розмові з одним робітником довідуюсь, що станки й машини постійно модифікуються — роблять це для збільшення поштучного виробітку, хай навіть цього збільшення досягають за рахунок порушення заходів по охороні праці. Наприклад, машину для маркування труб діаметром до 15 міліметрів, що виготовляється фірмою Бронеса, «модифіковано» у Гунтера Закса так, що тепер з її допомогою маркуються труби діаметром до 30 міліметрів. Крім того, цей «модифікований пристрій» виконує ще дві невластиві машині функції: наносить риску й накатує кривий виток.

— Нас так ніхто ні про що й не спитав — як, мовляв, вам на цій машині працюється, — сказав мені той же робітник. — А ця модифікована штуковина, скажу я вам, частенько псується, не витримує навантаження, так що у нас ніколи немає впевненості, будемо ми з грішми чи без грошей, хоч і працюємо відрядно. Воно й зрозуміло — для Гунтера Закса це все одно не втратно, свою грошув він загібає за наш рахунок.

Два роки тому завод «Зюд» перейшов на американський «Метод підрахунку витрат часу» («МТМ»). Це нововведення спершу викликало силу протестів з боку робітників. Керівництво концерну відповіло робітникам у такому дусі: «Коли не хочеш працювати за новим методом, можеш забиратися, замість тебе візьмемо пару іноземних робітників, адже їх за ворітьми скільки завгодно». Кілька сотень робітників, не зваживши ні на що, взяли та й пішли від Закса. Нині на заводі «Зюд» сімдесят процентів працюючих складають іноземні робітники, з якими адміністрація не церемониться. А чого б ото ще й церемонитися, коли іноземний робітник по руках і ногах зв'язаний контрактом, де передбачено, що протягом усього строку контракту він не має права змінювати місце роботи.

Метод МТМ (Measurement Time Methods), розроблений групою американських вчених, розповсюджується й продається зацікавленим підприємствам фірмою «МТМ-корпорейшн директеріт». У Західній Німеччині інтерес до цієї системи інтенсивного вибивання прибутків виявили близько трьохсот фірм. Зміст методу МТМ зводиться до підрахунку мінімальної кількості часу, необхідного для відтворення окремо взятого руху в тому чи іншому робочому циклі. Для кожного руху вироблено свій норматив часу, і цього нормативу має суворо дотримуватися кожен робітник — незалежно від того, молодий він чи старий, сильний фізично чи слабкий, незалежно від того йде мова про таку роботу, як вибивання килимків, чи про обслуговування конвейєра.

Перш ніж продавати свій метод на міжнародному ринку, американці протягом кількох місяців випробовували його на практиці. Для дослідження комплексу рухів тіла, пов'язаних із процесом ходіння, американські експерти зібрали групу, до складу якої входили люди різного віку і різних рас, зросту, стану здоров'я, статі, інтелектуального розвитку. Групу вишикували в ряд і примушували ходити по колу. Процес ходіння знімався на кіноплівку. На основі знятих кадрів і показань хронометрів обчисляли середню величину, яка була потім співвіднесена з основною одиницею часу, що становить одну стотисячну частку години. Одержаний результат було названо нормативом часу. Аналогічним способом обчислювалися нормативи часу й для інших рухів. При цьому підприємці разом із дослідниками, що працювали на них, поділили комплекс рухів на три види:

1. Ефективні рухи (наприклад, хапальні).
2. Рухи гальмівної дії (роздуми, прийняття рішення, читання).

3. Неefективні дії (такі, як бесіда, мріяння, піднімання предмета, що впав на підлогу).

Визначальними рухами за цією системою вважаються такі: хапати; намагатися схопити; принести; відпустити; роздирати; забивати; натискати; крутити.

Відеофункції: примірювання на око; переміщення очного яблука; читання.

Рухи корпусу, ноги й ступні: крок убік; нахил; розгин після нахилу, рухи стопою, присідання, вмоцнення на робочому місці, підведення після сидіння, обертання корпусу, ходіння.

Спираючись на дані відповідних нормативів, підприємець влаштовує робочі місця найоптимальнішим для прибутків чином. В інформаційному бюлетені, який випускається на одному з великих підприємств, про економічний ефект МТМ сказано так:

«З використанням цього методу робиться спроба уникнути тих рухів, що безпосередньо не пов'язані з процесом трудової діяльності».

Є, виявляється, в методі МТМ і своя політична вигода:

«Метод МТМ переносить причини невдоволення із сфери суб'єктивних оцінок у світ об'єктивного».

Під цим слід розуміти таке: у майбутньому на всі скарги трудящих стосовно нестерпно високих темпів праці, можна буде представити аргументовані, тобто науково обгрунтовані дані, зібрані на потребу багатіям і технократам, які до часу надійно зберігаються в сейфі одного з наукових закладів у Пенсільванії.

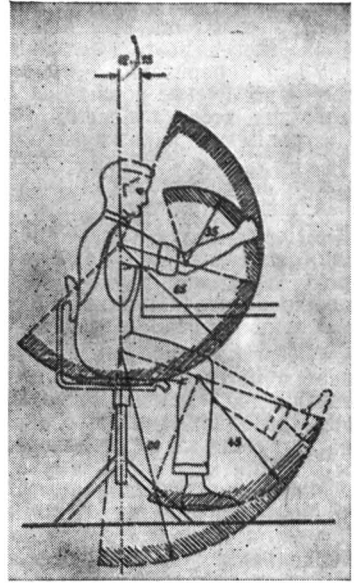
Єдине справді нове у цьому методі — надзвичайне перевантаження робочої людини. Адже, прикриваючись необхідністю внесення незначних й недорогих змін безпосередньо на робочому місці, підприємець удвічі, а то й утричі збільшує норми виробітку продукції, а трудяща людина змушена віддавати машині абсолютно всі свої сили.

Практика роботи в Гунтера Закса показує: для того, щоб одержати звичайну заробітну плату, робітник повинен виробляти щомісяця 120—130 процентів норми.

Через два дні мене переводять на конвейєр.

Але тут спочатку ще мають трохи підучити. Мене прикріплюють до літнього робітника, який справді дуже старасться навчити мене новій справі. А втім, скоро з'ясовується, що він і сам не дуже розбирається у всій цій механіці. До того ж у цеху майже безперервно лунає жакливий брязкіт, отже, мій «наставник» щоразу буває змушений кричати мені просто у вухо. Кінець кінцем я починаю розуміти, що до чого.

Мій старший колега відповідає за роботу двох паралельних конвейєрів; довжина кожного з них п'ятнадцять метрів. До того, як тут було введено МТМ, він обслуговував тільки один конвейєр.

— Я заробляв лише на пару марок менше, — говорить він мені, коли брязкіт раптом на мить змовкає, — але ж тоді не було такої запарки. Знаєш, — додає він, — коли мені доведеться на тебе гримнути, ти вже не ображайся: просто тут нерви не витримують.

Ми без кінця бігаємо навколо конвейерів, а це два ряди машин, в кожному по чотири верстати, з'єднаних між собою пасами. Конвейєри призначені для шліфування. Зараз на них шліфуються оті самі амортизатори, в яких я свердлив раніше дірки. Якщо по виході продукції з конвейєра відділ контролю виявляє на виробі шерехатості чи інші вади, виріб бракується, а вартість браку вираховується із заробітної плати відповідального за шліфування. А брак трапляється не так уже й рідко, ось мій колега й крутиться, як білка в колесі. Як тут не нервувати! За машинами пильнуй, та ще й дослухайся до їхньої роботи. Тільки-но котрас із них починає «чхати», він тут же кидається до неї й натискає червону кнопку. Після цього треба усувати поломку або ж виймати шліфувальний камінь і замінити новим.

Якийсь робітник підходить до мене й говорить, що коли я почую характерний шум, треба одразу ж відскочити вбік і шукати захистку.

Йому вже не раз доводилось бачити, як частини деталей, застопорившись, вилітали з машини мало не з швидкістю снаряду.

Річ у тому, що всі вісім машин вже давно застаріли, чистять і протирають їх нерегулярно, як заманеться: деякі з цих машин були свідками того далекого минулого, коли концерн Гунтера Закса в урочистій обстановці було охрещено як «разкове націонал-соціалістичне підприємство».

— Отже, з цими бабусями озиряйся на задні колеса, — каже він мені і хоче показати, як найвірніше поводитися з однією машиною. Воно й справді — машина в цей момент показує відхилення, яке перевищує допуск. Мій новий товариш попереджає також, щоб я ні в якому разі не копірився «у потрухах» машин, якщо раптом заклинить. Бували випадки, що робітникам при такій «операції» відривало пальці. Про все це я дізнався через тиждень, тобто вже після того, як кілька разів копірився у нутроцах верстатів й орудував пальцями при увімкненому моторі, а втім, так робив і мій напарник, коли з часом у нього було зовсім уже сутужно.

Відпочивати неможливо навіть під час перерви. Шум у цеху практично не вщухає. Робітникам доводиться відпочивати при увімкнених машинах, інакше це неминуче позначиться на заробітку. Перерва влаштовується двічі на день. Рідко хто з робітників зважується піти до туалету в інший час, крім перерви. Адже для цього треба бігти поверхом нижче, а залишати машину зовсім без догляду не можна.

Молодий робітник:

— У нас тут не буває туалетного паперу, пан Закс економить і на цьому. Мені якось приспіло, я сказав майстрові, що йду вниз, а він мені порадив упоратися не більш як за хвилину... Якийсь час у нас працювали учні-новачки, так хтось із них пішов до туалету й затримався там хвилин на десять. Начальник майстерень пішов вниз, відімкнув двері (у нього для цих потреб є спеціальні ключі) — начебто для того, щоб перевірити, чи хлопці не курять.

Як звуть мого напарника, який мене муштрує, я не знаю. Він теж не знає мого імені. Тут обходяться без цього. Ми повинні знатися з машинами, а не з людьми. Коли ж треба якось звернути увагу іншого на себе або попередити про небезпеку чи про неполадку, ми просто кричимо «гей!», «алло!», або «стерезися!» У такому гуркоті зрозуміти щось неможливо, можна почути лише уривки слів, окремі звуки.

Не можна навіть подумати про те, щоб присісти хоча б на дві хвилини. Коли вже й присядеш, так однаково тобі нема ніякого спокою, бо за цей час машина неодмінно видасть брак. Не треба навіть наглядача або підганяльника, їх замінює машина. А людина олиняється в ролі звичайного додатку до неї.

В гонитві за наживою керівники концерну не знають ніяких меж. Система акордної оплати за МТМ, запроваджена й на конвейєрі, висотує з людини всі сили, вичавлює всі соки. Фіксується будь-яка можливість увірвати в машини одну-дві хвилини перепочинку. Експерт, що спостерігає за нашою роботою, попереджає:

— Сьогодні вночі ми провели дослід ось з оцими машинами. Спробуємо працювати без перебоїв — скоро не ви, а самі машини заряджатимуть новий камінь. Отоді й подивимось, як ви покрутитесь, забігаєте по колу. За рік ми вам усе це влаштуємо.

Наче пояснюючи сказане, він киває на машини й однією рукою робить колові рухи.

Цим нововведенням усувається, мабуть, остання можливість зробити одну-дві хвилини перепочинку за час цілоденних гонок.

З машин бризкає й капає розчин для шліфування і мастила. Волосся злипається, з очей течуть сльози, шкіра свербить і пече. Один з робітників, якому особливо допікали ці отруйні рідини, роздер ноги так, що шкіра на них узялася струпами. Мастила мають настільки стійкий запах, що коли ним пропахнеш, то ніяк не позбудешся його.

— Ну, тепер ви вже зовсім пропахли заводом, — каже мені хазяйка, в якій я наймаю кімнату.

Коли минає два місяці роботи на Закса в одну й ту ж — першу — зміну (щодня вставати о пів на п'яту, щоб о шостій нуль-нуль пройти через прохідну заводу «Зюд»), я раптом з подивом згадую: адже до початку цього «проникнення всередину» я вже жив тут протягом одного місяця. Перед тим, як мене було зараховано на роботу до Гунтера Закса, я жив у цьому ж місті й досліджував його життя ззовні, виступаючи в ролі то журналіста, то цікавого туриста.

Два зовсім різних, чужих одне одному міста, що розглядаються з двох цілком протилежних точок зору...

«У 1969 році зовнішньоторговельний оборотний капітал концерну Закса досяг найвищої за час його існування цифри: 642,9 мільйона марок. Це означає збільшення капіталу на 21 процент порівняно з минулим роком. Загальний оборотний капітал акціонерного товариства «Фіхтель унд Закс» зріс з 369,6 до 486,3 мільйона марок, що відповідає 25 процентам збільшення потужностей концерну. У зростанні цієї могутності брали участь усі сфери виробничої діяльності. Внутрішній оборотний капітал зріс на 1968 рік до 327 мільйонів марок. Тобто темп приросту досягає 26,2 процента. Приріст зовнішнь-торговельного оборотного капіталу становить близько 22 процентів, або — у грошовому обчисленні — 159,3 мільйона марок!» («Закс-журнал», передова до «75-річчя Фіхтель унд Закс»; вересень 1970 р.).

«Ми вросли у величезну виробничу родину Закса. Четверте покоління робітників демонструє свою відданість інтересам нашої фірми... Як тут не згадати вислову бургомістра міста Швейнфурт пана Георга Віхтермана, який став мало не афоризмом, — а йому також, як і багатьом, доводилось працювати на нашому підприємстві! Пам'ятаєте, він заявив: «Якщо у «Фіхтель і Закс» справи йдуть добре, значить і в нашому місті все добре!» (Ювілейне видання «75-річчя Фіхтель унд Закс», вересень 1970 р.).

Альберт З., який із своїх сорока восьми років тридцять один рік вивдав провіданню фірми «Фіхтель унд Закс», сам аж ніяк не процвітає. Я був у нього на квартирі, це зовсім поруч із заводом: дві маленькі кімнатки у напівпідвальному приміщенні та ще одна кімната нагорі. У нього виснажене обличчя, він здається набагато старшим за свої роки, голос іноді немовби «западає». Його жінці дуже не подобається мета мого приходу, вона частенько нагадує нам, щоб ми кінчали розмову, адже щоразу, коли мова заходить про Гунтера Закса, її чоловік «дуже засмучується і буває надзвичайно схвилюваний». Не так давно Альберт З. цілий місяць пролежав у лікарні, а коли його виписували, лікар сказав, що при його хворобі він може вилежуватися цілий рік, доки одужає.

— А потім, — продовжує він, — мене повідомили, що з попередньої посади мене звільнено і що буде тепер, я не знаю. Може, вдасться одержати місце ліфтера або сторожа біля прохідної — в цій ситуації зважатиметься, що мені «поталанило», адже інакше можуть вигнати зовсім.

Передчасна інвалідність Альберта З. є наслідком перенесеного інфаркту. Іншими словами, причини становища, в якому він опинився, криються саме в процвітанні модернізованого «за останнім словом техніки» заводу «Зюд», того самого заводу, про який при закладанні першого каменя Гюльк. його нинішній директор, висловився так: «Це найкрупніше починання в історії фірми».

Завод «Зюд» було побудовано два роки тому з очевидною оглядкою на розроблений американцями метод МТМ. Робітники тлумачать це скорочення порізному: «Мить твоя маленька», або «Мене ти можеш...», або іще крутіше.

Людина потрапляє у цілковиту залежність від машини, тобто її повсякденна діяльність розкладається на кілька елементарних рухів МТМ: «хапання», «крутіння», «вмикання», «натискування педалі», «півкроку вбік», «відвідання туалету». На основі одержаних за океаном даних складено таблицю, виходячи з якої, можна зробити висновок про поштучний виробіток тієї чи іншої продукції. Можете бути спокійні — при умові виконання норми у вас не залишиться жодної

вільної хвилини. Робітник стає ніби продовженням важеля машини, його мовби свідомо включено в конструкцію машини ще до її створення, отже, він запродує «залізному Молохові» не лише тіло, а й душу. Відтоді, як на «Зюді» почали працювати за системою «МТМ», виробництво буферних амортизаторів, наприклад, зросло в півтора раза: якщо раніше їх виробляли щомісяця чотириста тисяч, то зараз — шістсот тисяч, а часом і більше. Разом з тим підскачила й кількість травм та захворювань серед робітників: з 10—12 процентів до 20—22, тобто вдвічі, хоча керівництво концерну пов'язує це явище не з впровадженням «МТМ», а із зниженням «трудової моралі».

Замість того, щоб прямо сказати про причину передчасної хвороби, Альберт З. починає розмову здалека. За його словами, Віллі Закса, батька Ернста Вільгельма і Гунтера Заксів, дуже любили співгромадяни; його не тільки любили, але й шанували, адже він був першою людиною в Швейнфурті. У нього, виявляється, були такі риси, як поступливість, певна чуйність до потреб простого народу, ну й, звичайно, було трохи від манії величності, вже ж не без цього. Альберт З. розповідає про бачене «на власні очі»: коли було це «жахливе безробіття» 1931—32 років, він сам не раз стояв у чергах перед різними установами, і якось бачив, що Віллі Закс, виступаючи з трибуни, кидав у натовп монети і навіть папірці. Ораторові, мабуть, приємно було спостерігати за зголоднілими людьми, які влаштовували бійку за пару жалюгідних пфенігів.

Віллі Закс, який підніс у дар жителям міста названий його іменем стадіон, Віллі Закс, що подарував театрові розкішну завісу, вважав, наприклад, особливим шиком зарулити мотоциклом на повній швидкості просто з вулиці в Штадт-халле — розкішний зал, де того вечора відбувалося яесь свято, — проїхати аж на середину й розбити пострілами з револьвера одну по одній всі люстри, а потім так само швидко поїхати. Природно, першій людині в місті ці ексцентричні вихватки миналися безкарно.

Нерозлучний друг Герінга (той цінував його за палку любов до всього, що називалося «зброя»), Віллі Закс рано привчив до зброї й обох своїх синів — Ернста Вільгельма й Гунтера. Якось, коли Ернстові Вільгельму було дванадцять, а Гунтерові п'ятнадцять років, пихатий батечко всучив їм по малокаліберній рушниці і вирядив на полювання в маєток Кальтенгоф, що межував з його замком Майнберг. Мисливці підстрелили дюжину глухарів, втрату яких Віллі Закс відшкодував господареві маєтку.

«Ці, побудовані на довір'ї відносини не зазнали змін і після того, як підприємство, що велось раніше патріархальними методами, було реорганізоване і перетворилося на сучасний концерн: вже третє покоління є свідком процвітання фірми, яка досі повністю перебуває у володінні родини Закс...»

Як заявив прем'єр-міністр Баварії Гоппель (ХСС) у присутності 720 гостей з міст нашої країни і з-за кордону, — заслуга концерну «Фіхтель унд Закс» полягає не тільки в підвищенні економічного потенціалу міста Швейнфурта, яке не має прецеденту в усій Західній Німеччині, але також і в тому, що факт існування фірми «Фіхтель унд Закс» мав величезне значення для розвитку всієї економіки Баварії.

Що ж до заслуг керівників концерну в соціальній галузі, то тут, за словами того ж Гоппеля, Закс «створює не просто робочу атмосферу — він створює у робітників відчуття другої батьківщини». (З місцевої преси.)

— У нас на заводі, — говорить Альберт З., — треба було крутитися, якщо ти хотів вижити. Двоє з наших директорів по півроку відбували практику в Америці, вивчали свій «МТМ». По приїзді збили свою групу, свій «штаб», — де в них, звісно, були свої люди. Робітники нічого про це не знали. А коли ми перейшли на оцей самий «МТМ», нам нічого не залишалось робити, як продовжувати працювати на своїх місцях.

Метод «МТМ» передбачає також підтримання різного роду виробничих шумів. На заводі «Зюд» гучність шумів досягає дев'яноста п'яти фонів — на кінець робочого дня голова мало не розвалюється. Підтримання шумів вигідне підприємцеві, бо таким чином практично виключається всяка можливість спілкування, хіба що за допомогою жестів. Усувається все, що відвертає робітника від його безпосередньої зайнятості на виробництві.

Вікон у звичайному розумінні слова в приміщенні нема, біля кожної машини на висоті більшій за зріст людини в стіні вирубано невеликі квадратні отвори, закриті матовим склом. Усе інше — бетон. У величезному цеху людина відчуває себе хрущем, якого запроторили до сірникової короби. Людина з тонко

організованою нервовою системою в таких умовах може захворіти на клаустрофобію. (Страх перед перебуванням у замкнутому просторі, у приміщенні із замкненими дверима.)

До всього цього — повітря, насичене отруйними випарами і пилом. Боротьба за економію, яка з такою старанністю ведеться адміністрацією, в даному випадку йде на очевидну шкоду здоров'ю людей. У свій час було прийнято рішення поставити в цеху установку для очищення повітря і трубу з насосом, який би перекачував свіже повітря з висоти тридцять, сорок чи п'ятдесят метрів, але вся ця система, на думку адміністрації, коштувала надто дорого, а тому поставили звичайні вентилятори, які ганяють затхле повітря з одного кінця цеху в інший. Особливо шкідливими є випари розчинів, застосовувані при обробці металів, а також лужні, кислотні та лакофарбові випари. Робітники вдихають це наповнене отрутами повітря, і на кінець дня багатьох починає нудити, інші відчувають болі в шлунку. Минулого літа провадилися випробування установки для очищення повітря. Для проведення випробувань треба було щільно закрити люки, вікна і двері. Протягом якихось півгодини в цеху накопичилося стільки отруйного смороду, що експерти, які провадили випробування, кинулися геть, затискаючи носи.

Ціліснє літо, продовжує свою розповідь Альберт З., температура в цеху була понад сорок градусів, у інших цехах — скажімо, у штампозці, доходила до п'ятдесяти, а в цеху прокатки — навіть до шістдесяти й сімдесяти градусів. Люди мало не падали з ніг, спека стояла така, що одяга прилипла до тіла. Дві вагітні робітниця-туркені втратили свідомість.

У головному адміністративному будинку, де міститься директорат концерну, температура всі ці місяці підтримувалася нормальна — двадцять градусів, бо тут встановлено кондиціонери.

На заводі «Зюд» я відповідав за доставку сировини безпосередньо до робочих місць. При такому становищі мене штурхали і зверху, і знизу. Я повинен був слідкувати за тим, щоб машини увесь час працювали з повним навантаженням і без простоїв. Варто було подовше затриматися біля однієї машини, як мене тут же починали шарпати робітники від інших машин — мовляв, своїми затримками з матеріалом я краду в них час, а отже, й гроші. А мені ж, крім усього іншого, ще треба було складати акти на прийом продукції, переглядати звіти про випущену продукцію, а в цих звітах траплялися помилки: за такої складної, мало кому зрозумілої системи обліку іноді за один і той же обсяг виконаної роботи одного місяця отримуєш більше, іншого — менше, при чому різниця досягає двохсот марок. Нерви у людей настільки напружені, що при найменшій затримці вони зриваються на крик, а часом доходять і до бійки. Начальник нашого цеху Процеллер не раз пускав у хід кулаки, а він сам раніше був робітником, таким же, як будь-хто з нас. За існуючими на підприємстві «правилами поведінки» його багато разів можна було звільнити, але ж він потрібен начальству. Для них він виконував роль підганяльника, та й сам працював як діявол — працював по дві зміни, часто приходив на роботу у вихідні. Він міг ставитися до нас, як до колег, часом і сам міг засукати рукава, але коли надходило спецзамовлення, він висотував із нас усі жили.

Перед тим як потрапити до лікарні з інфарктом, мені доводилося тиждень за тижнем працювати понаднормово. Взагалі кажучи, я ніколи не був проти того, щоб підробити. Адже понаднормова робота — це для робітника з двома дітьми ще один шанс проіснувати і жити більш-менш нормально, так, щоб можна було заплатити і за машину, і за холодильник, і за телевізор, і за квартиру.

Іноді понаднормової роботи насувало більше, ніж її хотілося просто для того, щоб підробити. То раптом треба було «доставати» сировину, якої не вистачало, а то «дотягувати» машини для тих цілей, які найкраще відповідали б профілеві одержаного спецзамовлення, а то й просто — залишитися після роботи, щоб зробити оте й оте. Отримавши таку команду, ми відряджали кого-небудь до магазину за їжею і їли всухом'ятку. Я працював принаймні десять годин на добу, у вихідні теж, часом приходив о п'ятій ранку, а йшов о сьомій вечора. Якби я відмовився від цих понаднормових, це, звичайно, розглядалося б як порушення вимог «трудої моралі». Таких, хто відмовляється, витурюють у першу чергу після тих, хто «надто часто» хворіє. За два місяці до інфаркту в мене різко впад кров'яний тиск, і трапилося це просто на роботі.

В мої обов'язки іноді входило також забезпечення чіткої роботи в нічний час, коли надходило термінове замовлення. Такого роду замовлення звичайно були настільки погано узгоджені з системою МТМ, що робітники, як би не старалися, все одно не встигали в строк, тому вважали за краще братися за іншу

роботу. Я ж діставав прочухана, сердився, а все це разом призвело до того, що стало погано з серцем і я почав задихатися. Припинив роботу, посидів хвилину з десятьма, доки більш-менш прийшов до тями, потім знову взявся за справи. Скажу вам, перед цим я вже був раз у нашого лікаря, доктора Гатемана — це коли серце у мене тільки-но починало давати себе знати. Він мене послухав і сказав: «Щогодини, протягом п'яти чи десяти хвилин повзайте по підлозі — так, як ви це робите вдома, коли граєтеся з дітьми. Це для вас зараз найкраще». Потім він узяв якусь книгу, погортав її і сказав, що ось, мовляв, і на думку професора Кінцле дуже навіть корисно повзати рачки. Ну, я йому, звичайно, нічого не відповів, просто подумав собі, що хлопці в цеху вважатимуть мене божевільним, та й до того ж часу на цей повзучий спорт не знайдеш.

Прийшовши того вечора додому, я попоїв і, як завжди, заснув просто в кріслі за читанням газети. В постіль я валюся звичайно о сьомій чи о пів на восьму. Жінка мені вже не раз казала: і чого, тобі, мовляв, не взяти ліжко і постіль просто на завод, навіщо витрачати час на дорогу додому.

Півтора місяці тому в мене стався інфаркт. За кілька днів перед тим я знову ж на заводі, відчув ниючий біль і судому в м'язах, які віддавали в ліву руку. Спочатку подумав, що то, мабуть, ревматизм, але перед самим початком роботи — було саме без чверті шість — я відчув жахливий біль і поплентався до нашого лікаря, але він ще не прийшов. Ночами він, бачте, не працює, хоча гонка у нас іде в три зміни. Я повернувся назад, одягся й зібрався додому, щоб піти до лікаря в місті. Коли підходив до прохідної, мені знов стало погано, на прохідній я сів, і біль трохи стих. Потім я згадав, що треба обов'язково оформити папери — вони залишилися з учорашнього дня, бо інакше в понеділок ніхто не одержить грошей. Ці папери я оформив тут же, на прохідній, потім прийшов шеф, пан Процеллер, — сказав, щоб я йшов назад, у нього там для мене термінова робота. Я пояснив йому, що сьогодні вже надто кепсько почуваюся і напевне вже не витримаю. На це він мені відповів, що мені ще тільки буде погано, а йому вже погано, нічого, мовляв, розсиджуватися, давай-но назад. Довелося йти. Що залишалося робити — адже інакше скажуть, що я симулянт. Якось іще раніше я в нашій поліклініці випадково заглянув до зведеного листа, в якому проти прізвищ хворих (там було й моє прізвище) були представлені цифри. Цими цифрами позначалася сума збитків, спричинених хворими концернові пана Закса. Пам'ятаю, проти мого прізвища стояла цифра 4000, а це означало, що два тижні моєї хвороби обійшлися концернові в чотири тисячі марок!.. В одному з листів директорату, адресованому робітникам нашого заводу, нам просто висловлювалося недовір'я — ніякі ви, мовляв, не хворі, ви звичайні симулянти.

«Щоб уникнути непорозумінь, ще раз підкреслимо, ми не маємо на увазі тих службовців, які дійсно хворі і тому не повинні — згідно із законоположенням — втрачати заробітку. Однак саме на даному етапі, коли ми змушені особливо слідкувати за стабілізацією наших конкурентних можливостей, отже, і наших робочих місць, коли ми змушені констатувати, що захворюваність серед робітників заводу в Швейнфурті за минулі п'ять місяців 1971 року становила 10,24 процента, значно перевищивши тим самим показник захворюваності за той же період 1970 року (8,8 процента), — ми з усією необхідною суворістю класти мемо край будь-якій спробі зловживання законом про виплату заробітної плати в зв'язку з хворобою». (З офіційних листів дирекції заводу «Зюц» до робітників і робітниць.)

Ну, ось, значить, мене відпустило, і я відчув себе трохи краще. В цеху Процеллер зібрав усіх робітників і сказав, що ось, мовляв, він привів Альберта З., мене тобто, і цей З. наведе повний порядок, і якщо ви зараз же не приступите до роботи, сказав він, я з вас три шкури спущу. Я підходжу до хлопців і кажу — ну, що, мовляв, робити, адже ви його знаєте, давайте-но вже краще вдавати, що працюємо. Особливих неполадок у машинах не було, отже, скоро Процеллер заспокоївся й пішов.

Я продовжував обхід машин, піднімався по сходах, зазирає усередину і крейдою нумерував амортизатори, через які заклинило машини. Рівно через годину після першого разу, о сьомій без чверті, в мене знову заболіло серце. Я — на повтіря. Повертаюсь і знов за діло. Однак відчуваю, що справи кепські. А чого б мені все ж не піти додому, думаю я собі. Так, треба йти. Йду до майстра, сідаю поруч з ним і кажу: мовляв, щойно мене знов скрутило, і тільки-но я це промовив, як, відчуваю, в очах потьмарилося, і я вже не можу ані вдихнути, ані видихнути, і говорити також нічого не можу. Пам'ятаю, я ледве підвівся,

спустився по сходах, а біль все не відпускає. Пішов до лікаря, і вже біля самої поліклініки мене хтось наче підхопив під руки, я вже не пам'ятаю хто, та й як я до лікаря увійшов, теж не пригадую... Ну, мене, звичайно, примусили лягти, подзвонили в невідкладну допомогу. Поки прийшла машина, минуло ще з півгодини. Нарешті, привезли до лікарні і тут же дали кисневу подушку.

На колишньому місці мені тепер, по всьому видно, вже не працювати, замість мене поставлять когось іншого, це вже точно.

В кінці нашої бесіди Альберт З. говорить, що йому, мабуть, було б краще діяти так, як діє один з його колег, до речі, одного з ним віку. Той, бачте, теж не хоче бути в неласці у заводської адміністрації.

— Коли у нього починається неприємність з серцем, — говорить Альберт З., — він просто бере кілька днів за рахунок відпустки. Таким чином, він гарантований від того, що його ім'я буде внесено до того самого «чорного списку», де проставлені прізвища осіб, «схильних до захворювань».

Мені вдається докладно поговорити ще з п'ятьма робітниками, у яких трапилися неполадки у виробничій діяльності, пов'язані з тим чи іншим захворюванням або з травмами. Скажімо, з травмою такого роду, як пошкодження пальців рук. Травма, зрозуміло, викликана необхідністю заробити якомога більше за акордною системою оплати. Кожен із опитаних робітників заявив, що дрібні травми трапляються у них один, а то й два рази на рік. Люди, з якими я розмовляв, говорять про причини травмування приблизно однаково, тому для прикладу я вирішив обмежитися розповіддю одного з п'яти опитаних.

Отже, Герберт Д., юнак двадцяти двох років, стаж роботи на Гунтера Закса — п'ять років:

— Взагалі кажучи, спочатку мені працювалося нівроку, я маю на увазі — до того, як мене перевели сюди, на завод «Зюд». Тут з нами поводяться, як хочуть. Начальник цеху Процеллер кінець кінцем теж не що інше, як інструмент у руках адміністрації, адже йому теж — та ще й як! — наступають на п'яти. За день кожен із нас повинен пропустити по три тисячі оцих самих амортизаторів, лише в цьому разі ми можемо сподіватися на 110 процентів. А це якраз та сама норма, щоб ми могли розраховувати на сімсот п'ятдесят вісім марок на місяць. Сказати більш докладно — цю норму ми можемо видавати, коли будемо викладатися повністю і забудемо навіть про таку маленьку приємність, як сигарета під час перекуру.

Особисто в мене вже було чотири виробничих травми, і, скажу вам щиро, при системі МТМ цих травм не уникнути — з тієї простої причини, що МТМ передбачає що завгодно, — тільки не запобіжні заходи по охороні праці. Скажімо, при обробці труб машиною зрізається металева стружка. За день — гори стружки. За правилами, машину треба зупинити, якщо є необхідність звільнитися від зайвої кількості стружки. Але ж ніхто не стане оплачувати вам той час, коли ви вовтузитесь зі стружкою. Ми робимо це на ходу, руками, так що часом зачепить, і зачепить добряче. Ось бачите палець, він так і не зарубцювався як слід — я порізав його до самої кістки ще два роки тому. І досі відчуваю біль, коли беруся за важку фізичну роботу — мабуть, я тоді зачепив зв'язки.

При травмі такого роду не можна з'являтися на роботу принаймні півмісяця, а то й усі три тижні — в протилежному випадку можливе ускладнення. Мене разом з іншими хлопцями, які також не виходили на роботу через хворобу, викликали в управління, де нам було сказано, що ми, мовляв, вже «надто довго» хворіємо. Нас було чоловік із двадцять, і викликали по одному, так що кожному прочищали мозок окремо. А потім, через два тижні, я, як і інші, одержав папірчину, де прочитав, що коли найближчим часом не перестанемо хворіти, то можемо взагалі не з'являтися на роботі. Під час хвороби ми, до речі, дізналися про те, що наш заводський лікар розіслав своїм колегам у Швейнфурті циркуляр, яким наказував бути вельми обережними при виписуванні бюлетенів, адже, «тривалі хвороби можуть перешкодити нормальному режимові роботи всього підприємства «Зюд».

При такій гонці, в основу якої покладено принцип акордної оплати праці, заходи для запобігання виробничих травм мають характер банальної профанації. Кожен дбає про себе. Наприклад, при роботах, пов'язаних із шліфуванням усього роду деталей, хлопці раз у раз ранять собі очі — це тому, що хоча захисні окуляри й існують, але працювати в них важко — в цеху стоїть такий пил, такий сморід, що окуляри забруднюються. А протирати їх раз у раз не встигаєш, бо при цьому втрачається дорогий час.

Пани з директорату намагалися звести всі робочі операції до мінімуму —

я маю на увазі до мінімуму в часі, вони хочуть висотати з нас усе можливе. І поки ми працюємо в такому темпі, за нами слідкує спеціально приставлений хронометражист. Тепер ми вже знаємо: коли в цеху з'являються хлопці «не з наших» та при цьому тримають руки в кишенях, а кишені відстовбурчуються — то прийшли нас «хронометрувати». Звичайно, це хронометрування офіційно не рекламується, але ми знаємо, що воно є.

Говорячи про власника концерну, Герберт Д. зауважує:

— Кожному з братів Закс перепадає за рахунок заводу по десять мільйонів на рік. Але до Гунтера Закса мені немає діла. Мені особисто треба ішачити, це я знаю точно.

Серед іноземних робітників, що гнуть спину на Гунтера Закса, добрі тисячі становлять греки. Уклавши з кожним із них контракт, «Фіхтель унд Закс» розмістив їх у бараках, які теж є власністю концерну. «Барачний табір» — три величезних, обгороджених дротом бараки, — розмістився на Вейдманштрассе, 8, тобто у виробничій зоні заводу «Зюд». Біля воріт табору табличка: «Стороннім вхід заборонено». Кого вважати стороннім, а кого «своїм», — про це тут знає тільки одна людина — призначений адміністрацією управляючий табором. Разом із перекладачем він час від часу влаштовує перевірку кореспонденції, яку одержують греки з батьківщини. Особлива увага, звичайно ж, приділяється тим особам, які підозрюються у «лівих» поглядах, тобто в поглядах, «несумісних» із нинішнім режимом «чорних полковників». (Книжка вийшла до зміни в 1974 році уряду в Греції. — Ред.). До обов'язків управляючого входить також необхідність за будь-яку ціну вмовити приїжджого «новачка» не вступати до профспілки з тієї начебто причини, що там «засіли комуністи». В таборі на Вейдманштрассе «розквартировано» близько чотирьохсот робітників грецької національності. Лише в одному з бараків є мінімальний «сервіс» для мешканців, тобто кухня, душові й туалети. На чотирьох чоловік іноземних «поселенців» в активі фірми є: п'ять газових плит, п'ять туалетів і два крихітних приміщення для прання. Відносно того, щоб підкинути один чи два холодильники, у «Фіхтель унд Закс» ніяких міркувань не з'явилося: пани з директорату, мабуть, вважають, що ці «чорні жителі Півдня» у себе вдома про це й гадки не мають, це вже не кажучи про те, що їм, грекам, у бараках доводиться тільки спати, а харчуються вони все одно всухом'ятку. Тому, хто хоче зміцнити своє упередження щодо іноземних робітників, — мовляв, усі вони брудні, і від них за версту відгонить потім, — досить провести кілька днів у їхньому таборі: після цього, вже, будьте певні, він сам і його одяг будуть пахнути теж «ароматно». Хиткі дерев'яні бараки зсередини обшиті фанерою, перегородки між кімнатами зроблено з пресованого паперу, зі стелі сиплеться якийсь порошок, у підлозі багато щілин і дірок. За одне місце з ліжком заводоуправління править тридцять марок. Один лише цей табір — а є ж іще й два інших! — щомісяця вносить до каси «Фіхтель унд Закс» близько чотирнадцяти тисяч марок!

Особи грецького походження, розміщені в таборі, піддаються найсуворішому контролю. Адміністрацію цікавлять не лише їхні політичні (читай: «ялів») погляди. До них застосовуються обмеження й іншого гатунку. Мені казали, що дев'ятнадцятого липня 1971 року заводська адміністрація влаштувала в грецькому таборі щось на зразок нальоту. Тим робітникам, які, перебуваючи на бюлетені, не з'явилися на місце рівно о двадцятій нуль-нуль, було наступного ж дня запропоновано розірвати договір.

Подібну акцію не можна назвати інакше, як терористичною або ж пов'язаною з необхідністю тенденційної чистки. По-перше, потерпіли ті робітники, які, бувши «ходячими», все ж залишалися на бюлетені через порізи, скажімо, пальців; по-друге, з числа хворих знайшлися, треба думати, й такі, що усвідомлювали: для їх одужання потрібні дещо інші умови, ніж ті, які надаються їм фірмою «Фіхтель унд Закс». Так чи інак, тридцять п'ять робітників грецького походження — їх саме не виявилось під час нальоту — було виселено за межі табору. Причина їхнього звільнення викладена в наступному документі.

«Дев'ятнадцятого липня 1971 року, після двадцяти годин, нами було зроблено контрольний обхід осіб, що мешкають у таборах для іноземних робітників. Встановлено, що особи, які перебувають у становищі хворих, у момент контрольного обходу були відсутні в таборі. За існуючими відносно цього приписами, особи, що перебувають на лікарняному бюлетені, повинні обов'язково бути присутніми на території табору в період від 19.00 до 8.00. Самий факт вашої відсутності є свідченням грубого порушення існуючих норм поведінки, а тому ми, що під-

писалися нижче, дійшли до висновку про те, що ваше перебування в галузі виробничої діяльності нашого підприємства неможливе. На наш великий жаль, ми змушені оголосити вам, що наші угоди за контрактом уриваються.

Доводимо до вашого відома, що надані вам приміщення ви повинні залишити не пізніше 31. VII. 71 р.

Правління заводу Зюд «Фіхтель унд Закс АГ».

Дехто з робітників, отримавши такі повідомлення, подав апеляцію до суду. Кілька судових процесів закінчилися на користь робітників.

Ось що розповів мені Костянтин К., робітник-грек:

— Один з наших хлопців — діло було перед різдвом — дуже захворів і попросився у відпустку. Майстер йому своєї згоди не дав, хоча той дійсно був страшенно хворий. Щоб не потрапити до «чорного списку», хлопець вийшов на роботу в нічну зміну і під кінець зміни знову спитав майстра відносно відпустки. Той знову йому відмовив. На ранок хлопцеві зовсім стало погано, почало нудити, і він сказав начальству, що більше працювати не може. Кінець кінцем його звинуватили в тому, що він симулює хворобу, мовляв, з тієї причини, що йому не дали відпустку. Й одразу ж звільнили. Хлопця звали Димитрос Беллос. Після того, як його звільнили, він пішов у профспілку, і його все-таки поновили на роботі. Але нічого доброго з цього однаково не вийшло. Строк контракту саме закінчувався, а нового з ним не підписали, отже, довелося забрати документи.

Філіппос З. розповів про свою дружину:

— Вона працює тут-таки, на Зюді, в монтажному цеху. Це робота не з легких. Раніше тут були лише чоловіки, а тепер ось — іноземні робітниці. Жінкам, звичайно, платять менше, хоча вони виконують ту саму роботу, що й чоловіки.

Коли вона завагітніла, її залишили працювати на старому місці, хоча за законом заборонено, щоб жінка в такому становищі виконувала важку фізичну працю. Начальство їй весь час допікало, чому вона не виконує призначену їй норму. І це на єьомому місяці! До того ж робота в неї стояча. Вона кілька разів говорила, що в такому стані просто не в змозі давати повну норму, але начальству до цього нема діла. Йому жени роботу, а решта — це, мовляв, ваша справа.

Коли вона була вже майже на останніх днях, її приставили до машини, що буквально ходила ходором, підлога під нею вібривала, і з вагітністю у моєї дружини, звичайно, сталися ускладнення. Платити їй теж стали менше на 100—150 марок, бо ця робота вважалася легкою.

В концерні «Фіхтель унд Закс» особливо багато нещасних випадків реєструється серед іноземних робітників. Для власників концерну це не пов'язано з жодними втратами, бо фірма укладає довгострокові контракти на імпорт робочої сили, і таким чином «відпрацьована» робоча сила постійно замінюється «свіжими партіями». Там, де є відчуженість, почуття непевності й страху, ймовірність нещасного випадку підвищується.

Ось як говорив про своїх іноземних колег у бесіді зі мною один німецький робітник:

— У машині заклинило якусь деталь. Робітник із Греції, що обслуговував машину, почав копірситися там пальцем, у цей момент приходигь в дію один з важелів і ляпає його по пальцю з силою в п'ятнадцять атмосфер. Він кричить не своїм голосом, я підскакую і вимикаю гідравлічну систему, щоб його, значить, відпустило. Він витягає палець, а на пальці замість першої фаланги — коржик, не товстіший, скажімо, за ніготь. Так ви думаєте — він тут же побіг до лікаря? Нічого подібного! Він цей коржик пом'яв так і сяк, а сам мало не плаче. Я йому кажу — ану, топай до лікаря, а він мені на це знаєте що відповідає? Я, каже, не хочу, щоб мене звільнили і відправили назад. Ну, тут я вже сам пішов до майстра, сказав, що така-от історія трапилась, і тільки після цього бідолаха погодився, щоб його відправили до лікарні.

Робітник К.:

— Матері я, звичайно, нічого не написав про те, що в мене ампутовано кисть. Під час війни вона у Німеччині втратила одного сина — тобто мого брата. Він був у концтаборі Дахау. Ну, ви розумієте — спочатку втратити в Німеччині одного сина, а потім зустрічати звідти ж іншого, інваліда...

У зведенні фірми «Фіхтель унд Закс» про нещасні випадки на виробництві проти прізвища робітника К. позначено: «Тяжка травма правої кисті». Про те, що кисть ампутовано, — ані слова.

*З німецької переклали
Борис ПЧЕЛІНЦЕВ
та Олександр ЧУПРУН*

СУМНА ПРАВДА

«Ви — там нагорі, ми — тут унизу» (другий рядок — червоним!) — так називається книжка західнонімецького видавництва «Кіппенхойер унд Вітш» (Кельн, 1973).

Авторів двох. Один з них, Гюнтер Вальраф (йому належить понад три чверті обсягу), досить добре відомий радянському читачеві: серія його нарисів, об'єднаних під загальною назвою «Із небажаних репортажів», уже друкувалася в нашій періодиці, зокрема, в журналі «Иностранная литература». У цьому ж виданні було опубліковано два нариси з книги того ж автора — «Нові репортажі, дослідження й повчальні приклади». Доводилося нам також читати рецензії, в яких наша критика відзначала великі заслуги автора насамперед у діловому методі добору матеріалу з життя ФРН.

Цікаво, однак, навести дві цитати з відгуків преси ФРН на творчість досить молодого, та вже відомого в усьому світі письменника й публіциста Гюнтера Вальрафа:

«Якщо за останні роки нам вдалося відкрити широкій громадськості очі на неподобний стан справ у соціальному устрої нашого життя, на сваволю роботодавців і безправне становище робітників, на відсутність демократії, на фактичне зловживання владою, — то в цьому заслуга не в останню чергу належить Гюнтерові Вальрафу. Те, про що він лише, відповідає дійсності, його перу чужі фальшивий пафос і упередженість ідеологічного характеру, на реальність він дивиться відкритими очима, його проза — це література фактів». (Юрген П. Вальманн у відгуку на книжку «Нові репортажі, дослідження й повчальні приклади».)

Критик і літературознавець Франц Шонауер (Західний Берлін), із вельми маститих — слід сказати, що його позиції щодо літератури соціалістичних кра-

їн, зокрема щодо літератури НДР, мають характер відверто ворожий, — навіть Франц Шонауер не міг не визнати:

«Книжка «Із небажаних репортажів»... показує, що діється за блискучим фасадом добробуту в Західній Німеччині».

Другий автор — Бернт Енгельманн. У своїй країні він став відомим одразу після виходу книжки викривального характеру «Мої друзі мільйонери», написаної також на матеріалі західнонімецької дійсності.

Творча, бойова співдружність цих двох бунтівних авторів, які — про це свідчать хоча б два наведених вище витяги — пишуть чорним по білому, без згущення барв, а, отже, й без спрощення теми, — така співдружність не могла не позначитися позитивно на емоційній якості їх спільної роботи. Густий текст допитливих журналістів присмачений красномовними деталями з сімейно-кланових досьє тих, хто підлягає викриттю: наприклад, «останній з Крупів» — Арндт фон Болен унд Гольбах; «найбагатший з холостяків Німеччини» — князь (треба ж! — князь!) Йоганнес фон Турн унд Таксіс; сумнівний самітник теж шляхетної породи (бо доводитьсь братом його світлості Йоганнесу фон Турн унд Таксісу) настоятель монастиря Прюфенінг у Регенсбургу латер Еммеран; монстр бізнесу — Казанова á la ФРН — Гунтер Закс; вседержитель страхових акцій Ганс Герлінг та

інша промислова еліта Західної Німеччини.

Читаючи цю книжку, — репортаж за репортажем, викриття за викриттям, — наштотуєшся на факти, про існування яких «рядовому» громадянину ФРН можна було хіба що здогадуватися. Скажімо, Блюмбах — родовий маєток того ж Арндта фон Болена унд Гольбаха — разом із луками, пасовищами, лісовими ділянками розкинувся на площі 180 квадратних кілометрів! Ділянка особистого користування, яка перевищує територію князівства Ліхтенштейн!

Або: бібліотека патера Еммерана складена не лише з важких фоліантів з церковними текстами, але й з не менш важких видань військової й фашистської літератури ветеранів-зельднерів — як, наприклад, двадцятитомник «Депеші з фронтів першої світової війни», «Народ без території», «Фельдкурат у Сибіру» та ін.

Або: факт, як кажуть, узагальнений: «Кожні дві години (в Західній Німеччині.— *Авт.*) на виробництві гине робітник. Кожні сім хвилин трапляється виробнича травма, що надовго позбавляє робітника можливості трудитися. Звичайна травма трапляється кожні тринадцять секунд».

У наведеному вище уривку з Юргена П. Вальманна наголошується на тому, що Гюнтер Вальраф представляє «літературу фактів».

Хоча цілком очевидно, що йдеться не лише про «літературу фактів». Наведу, однак, уривок, де подається саме факт:

«Ще жодного разу не проводилося ретельного огляду осіб, зайнятих на шкідливих для здоров'я роботах; на своїх робочих місцях вони змушені вдихати пил, отруйні гази й випари. Його (мова йде про концерн Конрада Генкеля, що спеціалізується на виробництві мільних порошків та засобів особистої гігієни.— *Авт.*) «заводську сім'ю», що

складається з 14 000 чоловік, обслуговує лише один лікар. У НДР на аналогічному за чисельністю зайнятих робітників хімічному підприємстві, яке мені трапилося відвідати, постійно працює двадцять лікарів. Там, до речі, робиться значно більше щодо заходів по охороні праці...»

За чисто фактологічною стороною даного уривку не можна не помітити чіткої позиції автора — позиції соціальної, далекої від простої констатації фактів.

Очевидною перевагою збірки є сам принцип її побудови: це так званий «цангенрепортаж», при якому власне предмет репортажу охоплюється з двох боків — зверху й знизу, начебто «кліщами» (від «цанге» — кліщі). Інформаційно-довідковий матеріал («верх») про «сильних світу цього» широко й докладно зроблений Б. Енгельманном; робітничу дійсність Західної Німеччини («низ») показано в репортажах Г. Вальрафа, який під вигаданими іменами наймався простим робітником на той чи інший концерн, або ж розсильним чи клерком. Такий метод добування матеріалу слід вважати безумовним плюсом книги, бо саме він робить репортажі живою, воєвничою літературою, літературою громадського звучання. В цьому причина того, що книга Б. Енгельманна і Г. Вальрафа «ви — там нагорі, ми тут — унизу» має не скороминуше значення, дарма що написано її, як кажуть, на злобу дня.

«Там (у ФРН.— *Авт.*) ще багато чого залишається по-старому», — ці слова відомого письменника НДР Германа Канта, взяті з його промови на VII з'їзді письменників НДР, наче підсумовують те враження від дійсності ФРН, яке залишається після читання цієї правдивої і воєвничої книжки Гюнтера Вальрафа і Бернта Енгельманна.

Борис ПЧЕЛІНЦЕВ

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА НА УКРАЇНІ РІК 1974¹

Бібліографія книжкових видань

ПЕРЕКЛАДИ

АМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА (США)

БОНД Р. Зоосад мого дідуся. Оповідання. Переклад В. Пономарьова. Київ, «Веселка», 16 с., 65000 прим.
ТВЕН М. Оповідання. Переклад М. Дмитренка та ін. Упор. і передмова П. Шарандака. Київ, «Молодь», 1973, 208 с., 65000 прим.

АНГЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРОМ К. ДЖЕРОМ. Троє в одному човні (як не рахувати собаки). Оповідання. Переклад Ю. Лісняка. Київ, «Дніпро», 310 с., 65000 прим.
МІЛН А. Вінні-Пух та його друзі. Переклад Л. Солонька. Київ, «Веселка», 248 с., 50000 прим.
ОЛДРІДЖ Дж. Твори. Переклад П. Соколовського і В. Гнатівського. Передмова Ю. Янковського. Київ, «Молодь», 335 с., 175000 прим.
СТІВЕНСОН Р. Острів скарбів. Переклад Ю. Корецького. Київ, «Молодь», 192 с., 150000 прим.

АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

ГОМЕР. Іліада. Для дітей переказала К. Гловацька. Київ, «Веселка», 183 с., 65000 прим.

БЕЛЬГІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ДЕ КОСТЕР Ш. Легенда про веселі і славетні пригоди Уленшпігеля і

Ламме Гудзака у Фландрії та інших країнах. Переклад С. Сакидона. Передмова Р. Роллана. Післямова В. Пащенко. Київ, «Дніпро», 503 с., 30000 прим.

БОЛГАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

АНТОЛОГІЯ БОЛГАРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ. Том I. Передмова Єфрема Каранфілова. Впорядкування та примітки Д. Білоуса. Київ, «Дніпро», 424 с., 6000 прим.

АНТОЛОГІЯ БОЛГАРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ. Том II. Київ, «Дніпро», 528 с., 6000 прим.

Болгарії сонячне гроно. Поезії. Упоряд. М. Сингаївський. Київ, «Веселка», 111 с., 8000 прим.

Болгарські прислів'я та приказки. Упорядкування, вступне слово та переклад Д. Білоуса. Київ, «Дніпро», 1973, 143 с., 50000 прим.

ВЕЖИНОВ П. Пригода на тихій вулиці. Переклад Ю. Чикирисова. Київ, «Веселка», 128 с., 65000 прим.

ГАБЕ Д. Мати Парашкева. Художня біографія. Переклад О. Кеткова. Київ, «Веселка», 192 с., 65000 прим.

ДИМИТРОВА Б. Підземне небо. В'єтнамський щоденник — 1972. Переклад М. Сингаївського, З. Іванова. Київ, «Дніпро», 1973, 109 с., 40000 прим.

РАЙНОВ Б. Бразильська мелодія. Повісті. Переклад Ю. Чикирисова. Київ, «Рад. письменник», 145 с., 115000 прим.

ПЕЛІТЕВ Х. Дві менки. (Гумор та сатира). Переклад Л. Горячко. Київ, «Радянська Україна», 1973, 64 с., 100150 прим.

СЛАВИНСЬКИЙ П. Оновлена земля. Роман. Переклад К. Марущак.

¹ До цієї бібліографії включені також книги, що вийшли в світ наприкінці 1973 року й не були внесені до списку, опублікованого у «Свєсвітї» № 1, 1974 р.

М. Вакалюк, Г. Малярчук. Львів, «Каменяр», 584 с., 115000 прим.
СЛАВИНСЬКИЙ П. Переможені горизонти. Роман. Переклад М. Вакалюк, К. Марущак, Г. Малярчук. Львів, «Каменяр», 1973, 352 с., 115000 прим.

БРАЗІЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

РАМУС Г. КАЕТЕ. Виснажені життям. Роман. Переклад Ж. Конєвої та Г. Венгрєнівської. Київ, «Дніпро», 220 с., 65000 прим.

В'ЄТНАМСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Як Лев собі друзів обирав. В'єтнамські казки. Упор. та переклад М. Кашель, Київ, «Веселка», 56 с., 115000 прим.

ЛІТЕРАТУРА АРАБСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЄГИПЕТ

ЗЕЙДАН ДЖІРДЖІ. Сини Харуна ар-Рашида. Іст. роман. Переклад І. та Т. Лебединських. Післямова І. Лебединського. Київ, «Дніпро», 234 с., 30000 прим.

ЛІТЕРАТУРА ІНДІ

НАРАЯН Р. К. Гід.—Продавець солодоців. Романи. Переклад з англійської О. Хатунцевої, С. Наливайка. Київ, «Дніпро», 1973, 366 с., 115000 прим.

ІТАЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

МОРАВІА А. Римські оповідання. Переклад І. Труша. Передмова В. Скуратовського. Київ, «Дніпро», 238 с., 65000 прим.

РЕДЖАНІ Р. Завтра, післязавтра... Півість. Переклад Ю. Авдєєва. Київ, «Веселка», 136 с., 30000 прим.

ЛІТЕРАТУРА КАНАДИ

МАРКУЗІ. Гарпун мисливця. Півість. Переклад з англійської Я. Стельмаха. Передмова Л. Тендюка. Київ, «Веселка», 52 с., 65000 прим.

КИТАЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛАО ШЕ. Серп місяця. Новели. Упорядник і автор вступної статті

Б. Рифтин. Переклад І. Чирка. Київ, «Дніпро», 304 с., 28000 прим.

НІМЕЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГЕЙНЕ Г. Вибрані твори. У 4-х томах. Т. 3. Поеми. Критика. Переклад за ред. В. Коптілова. Київ, «Дніпро», 1973. 447 с., 20000 прим.

ГЕЙНЕ Г. Вибрані твори. В 4-х томах. Т. 4. Проза. Публіцистика. Листи. Додатки. Переклад за ред. В. Коптілова. Київ, «Дніпро», 408 с., 20000 прим.

ГЕЙНЕ Г. Твори. Упорядкування текстів і передмова Н. Матузової. Київ, «Молодь», 320 с., 50000 прим.

ГРИММ Я. і ГРИММ В. Хоробрий кравчик. Казка. Переклад С. Сакидона. Київ, «Веселка», 16 с., 415000 прим.

ШІЛЛЕР Ф. Естетика. Упорядкування, вступна стаття, переклад Б. М. Гавришкова. Київ, «Мистецтво», 360 с., 6000 прим.

ЛІТЕРАТУРА НДР

АДАМС П. Ангели по десять шлінгів. Роман. Переклад С. Реп'яха. Київ, «Радянський письменник», 238 с., 115000 прим.

ГОЛЬЦ-БАУМЕРТ Г. Альфонс Цітербаке. Півість. Переклад Н. Настєки. Київ, «Веселка», 184 с., 65000 прим.

РАДЧУН Г. Почалося з арешту Антоні. Півість-хроніка (про Р. Люксембург). Переклад Н. Фірсея. Київ, «Веселка», 120 с., 30000 прим.

РЕМАРК Е.-М. Час жити і час помирати. Роман. Переклад Ю. Петренка. Київ, «Дніпро», 327 с., 165000 прим.

ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

БЖЕХВА Я. Качка-дивачка. Переклад М. Пригари та Н. Забіли. Київ, «Веселка», 63 с., 48000 прим.

БРОШКЕВИЧ Є. Довго і щасливо. Роман. Переклад В. Пасічної. Післямова В. Ведіної. Київ, «Дніпро», 257 с., 65000 прим.

БРОШКЕВИЧ Є. Троє із десятої тисячі. Переклад В. Омелянчука. Київ, «Веселка», 152 с., 30000 прим.

ВИДЖИНСЬКИЙ А. Остання ніч у Сьюдод-Трухільйо. Роман. Переклад Ю. Попсуєнка. Київ, «Рад. письменник», 361 с., 65000 прим.

ІВАШКЕВИЧ Я. Новели. Переклад О. Медущенко. Вступна стаття

Д. Павличка. Київ, «Дніпро», 332 с., 30000 прим.

КАВАЛЕЦЬ Ю. Танець яструба. Повісті. Переклад В. Неділька. Київ, «Рад. письменник», 240 с., 65000 прим.

МАЛИЙ ПІК-ПОК. Казки та оповідання. Переклад І. Барановської та В. Кухаренка. Київ, «Веселка», 1973, 160 с., 65000 прим.

МІХАЛЬСЬКА М. Серед ночі і імлі. Переклад Й. Брояка. Київ, «Веселка», 136 с., 30000 прим.

ПАУКШТА Е. Там, де козам роги правлять... Повість. Переклад О. Федосенка. Київ, «Молодь», 328 с., 115000 прим.

ПШИМАНОВСЬКИЙ Я. Чотири танкiсти і пес. Повість. Ч. 3. Переклад С. Савкова. Київ, «Молодь», 1973, 270 с., 115000 прим.

ПОРТУГАЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

РЕЙШ Ж. Гризiться, панове! Роман. Переклад К. Тищенко. Київ, «Дніпро», 176 с., 115000 прим.

РУМУНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЕМІНЕСКУ М. Поезії. Упорядкування та вступна стаття А. М'ястківського. Київ, «Дніпро», 253 с., 8000 прим.

РЕБРЯНУ Л. Йон. Роман. Переклад І. Кушнірика. Київ, «Дніпро», 416 с., 65000 прим.

САДОВЯНУ М. Митря Кокор. Роман. Переклад і вступна стаття В. П'янова. Київ, «Молодь», 1973, 176 с., 50000 прим.

СЕРБО-ЛУЖИЦЬКА ЛІТЕРАТУРА

БРЕЗАН Ю. Мандри котика Мікоша. Повість-казка. Переклад Д. Меженція. Київ, «Веселка», 80 с., 115000 прим.

УГОРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГДАШ А. Пан Фіцек. Роман. Переклад К. Бібікова і Ю. Шкробинця. Київ, «Дніпро», 568 с., 65000 прим.

ФРАНЦУЗЬКА ЛІТЕРАТУРА

БАРБЮС А. Вогонь. (Щоденник взводу). Переклад М. Терещенка. Вступна стаття Д. Наливайка. Київ, «Молодь», 304 с., 115000 прим.

БАТАЙ М. Різдвяна ялинка. Роман. Переклад Я. Кравця. Післямова М. Зарудного. Київ, «Рад. письменник», 168 с., 115000 прим.

ГАМАРРА П. Тулузькі гаємниці. Роман. Київ, «Рад. письменник», 256 с., 115000 прим.

КАМΠΑНЬ К. Діти морських туманів. Повість. Переклад Н. Гордієнко-Андріанової. Київ, «Молодь», 271 с., 65000 прим.

МОУА А. Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. Роман. Переклад Ю. Калининченка. Київ, «Рад. письменник», 472 с., 65000 прим.

ПЕРРО Ш. Попелюшка. Казка. Переклад Р. Терещенка. Київ, «Молодь», 16 с., 40000 прим.

ЛІТЕРАТУРИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ЗІ СЛОВАЦЬКОЇ МОВИ

ГОРАК Й. Гори мовчать. Роман. Переклад С. Панька. Львів, «Карпати», 208 с., 65000 прим.

ЯРУНКОВА К. Месник. Повість. Переклад і післямова О. Ленік. Київ, «Молодь», 132 с., 65000 прим.

З ЧЕСЬКОЇ МОВИ

РЖІГА Б. Політ дозволяю. Веселі пригоди дітей та їхнього собаки з малим літаком. Повість. Переклад М. Прокоп'юка. Київ, «Веселка», 70 с., 65000 прим.

ТОМАНОВА М. Срібна рівнина. Роман. Переклад Д. Андрухiва. Київ, «Дніпро», 224 с., 65000 прим.

ЧЛІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ГУТЬЄРРЕС Х. Кокорі. Повість-казка. Переклад Л. Олевського та М. Сидоренка. Київ, «Веселка», 78 с., 65000 прим.

ШВЕДСЬКА ЛІТЕРАТУРА

СТРІНДБЕРГ А. Червона кімната. Роман. Оповідання. Переклад О. Сенюк. Післямова Є. Грищенко. Київ, «Дніпро», 447 с., 30000 прим.

ЮГОСЛАВСЬКА ЛІТЕРАТУРА З МАКЕДОНСЬКОЇ МОВИ

ПОДГОРЕЦЬ В. Гайдуцька криниця. Переклад А. Лисенка. Київ, «Молодь», 211 с., 50000 прим.

ЯНЕВСЬКИЙ С. Ясени. Роман. Переклад А. Лисенка, Київ, «Рад. письменник», 192 с., 65000 прим.

ПРАЦІ З ПИТАНЬ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВЕНГЕРОВ Л. М. Зарубіжна література. 1871—1973. Огляди і портрети. Київ, «Вища школа», 391 с., 16000 прим.

ГРИБОВСЬКА О. І. і **МАЛЯРЧУК М. О.** Історія болгарської літератури. (ІХ—ХХ ст.), Львів, «Вища школа», Вид-во при Львівському ун-ті, 1973, 83 с., 1000 прим.

ЛЕВІНСЬКА С. Й. Співець свободи і братерства народів. (А. Міцкевич). Київ, «Знання», 1973, 26 с., (Т-во «Знання», УРСР). 800 прим.

Література правди і прогресу. До питання розвитку літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності. Збірник статей. Київ, «Дніпро», 367 с., 6000 прим.

МАТУЗОВА Н. М., СИМОНЕНКО І. П. і **ОЛЕНЕВА В. І.** Сучасний зарубіжний роман про робітничий клас. (Англія, ФРН, США). Київ, «Наукова думка», 304 с., 1000 прим.

НЕЧИПОРУК О. Д. Великий поет Шотландії. (Р. Бернс в укр. перекладах та літературознавстві). Київ, «Знання», 1973, 46 с., 43000 прим.

ОЛЕНЕВА В. Современная американская новелла. Проблемы развития жанра. Киев, «Наукова думка», 1973, 256 с., 8000 экз.

ПАНКОВА Л. Г. Теодор Драйзер. Життя і творчість. Київ, «Дніпро», 98 с., 20000 прим.

РЕМИЗОВ Б. Б. Элизабет Гаскелл. Очерк жизни и творчества. Киев, «Вища школа», Изд-во при Киевском ун-те, 174 с., 6600 экз.

РОЗАНОВА А. А. Социальная и научная фантастика в классической французской литературе XVI—XIX вв. Киев, «Вища школа», Изд-во при Киевском ун-те, 152 с., 1690 экз.

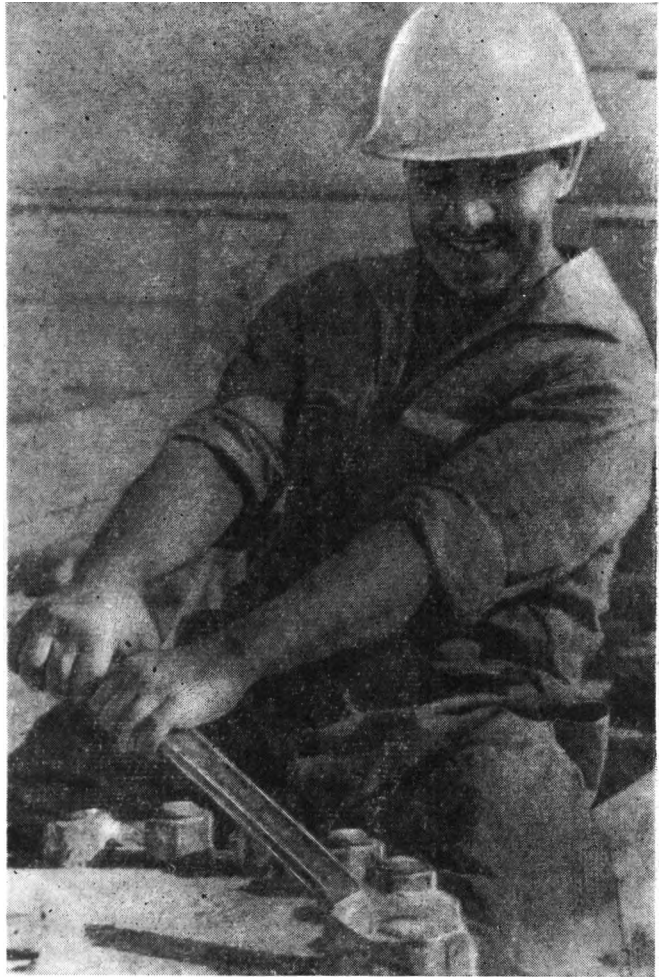
ШЕЙКЕВИЧ Б. А. Ибсен и русская культура. Очерки. Киев, «Вища школа», Изд-во при Киевском ун-те, 142 с., 2600 экз.

ШАПОВАЛОВА М. С., РУБАНОВА Г. Л. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львівському ун-ті, 1973, 222 с., 10000 прим.

ШАХОВА К. А. Венгерская литература 20—40-х годов XIX века. Некоторые идейно-художественные проблемы. Киев, «Вища школа», Изд-во при Киевском ун-те, 1973, 206 с., 1580 экз.

ЯКИМОВИЧ Т. К. Французская драматургия на рубеже 1960—1970-х годов. Киев, «Вища школа», Изд-во при Киевском ун-те, 1973, 254 с., 3000 экз.

Бібліографію склала Зоя МАХЛІНА

Робітничий клас Алжіру з кожним роком зміцнює своє становище як рушійна суспільна сила країни.

Місто Алжір. Воно простягнулося вздовж узбережжя широкої морської затоки на 8 кілометрів.

АЛЖІР: БИТВА ТРИВАЄ

«Здобуття національної незалежності завершився перший етап битви за Алжір і розпочався другий, найважчий», — проголошує написаний арабською мовою транспарант на автостраді, яка сполучає Алжір з міжнародним аеропортом «Дар-Ель-Бейда». Це один з багатьох плакатів і транспарантів, що майорять на вулицях і площах столиці. Боротьба за національну незалежність була Початком. Другий і найважчий етап — боротьба за повну економічну незалежність, за соціальні перетворення.

Найважчий тому, що алжирський народ, який тільки-но став хазяїном своєї долі, має подолати трагічну спадщину, своє минуле: 132 роки колоніального панування це — 132 роки злиднів, нещастя, гноблення.

Йшов 1962-й, позаду лишилася восьмилітня визвольна війна, яка потребувала напруження всіх сил народу. Але святкувати перемогу було ніколи. І не можна було випускати з рук зброю й забувати про пильність. Надто яскравий приклад мали перед очима: дехто з сусідів, молодих

незалежних африканських країн, вже борсався у тенетах неоколоніалізму та патерналізму. Усі жертви виявилися б марними, коли б політичне визволення не було підкріплене економічним, соціальним та культурним.

Сьогодні вже можна певне сказати, що трудящий Алжір виграє і другий етап битви.

У травні 1968 року здійснено націоналізацію торгівлі нафтою та нафтопродуктами. У лютому 1971-го уряд взяв під свій контроль природні багатства країни.

Це були історичні рішення, бо вони означали не лише перемогу над міжнародними нафтовими трестами, але й нові перспективи для розвитку алжирської економіки. Створювалася фінансова та матеріальна база індустріалізації.

Перший чотирирічний план (1970—1973) визначив мету: всіляко розробляти надра, створювати важку промисловість. Взятو курс на найсучасніше високо механізоване й автоматизоване виробництво, себто обрано найскладніший шлях. Крім техніки, конче потрібні високоосвічені кадри. А в Алжирі тим часом переважає малокваліфікована робоча сила. Проте орієнтуватися на чорноробів означало б орієнтуватися на вчорашній день. Країна сіла за парту — вчать усі, від малого до старого. Поступово відступає неписьменність. 2 500 000 дітей сіли за парти в початкових школах.

Журналіст з НДР Клаус Полькен захоплено розповідає про те, як вчать робітники скляного заводу в Орані.

У країні розгорнуто широкую кампанію за досягнення до 1980 року загальної початкової освіти. На фото: урок у жіночій школі.

Цех текстильної фабрики в місті Батна.

Літні чоловіки зосереджено виводили у шкільних зошитах свої перші незграбні літери — арабські та французькі. Але це не просто «лікнеп». Навчаючись грамоти, робітники водночас опановують основи майбутнього фаху. Підприємство розширюється, люди потрібні, але такі, які мають певну кваліфікацію. На цих уроках завод готує для себе робітничі кадри. Учбовий план розробляється відповідно до потреб виробництва — сьогочасних та майбутніх. Вищий щабель — вечірні курси, на яких підвищують кваліфіка-

цію робітники, що тривалий час працюють на заводі.

Історія скляного заводу в Орані варта того, щоб її переповісти. Побудоване французами, це підприємство на околиці міста стало до ладу 1948 року і було на той час найпотужнішим у Північній Африці. Складуви одними з перших підняли зброю проти чужоземців-експлуататорів, та коли колонізаторам довелося тікати, опинилися в дуже скрутному становищі. Завод залишили спеціалісти, не було й технічної документації. І все ж 1 червня 1963 року почала діяти перша піч. Багато в чому допомогли фахівці з Чехословацької Соціалістичної Республіки, а ще більше довелося попрацювати новим власникам підприємства, новому його керівництву — робітничому комітету, профспілці. Спочатку завод виготовляв 17 000 тонн скла на рік, тепер 80 000 тонн! Виробництво постійно зростає, зводяться нові цехи, обладнані найсучаснішими машинами: на багатьох з них марки радянських заводів. У 1962 році — «у рік незалежності!» — зупинилися майже всі нечисленні

Алжірський селянин.

промислові підприємства Алжіра. Колонізатори розраховували на те, що «темний», неписьменний народ, який хоч і навчився воювати, не подолає економічних труднощів. Колонізатори прорахувалися.

Ще один завод в Орانی — сталеливарний. Колишні власники майже повністю зруйнували його. У липні 1963 року націоналізоване підприємство стало до ладу. Бен Зафі, один з технічних керівників заводу, називає дві цифри: 18 тисяч тонн та 30 тисяч тонн — щорічний «виробничий коефіцієнт» у рік незалежності і тепер. Бен Зафі володіє німецькою мовою: сталеливарну справу він вивчав у Дрездені. Молодий інженер пишається своїм підприємством і з гордістю говорить про перспективи його розвитку.

Молоді фахівці біля керма індустрії — надзвичайно характерна риса сьогодняшнього Алжіра. Двадцятип'ятилітній нафтохімік керує дуже складним сучасним виробництвом на березі затоки Арцев: тут, у кінцевому пункті нафтопроводу, який розтягає на сотні кілометрів, беручи свій по-

чаток у самісінькому серці Сахари, розташований нафтопереробний комплекс, тут вантажать потужні танкери.

Керівники округи — теж молоді інженери. Яким бачать вони завтрашній Оран? Великим індустріальним містом, насамперед. Передбачено будівництво нових житлових масивів, упорядкованих, забезпечених водою, газом, електрикою, комунікаціями. В Орані буде свій університет!

Тут, певно, саме час згадати репортаж, який кілька років тому з'явився на сторінках «Парі-матч» і звався «Оран, місто, приречене на загибель»...

Революція змінила уклад життя, обличчя древніх міст. Аннаба, Константіна, Скікда... Всюди — прискорений ритм промисловості, розмах житлового будівництва, розквіт торгівлі. Щодо Скікди, то це місто остаточно позбулося рис провінціальності, які впадали в око ще кілька років тому. Газовози — судна, призначені для перевезення морем скраплених газів, — заступили місце рибальських човнів та барок. Відтоді, як Скікда стала од-

ним з центрів алжірської економіки, порт живе надзвичайно активним життям. Реконструюється міський центр, який буде ще й зоною відпочинку: просто на площі мерії, поблизу моря, розбито громадський парк. Проблема житла тут успішно розв'язують завдяки власному домобудівному комбінату (те саме — у Константіні).

Вік Аннаби — 25 сторіч. Руїни стародавнього Гіппона нагадують про часи римського панування, мечеть Сіді бу Берауан — про берберську Буну. Місту пощастило. Його не поглинули піски та небуття, як інші фінікійські та римські поселення у Північній Африці, і навіть окупація французькими колонізаторами лише приспала — не вбила його душі. Сьогодні Аннабу називають другою економічною столицею Алжіра. Напередодні незалежності у місті мешкало 105 тисяч жителів, нині кількість їх потроїлася; промисловість у районі Аннаба — Ель-Ходжар розвивається і справді бурхливо. Крупний промисловий транспортний центр, середземноморський порт, Аннаба — столиця алжірської металургії. 1968 року тут стала до ладу перша черга металургійного комбінату, споруджуваного при допомозі СРСР. Цей комбінат разом із сталеливарним заводом в Орані забезпечує потреби країни у металі. Індустріальна Аннаба — вітрина прогресу. Аннаба ще так недавно була центром сільської місцевості, а це означало постійну нестачу роботи і життя...

Ще трохи статистики. За період 1963—1971 рр. промислове виробництво країни збільшилося на 40 процентів, тепер щорічний приріст становить 12 процентів. 1970 року в промисловості й на транспорті були зайняті 258 тисяч чоловік — з 2,8 мільйона трудящих. Нині кількість робітників цих галузей становить

15 процентів від загального числа трудящих.

Крім того, в національному секторі сільського господарства працює ще 186 тисяч сільськогосподарських робітників.

Сільськогосподарський сектор — один з найважливіших у контексті національної економіки, а, може, й найважливіший, бо він годує країну. І найскладніший для організації, для планування, бо хлібороб, як ніхто інший, ще й досі залежить від «непередбачених випадковостей», від стихії. Освоєння нових земель та мобілізація водних ресурсів — ось ґрунт для дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. Плани другої чотирирічки (1974—1977) пов'язують цей розвиток, насамперед, з корінними змінами умов життя й роботи селянина. Програма створення «1000 сіл аграрної революції», яка успішно реалізується, гарантує вчора знедоленому фелаху

«пристойний життєвий рівень» — йдеться не лише про постійну роботу й зручне житло, але й школу, і лікарню, і клуб.

Ще одна характерна риса нинішнього етапу: демократизація управління компаніями — органами місцевого самоврядування.

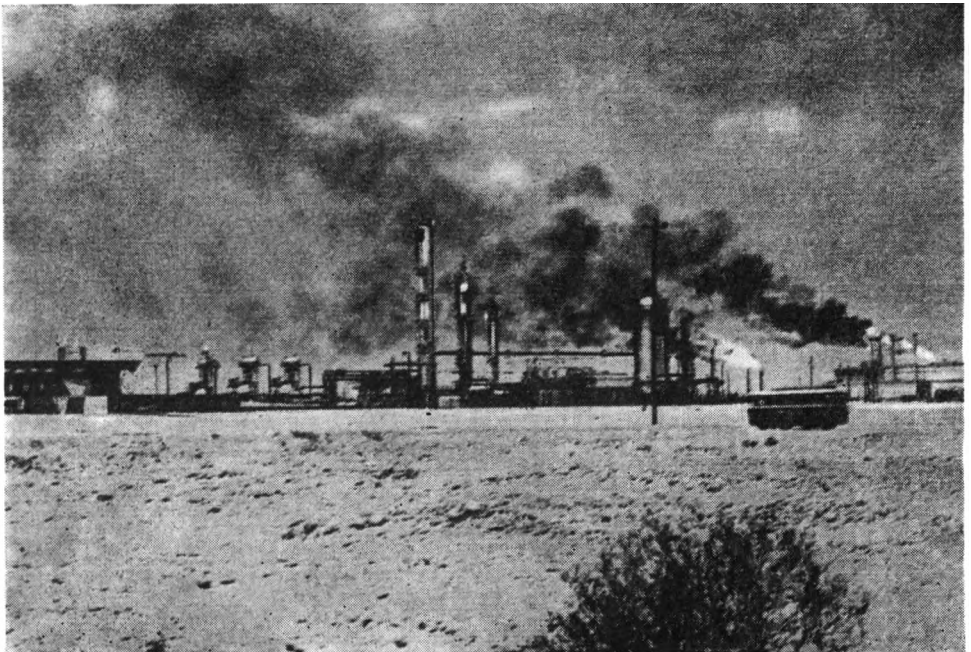
«Настійна необхідність — сільськогосподарська статистика», заявляє журнал «Револьюсьйон афрікен», розповідаючи про те, як облік і контроль — ці невід'ємні риси народовладдя — поступово входять у життя алжирського села і перетворюють його — так само, як і промисловість.

Робітничий клас зріс кількісно. Але не тільки. Значно збільшився політичний вплив, авторитет робітників у країні. Зросла роль профспілок. 1956 року профспілки організували страйки на підтримку національно-визвольної боротьби. Влітку 1962 року взяли в свої руки ініціативу і налагодили зв'язок, водо- і газо-

постачання, очолили відбудову господарства. Тепер саме профспілки ведуть перед, коли йдеться про соціальні перетворення в країні. Знову нагадаємо про сталеливарний завод у Орانی: зразкова ідальня, заводська поліклініка, повсякденна увага до культурного розвитку кожного. Нарешті, працюючи в найщільнішому зв'язку з фронтом Національного визволення, саме профспілки очолюють найважливішу сьогодні ланку боротьби — за підвищення продуктивності праці. Профспілки, як найбільш масові організації трудящих, взяли на себе здійснення «перших спроб соціалістичного управління підприємством». Йдеться про утворення робітничих комітетів з правом контролю над виробництвом і виконанням плану.

1973-й — важлива віха на шляху розвитку нового Алжiru: виконано чотирирічний план і закладено підвалини нового етапу розвитку; розпочато нову фазу аграрної революції; зроблено перші успіхи в галузі народного самоуправління...

Нафтопереробний завод у Хассі-Месауд.

Ще донедавна типова картина для алжирських міст — традиційний базар — «центр» суспільного життя. Місто Гардаїя на півночі Сахари.

IV конгрес профспілок підбив підсумки зробленого, зазначивши, що «плоди боротьби належать трудящим», що робітничий клас зміцнів і впорається тепер з найскладнішими завданнями.

«Робітники — це сила», — сказав на конгресі Хуарі

Бумедьєн. Плодами нашої боротьби ні в якому разі не повинні скористатися буржуазія, капіталісти. Припустити таке було б зрадлицтвом».

Йде другий рік нової чотирирічки. Втричі у порівнянні з першою збільшено капіталовкладення у розвиток народного господарства. Молодий Алжир міцніє, він впевнено крокує у своє майбутнє.

За матеріалами преси НДР

Маленькі раби для великого бізнесу

Це неймовірно, але, на жаль, правда. Навіть у XX сторіччі ще є країни, де маленькі діти ходять не до школи, а на роботу. І працюють тяжко, в жахливих умовах, за мінімальну плату, а іноді лише за їжу — як справжні раби.

Нещодавно у Женеві опубліковано доповідь Міжнародної Організації Праці. Наведені в ній дані приголомшують. На світі понад 54 мільйони «економічно активних» (за термінологією МОП) дітей у віці 14-ти років і менше. В Азії таких дітей 31 мільйон, в Африці — 6 мільйонів, в Латинській Америці — 4 мільйони. У багатьох країнах цих континентів лише 50 процентів дітей, досягнувши 11-річного віку, продовжують навчання. І багато мільйонів взагалі ніколи не відвідували школи.

Чому вони працюють? Відповідь одна: щоб могла вижити родина. Часто діти є єдиними годувальниками великої сім'ї. Хазяїн, звільнивши батька, бере на роботу сина або доньку, бо може їм заплатити набагато менше за ту саму роботу.

Де вони працюють? Найчастіше — подавальниками у кафе, в нічних клубах, підсобними робітниками в готелях, на бензоколонках, у перукарнях. Але дитячу працю використовують і на таких важких роботах, як

У Таїланді діти зайняті і на важких землерийних роботах.

видування скла, перенесення вантажів тощо. На одному з фото — маленький колумбійський вантажник. За кількістю цеглин, що їх вручну виробляють і переносять діти, можна тут визначити навіть їхній вік: три роки — три цеглини, шість років — п'ять цеглин. Працюють по 13 годин на день...

У Бразилії, Італії, Японії діти зайняті і в сільському господарстві. Там вони

практично не мають визначеного робочого дня, сплять в хижках, живуть надголодь.

За даними ЮНЕСКО, діти 10—14-річного віку в слаборозвинутих країнах становлять 31 процент, а в розвинутих капіталістичних країнах — 4 проценти всієї робочої сили.

У Таїланді, наприклад, працює 750 тисяч дітей. В Італії — не набагато менше — півмільйона!

За кількістю цеглин — а їх п'ять — можна встановити вік цього колумбійського хлопчика: 6 років.

Багато маленьких італійців за свою працю отримують лише дах над головою і харчі. І ще вважається великим щастям, коли 10-річна дівчинка знайде таке місце. Хоч наїється, бо прибуток багатьох італійських сімей набагато нижчий від прожиткового мінімуму. За статистикою, в Італії щороку майже 1000 хлопців і дівчат стають жертвами виробничих травм, причому 70 процентів з них дістають тривалу інвалідність.

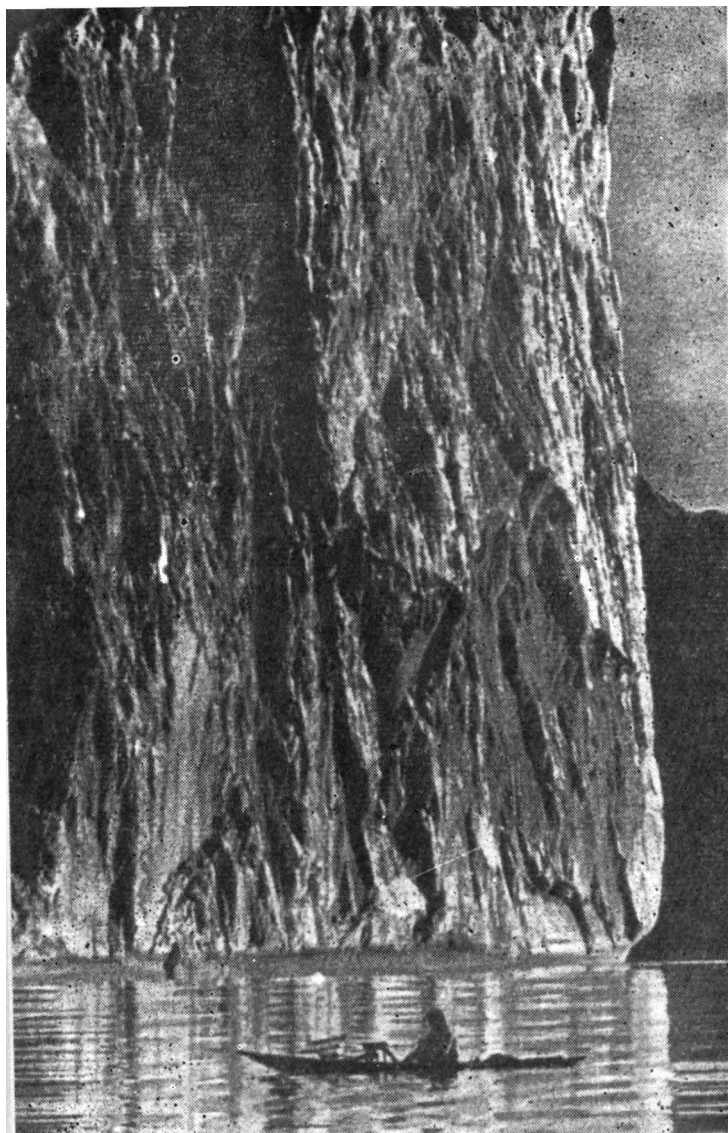
Неповнолітні робітники не є винятком і в Сполучених Штатах, хоч там офіційно заборонено брати на роботу дітей до 14 років. «Уолл-стріт джорнел» з цього приводу лицемірно зітхає: «...на дійшли важкі часи. Підприємці вдаються до дйових

У Римі 36 000 дітей заробляють собі на хліб, працюючи вуличними продавцями, хатньою прислугою тощо.

засобів по зниженню заробітної плати, застосовуючи дитячу працю». Майже 25 процентів сільськогосподарських робітників країни становлять діти. «Таймс» констатує: «Діти на фермах. Часто навіть 6-річні, при 36-градусній спеці щодня працюють по 10 годин на збиранні врожаю».

І ще раз: чому? Де б це не відбувалось — в Америці чи Африці, Азії чи Європі — загальна причина цього ганебного явища одна — суспільна система, заснована на експлуатації людини людиною. Гонитва за зиском, що не має меж. А малі раби, які зроблять багато за мінімальну плату, — ще одне джерело для одержання надприбутків.

Гренландський рибалка біля підніжжя гігантського айсберга.

кораблі з Данії приставили все необхідне для населення Арктики. Отже, ми зможемо спокійно прожити вісім тижнів у темряві, і шість місяців у крижаному полоні.

Зараз початок грудня. Останній корабель вирушив додому, прокладаючи шлях у затоці Діско серед величезних крижаних скель, що дали нашому місту його гренландську назву «Ілуліссат» — «Місто біля айсбергів».

— Всі готові зустріти страховисько-зиму, — заявила вранці моя 6-річна донька Клара-Луїза. Ми можемо бути спокійними: вона дізналась у місцевій крамниці, що запасів морозива вистачить до перших кораблів у травні.

Коли йдеться про морозиво, полювання або погоду, відповідь майже завжди починається одним і тим же гренландським словом «ітаґ'а» — «можливо».

МОРГЕНС БЛОЧ ПОУЛСЕН

Сонце більше не зійде. Тиждень тому воно востаннє в цьому році освітло засніжені гірські вершини на півдні. Сьогодні ще можна буде помітити слабкий полиск, а потім настане суцільна темрява, яка принесе з собою дошкульний холод. Але ми добре підготувалися до цього. Влітку, під час нескінченного дня,

ГРЕНЛАНДСЬКЕ «МІСТО БІЛЯ АЙСБЕРГІВ»

Клара-Луїза, її дві старші сестри, їхня мати і я належимо до 450 датчан, що населяють Ілуліссат, або Якобсхавн (пристань Якова). Датська назва міста пішла від імені його засновника, що з'явився тут у XVIII столітті. Разом з 2900 гренландцями і їхніми 6000 собаками ми живемо біля затоки Діско, віддаленої на 180 миль на північ від Полярного кола. Основне заняття населення — вилон краветок та полювання на тюленів.

Більшість місцевого населення носить датські імена. Мова гренландців — спадщина їх предків ескімосів.

— Збирайтесь швидше, бо ми запізнимось до школи,—

попереджаю я Клару-Луїзу і її сестер Боділ та Анну-Марію. Я кажу «ми», бо працюю вчителем у школі. В нас 950 учнів віком від 6 до 16 років.

Ми залишаємо наш затишний багатоквартирний будинок і виходимо в морозну темряву. Моя дружина Сігрід вирушає на роботу в дитячий садок.

— Цікаво, чи прилетить сьогодні вертоліт? — питає Боділ, коли ми минаємо засніжені будиночки, в яких горить світло. Для 11-річної дівчинки приліт вертольота зі станції в Сондр-Стромфйорд — важлива подія. Тричі на тиждень. Ітаг'а в залежності від погоди і необхідності в цій ризикованій операції, — вертоліт доставляє пасажирів, пошту і деякий вантаж з Данії, а також з інших міст Гренландії. Взимку — це єдиний зв'язок із зовнішнім світом.

Я запевняю Боділ, що її сподівання справдяться, погода сприятлива. В дверях школи ми прощаємось і розходимося по своїх класах. Мої першокласники вже на місцях, готові розпочати день гімном Гренландії.

Починаючи перший урок, я помічаю, що клас неспокійний, особливо хлопці. Вони весь час соваються на своїх місцях і поглядають у вікно, хоч там не видно нічого, крім темряви.

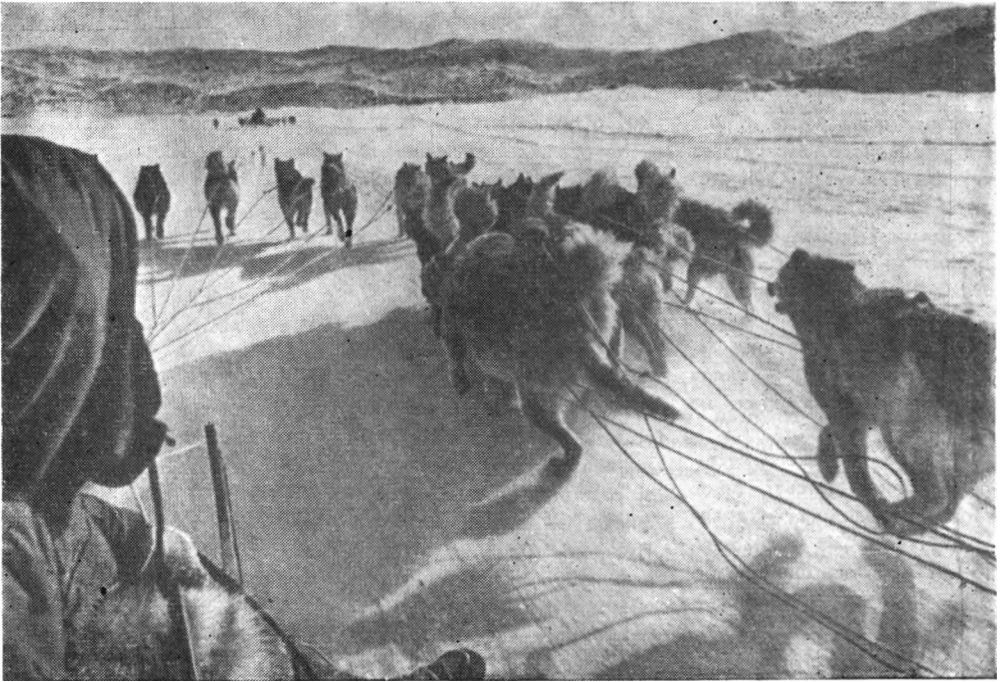
Проживши 9 років в Арктиці, я добре розумію, в чому річ. Прийшла зима, пора санчат і собачих запряжок. Дітям хочеться на вулицю, і я, звичайно, не можу гніватись на них.

В Якобсхавні собачі запряжки — і життєва необхідність, і, водночас, загроза життю. Майже щороку гине хоча б один з жителів міста.

Прив'язані влітку, собаки

Гренландія довго була колонією Данії, а з 1953 року стала її складовою частиною. Якобсхавн — третє за розміром місто Гренландії.

Запряжки мчать до затоки, де рибалки ловлять камбалу. Через кілька днів вони повернуться з багатим виловом.

розривають свої пута з наближенням зими і тиняються по місту в пошуках їжі. Я завжди вчив дітей остерігатися їх. За місцевими звичаями, гостя напідпитку супроводить додому товариш, бо коли той впаде або сяде десь перепочити, матиме небагато шансів залишитись живим.

Дуже суворо ставиться до собак і місцева поліція.

— Якщо ми зустрічаємо безпритульного собаку, — каже шеф поліції Хельмар Нельсен, — ми відразу ж його забуваємо. Якщо біля дому ходить неприв'язаний собака, ми попереджаємо хазяїна лише раз. Наступного разу стріляємо. Щороку нам доводиться забувати

500—600 собак, — він похитав головою, — це жорстоко, але краще, ніж людські жертви.

Але взимку собаки показують, на що вони здатні. Жоден вид транспорту в цю пору не може зрівнятися в швидкості і спритності із гренландською собачою запряжкою. Задовго до того, як випаде перший сніг і затока відкриється кригою, собаки відчувають наближення зими.

В радісному збудженні перебувають і кілька сотень власників нарт, що востаннє перевіряють стан їхньої готовності. В Якобсхавні нарти перевозять і пасажирів, і вантаж, і часто виявляються зручнішими за автомобіль. Взимку собаки допомагають і в риболовлі, і в полюванні на тюленів. Прибутки від цього

промислу дають додатково 54 тисячі доларів (щорічний прибуток від ловлі креветок близько мільйона доларів). За камбалу ми вичуємо тільки 2 тисячі доларів, бо значну частину вилову залишаємо собі.

Коли затока замерзає, рибалки на нартах їздять десятки миль по зрадливій кризі в пошуках рибних місць.

Хоча в середньому товщина криги в затоці досягає одного фута, могутні гренландські припливи і відпливи роблять свою справу, внаслідок чого крига в багатьох місцях стає значно тоншою. В темряві під шаром снігу ці місяця важко виявити. Минулої зими Абрахам Дженсен, один з найдосвідченіших рибалок, провалився в тріщину і загинув. Мій друг Хен-

рік Ветерлен врятувався тільки завдяки неймовірній витримці і щасливому випадку. Він пробув у морі 36 годин на плавучій крижині, завбільшки з гумовий килимок, і віддалився від берега на 10 миль.

Діставшись до гладенького льоду на затоці, ми посідали на нарти і помчали по добре второваній доріжці. Нас оточували айсберги, яких так багато біля Якобсхавна, особливо взимку. На перший погляд, в цей час вони не можуть завдати шкоди, але це не так. Адже знизу їх розмивають припливи й відпливи, і надводна частина стає важчою за підводну, тоді айсберги з гуркотом перевертаються, розбиваючи замерзлу поверхню затоки і несучи смерть всьому, що перебуває поблизу.

Діставшись до місця, ми прив'язали собак і розставили снасті. Глибина в цьому місці досягає двох тисяч футів, тому кожна оснащена 150 гачками волосінь має бути майже мильо завдовжки. Пробивши нашими ломками дірки діаметром в 2 фути, ми почепили на гачки принаду — дрібну тріску.

Ловля риби в Гренландії — нагадує запуск паперового змія, хоча в даному випадку середовище — вода. Раніше рибалка чіпляв на волосінь лише один гачок і спускав його прямо на дно, де водилася камбала. Сьогодні рибалка прикріплює до волосіні кам'яне грузило і металеву

планку, щоб спрямувати її за ходом течії і тримати під кутом до поверхні криги. Коли планка торкнеться дна, рибалка так опускає волосінь, щоб усі гачки лежали на дні й чекали на камбалу.

Закинувши гачки, розтопили на примусі трохи снігу і випили чаю. Хоча ми були одягнені в штани із собачої шкури, теплі шкарпетки й черевики з тюленьчої шкури, ми добре змерзли, сидячи нерухомо на нартах. Сорен Фреде-

ріксен, старий мисливець і рибалка, посміхнувся до мене.

— Холодно вато, вчителю, — зауважив він, — і все-таки я б не хотів помінятися з вами роботою. Я ловлю рибу з дитинства, це у мене в крові. Я сам собі хазяїн і можу робити все, що захочу й коли захочу, і мені не потрібно

Вертолiт — єдиний вид зв'язку із зовнішнім світом взимку — намальований на віконній шибці дитячого садка.

з'являтися в клас щоранку рівно о восьмій.

Ми говорили про складності рибальства. Розмова торкнулась гренландських акул. Ці велетні, окремі екземпляри яких важать цілу тонну, інколи з'їдають з волосіні всю камбалу (із 150 гачків!).

— Часто, — похмуро додає Сорен, — після цілого дня важкої роботи мені лишаються тільки голови від риб. А коли щастить, — він посміхається, — а я певен, що сьогодні буде саме так, я за один раз витягаю 400 фунтів риби. Те, що не можу продати, віддаю собакам.

На кінець дня кошики Сорена Фредеріксена, Генріка і чотирьох інших рибалок були повні риби. На щастя, акули в цей день поблизу не з'являлися, і вся камбала залишилась цілою.

Гренландці — нащадки ескімосів, що вперше з'явилися на острові близько 5000 років тому.

Підганяючи собак, надвечір ми дістались додому і віднесли вилов на морозильну фабрику. Наступного ранку я знову був у класі, даючи першокласникам урок з датської мови.

Я часто думаю, що учні вчать нас багато чого. Ми, датчани, повинні вчитись у гренландців. Хоча сучасні наука і техніка внесли значні зміни в життя Арктики, багато із старих гренландських традицій живуть і досі, і чесноти предків все ще цінуються досить високо. Одна з них — природжена чесність.

Гренландці і датчани по-різному виховують дітей.

— Ви, датчани, б'єте дітей і пестите собак, — зауважив якось мій друг Маріус Сівертсен. — Ми, гренландці, б'ємо наших собак, бо вони розуміють і поважають силу, але ніколи не чіпаємо наших дітей і дуже рідко лаємо їх. Ми ставимось до них як до рівних.

Джеймс Кнудсен вважає, що ми наражаємо на небезпеку дітей, коли лаємо чи б'ємо їх.

— Кожна гренландська мати, — сказав він мені, — з дня народження дитини вірить, що ця чудова крихітка — складне створіння і що воно втілює в собі мудрість і проникливість наших предків. Таку душу не можна карати, бо робити це — значить карати наших предків. Тоді ми не одержимо їхні чудові дари.

— Які дари? — запитую я.

— Мудрість і бажання вижити. Обидва важливі в нашому світі, сповненому ворожнечі. Ми повинні дати можливість розцвісти душі кожної дитини: якщо її зневажають чи невірнo до неї ставляться, вона залишає свою земну оболонку. В цьому випадку дитина помирає.

Але в дійсності дітей від смерті рятує медицина. Тільки за останні 10 років вій-

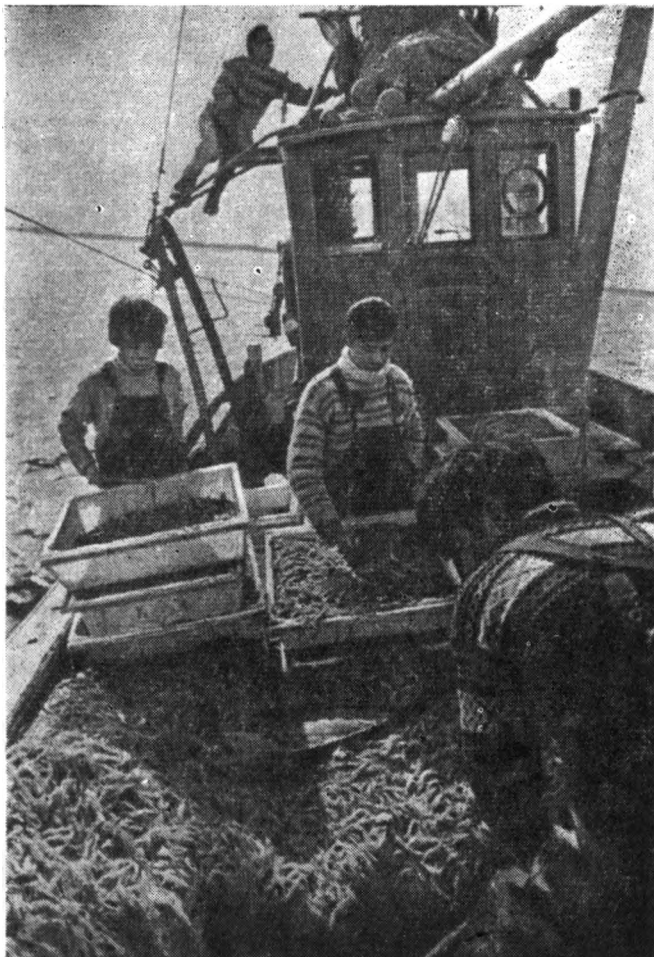

на проти туберкульозу і ко-
ру дала значні наслідки —
тривалість життя в Гренлан-
дії з 42 років збільшилась
до 63. В той же час вста-
новлено контроль за наро-
джуваністю. Ця цифра впа-
ла з 50 на кожну тисячу жи-
телів у 1960 році до 21 сьо-
годні.

Однак, незважаючи на це,
Якобсхавн продовжує рос-
ти. Все більше родин пере-
їжджає з пустельного узбе-
режжя до міста. Зараз у
Якобсхавні налічується бли-
зько 700 переважно одно-
поверхових житлових будин-
ків, у яких мешкає 3350 чо-
ловік. Одночасно збільшу-
ється й порт. Коли ми з
Сігрід приїхали сюди, в пор-
ту було тільки 10 човнів для
вилову креветок. Сьогодні
в нас 36 сучасних суден,
але і їх не вистачає. Що-
року влітку з півдня Грен-
ландії приходять ще дюжи-
на рибальських човнів, які
допомагають вилувлювати
креветок.

Крім камбали, креветок
і тюленячих шкур, Гренлан-
дія експортує зараз... кригу.
Кожного літа більше деся-
ти айсбергів розбивають на
кубики для коктейлів і ви-
возять під назвою «Крижані
скелі Гренландії»...

Ми стали містом з верго-
літним зв'язком, автомобі-
лями, кіно, електричними
приладами і навіть телеві-
зорами, що приймають про-
граму з Данії. Спостеріга-
ючи за учнями, я часто бу-
ваю вражений їхніми здіб-
ностями до вивчення сучас-
ної техніки і знанням стар-
ої. Хлопці, що мають справу
з радіо і моторами, так
само спритно змайструють
нарти, запряжку для со-

Найбільші прибутки жи-
телям міста приносять
креветки, яких так бага-
то біля берегів Якобсхав-
на.

бак, рибальські сіті й воло-
сін, зберігаючи традиції
свого народу.

У дівчат з Якобсхавна ін-
терес до найновішої косме-
тики поєднується з вмінням
приготувати їжу з тюленя,
обробити його шкуру, хут-
ро, а також з майстерним
володінням зброєю — в
цьому вони не поступають-
ся хлопцям. Всі ці навички
необхідні жінці з Арктики,

щоб мати змогу вийти за-
між і бути доброю хазяй-
кою.

Ми не знаємо, правда, чи
знадобляться ці навички в
майбутньому. В нас зараз
швидко розвивається ту-
ризм, і влітку все більше
людей відвідує Гренландію.
І коли хтось із них запитує,
чи вдасться гренландцям
зберегти свої звичаї й тра-
диції в майбутньому, я зав-
жди відповідаю:

«Імаг'а — можливо».

*«Нешнл джіогефік»,
(США)*

ПОДВИГ МИТЦЯ

Ібрагім Ганнан народився і виріс в одному з таборів для палестинських біженців поблизу Аммана в Йорданії. В дитинстві він тяжко захворів і залишився на все життя паралізованим. Нині 26-річний Ібрагім Ганнан — відомий художник, автор багатьох полотен, які виставляються в різних країнах і принесли йому широке визнання.

Позбавлений можливості дістати мистецьку освіту, Ібрагім Ганнан, однак, відчув благородну турботу з боку тих, хто зацікавився долею талановитого юнчка. Його вчителі — відомі палестинські художники Ісмаїл Шаммут і Тамман аль-Акхал, які й тепер продовжують свою благородну місію, уважно стежать за творчістю молодого художника, залишаються його наставниками.

Творчість Ібрагіма Ганнана, незважаючи на його драматичну долю, спов-

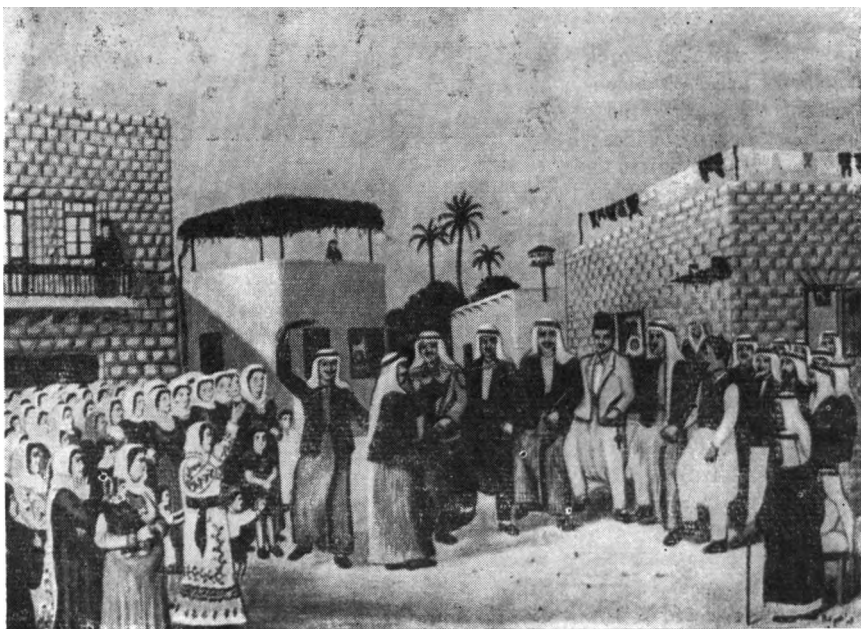
нена оптимізму, життєствердних мотивів.

«Все, що виходить з-під його пензля, сповнене радістю буття, вірою в краще майбутнє народу, відзначається яскравістю, буянням фарб», — пише про молодого художника Ісмаїл Шаммут.

Ось, наприклад, картина Ібрагіма Ганнана «Танець на сільському майдані». Яскраві постаті веселих, життєрадісних людей, атмосфера святковості, загальної піднесеності. «Яку віру в життя треба мати, — пише про нього єгипетський журнал «Аль-Кавакеб», — щоб створювати такі прекрасні, оптимістичні полотна!»

ТВОРЧІ ПЛАНИ ПАУЛЯ ДЕССАУ

Композиторові Паулю Дессау (НДР) сповнилося вісімдесят років. Свій ювілей митець зустрів новим творчим досягненням — оперою «Ейнштейн», про яку вже писалося в радянській пресі. За плечима композитора 55 років плідної музичної творчості, але він продовжує активну працю.

Ібрагім Ганнан. Танець на сільському майдані.

Пауль Дессау.

У розмові з кореспондентом газети «Нойс Дойчланд» Пауль Дессау розповів, що завершує свій п'ятий оркестровий цикл. «Він присвячений, — сказав композитор, — визвольному рухові народів. Створюючи цей цикл, я думаю про злочини імперіалізму і колоніалізму, про страждання і мужність народів В'єтнаму і Чілі, Мозамбіку і Кіпру, про мільйони чоловіків і жінок, які виборюють собі свободу і людські права».

Новий цикл Пауль Дессау називає оркестровим, але в ньому звучать також ораторії, хори, сольні співи. Поет Гайнер Мюллер, використавши книжку французького письменника і соціолога, учасника війни в Алжирі Ж. Фанона «Гнані і голодні», створив для циклу віршовані тексти. «Ми працювали з поетом дуже злагоджено і плідно, — каже композитор, — добре зрозуміли один одного, а це — головне в такій співпраці».

Одночасно з роботою над новим циклом Пауль Дессау працював і над новими піснями на вірші Пабло Неруди. «Біль і гнів Чілі» — так назвав ці пісні композитор. Завершуючи свою розмову з кореспондентом «Нойс Дойчланд», 80-річний митець поділився ще

одним задумом — створити цикл ліричних пісень на вірші радянських поетів. А далі — робота над скрипковим квітетом, новою симфонією, новою оперою.

НОВА РОЛЬ ГЕНРІ ФОНДА

Ім'я Генрі Фонда широко відоме радянським глядачам. Він знімався в понад сімдесяти фільмах і належить до найвидатніших акторів американського кіно. Проте більшою мірою його життя було пов'язане з театром, якому Фонда-митець віддає перевагу. Знімався у кіно він почав у 1935 р., а в театрі дебютував ще в 1925 р. в Омасі (штат Небраска). 1929 р. він уперше виступив на нью-йоркській сцені, у Театрі на Бродвеї, де працює й дотепер.

Нещодавно Генрі Фонда виконав роль Кларенса Дерроу в однойменній п'єсі Д. Рітелса (за романом І. Стоуна), прем'єра якої відбулася в Театрі на Бродвеї. Поставив цей спектакль Джон Хаусмен. Вистава присвячена пам'яті відомого американського юриста, прогресивного діяча, борця за справедливість, який

Генрі Фонда в ролі Дерроу.

здобув славу після горезвісного «м'ячяного процесу».

Фонда глибоко проникнув у внутрішній світ героя, реалістично відтворив його на сцені. Саму п'єсу не можна вважати драматургічно стрункою, завершеною, але в ній важливі тема, її прогресивна спрямованість, образ позитивного героя.

«Я закоханий в образ Дерроу. Це була людина великої душі. Я хотів би бути схожим на нього», — сказав Фонда. Після вистав у Нью-Йорку п'єса буде показана в ряді міст США — Детройті, Бостоні, Лос-Анджелесі.

ЗБРОЯ— ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА

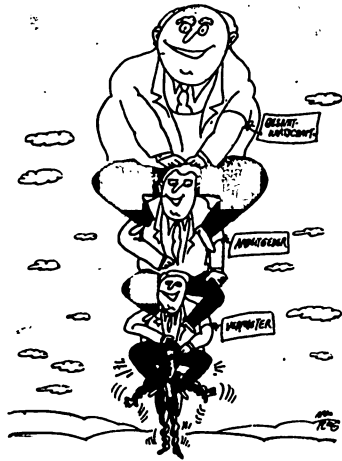
«Карикатура посідає важливе місце в політичній боротьбі. Влучний сміх убиває ворога, а наші лави він зміцнює». Ці слова належать західнонімецькому художникові Гвідо Цінгерлю, одному з організаторів великої виставки «Політична карикатура ФРН», відкритої в Гамбурзі.

Гвідо Цінгерль, Стефан Зігерт, Ернст Фолланд, Арно Плоог, Вальтер Ку-

- Ми вимагаємо свободи, свободи і ще раз свободи.
 - Для кого?
 - Не будьте такими однобічними!
- Стефан Зігерт.

ровські та інші художники виставили тут понад сто своїх праць, тема яких — злободенні проблеми сучасної ФРН. У колективній передмові до каталогу виставки всі вони — люди різних політичних переконань — наголошують, що прагнуть своїм мистецтвом взяти участь у боротьбі проти відродження фашизму, проти засилля монополій, за демократію і соціальні права людини. «Ми розуміємо, — пишуть художники, — що політична карикатура повинна служити лише справедливим цілям, що

«Соціальне партнерство» в ФРН.
Арно Плоог.

вона має орієнтуватися на практичні завдання політичної боротьби, на інтереси народу».

Реакційна преса й критика зустріли виставку вороже. Відповідаючи на напади реакції, газета Німецької комуністичної партії «Унзере цайт» зазначає, що політична карикатура, представлена на гамбурзькій виставці, справді влучає в ціль.

ЧІЛІ, ВЕРЕСЕНЬ 1973 РОКУ...

Бразильський журналіст Фернандо Гарбейра був у Чилі в трагічні вересневі дні 1973 року. Разом з іншими прогресивними чилійцями та іноземцями Ф. Гарбейра знайшов тоді політичний притулок у будинку аргентинського посольства, пережив тут усі драматичні події тих страхітливих днів. Приїхавши потім до Швеції, бразильський журналіст вирішив розповісти світові про все побачене і пережите. Так народився задум художнього телефільму, над яким тепер разом з Фернандо Гарбейрою працює шведська кіносценаристка і режисер Барбара Карсбуд.

Всі події фільму відбуваються в стінах посольства Аргентини, в столиці Чилі. Автори фільму лише в кількох скупих епізодах пока-

зують безпосередньо те, що відбулося за стінами носольського будинку, на вулицях Сантьяго. Але через переживання, думки і почуття тих, хто знайшов тут притулок і захист від кривавої помсти хунти, розкривається трагедія чілійського народу. Розповідаючи про сценарій і майбутній фільм, газета «Афтонбладет» пише, що камерна форма його не завадила авторам дати подіям правильну політичну і моральну оцінку. «Про події в Чілі, — зауважує газета, — створено вже кілька кінотворів, але така тема не може бути цям вичерпана. Спільна праця двох митців — бразильського і шведського, об'єднаних спільною ідеєю антифашизму, має стати ще одним художнім і політичним викриттям чілійської хунти».

«СИРЕНА»

Варшавський театр сатири й естради «Сирена» відзначає своє двадцятип'ятиріччя. Власне, йому майже стільки ж років, скільки народній Польщі. Адже свою першу виставу

театр поставив 1947 р. у Лодзі і лише через три роки переїхав до столиці. Варшав'яни тепло зустріли тоді сповнене гумору ревію, підготовлене колективом «Сирени». Перша його програма йшла понад півроку. Зараз важко перерахувати всі вистави, однак варто згадати відновлений до 25-річного ювілею театру музичний спектакль «Варшавський водевіль», присвячений людям, що зводили Варшаву з руїн.

«У Варшаві, що відбудовувалася, життя було надзвичайно бурхливе, — згадують керівники театру Здіслав Гоздава і Вацлав Стемпень, — і це надихнуло нас на створення «Варшавського водевіля». Разом з акторами ми приходили до будівельників, що працювали на Муранові, занотовували свої враження; актори, щоб «увійти в роль», з ентузіазмом працювали поряд з мулярами... Наш «Водевіль», перший музичний спектакль театру, цілком покорив варшав'ян, пісні з нього ввійшли навіть до шкільних пісенників».

Тексти для «Сирени» писали відомі польські поети — К.-І. Галчинський, Ю. Тувім, В. Броневський, Я. Бжехва. «Сирена» виступає не тільки в столиці. Протягом багатьох років театр регулярно виїздить на гастролі

Сцена із спектаклю Ежи Керна «Лорд з валізки».

до промислових центрів країни. Вийжджав театр також до Москви, Ленінграда, Праги, США й Канади. У трупі — тридцять три актори, серед яких такі майстри естради, як Людвіг Семполінський, Стефанія Гурська, Ірена Квятковська, Казімеж Круковський. У виставах «Сирени» беруть участь також виконавці естрадних пісень, випускники театральних шкіл, учні Семполінського.

ЛУІШ СІЛІА, СПІВЕЦЬ СВОБОДИ

«Корабель пісні веде мене до людських сердець». Ці слова у фашистській Португалії були заборонені, бо забороненою була пісня, яка ними починалася. Її автора й виконавця Луїша Сіліа розшукували агенти португальського гестапо — ПІДЕ. Він емігрував і понад десять років жив за межами батьківщини, боровся проти фашизму зброєю полум'яних пісень.

Луїш Сіліа почав писати свої бойові пісні, коли йому сповнилося дев'янадцять років. Та лише одного разу зміг він виконати їх перед робітниками й студентами — на нелегальних зборах, що відбулися в сільській таверні. Опинившись в еміграції, він

не склав своєї зброї. Його пісні долали кордони, їх знали й любили в Португалії. Це була справді політична зброя, бо за виконання цих пісень чекала в'язниця. Лише тепер 30-річний співак зміг повернутися на батьківщину.

«Луїш Сіліа бажаний гість скрізь у нашій країні, — пише про виступи співака газета португальських комуністів «Аванте». — Його пісні, що так нещадно таврували фашизм, нині закликають до єдності, до боротьби за демократію, за нову Португалію».

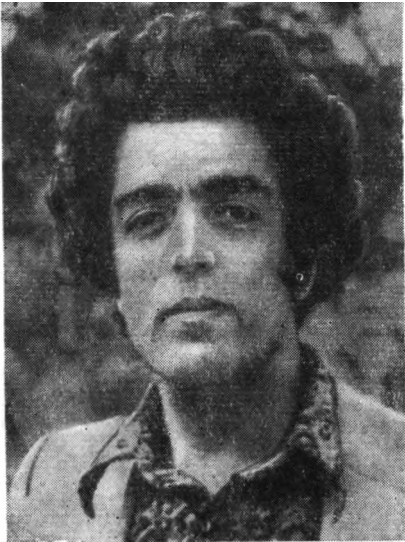
«Я не міг собі уявити, що мої пісні, створені в еміграції, проникли в найвіддаленіші куточки країни. Отже, те, що я робив у ці важкі роки вигнання, не було марним», — каже Луїш Сіліа, комуніст, співак, борець.

МИСТЕЦТВО, НАРОДЖЕНЕ РЕВОЛЮЦІЮ

Абделазіз Толбі, кінорежисер-постановник і кінознавець, один із зачинателів алжирського національного кіномистецтва, справедливо вважає себе учнем радянських кіномитців, і на батьківщині його

Луїш Сіліа.

Абделазіз Толбі.

часто називають «алжирським Ейзенштейном». Тижневик «Зоннтаг» надрукував розмову свого кореспондента з А. Толбі.

«Наша кінематографія, — розповів митець, — народжувалася під час алжирської революції. Ми починали з бойової кінодокументалістики, а після перемоги революції перейшли до створення перших художніх кінофільмів. Тепер ми знімаємо щороку 10—12 художніх фільмів. Це порівняно небагато, але для нас така цифра є радісною, бо ми почали лише якихось десять років тому».

А. Толбі наголосив на важливих факторах, які визначають шлях алжирського кіномистецтва. Це, насамперед, глибока увага до нього уряду країни й широка допомога соціалістичних країн. «Майже всі наші режисери і оператори, — сказав А. Толбі, — вчилися в учбових закладах Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини, НДР. Вони повернулися додому озброєні не лише знаннями, а й глибоким розумінням місця кіно в політичній боротьбі. Саме завдяки цьому наше кіномистецтво далеке від натуралізму і формалізму, далеке від штукарства, що його дехто вважає «новим словом» у кіномистецтві. Наше кіно є реалістичним, і в ньому вміло поєднуються наші національні традиції з найкращими здобутками

сучасного передового кіномистецтва, яким є кіно Радянського Союзу та інших соціалістичних країн».

Алжирський митець розповів, що поряд з темою визвольної війни для кінематографії його країни тепер найважливішою є тема аграрної революції, яка докорінно змінює життя народу. Над фільмом про революційні зміни на селі працює нині й сам А. Толбі.

ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР ЄГИПТУ

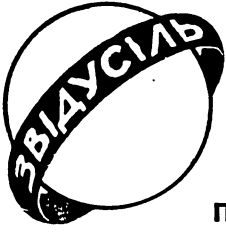
Деякі дослідники вважають, що саме Єгипет є колыскою світового лялькового театру.

«Єгипетський ляльковий театр, — розповідає відомий кайрський театрознавець і режисер Саллах Елсакка, — переживав періоди бурхливого розвитку й катастрофічного занепаду. Наприклад, у XVI столітті, після завоювання Єгипту турками, це мистецтво переслідувалося, бо несло в собі визвольні ідеї. Віхою в новій історії лялькового театру є революція 1952 року. Навесні 1959 року відкрився Кайрський державний театр ляльок, який згодом здобув славу в усьому світі. Такі ж театри діють в інших містах країни. В їхньому репертуарі є вистави і для дорослих, і для дітей. Всі лялькові театри дістають у нас постійні державні субсидії і всебічну підтримку».

До репертуару кайрського та інших театрів входять твори Шекспіра й Метерлінка, Брехта й Бомарше. Але чільне місце посідають єгипетські народні казки, особливо нескінченні пригоди двох популярних казкових персонажів — розумних і дотепних Сазаха і Дандаша, перенесених у сучасні умови.

Сцена з вистави «Пригоди Сазаха і Дандаша».

«МАРІЯ» — НОВИЙ ПОЛЬСЬКИЙ РЕАКТОР

Майже кожний водій уповільнює хід машини на магістралі Варшава — Люблін, щоб помилуватися сріблястим куполом, який здіймається над верхівками дерев.

Ця споруда нового польського атомного реактора «Марія», названого так на честь Марії Склодовської-Кюрі, є унікальним архітектурним витвором польських учених, інженерів, будівельників. Потужність реактора — 60 мегават. Тут провадитимуться дослідження матеріалів, призначених для виготовлення ядерної техніки. Крім того, вироблятимуться ізотопи з тривалим періодом розпаду, що знаходять широке застосування в медицині і досі завозились з-за кордону.

Будівництво реактора «Марія» — прелюдія до зведення в Польщі за допомогою Радянського Союзу потужної атомної електростанції, яка має бути введена в дію 1981 року.

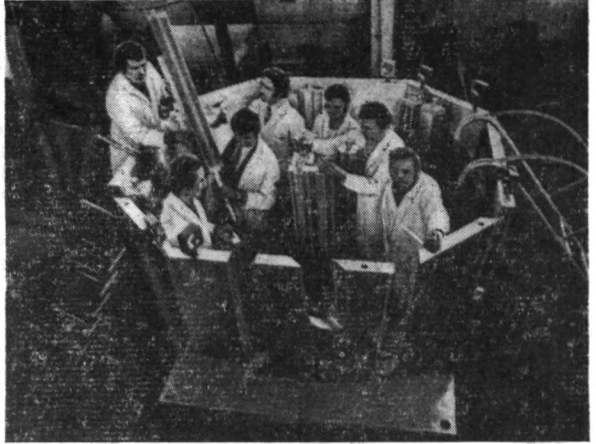

ФОТО БЕЗ СРІБЛА

Хіміки з НДР разом із своїми лєнінградськими колегами працюють над новим методом одержання фотографічних зображень, при якому не потрібно срібла. Цей метод дасть помітний народногосподарський ефект, дозволивши обходитися без звичайних фотоматеріалів.

НОВИЙ КОНЦЕРТНИЙ ЗАЛ

Оригінальне архітектурне рішення знайшли проектувальники для нового концертного залу на болгарському курорті Сонячний Берег. Влітку минулого року тут відбувся перший фестиваль пісні. Гості, що мешкатимуть у готелях, розташованих поблизу, теж матимуть можливість слухати виступи артистів і навіть бачити їх зі своїх балконів.

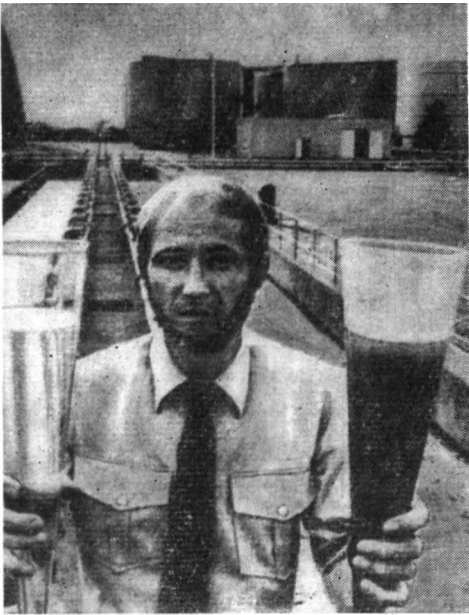
НОВИНА ДЛЯ ТУРИСТІВ

Гості Варшави мають віднині можливість взяти напрокат двомісний електромобіль «Мелекс» і зробити на ньому подорож по вулицях польської столиці. На фото: туристи оглядають Старе місто.

В'ЯЗНИЦЯ ЗА ПОШКОДЖЕНЕ ДЕРЕВО

Останнім часом в Ірані провадиться широка кампанія озеленення міст. Держава виділяє на це значні кошти. Лише в Тегерані щороку висаджують 12 мільйонів дерев і кущів. Крім того, уряд вживає заходів по збереженню зелених насаджень. За прийнятим законом, дерева, що ростуть на приватних землях, не можуть вирубуватись без дозволу спеціальної комісії, що, як правило, такого дозволу не дає. За пошкоджене дерево встановлена кара — три роки ув'язнення.

ПРОБЛЕМИ РЕЙНУ

«Найбільшою клоакою Європи» називають тепер Рейн. І не без підстав.

Одна з найдовших річок Європи (1320 км), Рейн протікає по території шести європейських країн: Швейцарії, Австрії, Ліхтенштейну, ФРН, Франції і Голландії. Для кожної з цих країн Рейн є життєво важливою транспортною артерією і основним джерелом питної води. Незважаючи на це, багато підприємств випускає в Рейн усі свої стічні води й відходи виробництва.

Тепер робляться перші спроби по очищенню ріки. У Дюссельдорфі почала діяти потужна очисна станція, що на невеличкій ділянці позбавить Рейн від нечистот.

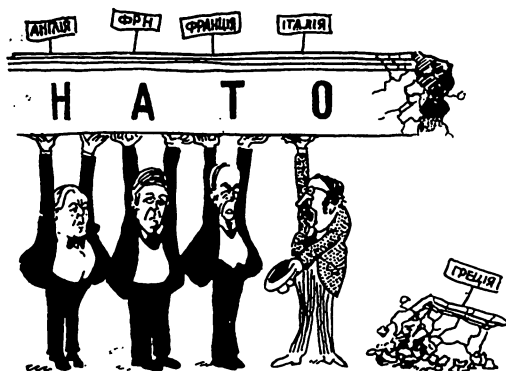
Воду у двох посудинах, що ми їх бачимо на фото, взято поблизу цього міста з Рейну до очищення і після нього.

ЩЕ РАЗ ПРО ПІЗАНСЬКУ БАШТУ

Новий проект врятування падаючої башти в Пізі запропонував один італійський інженер. Нині башта спирається на фундамент площею 283 квадратних метри, але якщо його розширити до 978 квадратних метрів, тиск 15 000-тонної башти на ґрунт не перевищуватиме оптимальних норм. Японський інженер пропонує: поставити з того боку, куди хилиться Пізанська башта, величезний потужний вентилятор, який би тиском повітря утримував її в теперішньому положенні. Цікаву ідею висунув якийсь англієць: спорудити скульптуру архітектора башти Джованні Бонано заввишки 33 метри, яка б підперла його 55-метровий витвір.

— Це не шантаж, але якщо не дасте позички, я змушений буду піти в інше місце!

«ШПІЛЬКІ», Польща.

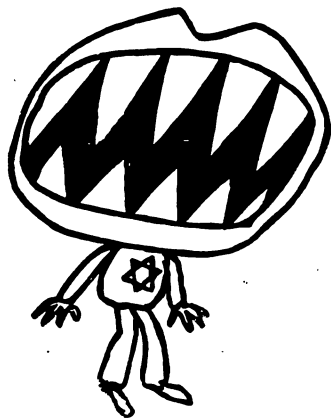
Расистське шаленство.
«ОЙЛЕНШПІГЕЛЬ», НДР.

— Називається це — гармонія навколишнього середовища.

«ПАНЧ», Англія.

АПЕТИТ ІЗРАЇЛЮ

Цей може проковтнути і свого батька...
«СТИРШЕЛ», Болгарія.

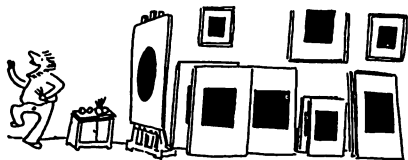

«БОН СУАР», Бельгія.

— Тут лише дрібничка, але шкода, люба, що ти не бачила, як дивилися сусіди...

«ШВАЙЦЕР ІЛЮСТРІРТЕ», Швейцарія.

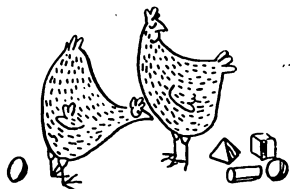

— Мері, Мері!.. Швидше...

«ТАЙМ», США.

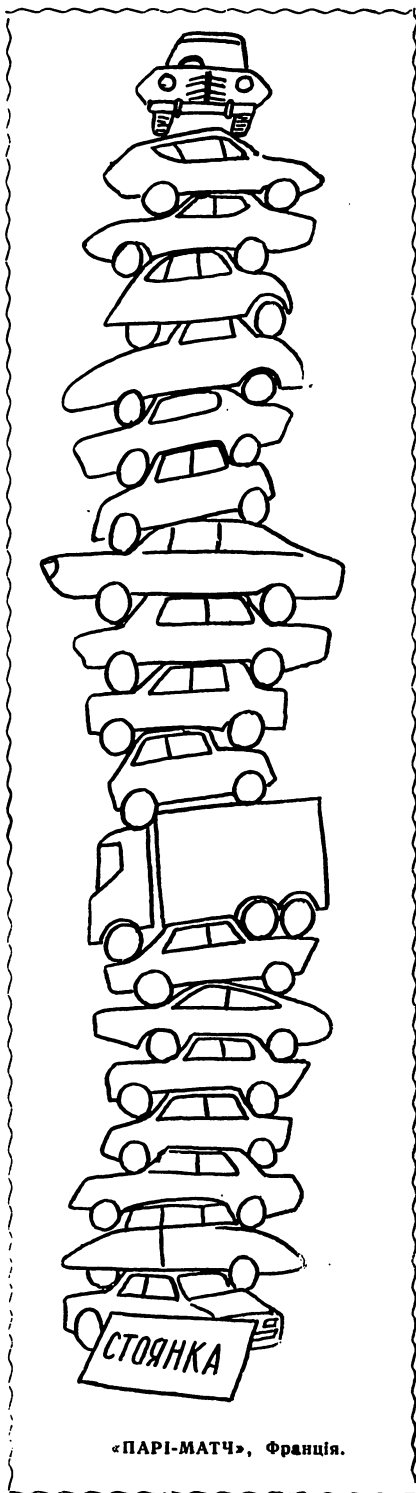

«НЬЮ-ЙОРКЕР», США.

— Я шукаю нові форми.

«Стиршел», Болгарія.

«ПАРІ-МАТЧ», Франція.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.**

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.
Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 38111. Здано до набору 11. X. 1974 р. Підписано до друку 28. XI. 1974 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізич. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21,86. Тираж 50.390. Ціна 60 коп. Зам. 05007.

«ВЕСЬ МИР», № 1, 1975 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник». 252133. Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 21,86. Тираж 50.390. Цена 60 коп. Зак. 05007.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ
ВСЕ

СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ
СВІТ

ВСЕ
ВСЕ